SİYASİ-DİNİ-KÜLTÜREL-SOSYAL

İSLÂM TARİHİ

Prof.Dr. H. İbrahim Hasan

Kayıhan yayınları

"SİYASİ - DİNİ - KÜLTÜREL - SOSYAL"

İSLÂM TARİHİ

ABBASİLERİN İKİNCİ DÖNEMİ
(232-447/847-1055)

BAĞIMSIZ DEVLETLER: (Hamdaniler — Tulunoğulları — İhşidiler — Fatimiler — Ağlebiler — İdrisiler — Endülüs Emevi Devleti — Hammudiler.)

— SİYASİ VE DİNİ HAREKETLER — DIŞ MÜNASEBETLER — İDARİ MÜESSESELER — İKTİSADİ DURUM — KÜLTÜR — SANAT — SOSYAL DURUM — EKLER

Prof. Dr. Hasan İbrahim HASAN

4. CİLT

DÖRDÜNCÜ BASKI

Mütercimler:

- Doç. Dr. İsmail YİĞİT (İslam Tarihi Öğr. Üyesi)
- Doç. Dr. A. Turan ASLAN (Arap Dili ve Ed. Öğr. Üyesi)
- Prof. Dr. Sadreddin GÜMÜŞ (Tefsir Bölümü Öğr. Üyesi)
- Hamdi AKTAŞ (İngiliz Dili ve Ed. Öğr. Üyesi)

KAYIHAN YAYINEVİ Umumi Neşriyatı Nu.: 19

Temel Eserler: İslam Tarihi Nu.: 10/4

Kayıhan
Yayınları

İSBN 975-7574-02-3 (Tk. No)
İSBN 975-7574-12-0 (4. cilt)

Ticarethane Sok. T. Kuşoğlu
İşhanı No: 41 Kat: 4 D. 33-34
SULTANAHMET/İSTANBUL

Yazışma Adresi: Posta Kod. No: 34434 P.K. 481
Sirkeci-İSTANBUL
Tel.: 527 23 84 - 513 51 90

Arapça yedinci baskısından tercüme edilen bu eserin bütün hakları **KAYIHAN YAYINEVİ'NE** aittir.

"SİYASİ-DİNİ-KÜLTÜREL-SOSYAL"

- **İSLAM TARİHİ**
- Yazan: Prof. Dr. Hasan İbrahim HASAN
- Tercüme edenler:
- - Doç. Dr. Ahmed Turan ASLAN
- - Hamdi AKTAŞ - Öğretim Üyesi
- - Doç. Dr. İsmail YİĞİT
- - Prof. Dr. Sadreddin GÜMÜŞ
- **Dördüncü Baskı: Selmat Matbaacılık**
- **Copyright: KAYIHAN YAYINEVİ**
- **Nisan 1997 - İSTANBUL**

İÇİNDEKİLER

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZ DEVLETLER

6. HAMDANİLER 11

A. Musul Hamdanileri 12
B. Halep Hamdanileri 18

7. TULUNOĞULLARI 26

A. Ahmed b. Tulun 26
B. Humaraveyh 32
C. Tulûnoğullarının yıkılışı 33

8. İHŞİDİLER 37

A. Muhammed b. Tuğc. el-İhşid 37
B. Kâfûr'un İhşidoğullarına vesâyeti 41

9. FATİMİLER 46

A. Ubeydullah Mehdî 48
B. Kaim ve Mansur 50
C. Muizz 52
D. Aziz 56
E. Hakim bi emrillah 58
F. Zahir ve Muntansır 59

10. AĞLEBİLER DEVLETİ 62

A. II. Muhammed 63
B. II. İbrahim III. Ziyadetullah 64

11. İDRİSİLER DEVLETİ 68

A. II. Ali b. Ömer b. II. İdris 69
B. IV. Yahya b. İdris b. Ömer 71
C. Hasan b. Muhammed 72

12. ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ 75

A. Abdullah 77
B. Abdurrahman en-Nâsır 79
C. II. Hakem el-Muntansır 86
D. II. Hişâm el-Mueyyed-Mansur-b. Ebi Amir 88
E. Hacip Mansur'un Vefatından Sonra Endülüs 92

13. HAMMUDİLER 94

A. Ali b. Hammud 95
B. Ali b. Hammud'un Halefleri 98

BEŞİNCİ BÖLÜM

SİYASÎ VE DİNÎ HAREKETLER

1. İSNÂAŞERİYYE 103

2. İSMAİLİYYE (SEB'İYYE) 106

A. Gizli Propaganda Dönemi 106
B. Açık Davet Dönemi 111
a) Mağrip Döneminde Fâtimî Dâveti 111
b) Mısır Döneminde Fâtimî Dâveti 113
c) Fâtimî Dâvetinin Yürütülmesi Şekli 117

3. HARİCİLER 121

4. ZENCİLERİN İSYANI 124

5. MÜTEZİLE 129

A. Mu'tezile Mezhebinin Gelişmesi 129
B. Mu'tezile'nin Yunan Felsefesinden Etkilenmesi 134

6. EHL-İ SÜNNETİN GÜÇLENMESİ 136

7. TASAVVUF 138

A. Mu'tedil Mutasavvuflar 138
B. İfrata Kaçan Mutasavvıflar 142

a) Hallac-ı Mansur 142
b) Şelmeğanî 149

ALTINCI BÖLÜM
DIŞ MÜNASEBETLER

1. BİZANS'LA İLİŞKİLER 153

A. Abbasî-Bizans İlişkileri 153
B. Fatimî-Bizans İlişkileri 161
C. Endülüs Emevileri-Bizans İlişkileri 163
D. Batı Avrupa Devletleriyle Olan İlişkiler 164
E. Ruslarla İlişkiler 167

YEDİNCİ BÖLÜM
İDARÎ MÜESSESELER

1. SİYASÎ TEŞKİLÂT 169

A. Hilâfet 169
a) Abbasî Hilâfeti 169
b) Fatimî Hilâfeti 177
c) Endülüs Emevi Hilâfeti 179
B. Vezaret 182
a) Abbasi Devleti'nde 182
b) Mısır'da 188
c) Endülüs'te 191
C. Kitabet 192
D. Hicabet 195

2. İDARÎ TEŞKİLÂT 197

A. Vilâyetlerin İdaresi 197
B. Divanlar (Devlet Daireleri) 200
C. Posta Teşkilâtı 203
D. Şurta (Polis Teşkilâtı) 209

3. ASKERÎ TEŞKİLÂT 213

A. Ordu 213
a) Abbasi Devleti'nde 213
b) Mısır'da 219
B. Donanma 221

4. MALİYE TEŞKİLÂTI 224
A. Abbasi Devlet'nde 224
B. Mısır'da 238

5. ADLİYE TEŞKİLÂTI 242

A. Yargı (Kadılık) 242
a) Abbasiler'de 242
b) Mısır'da 248
c) Endülüs'te 249
B. Mezâlim Mahkemeleri 251
C. Hisbe 253

SEKİZİNCİ BÖLÜM
İKTİSADÎ DURUM

1. ZİRÂAT 257
2. ENDÜSTRİ 260
3. TİCARET 265
A. Ticaret Yolları 265
B. Önemli Ticaret Merkezleri 268

DOKUZUNCU BÖLÜM
KÜLTÜR

1. Kültür MERKEZLERİ 271

2. NAKLİ İLİMLER 280

A. Tefsir 280
B. Hadis 286
C. Fıkıh 290
D. Kelâm 293
E. Lügat İlmi 298
F. Edebiyat 303
a) Nazım 303
b) Nesir 319

3. AKLİ İLİMLER 330

A. Felsefe 330
a) Kindi 330
b) İhvânus Safâ 333

c) Farâbi 335
d) İbn Sina 336
B. Tıp 337
a) Ebu Bekir Râzî 340
b) Ali b. Abbas el-Mecûsî 343
c) İbn Sina 344
d) Mısır Doktorları 346
C. Astroloji ve Astronomi 349
D. Riyazi İlimler 353
E. Tarih 354
G. Coğrafya 361

ONUNCU BÖLÜM
SANAT

1. ABBASİLERDE MİMARİ 365
2. MISIR'DA MİMARİ 369
A. Katâî Şehrinin Kuruluşu İbn Tulun Camiî 369
B. Kahire Şehrinin Kuruluşu - Ezher Camiî 372
3. MAĞRİP VE ENDÜLÜSTE MİMARİ 377
A. Mehdiyye ve Mansuriyye Şehirlerinin Kuruluşu 377
B. Zehra ve Zahire Şehirlerinin Kuruluşu 379

ONBİRİNCİ BÖLÜM
SOSYAL DURUM

1. SOSYAL TABAKALAR 387
A. Abbasiler'de 387
B. Fatimîler'de 392
C. Endülüs Emevileri'nde 393
2. MUSİKİ VE EĞLENCE MECLİSLERİ 397
A. Abbasiler'de 397
B. Mısır ve Endülüs'te 401
3. HALİFE HÜKÜMDAR VEZİR VE VALİ SARAYLARI . 403
A. Abbasiler'de 403
B. Mısır'da 404
C. Endülüs'te 407

4. YEMEKLER 409

A. Abbasiler'de 409
B. Mısır ve Endülüs'te 410

5. GİYİM EŞYALARI 414

6. KADIN 418

7. BAYRAMLAR VE ÖNEMLİ GÜNLER 425

A. Dinî ve Milli Bayramlar 425
B. Halife Alayları 428
C. Yabancı Heyetleri Karşılama Merasimleri 430
D. Evlenme Merasimleri 431

8. OYUN VE EĞLENCE ÇEŞİTLERİ 434

EKLER

BİRİNCİ EK
AZUDUDDEVLE GÜNÜNÜ NASIL GEÇİRİYORDU 437

İKİNCİ EK
YAKUP B. LEYS ES-SAFFAR'IN SİYASETİ 440

ÜÇÜNCÜ EK
İHŞİD MUHAMMED B. TUĞC'UN BİZANS İMPARATORU ROMANUS'A CEVABI 443

DÖRDÜNCÜ EK
ABBASİ KOMUTANI MUHAMMED B. SÜLEYMAN İLE SAHİBUŞŞAME OLARAK TANINAN HÜSEYİN B. ZİKREVEYH ARASINDA SURİYE'DE YAPILAN SAVAŞ 446

BEŞİNCİ EK
EHL-İ SÜNNET VEL-CEMAAT VE MÜTEZİLE GRUPLARI ARASINDAKİ FİKRÎ MÜCADELE 449

ALTINCI EK
ENDÜLÜS EMEVİ HALİFESİ II. HAKEM EL-MUSTANSIR'IN GALİCİA HÜKÜMDARI ORDONA'YI KARŞILAMASI 452

6. HAMDANÎLER

(Musul ve Suriye'de)
(317 — 394/929 — 1003)

A. Musul Hamdânileri

	Hicrî	Milâdi
1— Nasıruddevle (Ebu Muhammed Hasan)	(317—358/	929—986)
2— Uddetüddevle (Ebû Tağlip Gazanfer)	(358—369/	968—979)
Büveyhî hakimiyeti	(369—379/	979—989)
3— İbrahim (Ebû Tahir)	(379—380/	981—991)
4— Hüseyin (Ebû Abdullah)	(379—380/	991—991)

(Büveyhîler ve Ukaylîler)

B. Halep Hamdânileri

1— Seyfüddevle (Ebu'l-Mehâsin Ali)	(333—356/944—967)
2— Sa'düddevle (Ebu'l-Meâli Şerif)	(356—381/967—991)
3— Saîdüddevle (Ebu'l-Fezâil Sa'd)	(381—392/991—1001)
4— Ali (Ebu'l-Hasan)	(392—394/1001—1003)
5— Şerif (Ebu'l-Meâli)	(394 /1003)

(Fatımîler)

---

(1) Lane-Poole, Muhammadan Dynasties, s. 112-113.

A. Musul Hamdanîleri

a) Nasıruddevle (317—358/929—968)

Hamdanîler, Musul şehri dolaylarında yerleşmiş Arap asıllı Benî Tağlip kabilesinden Hamdan b. Hamdun'un soyundandır. Hamdun, 260/873 senesinden beri bu şehirde meydana gelen siyasî olaylarda mühim rol oynamıştı. Oğlu Hamdan ise, 272/885 yılında Haricî Harun eş-Şari ile ittifak kurmuş, kısa bir süre sonra da Mardin kalesini istilâ etmişti. 281/894 yılında halife Mu'tezid kendisine karşı savaş açınca, oğlu Hüseyin'i Mardin'de bırakarak kaçmaya mecbur kaldı. Halife Mardin'i ele geçirdi, kısa bir süre sonra da Hamdan'ı yakalayarak Bağdat'da hapsetti. Hamdan, oğlu Hüseyin'in haricî lideri Harun'u hezîmete uğratması ve bu sebeble halife Mu'tezid'in ona ve kardeşlerine hil'at giydirmesine ve kemer kuşatmasına kadar hapiste kaldı. Bundan sonra halife, Hamdan b. Hamdun' 'n [2] zincirlerinin çözülmesini, kendisine ikrâm ve ihsanda bulunulmasını emretti ve serbest bırakılacağını va'detti[3].

Bu andan itibâren Hamdanîlerin şöhreti yayılmaya başlamıştı. Nitekim Hüseyin b. Hamdan, Karmatîlere karşı yaptığı savaşlar ve halife Muktedir'e karşı ayaklanarak kısa bir süre Abbasî hilâfetini elegeçirmiş olan Abdullah b. Mu'tezz'e yaptığı yardımla adını duyurdu. Halife Muktedir, bu sebeple ona düşman olmuş ve onu merkezden uzaklaştırmışsa da az sonra kardeşi İbrahim'in tavassutu ile affedip onu Kum ve Kaşan'a vali tayin etti. Fakat aradan kısa bir süre geçince, o, halife Muktedir'le yine uyuşmazlığa düştü. Bunun üzerine halife tarafından tevkif edilen Hüseyin, vefat ettiği 306/918 yılına kadar hapiste kaldı.

---

(2) İbnu'l-Esîr'de İbn Hamdan diye geçmektedir (VII, 17).
(3) İbnü'l-Esîr, VIII, 166-167, 169-170.

Halife Muktedir, 292/905 yılında Hüseyin'in kardeşi Ebu'l Heyca Abdullah b. Hamdan'ı Musul ve çevresi valiliğine tayin etmişti. Diğer kardeşleri İbrahim'i de 307/919 senesinde Diyaru Rebia'ya vali olarak atadı. İbrahim 309/921 senesinde yerine kardeşi Davud geçinceye kadar valiliğini sürdürdü. Halife diğer kardeşleri Saîd'i 312/925 yılında Nihavend valiliğine atarken aynı aileden diğer bazı şahısları da, çeşitli devlet makamlarına getirmişti.

308/920 yılında Abdullah b. Hamdan'ın yerine Musul valiliğine oğlu Nasıruddevle Hasan geçti. 317-319/929-931 yılları arasındaki iki sene hariç tutulursa 358/969 tarihine kadar orada nüfûzunu korumaya muvaffak oldu. Nasıruddevle nüfûzunu Diyarbakır, Diyaru Rebîa civarında da yaymıştı. Şa'ban 330/Nisan 942'de Halife Muttakî, ona Nasıruddevle, kardeşine de Seyfüddevle ünvanlarını verdi[4].

Gördüğümüz gibi, Abbasî devleti ufkunda Nasıruddevle b. Abdullah b. Hamdan'ın yıldızı parlamaya başlamıştı. Nitekim İbn Raik'in öldürülmesinden sonra Halife Muttakî li'llâh'ın hoşnutluğunu kazanarak onun tarafından emîrü'l-ümerâlığa tayin edildi[5]. Parayı ıslâh işine girişti. Fakat vergileri çok arttırdı. Dolayısiyle fiyatlar yükseldi. Yiyecek ve giyecek maddeleri alınamaz hale geldi. Nasıruddevle, halife Muttakî'nin harcamalarını da azalttı ve onun çiftliklerini elinden aldı. Böylece Halifenin öfkesini körüklediği gibi halkın da hoşnutsuzluğunu kazandı[6].

Bir tarafta Nasıruddevle ile Beridîler, diğer tarafta da Büveyhîler olmak üzere iç harpler başlamıştı. Halife, Nasıruddevle'nin Musul'a gitmesini fırsat bilerek Tüzün'den yardım talep etti ve onun Bağdat'a girmesine zemîn hazırladı (331/942-943). Neticede Hamdanî liderleri, Bağdad'ta bir seneden fazl kalamadan Musul'a dönmek zorunda kaldılar.

Ne var ki çok geçmeden Tüzün ile Abbasî halifesi arasında düşmanlık başgösterdi. Bunun üzerine halife, Nasıruddevle'ye sığındı. İki taraf arasında, Bağdat'tan 10 fersah kadar uzakta olan "Ukbara"da

(4) Miskeveyh, Tecâribü'l-ümem, II, s. 28.
(5) İbnü'l-Esîr, VIII, 135.
(6) Sûlî, Ahbâru'r-Râzi billâh ve'l-Muttakî li'llâh, s. 240-242.

savaş yapıldı. Nasıruddevle ve Halife yenilerek önce Musul ve daha sonra Nusaybin'e çekilmek zorunda kaldılar. Hamdanilerin hezimetleri, Tüzün'ün Musul topraklarını almağa niyetlenmesine sebeb olmuştu. Neticede Tüzün ve Nasıruddevle arasında sulh andlaşması yapıldı. Bu andlaşmaya göre, idaresinde bulunan topraklar, yıllık 3 milyon 600 bin dirhem vergi ödemesi şartıyle 3 yıl müddetle Nasıruddevle'ye bırakıldı.

Bir tarafta Tüzün ve Berîdiler, diğer tarafta da Hamdaniler ile halife Muttakî olmak üzere iki taraf arasındaki mücadele yeniden başladı. Neticede Halife, Hamdanîlerden usanarak Tüzün ile sulh yapmak istedi. Fakat Mısır ihşid'i Muhammed b. Tuğc, Rakka'da halife ile buluştu ve ona kendisi ile beraber Mısır'a gelmesini teklif etti. Halife buna rağmen Bağdat'a döndü. Halife Muttakî, Tüzün'e karşı bazen Musul'da bulunan Nasıruddevle b. Hamdan'dan bazen de güçleri artmakta olan Büveyhoğullarından yardım istiyordu. Ne var ki bu, halifeye bir şey sağlamıyordu. Nitekim Tüzün kendisini tevkif edip gözlerine mil çekti ve hapse attı. Onun yerine Hilafete Müstekfî'yi getirdi (Safer 333/944)[7]. Kısa süre sonra Tüzün de vefat etti (Muharrem 334/Ağustos 945). Onun yerine emîrü'l-ümeralığa İbn Şirzad geçti. Söylendiğine göre halife bu görevi Nasıruddevle b. Hamdan'a vermek istemiş, fakat ordu bu konuda kendisine karşı çıkınca İbn Şirzad'ın emîrü'l-ümeralığı'nı onaylamıştır.

Çok geçmeden 334/945 yılında, Büveyhîler Bağdat'a girdiler. Bundan sonra Büveyhîler ile Abbasi halifeliği arasındaki ilişkiler yeni bir şekle girdi. Büveyhîlerin siyaseti, Hamdanîlerin Musul'daki nüfuzlarını silmeği hedef alıyordu. Nitekim Muizzüddevle'nin Abbasî halifesi Mutî'yi de yanına alarak Nasıruddevle ile savaşa gittiğini görüyoruz. İki ordu Ukbara denilen yerde karşılaştılar. Muizzüddevle ve halifenin Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen İbn Şirzad ise, Nasıruddevle'ye katılarak onun askeriyle Bağdat'a girmeye ve şehri Nasıruddevle adına yönetmeye muvaffak oldu. Bağdat'a gelen Nasıruddevle, hutbeyi Muttakî adına okuttu ve onun adına para bastırdı. Muizzüddevle, Bağdat'ı ancak 4 ay sonra geri alabildi. Ve Nasıruddevle'yi Musul'a geri dönmek zorunda bıraktı. Aralarında 335/946 yılının başlarında bir sulh and-

(7) Sûlî, Age., 282-283.

laşması akdedildi. Fakat Hamdanîlerle Büveyhîler arasındaki ilişkiler istikrâra kavuşmadı; aksine aralarında zaman zaman çıkan anlaşmazlıklar sürüp gitti.

345 (956/957) senesinde Nasıruddevle, Muizzüddevle'nin Ahvaz'daki isyanı bastırmak üzere Bağdat'tan ayrılışını fırsat bilerek, Bağdat'ı istilâ etti. Muizzüddevle'nin ayaklanmaları bastırması üzerine ise Bağdat'ı terketti. Nasıruddevle, kararlaştırılan vergiyi Hilafet beytülmaline göndermemişti. Bunun üzerine Muizzüddevle, Musul ve Nusaybin'i ele geçirdi. Rahbe'ye bir ordu gönderdi. Bu ordu, Nasıruddevle'yi Meyyafarikîn'e oradan da kardeşi Seyfüddevle'nin hakimiyeti altındaki Haleb'e kaçmaya mecbur etti. Nasıruddevle ile Muizzüddevle arasında, ancak Seyfüddevle'nin araya girmesi ve kardeşinin borçlarını üzerine almasından sonra andlaşma yapılabildi[8].

Görülüyor ki, peşpeşe gelen musîbetler, Nasıruddevle'nin ruhî durumunu son derece etkilemişti. Bu kötü olayları, kardeşi Seyfüddevle'nin Muizzüddevle'ye vermek zorunda olduğu borçlarını üzerine alması (347/953); Büveyhîlerin bu verginin arttırılmasını istemeleri; Büveyhî ordularının idaresi altındaki topraklarda at oynatması; Muizzüdevle'nin, 354/964 yılında Musul, Diyaru Rebîa, Rahbe ve idaresi altındaki diğer merkezlerin idaresini onun elinden alarak muayyen bir vergi karşılığında oğlu Ebû Tağlib'e vermesi; diğer taraftan çok sevdiği kardeşi Seyfüddevle'nin ölmesi (356/967) olarak sıralayabiliriz. İşte bu sayılanlar, onda büyük bir etki yapmıştı. Sonunda durumu değişmiş, huyu kötüleşmişti. Aklî dengesi bozulmuş, birbirine düşen çocuklarından da hürmet göremez olmuştu. Daha sonra oğlu Ebû Tağlib, isyan ederek onu yakalayıp Musul şehrinde hapsetti. Rebiülevvel 358 (M. 969) de vefat edinceye kadar hapiste kaldı[9].

b) Uddetüddevle (Ebu Tağlip Gazanfer) (358-369/969-979)

Nasıruddevle'nin vefatından sonra Musul Hamdanîlerinin zayıflaması hızlandı. Onun oğulları kendi aralarında ihtilâfa düştüler ve grup-

(8) İbnü'l-Esîr. VIII. 173, 189.
(9) Age., VIII, s. 198.

lara ayrıldılar. Bu sırada Büveyhoğulları, fırsattan istifade ederek Ebu Tağlib Gazanfer'i 367/977 yılında Musul'dan çıkardılar. Kardeşleri Ebu Tahir İbrahim ve Ebû Abdullah Hüseyin Musul'u geri aldılarsa da ancak kısa bir süre ellerinde tutabildiler.

Nasıruddevle'nin vefatından sonra aralarında çıkan anlaşmazlık üzerine evlâtları iki gruba ayrılmıştı. Bir grup Hamdan b. Nasıruddevle tarafını tutuyor, diğer grup ise kardeşi Ebû Tağlib'den yana yer alıyordu. Fakat Hamdan, peşpeşe gelen mağlûbiyetlere uğradı. Bu sebeple Bağdat'da bulunan Büveyhî sultanı Bahtiyar'a sığınmak zorunda kaldı. Bahtiyar onu ve beraberindekileri iyi karşıladı, ikramlarda bulundu ve onunla kardeşini barıştırmak için arabuluculuk yaptı. Şerif Razî'nin babası Nakib Ebu Ahmet el-Musevî'yi Nasıruddevle'nin iki oğlunu barıştırmak için görevlendirdi. Ebu Ahmed el-Musevî, hem Büveyhîler hem de Hamdaniler tarafından sevilen Hz. Ali evlâdından olduğu için, Bahtiyar elçi olarak onu tercih etmişti. Onun çalışmaları sonucu iki kardeş arasında sulh te'min edilince, Hamdan, Rahbe'ye döndü[10]. Kardeşi Ebu Tağlib, Rahbe'yi onun elinden alarak idaresini kendisine vekâleten diğer kardeşleri Ebu'l-Berekât'a vermişti (358-359/969-970). Ne var ki, kardeşler arasındaki mücadele bu sulh ile sona ermediği gibi; aksine yeniden şiddetlendi. Nihayet Hamdan, kardeşi Ebu'l-Berekât'ı 3 Ramazan 359 da öldürdü. Bunun üzerine Tağlib ile Hamdan arasındaki mücadele daha da kızıştı. Mağlup düşen Hamdan'la kardeşi İbrahim Bağdat'a giderek tekrar Bahtiyar'a sığındılar. Bahtiyar ikisini de iyi karşıladı ve onlara ikramda bulundu. Böylece Hamdaniler, Hamdan ve İbrahim'in liderliğinde olup Bahtiyar tarafından desteklenenler ve Ebu Tağlib'le Hüseyin'in liderliklerinde bir araya gelenler olmak üzere iki gruba ayrılmış oluyorlardı[11].

Kardeşi Hamdan'ı hezimete uğratmasından sonra, Ebu Tağlib'in lehine hava berraklaştı. O, 359/970 senesinde Harran'ı ele geçirdi. Fakat Ruha'yı yağmalayıp Nusaybin ve Diyarbakır'a ulaşan Bizanslılara karşıduramadı. Hamdanî hanedanının zayıflamış olmasına rağmen Ebu Tağlib, babası Nasıruddevle gibi Büveyh'îlerle rekabet ediyor, onların

(10) Rahbe: Rakka ile Bağdad arasında Karkıssiyye'nin güneyinde Fırat kenarında bir şehirdir.

(11) İbnü'l-Esîr, VIII, 213-214.

nüfuzunun artmasını engellemeye ve Irak'daki hakimiyetlerine son vermeye çalışıyordu. Nitekim, Bahtiyar'ın kendisine karşı kardeşi Hamdan'a yardım etmek gayesiyle Musul'a gitmesi üzerine Ebu Tağlib, onun ve askerinin Bağdad'dan uzaklaşmasını ve bu şehrin savunmasız kalmasını fırsat bilerek Bağdat'a yönelmiş ve neredeyse şehri ele geçirme noktasına gelmişti. Bu durum karşısında Bahtiyar, rakibinin gücündenkorktu ve onunla barış yaptı. Buna göre Ebu Tağlib, Mardin dışındaki ikta' arazilerini kardeşi Hamdan'a geri verecek, buna karşılık Ebu Tağlib "Sultan" ünvanı alacak ve daha önce evlendiği, fakat o anda babası Bahtiyar'ın yanında bulunan eşi kendisine teslim edilecekti. Ancak aralarında yeniden harp başladı. Bu harp, 363/973-974 yılında sulh akdedilmesiyle sona erdi[12].

367-368/977—979 senelerinde Büveyhî Sultanı Azududdevle, Musul, Diyaru Rebîa, Meyyafarikîn, Amid ve Diyaru Mudar'ı Ebu Tağlib'in elinden aldı. Daha sonra Dımeşk'i alıp orayı idaresine merkez yapmaya karar verdi. Fakat Dimeşk'e girmesi engellendi. Bunun üzerine malî ve askeri yardım vâdiyle kendisini Kahire'ye çağıran Fatimî halifesi Aziz'e gitmek istedi. Ancak Aziz'in çağrısının kendisinin öldürülmesi için kurulmuş bir tuzak olabileceğinden endişe ederek Taberiyye'ye gitti. Buradan Fatimî halifesi ile elçiler vasıtasiyle görüşmeler yaptı. O sırada, Fatimî halifesi Aziz tarafından Remle valiliğine atanmış olan Dağfel b. Müferric et-Taî, Ukaylîler'i Şam'dan çıkarmak için harekete geçmişti. Ukaylîler Ebu Tağlib'e sığındılar ve ondan yardım taleb ettiler. Fakat Ebu Tağlib, Fatimî halifesinin kendisine kızmasından korktuğu için onların isteklerine olumlu cevap veremiyeceğini ifade ederek özür diledi. Aksine Ukaylilerle - Fatimî halifesi arasında arabuluculuk yaptı. Dağfel b. Müferric ve Fazl b. Salih -ki onu Dımeşk'teki ayaklanmayı bastırmak için hazırladığı ordunun başında göndermişti.- Ebu Tağlib'in gücünden korktular, ona ve Ukaylîlere karşı savaştılar. Neticede onları mağlup ettiler. Safer 369/Ağustos 979'da Ebu Tağlib'i öldürdüler[13].

(12) İbnü'l-Esîr, VIII, 218. 222, 226-228.
(13) İbn Hallikân, I, 141.

Hamdanîler Musul ve çevresini ancak on yıl sonra, 379/989 yıllarında Ebu Tahir İbrahim b. Nasıruddevle ve kardeşi Ebu Abdullah Hüseyin liderliğinde geri alabildiler. Fakat orada bir seneden fazla kalamadılar. Çünkü bölgede yaşamakta olan Kürtler onların devletini yıkmak istiyorlardı. Neticede Mervanîlerden Ebu Ali b. Mervan el-Kürdî Ebu Tağlib'in kardeşi Ebu Abdullah Hüseyin'i mağlup etti ve onu Fatimî Halifesi Azîz Billah'ın isteği üzerine Mısır'a gönderdi. Diğer taraftan Ukaylî hükümdarı: Muhammed b. Müseyyeb, Ebu Tahir b. Nasıruddevle Hamdanî'yi öldürerek Nusaybin ve Beled şehirlerini elegeçirdi (379/989). Ertesi sene Musul'u da aldı. Fakat o, Büveyhîler tarafından Musul'dan çıkarıldı. Ancak 386/994 yılında Büveyhî Bahâuddevle tarafından bu bölgedeki hakimiyeti onaylanan kardeşi Mukalled b. Müseyyeb, bu şehirleri geri aldı[15].

B. Halep Hamdanîleri:

a) Seyfüddevle (333-356/944-967)

Biraz önce geçtiği gibi, Halife Muttakî, Şa'ban 330/Nisan 942'de Hasan b. Hamdan'a Nasıruddevle, kardeşi Ali'ye ise Seyfüddevle ünvanı vermişti. Seyfüddevle, Berîdiler ve Türklere karşı yaptığı savaşlarda Nasıruddevle'nin sağ kolu olmuştu. Nitekim onun Vâsıt şehrini Beridîlerin elinden aldığını, daha sonra Basra'yı da almak için gayret sarfettiğini görüyoruz. Fakat o, yanındaki malzemenin azlığı sebebiyle bu arzusuna ulaşamadı. Öte yandan başlarında Tüzün'ün bulunduğu Türkler'i, kendisine bağlayan dostluk ilişkileri kısa birsüre sonra değişti. Bu Türkler, Vâsıt'da Seyfüddevle'ye karşı ayaklandılar. Bunun üzerine Seyfüddevle Bağdat'a kaçmak zorunda kalarak emîrü'l-ümeralık makamında bulunan kardeşi Nasıruddevle'ye katıldı. Ancak isyancı Türkler karşısında Musul'a çekilmeye mecbûr kaldı. Seyfüddevle, bir süre sonra Vâsıt'ta Tüzün'ün liderliği altındaki Türkler arasında ortaya çıkan anlaşmazlığı fırsat bilerek Bağdat'ı almaya yöneldi. Halife Muttakî de kendisine gizlice yardım ediyordu. Fakat Tü-

(14) Ebû Şucâ', Zeylu Kitâb Tecâribü'l-Ümem, III, 173-174.
(15) Ebû Şucâ', Age., III, 179.

zün'ün elegeçirmesi sebebiyle Bağdat'ta fazla kalma imkânını bulamadı.

Seyfüddevle 333/944 yılında Halep üzerine yürüyerek şehri zaptetti[16]. Mısır hükümdarı Muhammed b. Tuğç adına şehri idare etmekte olan Yanis el-Munisî ise Mısır'a kaçtı. Bunun üzerine İhşid, Seyfüddevle'ye karşı savaşmak üzere Kafur komutasında bir ordu gönderdi. Yanis de bu orduya katılmıştı. Kafur ve Yanis, Hamdanîlerin ordusu ile Hama şehri yakınında Asi nehrinin kenarında Rasten'de karşılaştılar. Bu savaşta, Mısır ordusu yenildi. Öldürülenler ve nehirde boğulanlar dışında Mısır askerinin 4 bini esir düştü.

Bundan sonra Seyfüddevle, Şam şehri üzerine yürüdü. Karşısına çıkan İhşid'i Kınnesrin'de mağlup etti. Ancak İhşid, Hamdanîlerin ganimet toplamak ve taksim etmekle meşgul olmalarını fırsat bilerek ordusundan 10 bin seçme askeri değerli komutanları emrinde düşman üzerine gönderdi. Onlar, Hamdanîler'i dağıttılar. İhşid'in ordusu Hamdanîlerin başşehri Haleb'e girdi ve Dımeşk'i geri aldı. Ne var ki, İhşit Muhammed b. Tuğç, galip gelmesine rağmen Halep ve Suriye'nin kuzeyinde Haleb'e komşu bölgeleri Hamdanilere bırakmak şartıyla onlarla andlaşma yaptı. Ayrıca Dımeşk'in kendisinde kalmasına karşılık olmak üzere onlara senelik vergi ödemeyi de taahhüd etti[17].

Muhammed b. Tuğç'un böyle bir sulhu kabul etmesinin ardında yatan sebep, büyük bir ihtimalle, Hamdanîleri, Bizanslılara karşı yapacağı savaşlarda kendisine yardım edecek sağlam bir kale olarak tutmak niyetidir. Çünkü Bizanslılar, sınırlarına yakın İslâm beldelerine devamlı hücumlar düzenliyorlardı. Nitekim 331/942 yılında Bizanslılar, Erzen, Meyyafarikîn ve Nusaybin'i istilâ edip yağmaladılar; pek çok Müslüman'ı katlettiler ve esir aldılar. Sonra takibeden 332/943 senesinde 80 bin kişilik bir kuvvetle Cezîre bölgesinde Harran ile Nusaybin arasında büyük bir şehir olan Re'sü'l-ayn'a girdiler. Yine çok sayıda Müslüman'ı şehid ettiler ve esir aldılar.

---

(16) İbn Hallikân'ın kaydına göre Halep şehrini Büveyhoğullarının elinden ilk defa Recep 332/Şubat 944'de meşhur şair Ebû Firas el-Hamdânî'nin kardeşi Hüseyin b. Sa'îd almıştır. (Vefeyât, I, 366).

(17) İbnü'l-Esîr, X, 159.

Ne var ki, İhşidîlerle Hamdanîler arasında yapılan bu sulh uzun sürmedi. İhşid Muhammed b. Tuğç 334/945 yılında vefat edince kölesi Kâfur, onun oğlu Ebu'l-Hasan Ali'nin vesayetini üzerine almıştı. Diğer taşehirlerine 40 akın tertiplemiş; bu savaşların bir kısmında galip gelmiş, bir kısmında ise mağlup olmuştur. Hamdanîler ile Bizanslılar arasında devam eden bu savaşlarda, birçok İslâm şehri de bu savaşlara sahne olkadar uzaklıktaki Lücûn mevkiinde yapılan savaşta onu yendi. Sonra ona karşı Şam şehri civarında Mercu Azra'da kesin bir zafer kazandı. Ordusu Halep şehrine girdi. İki taraf arasında yine Muhammed b. Tuğc'un son günlerinde yapılan andlaşma şartlarıyla sulh akdedildi. Ancak önceki andlaşmada yeralan verginin ödenmesi durdurulmuştu[18].

Seyfüddevle, kısa bir süre içinde nüfuzunu hızlı bir şekilde arttırmaya başladı. Hatta Büveyhî sultanı Muizzüddevle, onun, kardeşi Nasıruddevle hakkında aracılık yapmasını kabul etti ve onunla andlaşma imzalamak zorunda kaldı. Bu andlaşmada Seyfüddevle, kardeşi Nasıruddevle'nin Bağdat'taki Beytülmale ödemek zorunda olduğu vergiyi ödemeyi tekeffül ediyordu.

Seyfüddevle'nin zamanı, Bizanslılarla yaptığı savaşların çokluğuyla temayüz etmiştir. Hatta söylendiğine göre, ülkesine sınır olan Bizans şehirlerine 40 akın tertiplemiş; bu savaşların bir kısmında galip gelmiş, bir kısmında ise mağlup olmuştur. Hamdanîler ile Bizanslılar arasında devam eden bu savaşlarda, birçok İslâm şehri de bu savaşlara sahne olmuştu. Seyfüddevle, Zibatra, Malatya ve çevresine hücumlar düzenledi. Çok sayıda Rum'u öldürdü veya esir aldı, bazı şehirleri tahrip etti. Mevzar geçidine bir birlik gönderdi. Bu birlik, orada Bizanslı komutan Konstantin b. Fardas (Bardas)'ı müthiş bir bozguna uğrattı; onun ileri gelen adamlarını öldürdü. Sonra Fırat'ı geçip Bizans topraklarında ilerledi. Maraş'ta tekrar onun ordusuyla karşılaştı ve mağlup etti. Büyük komutanlarını öldürdü. Yüzünden yaralanan Dumustuk oğlu Konstantin'i esir aldı. Şairlerden çoğu bu olayı anlatmışlardır. Nitekim Ebu Firas el-Hamdanî şöyle demiştir:

Ağustos ayında esir alınan Konstantin, komutanlarının arasında zincire vuruldu. Rum aske-

(18) İbnu'l-Esîr, VIII, 164.

rinin başına geçen oğlu Dumustuk ise yüzünden aldığı yaralar içinde savaş alanından kaçtı"[19]

Seyfüddevle, daha sonra, son derece önemli bir kale olan Hades'i tamir etmeye gitti. Bu durum, Bizans İmparatoruna ağır gelmişti. Bu münasebetle, şark kuvvetleri kumandanı (Domestikos) Fardas (Bardas) komutasında, büyük komutanların da yer aldığı kalabalık bir orduyu onun üzerine gönderdi. Bizans ordusu, Seyfüddevle'nin karargâhını kuşattıysa da, Seyfüddevle, Bizans ordusunun komutanını esir almak gayesiyle düşman saflarına saldırdı. Fardas'ı yakalayamadıysa da, onun damadını ve yeğenini esir aldı, Rum askerinin çoğunu kılıçtan geçirdi. Şairler, bu savaş hakkında çok şiirler yazmışlardır.

Seyfüddevle zamanı nahiv âlimi Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî ve şair Mütenebbî gibi meşhur alim ve şairleriyle seçilmiştir. Seyfüddevle'nin amcaoğlu Ebu Firas el-Hamdanî, kardeşi Nasıruddevle'nin oğlu Hüseyin gibi Hamdanî hanedanı ferdlerinin çoğu, iyi birer şairdirler. Bizzat Seyfüddevle dahi, çok güzel şiir söylerdi. Nitekim kardeşi Nasıruddevle'nin vefatı dolayısiyle yazdığı mersiyenin bir beytinde şöyle demiştir:

"Sana, lâyık olduğun üstün faziletler verilmişti.
Onlara, benimle kardeşim arasında fark olduğunu söyledim."[20].

Seâlibi, Seyfüddevle ve onun zamanında Hamdanîlerin ulaştığı seviyeyi şu ibarede anlatmıştır:

"Hamdanoğulları, güzel konuşan, güler yüzlü, cömert ve son derece zeki hükümdarlardı. Onların en meşhuru olan Seyfüddevle, gerdanlığın ortasındaki kıymetli mücevher taş gibi, onların kıymetlisi ve en başarılısıydı. İslâm'ın direği ve kuvvetli savunucusu, zamanın yüzakıydı. Sınırlar onun sayesinde korunmuş, işler onun tarafından istikrara kavuşturulmuştur. Arap isyancılara karşı yaptığı çarpışmasıyla, halkını onlardan korudu. Bizans saldırılarını püskürterek, onlara karşı akınlar tertipleyip, zaferler kazandı. Onların kötülüklerine, yağma ve tecavüzlerine mani oldu. İslâm dinine kalıcı iyilikler yaptı. Onun huzuru,

(19) Seâlibî, Yetimetü'd-dehr, I, 21,-23
(20) İbnü'l-Esîr, VIII, 208.

elçilik heyetlerinin hedefi, cömertliğin kaynağı, arzu ve emellerin kıblesi, seyyahların uğrağı, ediplerin toplantı yeri ve şairlerin musabaka alanıydı. Söylendiğine göre onun huzurunda toplanan şairler ve alimler, halifeler dışındaki hükümdarların hiçbirinin huzurunda toplanmamıştır. Sultanın meclisi herkesi toplayan ve içinde hiç harcama yapılmayan bir pazar gibiydi. Kendisi de, edip ve iyi bir şairdi. Kendisi için yazılan medih şiirlerinden son derece zevk alırdı. Ebu Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Kâdî el-Kâtip ve Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Şimşatî ikilisinden her biri, şairlerin Seyfüddevle'yi medih için yazdığı şiirlerden 10 biner beyt toplamışlardır. Mütenebbî'nin şu beytini bu şiirlere örnek verelim:

"Hayret edilmesin! Muhakkak kılıçlar çoktur; ancak bugün devletin kılıcı (=Seyfüddevle) bir tanedir."

Seyfüddevle, 23 yıl hükümdarlıktan sonra hicrî 356 (M. 967) Safer ayında Halep'de öldü. Cenazesi Meyyafârıkîn'e nakledilerek oraya defnedildi. Onun yerine saltanata oğlu Ebu'l-Meâli Şerif Sa'düddevle geçti.

b.Sa'düddevle-Saîdüddevle (356-392/967-1002):

Sa'düddevle'nin iktidarı sırasında, Halep Hamdanîleri zayıflamaya başladı. Sa'düddevle, 357/968 yılında dayısı meşhur şair Ebu Firaş'ı öldürdü[21]. Babası Seyfüddevle'nin kölesi Karğuveyh, ona karşı ayaklanarak Halep şehrini elegeçirdi ve onu şehre sokmayıp 6 yıl boyunca şehri elinde tuttu[22]. Bunun üzerine Fırat nehrini geçen Sa'düddevle Hama'ya giderek oraya yerleşti[23].

Sa'düddevle, daha sonra Humus'a giderek şehri imara ve tahkimata başladı. Çünki Rumlar, 358/969 yılında bu şehri yağmalayıp tahrip etmişlerdi. 359/970 yılında Sa'düddevle, Karğuveyh'le sulh yaptı. Karğuveyh, sulh gereğince Halep'te hutbeyi Sa'düddevle adına okuttu. Sa'-

(21) İbnü'l-Esîr, VIII, 211.
(22) İbnü'l-Kalanisî, Age., 27
(23) İbnü'l-Esîr, VIII, 215.

düddevle ise, Humus'da ikamete devam ederek, Fatimîleri destekledi ve hutbeyi Fatimî halifesi Muizz için okuttu[24],

Ne var ki, kısa süre sonra Sa'düddevle ile Humus valiliğinden azledilen Bakcur arasında savaş patlak verdi. Fatimî halifesi Aziz'e (365-386/975-996) başvuran Bakcur, ondan Dımeşk valiliğine getirilmesini ve Haleb'i elegeçirmesi için yardımına bir ordu gönderilmesini istedi.

Bakcur, 373 yılında Dımeşk'e girdi. O, Fatimî halifesi Aziz'in veziri Yakup b. Killis'in Dımeşk'teki naibini öldürmüştü. Bu yüzden Yakup, onu öldürmeye karar verdi. Bakcur, kendisi için hazırlanan bu komplodan haberdar olunca, Yakub'un taraftarlarını şiddetle cezalandırdı; onları öldürdükten sonra astırdı (377 Ramazan Milâdi 987). Daha sonra, Sa'düddevle'den Humus valiliğine yeniden getirilmesini istedi. İsteğinin kabul edilmesiyle Humus valiliğini üstlenen Bakcur (379/989), şehirde istikrarı sağlayamadı. Fatimîler ve Sa'düddevle ile olan ilişkileri kötüleşti. Bu durum karşısında Büveyhi Sultan'ı Bahaüddevle'ye sığındıysa da başarılı olamadı.

Yakub b. Killis'in ölmesi üzerine, Fatimî devletinde vezirliğe Mısır Kıbtîlerinden Hıristiyan olan İsa b. Nestorius getirildi. Bakcur, daha önce Yakup'dan korktuğu gibi onun halefi İsa'dan da çok korkuyordu. Bakcur, Halep şehrini ele geçirmek için Fatimî halifesi Aziz'in yardımını istemişti. Onun isteğini kabul eden halife Trablus valisine emir göndererek Bakcur'a yardımcı olmasını emretti. Ancak vezir İsa, bu valiye, o sırada Haleb'e ulaşmış olan Bakcur'u oyalamasını söyledi. Diğer taraftan Bakcur'un niyetini öğrenen Hamdanî hükümdarı Sa'düddevle, Bizans İmparatoru II. Basili (352-416/963-1025)'ye mektup yazarak, ondan Antakya valisini kendisine yardıma göndermesini istedi. Neticede Mısırlı ve Arap askerlerin desteklediği Bakcur'la, Rum, Ermeni, Deylemli, Türk ve Kelboğulları kabilesinden 500 askerin de yer aldığı orduya komuta eden Sa'düddevle arasında savaş çıktı[25].

Böylece Hamdanîlerle, komutanları arasında anlaşmazlık çıktı, aralarında iç harpler vukû buldu. Sa'düddevle Bizanslıların yardımına sı-

(25) İbnü'l-Esîr, VIII, 219 vd.
(26) İbnü'l-Kalanisî, Age., 33 vd.

ğınırken, Bakcur, Fatimîlerden yardım almağa başladı. Bu savaşların zararını çeken Sa'düddevle ile Bakcur ganimetlerini toplayanlar ise Rumlarla Fatımîler oldu.

Sa'düddevle, Hamdanî askeri arasında birlik ve beraberliği sağlamak, onları bir bütün haline getirmek istemişti. Bu nedenle, anlaşmazlık ve savaş yerine, sulh ve yumuşaklık politikasını tercih etti. Bakcur'a mektup yazarak, onu kölelik ve efendilik hukukuna riayet etmeye, kendisiyle rekabet ve çekişmeyi bırakmaya çağırdı. Humus ile Rakka şehri arasında uzanan bölgeyi, ikta olarak ona vermeyi vâdetti. Onun bu çabaları, Bakcur'un gururunu arttırmaktan başka işe yaramadı. Bakcur, savaştan başka birşey kabul etmiyordu. Ancak yapılan savaşta büyükbir yenilgiye uğradı. İbnu'l-Kalânisî, Onun hezimetini cimriliğine bağlarken, Sa'düddevle'nin zaferini cömertliğine ve Arapların onu desteklemesine bağlamıştır[26].

Bakcur gailesini bertaraf ederek rahatlayan Sa'düddevle, Bakcur'dan korkarak Kûfe'ye kaçmış olan Ebu'l-Hasen İbnü'l-Mağribî'nin bulunduğu Rakka şehri üzerine yürüdü. Babalarının ölümünden sonra mallarına el konulmuş olan Bakcur oğulları da orada bulunuyorlardı. Bakcur'un oğulları, Fatimî halifesi Aziz'e müracaat ederek, ondan Sa'düddevle'nin kendilerini rahatsız etmesine mani olmasını istediler. Bunun üzerine Aziz, Sa'düddevle'ye bir mektup göndererek onu tehdit etti ve Bakcuroğullarının Mısır'a gönderilmesini emretti. Sa'düddevle ise, Fatimî halifesinin bu mektubunu alınca çok öfkelendi ve onun elçilerine kötü muamelede bulundu. Arkasından onunla savaş için hazırlıklara başladı. Ancak kısa süre sonra ölümüne sebep olan hastalığa yakalandı ve 381/991 yılında öldü. Tabutu Rakka'ya taşınarak oraya defnedildi[27].

Sa'düddevle'nin yerine son hastalığında veliahd tayin etmiş olduğu oğlu Saîdüdevle geçti. Sa'düddevle, komutanı Lü'lü'ü, ona diğer oğlu Ebu'l-Heyca ve kızı Sittü'n-nas'a vasî tayin etmişti. Zamanı, Hamdanilerle Fatimîler arasındaki harplerin çıkmasiyle temayüz eden Saîdüddevle için bîatı Lü'lü' almıştı. Ona karşı savaşan Fatimî komutanı Mançutekin, kuvvetlerinin azlığı sebebiyle Halep şehrini alamayıp Dı-

(26) Age., 34 vd.
(27) Age., 38 vd.

meşk'e çekildi. Bu durumu hazmedemeyen Fatimî halifesi Aziz, Halep şehrini fethetmek için ordunun başına bizzat kendisi geçti; ancak 386/996 yılında Bilbis'de öldü.

Babası Sa'düddevle'nin Bakcur tehlikesinden kurtulmasının üzerinden fazla geçmeden, Saîdüddevle de kendisine vasî tayin edilen Lü'lü tehlikesiyle yüzyüze geldi. Lü'lü' onun saltanatına göz dikmişti. Onu ve onunla evlendirdiği kızını zehirleterek onun Ebu'l-Hasen Ali ve Ebu'l-Meâlî Şerif adlarındaki iki oğlu adına Hamdanî iktidarını ele geçirdi. Kısa süre sonra bu iki şahsı Hamdanî hanedanının diğer fertleriyle birlikte Kahire'ye gönderdi. Kendi oğlu Mansur'u taht ortağı olarak tayin etti (394/1004). Çok yaşlanmış olan Lü'lü' 399/1008 yılında öldü. Onun yerine, Fatimî halifesinin hakimiyetini tanıyan oğlu Mansur geçti. Mansur, hutbelerde Fatımî halifesinin adını okuttu ve Murteza'd-devle ünvanını aldı. Bu andan itibaren Fatımî nüfuzunun Haleb'e kadar uzandığını söylemek mümkündür. Fatımî nüfuzu, Murteza'd-devle ile babasının kölesi Feth arasında çıkan anlaşmazlıktan sonra sağlamlaşmıştı. Feth, Fatımî halifesi Hakim'in desteğini kazanmıştı. Hakim, Sayda, Sur ve Beyrut şehirlerini ona ikta' olarak verdi. Ayrıca ona Mübarekü'd-devle ünvanını verdi. Feth, Haleb'i Fatımîler adına idareye devam etti. Böylece Fatımîler, Halep Hamdanîlerine son vermiş oldular[28].

(28) İbnü'l-Amîd, Tarihu'l-Müslimîn, 56 vd.

6. TULUNOĞULLARI (254-292/868-905)

(Mısır ve Suriye)

Tulunoğulları Hanedanı:

1— Ahmed b. Tulun	(254—270/868—884)
2— Humaraveyh	(270—282/884—896)
3— Ceyş b. Humaraveyh	(282—283/896—896)
4— Harun b. Humaraveyh	(283—292/896—904)
5— Şeyban b. Ahmed	(292 /904—905)

A. Ahmed b. Tulun (254-270/868-884)

Mısır, Emevî devletinin kuruluşundan itibaren, oraya tayin edilen bazı valilerin ülkenin kalkınması için çalıştıkları bazı kısa dönemler hariç, her bakımdan donuk ve zayıf olarak kalmıştır. Mısır'ın kalkınması için gayret sarfeden bu valilerin başında, Mesleme b. Muhalled (47-62/667-681), Abdülaziz b. Mervan (65-86/684-705) ve oraya aralıklarla üç defa vali tayin edilmiş olan Musa b. İsa (171/787, 175/791, 179/795) gelir. Ancak bu ülke, bölgenin idaresinde aşağı yukarı tam müstakil hale gelen Tulunoğulları devletinin kuruluşundan itibaren kalkınmaya başladı. Bu devletin ömrü 38 seneyi aşmamış olsa da, Mısır, onların zamanında büyük ölçüde ıslah faaliyetine sahne olmuş ve gelişmiştir.

Bu devletin kurucusu Ahmed b. Tulun, Türk asıllıydı. Onun babası, Maverâünnehir valilerinin Abbasi halifelerine gönderdiği hediyyeler arasında bulunan Türklerden biriydi. Bu türklerin sayısı Mu'tasım'ın halife olmasından (218/832) itibaren artmıştı. Zira annesi Türk asıllı olan Mu'tasım, Türk unsuruna önem vererek kendisinden önceki halifelerin

devletin önemli makamlarını İran asıllılara tahsis etmelerine karşılık, önemli devlet görevlerini Türklere verdi ve muhafız birliklerini onlardan kurdu. İdaresini Türk unsuruna dayandırdı.

Abbasi halifesi Me'mun, Mısır valiliğine Abdullah b. Tahir b. Hüseyin'i getirmişti (211-213/826-828). Daha sonraları ise Mu'tasım, bu göreve Türk asıllı Eşnas'ı tayin etti (219-229/834-843). 234-235/848-850 yılları arasında bu görevi, halife Vasık tarafından atanan İtah yürüttü. Bu valiler Hilafet merkezinde oturarak, bölgeyi kendi adlarına idare edecek naipler görevlendiriyorlardı. Çünkü Hilâfet merkezini ve oradaki lüks hayatı terkederek Mısır'da oturmak onlara zor geliyordu. Mısır'da cuma hutbelerinde, halifenin adından sonra onların adı da okunuyor ve kendileri için dua yapılıyordu. Onlar adlarını para (= sikke) üzerine kazdırıyorlardı. Halife Mu'tasım'ın Arapları maaş kütüğünden düşüp otoritesini Türklere dayaması üzerine Araplar, Mısır'ın kırsal kesimlerine yayıldılar. Geçimlerini sağlamak için ziraatçılık ve benzeri işlere başladılar. Dolayısiyle Arap unsuru zayıflamağa yüz tuttu. Arap valilerin fonksiyonu, yerlerini Türk valilerin almasiyle gittikçe kayboldu. Bundan sonra, Mısır valiliğine Anbese b. İshak (238-242/852-856) dışında başka bir Arap getirilmedi.

Mısır valiliğine daha sonra Türk asıllı Bayık Bey getirilmişti. Bayık Bey Mısır'ın merkezi Fustat'a kendine vekâleten Ahmed b. Tulun'u gönderdi; ona bir ordu da vermişti. Ahmed 254 yılı Ramazan (M. 868) ayında Fustat'a girdi. O sırada Mısır valileri, bu ülkedeki merkezlerin idaresini, kendilerine vekâlet eden birkaç şahıs arasında paylaştırıyorlardı. Bu uygulamadan maksadları, bu şahısların birbirleri için casusluk yapmalarını sağlamak ve içlerinden herhangi birinin, diğerlerinin kendine karşı birleşebileceği endişesiyle istiklâlini ilan etmeye kalkışmasını engellemekti. Mısır valiliğine getirilen bu Türkler, adliye ve vergi işlerini kendilerine vekâleten tayin etmiş oldukları valilerin dışındaki şahıslara veriyorlardı.

Ahmed b. Tulun'un ülkeye girdiği sıralarda, Mısır'ın yerleşim merkezleri, bu şekilde bir kaç şahıs arasında taksim edilmişti. İskenderiye valiliğini İshak b. Dinar, Berka valiliğini ise Ahmet b. İsa es-Saîdî yürütüyordu. Adliye işlerine Bekkar b. Kuteybe, posta idaresine Halife Mu'tez'in annesi Kabîha'nın kölesi Şagir el-Hadim, vergi işlerine ise Ahmed b. Müdebbir bakıyordu.

Buradan, Mısır valiliğinin Ahmet b. Tulun için durulmadığını görüyoruz. Çünkü o sadece ülkenin ana merkezi olan şehrin valiliğine getirilmişti; hem de orayı Mısır'ın genel valisi Bayık Bey adına yönetiyordu. Bayık Bey, idaresinden hoşlanmadığı takdirde her zaman onu görevden uzaklaştırabilirdi. Bunlara ilâveten Mısır'ın vergi işlerine bakan Ahmed b. Müdebbir kendisine düşman kesilmiş onu halife indinde tuzağa düşürmek için bazı jurnallere başvurmuştu(29). Diğer taraftan Haricilerin isyana teşebbüs etmesi ve oğlu Abbas'ın da onların içinde yer alması, Ahmed'i güç duruma sokmuştu. Ona karşı büyük düşmanlık besleyen ve veliahdliğe tayin edilmiş olan Ebu Ahmed Muvaffak, onu Mısır'dan uzaklaştırmaya çalıştı. Dolayısiyle, Ahmed b. Tulun'un bu zorlukları aşmak ve evlâdlarına temelleri sağlamlaştırılmış bir saltanat bırakmak için çok fazla çalışması gerekiyordu.

Bayık Bey öldürülünce, Mısır valiliği Ahmed b. Tulun'un yakını Yargüç'e verildi. Bu sırada yeni vali, Ahmed'e görevine devam etmesini bildirdi, onun görevini onayladığı gibi, Mısır'ın tamamının idaresini ona vermekle yetkilerini arttırdı. Vergileri arttırması ve vergi toplamakta şiddete başvurması sebebiyle Mısırlıların düşmanlığını kazanmış olan haraç âmili Ahmed b. Müdebbir'in korkusu iyice artmıştı. O, ayrıca İbn Tulun'un valilikten azledilmesi için de çalışmıştı. Bu yüzden Mısır'da kalmaktan korktu ve görevinden alınmasını istedi; 257/871 yılında Dımeşk, Filistin ve Ürdün bölgeleri haraç vergisi memurluğuna getirildi. Onun ayrılmasından sonra Mısır haracını toplama vazifesi Ahmed b. Halid'e verildi.

259 yılı Ramazan (873 Temmuz) ayında Mısır genel valisi Yargüç öldü. Ahmed b. Tulun, ona ikta olarak verilen Mısır'ı ona vekâleten idare ediyor, minberlerde halifeden sonra onun adını okutturuyordu. Onun ölümüyle bu bölgedeki idaresi güçlendi, doğrudan halife tarafın-

(29) Ahmed b. Müdebbir, oldukça iri yapılı, güçlü kuvvetli ve cesaretli olan Gurlulardan muhafız birlikleri kurmuştu. Bu muhafızlar, kaftan giyerler, kuşak takarlardı; ellerinde uçlarına gümüş çubuklar takılmış kalın sopalar taşırlardı. Ahmed b. Müdebbir oturduğu sırada, onlar huzurunda beklerler; o yürürken yanında yürürlerdi. Onların heybeti halkı korkuturdu. Ahmed b. Tulun, onu karşılamak için çıktığı gün onları Ahmed b. Müdebbir'in huzurunda gördü. Bu muhafızları uzaklaştırmağa çalıştı; rakibinin nüfûz ve heybetini silmek için de onlarla kendisine göndermiş olduğu hediyelere karşılık vermek istedi.

dan tayin edilen vali haline geldi. 263/876 yılında halife Mu'temid (256-279/870-892), Ahmed b. Tulun'a ferman göndererek ondan haraç vergisini göndermesini istedi. İbn Tulun: "Haraç toplama yetkisi benim elimde olmadıkça, bunu yapamam" karşılığı verince, halife, onu Mısır'ın haraç âmilliğiyle de görevlendirdi. Üstelik Suriye sınırlarını da onun idaresine verdi. Böylece Mısır'ın idarî, adlî, askerî ve malî görevleri tamamiyle İbn Tulun'un elinde toplanmış oluyordu.

Ahmed b. Tulun, Mısır'da karşısına çıkan tehlikelere son verdikten sonra, neredeyse bütün arzularına son verecek büyük bir tehlikeyle yüzyüze geldi. Ancak iyi siyaseti, âlicenâblığı ve cesareti sayesinde bu tehlikeyi önleyebildi. Bu tehlikenin kaynağı, halife üzerinde nüfuz sağlamış, ona halifeliğin isminden başka bir şey bırakmamış olan halifenin kardeşi Ebû Ahmet Muvaffak'tı. Zencilerin şiddetli isyanları da Muvaffak'ın Ahmed'e olan düşmanlığını arttırmıştı. Zencilerin Abbasî devletini ne ölçüde tehdîd ettiklerini anlamış olan Ahmet b. Tulun, Muvaffak'a yardım olarak 1 milyon 200 bin dinar göndermişti. Bu parayı az bulan Muvaffak, Ahmed'e tehdîd dolu bir mektup gönderince Ahmed de ona sert bir cevap verdi.

Abbasî halifesi, İbn Tulun'u sevmekle beraber, onu Suriye sınırları (Suğur eş-Şamiye) valiliğinden almak zorunda kaldı. Ancak, bölgede durumun karışması üzerine kısa süre sonra kararını geri aldı. İbn Tulun, Suriye valisi Macur'un ölümünden sonra, Muvaffak'ın Zenci isyanı ile uğraşmasını, Suriye ve civarını almak için uygun bir fırsat olarak gördü. Diğer taraftan Suriye'nin Mısır'la Suğur eş-Şamiye arasında bulunması dolayisiyle Suğur'un valiliğini elden kaçırmaktan korkuyordu. Bu nedenle ordusuyla Suriye üzerine yürüdü. Bölgenin başlıca şehirleri ona teslim oldu, hutbelerde onun adı da okundu (264-265/877-879). Ne var ki o, oğlu Abbas'ın isyanını bastırmak için Mısır'a dönmek zorunda kaldı, 269 yılı Cemaziyelâhır (882 Aralık) ayında, Rakka valisi Lü'lü'nün kendisine isyan ederek Muvaffak'a katıldığını öğrendikten sonra, Mısır'da oğlu Humaraveyh'i vekil bırakarak Suriye üzerine yürüdü. Yolda, Tarsus halkının isyan ettiğini görünce, oraya gitmeye karar verdi. Ancak Dımeşk'e vardığında Abbasî halifesinin bir mektubunu aldı. Halife mektubunda, kendisine gelmekte olduğunu ve himayesini istediğini bildiriyordu. İbn Tulun, halifeyi himaye etmenin Mısır'da durumun

kuvvetlendireceğini bildiği için, sevinçle karşıladı. Ne var ki, Musul ve Cezire valisi İbn Kundacık, halife Mu'temid'i tutuklayarak Samarra'-ya götürdü. Bu olaydan sonra Mısır valiliğiyle taltif edildi.

Muvaffak'ın siyaseti, halk üzerinde etkisini göstermişti. Nitekim, halifenin oğlu Mufevviz ve kardeşi Muvaffak'ın İbn Tulun'u lanetlemeleri, Lü'lü'nün ve yanındaki komutanların Muvaffak'ı desteklemeleri, İbn Kundacık'ın düşmanlığı ve onun Mısır ve Suriye valiliğine tayin edilmesi, İbn Tulun'un sahip olduğu ülkelerdeki nüfuzunu iyice zayıflatmıştı. Ordusu Mekke'de hezimete uğradı. Mescid-i Haram'da lanetlendi[30]. Muvaffak'ın aleyhinde yaydığı bu propaganda neticesinde, İbn Tulun ilk defa Tarsus'ta mağlubiyete uğradı; askerinin pekçoğu eşyalarının suya kaptırılması sebebiyle soğuktan kırıldı.[31].

İbn Tulun, bundan sonra Messisa'ya gitti ve orada üç gün kaldı. Orada hayatının sona ermesine sebep olan hastalığına yakalandı.

Kindî şöyle der: "Ahmet b. Tulun'un hastalığı gittikçe arttı. Bunun üzerine halka kendisi için dua etmelerini emretti. Halk Mukattam dağı eteklerindeki Mahmud camiinde 6 Şevval 270 Pazartesi günü dua için toplandı. Kıssacılar da onlara katıldı, hep birlikte dua ettiler. Ertesi gün de aynı şekilde dua edildi. Daha sonra Yahudiler ve hıristiyanlar Müslümanlardan ayrı olarak toplandılar. Üçüncü günü kadınlar ve çocuklar duâ ettiler. Birkaç gün daha duâya devam edildi. Ahmed b. Tulun 50 yaşındayken 10 Zilka'de 270 (Mayıs 884)'te Pazar gecesi vefat etti. 16 küsur sene iktidarda kaldıktan sonra Mukattam dağı eteklerine defnedildi. Geriye 17 erkek ve 16 kız olmak üzere 33 çocuk bırakmıştı[32].

İbn Tulun, ileri görüşlü, yüce himmet sahibi, güçlü ve celadet sahibi bir kişiydi. Ülkesi, Irak'tan Berka'ya, Nube'den Anadolu'ya kadar genişlemişti. Ülkeleri arasında sarp yollar ve aşılması güç dağlar bulunduğu halde, Bizans İmparatoru onun gücünden korkuyordu. Bunun için ona çok sayıda Kur'an sahifeleri hediye etti. Elinde bulunan Müslüman esirleri de geri gönderdi.

(30) Taberî, XI, 320.
(31) İbnü'd-Daye, Siretü İbn Tulun, s. 21.
(32) Kitabü'l-vülât, s. 231.

İbn Tulun, liyakatli bir siyasî, mahir bir komutan, harp usullerini ve askerî işleri bilen bir asker ve ihtiyat sahibi bir idareciydi[33]. Devletin gelir kaynaklarını bütün çeşitleriyle bilirdi. Halka ağır vergiler yüklemeksizin, gelirleri devlet yararına kullanmakta oldukça başarılıydı. Halkın refah seviyesini yükseltmek ve aralarında adaleti yaymak için çalıştı. Onun zamanında emniyet sağlandı, işler istikrar buldu. İnsanlar arasında mutluluk ve huzur hakim oldu. Ülkede rahatlık ve bolluk yaygınlaştı. O kadar ki, 10 irdep buğday yalnızca 1 dinara satıldı. Bunun yanında sınırları tahkîm etti, techizât bakımından mükemmel bir ordu ile korudu. Büyük ölçüde ıslahat yaptı. Ziraata, kanal açtırmağa ve köprü yapımına büyük önem verdi.

Ahlakî hasletlerine gelince, cömertlikte, şeçaatta, ferasetinin keskinliğinde, adalet ve tevazûda darbımesel getirilecek kadar üstündü. Alimlere çok değer verir, onlara ikram ve bağışlarda bulunurdu. Aynı zamanda fakirlere yardım ederdi. Nakledildiğine göre, her ay 1000 dinar veriyordu.

Makrizî şöyle demektedir: "İbn Tulun'un fakirlere, zayıflara, sıkıntılılara ve darda kalanlara yaptığı yardımlar, dilden dile anlatılır. Bunun dışında, her gün evinde ve diğer yerlerde fakirler için yemekler pişirilir ve dağıtılırdı. Sığırlar, koçlar kesilir, büyük kazan ve tencerelerde pişirilen bu yemekler, halka dağıtılırdı. Et ve diğer yemeklerin yanında tatlılar da verilirdi. Bu işler sırasında onun sarayında tellâl şöyle bağırırdı: "Emîrin evine gelmek isteyen gelsin!" Kapılar açılır ve gelmek isteyen herkes içeri girerdi. İbn Tulun, yemek yemeleri ve evlerine götürmeleri sebebiyle neşelenen halkına bakar, bu durumdan memnun olur ve verdiği bu nimetlerden dolayı Cenâb-ı Hakk'a şükrederdi[34].

İbn Tulun, meşhur hafızlardan sayılır. Bundan dolayı o, yöneticilerin hafızlara en fazla hürmet gösterenlerindendi[35].

(33) İbn Hallikân, I, 68-69.
(34) Hıtat, I, 316.
(35) İbn Hallikân, I, 69

B. Humaraveyh (270-282/883-895):

İbn Tulun'un vefatından sonra, o zamanki adet üzere, ordu komutanları toplanıp onun oğlu Humaraveyh'i başa geçirdiler. Abbasî halifesi ise, 29 yaşındaki yeni valiyi kabul etmek ve buna muvafakat göstermekten başka bir şey yapamadı. Tulunoğulları, Mısır'da henüz güçlenmemişlerdi. Bundan dolayı Humaraveyh'in önüne bir yığın zorluklar çıktı. Bunların üstesinden gelmesi için bazen kuvvete başvurması bazen de kan dökmesi gerekiyordu.

Babası devrinde olduğu gibi, Humaraveyh zamanında da Mısır bazı Türk komutanların mücadele alanı olmaya devam etti. Ülke, Muvaffak düşmanlığıyla da kaynıyordu. Nitekim Humaraveyh, Muvaffak'ın Mısır minberlerinden lanetlenmesini devam ettirdi. Babasının kâtibi Vasıtî'yi büyük bir orduyla Muvaffak'ın üzerine gönderdi ve onu bir donanmayla takviye etti. Diğer taraftan, Muvaffak onunla savaş için Bağdat'dan hareket etti. Musul valisi İbn Kundacık ve Ermeniyye - Cibal valisi Muhammed b. Ebi's-Sac ona katıldılar. Muvaffak Dımeşk'i elegeçirdi. Bunun üzerine Humaraveyh, onlara karış bizzat savaşmaktan başka çare bulamadı. 237/886 yılında ordusuyla Dımeşk'e girdi. Sonra İbn Kundacık'la ona bağlı bölgede savaşmak üzere yürüyüşe devam etti. Yapılan savaş, Mısır valisiyle Abbasî halifesi arasında yapılan sulh andlaşmasiyle sona erdi. Muvaffak, kardeşi Halife Mu'temid ve onun oğlu Müfevviz sulh metnini bizzat kendi elleriyle yazdılar. Bu sulh, Mısır ve Suriye bölgesi valiliğinin 30 yıl süre ile Humaraveyh ve evladının elinde kalmasını öngörüyordu. Bu andan itibaren Humaraveyh, çıkardığı bir emirle Muvaffak'ın minberlerden lanetlenmesini kaldırdı ve hutbelerde halife ile birlikte ona da dua edilmesini emretti[36].

Humaraveyh bu zaferin neticesinde, Rakka'yı elegeçirdi. Musul ve Cezire üzerindeki hakimiyeti de tanındı; oralarda hutbelerde onun adı okundu. Aynı şekilde ibn Ebi's-Sac da ona boyun eğdi (276/888). Humaraveyh, ordularını Dicle nehri kıyılarındaki "Beled" şehrine sevketti. Kazandığı kesin zaferin bir alameti olarak, orada, Dicle kıyısında, altından bir taht yaptırıp üzerine oturdu. Yine bu başarının neticelerinden olmak üzere, 270 yılında Tulunoğullarına karşı isyan etmiş olan Tar-

(36) Kindî, Kitâbü'l-Vülât, 235-283; Ebu'l-Mehasin, en-Nücûmü'z-Zâhire, III, 50.

sus valisi 276 yılında onun yönetimini tanıdı. Humaraveyh'in harp faaliyetleri bu sayılanlarla kalmadı. Mısır'daki Tulunîlerin nüfûzu, Tarsus vilâyetinin ötelerine kadar uzandı. Onun ordusu Bizans vilâyetlerinde birçok savaşlar yaptı (277-279/890-892)[37]

Muvaffak ve İbn Kundacık'ın (278/891), Halife Mu'temid'in de 279/892 yılında ölmeleri, gönderdiği hediyelerle yeni halife Mu'tezid'in hoşnutluğunu kazanan Humaraveyh'in saltanatının kuvvetlenmesine yardımcı olmuştu. Dolayısiyle Halife, Fırat ile Berka arasında uzanan ülkedeki iktidarının 30 yıl devam etmesi ve valiliğin oğullarına geçmesiyle ilgili önceki kararı onayladı. İyi anlaşma siyasetinin bir sonucu olarak Humaraveyh, "Katrunnedâ" lakabıyla bilinen Esma adındaki kızını Abbasî halifesinin oğlu ile evlendirmek istedi; ancak halife, Esma ile bizzat evlendi.

Humaraveyh, 282/895 yılında vefat etti. Lüksü sever, sarayları, köşkleri ve gezi yerlerini süslemek için büyük paralar sarfederdi. Ordusunun yıllık masrafı, 900.000 dinarı buluyordu. Askerin erzak ve aylık ücretleri, düzenli bir şekilde ödenirdi. Bunun yanında onun mutfak masraflarının da pek fazla olduğu bilinmektedir. Aylık mutfak harcamaları 23.000 dinara ulaşıyordu (Yıllık masrafı 276.000). Şüphe yok ki, bu meblağın fazlalığı ve mutfağının halk mutfağı ismiyle anılması, onun iyilik, cömertlik, fakîr ve muhtaçlara yaptığı yardım konusunda babasının yolunu takip ettiğini gösterir. Bunun yanında cariyelerine, çocuklarına ve hizmetçilerine de büyük miktarlarda harcamalar yapardı.

C. Tulunoğullarının yıkılışı (282-292/895-904).

Humaraveyh'den sonra, Tulunoğullarından toplam iktidar süreleri 10 yılı aşmayan 3 kişi, Mısır'ın idaresini yürüttüler. Bu süre içerisinde ülke anarşinin yayılmasından başka bir şey kazanamadı. Ordu gruplara ayrıldı; iktidar mücadelesi baş gösterdi. Ordu içindeki gruplar birbirleriyle savaşmaya başladılar. Bu olaylar şöyle gelişti; Humaraveyh 282 yılı Zilka'de (895 Aralık) ayında Dımeşk'te vefat edince oğlu Ebu'l-

(37) Kindî, Age., 235-239; Makrizî, Hıtat, I,. 319.

Ceyş Mısır'a döndü. Halk, bazı olaylardan dolayı onu muâheze etmişlerdi. Bu yüzden onlara kızan Ceyş, ordunun ileri gelenlerine sert ve katı davrandı. Bunun üzerine komutanlar, ona tuzak kurmaya ve ondan kurtulmaya karar verdiler. Bazı komutanlar, Abbasî halifesinin yanına kaçtılar. Dımeşk valisi Tuğc b. Cüff (Mısır İhşidîler devletinin kurucusu Muhammed el-Ihşid'in babası) isyan etti. Ceyş de fitne ve isyan ateşlerini tutuşturacağına dair yemin etmişti. Nitekim amcası Mudar (b. Ahmet b. Tulun)'ı öldürdü. Bu olay karşısında harekete geçen asker, onu iktidardan düşürdü. Komutanlar, ilim adamlarını ve kadıları topladılar. Alimler ve kadılar, Ceyş'e yaptıkları biatı hükümsüz sayıp onun azledilmesinin gerektiği hususunda komutanlarla birleştiler (15 Cemaziyelâhır 283). Bu olay Ceyş'in iktidara gelmesinden yaklaşık 6 ay sonra vukû' bulmuştu. Tevkif edilen Ceyş, bir kaç gün sonra vefatına kadar hapiste kaldı.

Ceyş'in azledilmesinden sonra asker, geleneğe uyarak toplanıp Ebu Musa Harun b. Humaraveyh'i iktidara getirdi. Harun b. Humaraveyh henüz 14 yaşında bir çocuk olduğu için, hükümdarlığını reddetmesine sebepbu hususta. Muhalif grup, Tulunoğullarından İskenderiye'de bulunan Rebia b. Ahmet b. Tulun'a yazarak Mısır'a çağırdı ve ona yardım vadetti. Berberîlerden, Buhayra bölgesi halkından ve diğer şehirlerden topladığı büyük bir ordunun başına geçerek Fustat yakınlarına gelen Rebia'nın, bu daveti kabul etmesine hayret edilmez.Ne var ki, onu çağıranların Rebia ile olan durumu, bazı yönlerden Kûfelilerin Hz. Hüseyin ile olan durumlarına benzemektedir. Nitekim bunlar da Rebia'yı yalnız bırakmışlar, ona yardım etmemişlerdi. En azından 284 senesi (897 Eylül) ayında onunla çarpışıp onu esir eden, 1200 kamçı vurarak darbeler altında öldüren Harun ordusunun saldırısına bile engel olamadılar.

Harun'un idaresine karşı çıkan rakibler, planlarında muvaffak olamadılar. Onların Rebîa'ya yardımları, kâğıt üzerindeki plân ve yazıdan öteye geçmedi. Harun zamanında, Mısır'a tabi olan Suriye'de Karmatîler ayaklandılar (290/903). Harun, onlarla savaşmak üzere bir ordu gönderdi. İsyancıları Suriye'den kovamayan bu ordu, mağlup oldu. Tulunoğulların içine düştüğü bu karışıklık ve zafiyet, Abbasî Hilafetinde Mısır'ı tekrar mutlak olarak kendi yönetimine geçirmek isteğinin yeni-

lenmesine sebep oldu. Nitekim Halife Müktefî (289-295/902-908) Muhammed b. Süleyman'ı, Mısır'ı Harun'un elinden almak üzere gönderdi. Humus'a gelen Muhammed, bölgenin sahillerine bir donanma gönderdi. Sonra kendisi de Filistin'e doğru yoluna devam etti[38]. Harun b. Humaraveyh, Süleyman'ın Mısır'a girmesini engellemek için karşı harekete geçti. Onunla savaşmak üzere harp gemileri gönderdi. Abbasi ve Mısır donanmaları, Tinnis'de karşılaştılar. Mısır donanmasının mağlup olması neticesinde Tinnis ve Dimyat Muhammed b. Süleyman'ın eline geçti. geçti.

Harun, Abbasi ordusunu yenecek güçte olmadığını anlayınca kaçmaya karar verdi. Aile efradı, amcaları ve askerinden az sayıdaki bir grupla birlikte Abbase kasabasına sığındı[39]. Burada iki amcası, yani Ahmet b. Tulun'un oğulları Şeyban ve Adiyy, Harun'u eğlence ve içki aleminde iken öldürdüler (Safer 292/Aralık 904). Harun'un yaşı henüz 20'yi bile aşmamıştı.

Amcaları tarafından öldürülen Harun'un idaresi, bu şekilde sona erdi. Tabii olarak saltanat Harun'un katillerinden birine intikal edecekti. Nitekim Şeyban yönetimi teslim almak için Fustat'a yürüdü. Ancak ordu, bu işden hoşnut değildi. Bilakis bu olay, askeri daha önce Mudar b. Ahmet b. Tulun'un, Ceyş b. Humaraveyh tarafından öldürülmesi kadar kızdırmıştı. Komutanlar, Şeyban ve kardeşinin yaptıklarına karşı çıkarak, onun iktidarını kabul etmediler. Abbasi komutanı Muhammed b. Süleyman'a mektup yazarak Mısır'a gelmesini istediler. Bu davet üzerine harekete geçen Muhammed, Abbase'ye geldi. Burada onu, Tuğc b. Cüff komutanlarından çoğunun yer aldığı kalabalık bir toplulukla

(38) Taberî, XI, 2251-2252 (De Goeje neşri).

(39) Yakut, Mu'cem'inde şöyle der: Abbase, küçük bir merkezdir. Suriye'den Mısır'a gidildiği zaman, Mısır ülkesinde ilk uğranılan yerdir. Uzun hurma ağaçlarının bulunduğu bu yer, zamanımızda mâmur durumdadır. Çünki Eyyubi hükümdarı Melik Kâmil b. Adil (b. Eyyub) orasını gezi ve dinlenme yeri olarak seçmiştir. O, sık sık avlanmak için oraya giderdi. Zira bölgenin kara tarafında bulunan bataklıklara çok fazla av kuşu gelirdi. Abbase ile kahire arasında mesafe 15 fersahtır. Kasaba ismini, Humaravey'in kızı Katrunnedâ'nın Abbasi halifesi Mu'tezid ile evlenmek üzere Bağdat'a gitmesi esnasında ona arkadaşlık eden halası Ahmet b. Tulun kızı Abbese'den almıştır. Abbase burada muhteşem bir köşk yaptırmıştır. Kardeşinin kızına burada veda etmişti. Daha sonra burası imar görüp kasaba haline geldi ve buraya "Kasru Abbese" denildi. Daha sonra sadece "Abbase" ismiyle anıldı.

karşıladı. Muhammet, onlarla birlikte Fustat'a gitti. Muhammed b. Süleyman'dan eman dilemekten başka çıkar yol göremeyen Şeyban taraftarları da onlara katıldılar. İktidarı sadece 12 gün sürmüş olan Şeyban 292 senesi Rebiülevvel (Ocak 905) ayında Fustat'tan çıktı. Abbasi komutanı, Katai şehrine girip burayı ateşe verdi, onun adamları Fustat'ı yağmaladı. Hapishanelerin kapılarını kırdılar, Ahmet b. Tulun oğulları ve onların komutanlarını ülkeden kovdular. Böylece bu ülkenin idaresini 38 sene elinde bulundurmuş olan Tulunoğulları devleti sona ermiş oldu(40).

Ne var ki, Abbasî halifelerinin zayıflığı, Mısır'da otoritelerini korumaktaki acizlikleri, devlet yönetiminin Türklerin eline geçmiş olması ve bizzat Mısır'ın zayıflığı ve orada valiler ve vergi memurları arasındaki rekabetler sebebiyle ülkedeki karışıklıklar ve çalkantılar devam etti. Bunun yanında Mısır, 296/908-909 yılında Mağrib'de kurulmuş olan Fatımilerin saldırısına maruz kalmıştı. Fatımîler, Mısır'ı hilafet merkezi yaparak propaganda ve davetlerinin merkezi edinmek ve doğuda nüfuzlarını yaymak için birkaç defa Mısır'ı istilaya teşebbüs ettiler. Muhammed b. Tuğc'un hakim olmasına kadar Mısır bu halde devam etti. Onun zamanında ülke yeni bir gelişme ve düzelme dönemine girdi(41).

(40) Tulunoğulları devletinin çöküşü için bkz. Makrizi Hıtat, II, 313 vd; Ebu'l-Mehasin, en-Nücûmüz-Zahire, III, 88-143.

(41) Bkz. Hasan İbrahim b. Hasan, el-Mücmel fi't-tarihi'l-Mısrî, 152.

6. İHŞİDİLER (325-358/935-969)

(Mısır ve Suriye'de)

İhşidi Hükümdarları

1. Muhammed el-İhşid b. Tuğc	(323—334/935—946)
2. Ebu'l-Kasım Unucur b. İhşid	(334—349/946—960)
3. Ebu'l-Hasen Ali b. İhşid	(349—357/960—966)
4. Ebu'l-Misk Kâfur	(355—357/966—967)
5. Ebu'l-Fevaris Ahmet b. Ali	(357—358/967—969)[42]

(Fatımîler)

A. Muhammed b. Tuğc[43] el-İhşid (323-334/935-946):

Muhammed b. Tuğc b. Cüff, Fergana hükümdarları evladındandı. İran şahına "Kisra", Bizans İmparatoruna "Kayser", Habeş kralına "Necaşi" denildiği gibi, Fergana hükümdarlarına da "İhşid" ünvanı verilirdi.

İhşid'in dedesi Cüff, halife Mu'tasım'ın sarayına girmişti. Mu'tasım, ona ikramlarda bulundu ve vefat edinceye kadar yanında tuttu. Cüff, sonra Mu'tasım'ın oğlu Vasık ve bilâhere onun kardeşi Mütevekkil'e hizmet etti. Mütevekkil'in öldürüldüğü geceye kadar bu durumunu korudu.

Cüff, daha sonra taraftarları ve Tulunî ailesinden kalanlarla birlikte Bağdat'a geldiği zaman oğlu Tuğc da yanındaydı. Vezir Abbas b. Hasan'la karşılaştığı sırada Tuğc'un bineğinden inip yaya yürüyerek

---

(42) Lane-Poole, Muhammadan Dynasties, s. 69

(43) Tuğc kelimesi, İbn Hallikân'ın kaydettiğine göre, "Abdurrahman" karşılığıdır.

ona saygı göstermemesi vezirin ağırına gitmişti. Bu sebeple vezir, halife nezdinde Tuğc'u tuzağa düşürüp iki oğlu Muhammed ve Ubeydullah ile birlikte hapsettirdi.

Yukarıda geçtiği gibi Tuğc ve iki oğlu kendisinin 294/907 yılında vefatına kadar hapiste kaldılar. Vezir tarafından serbest bırakılan oğulları Muhammed ve Ubeydullah, vezirin hizmetine girdiler. Gezilerinde ve toplantılarında onun yanından hiç ayrılmazlardı. Bu durum, Hüseyin b. Hamdan'ın vezir Abbas b. Hasan'ın omuzunu kılıçla yaralamasına kadar devam etti. Tuğc'un iki oğlu, babalarının intikamını almayı unutmamışlardı; Hüseyin b. Hamdan da bunu biliyordu. Kılıç darbesiyle veziri yere düşüren Hüseyin, onları babalarının intikamını almaya çağırdı. Fırsatı değerlendiren Muhammed ve Ubeydullah, veziri öldürdüler. Bunun üzerine, İbn Hamdan Diyaru Rebîa'ya Ubeydullahb. Tuğc da emîrinin hizmetine girdiği Şiraz şehrine kaçtılar.

İbn Zûlak, Tuğc oğulları hakkında geniş bilgi vermektedir. "Tuğc'un 7 erkek çocuğu vardı. Onlardan biri 268 yılı Receb ayı ortalarında Bağdat'ta Kûfe kapısı caddesinde dünyaya gelmiş olan Muhammed b. İhşid'dir." diyen yazar, Muhammed'in çok zengin olduğunu ve müreffeh bir hayat yaşadığını kaydetmektedir(44).

Muhammed b. Tuğc, Suriye bölgesi valisi İbn Bestam'ın hizmetine girmişti. İbn Saîd, İbn Zûlak'tan naklen şöyle der: "Ubeydullah b. Tuğc, halife Muktedir zamanında Bağdat'a dönüp onun hizmetine girdi. Bundan dolayı kardeşi Muhammed el-İhşid'e karşı övünebileceği üstün bir mertebeye yükseldi. O, halife ile beraber ava çıkıyordu."(45) İbn Bestam, Mısır'a vali olunca, İhşid onunla beraber gitti ve onun vefat ettiği 298/910 yılına kadar yanında kaldı. Daha sonra onun oğlu Ebu'l-Kasım Ali'nin hizmetine girdi. Tekin'in komutası altındaki Mısır ordusunda, Mağrib Fatımî halifesi Ubeydullah Mehdî'nin komutanı Hubase b. Yusuf Ketamî'ye karşı savaştı. İhşid, bu savaşta büyük kahramanlık göstermişti. Bu sebeple onunla Tekin arasındaki dostluk bağları kuvvetlen

(44) Yazarın burada anlattıkları mübalağalı görülmektedir. Şu sözler de bu abartmalardandır: "Onun güzel koku malzemelerini bir defasında 50 deve taşımıştı. Onun Şam şehrindeki güzel kokularla dolu köşkündenyayılan kokular, şehrin her tarafına ulaşırdı."

(45) el-Muğrib fî hale'l-Mağrib, 7.

di. İhşid onunla birlikte Suriye ve Mısır arasında dolaşıyordu. O sırada, Suriye bölgesi valisi olan Tekin tarafından Akabe körfezinin kuzeyinde yer alan Amman ve Cebelu'ş-şerat bölgelerine vali tayin edildi. Daha sonra Tekin Mısır'daki ikinci valiliği esnasında 307-309/919-921) onu İskenderiye valiliğine getirdi. Muhammed el-İhşid, Fatımî halifesi Ubeydullah'ın oğlu ve veliahdi Kaim komutasındaki Fatımîlerin ikinci Mısır taarruzuna karşı savaştı.

Muhammed b. Tuğc'un şöhreti Tekin'e vekâleten Cebelü'ş-şerat ve Taberiye bölgeleri valiliğine getirildiği 3061918 yılından itibaren Abbasi idarecileri arasında yayıldı. Aralarında halife Muktedir'in annesine ait bir cariyenin de bulunduğu Iraklı bir cemaata ve Suriye hacılarına saldıran Cüzam ve Lahm kabilelerine karşı savaşıp onları yenmesi şöhretini iyice arttırdı. Bu olayın akabinde İhşid, esirleri Dımeşk'e götürmüştü. Tekin bu başarısı sebebiyle onu övmüş, Iraklılar da onun sayesinde kurtulduklarına dair mektup yazmışlardı. Böylece onun şöhreti yayıldı, halk ona mektup yazarak yaptıklarından dolayı memnuniyetlerini bildirdiler.

Muhammed b. Tuğc'un 321-324/933-936 yılları arasında Mısır''a saldıran Fatımî ordularını yenmesi üzerine, Abbasi halifesi, onun isminin önüne "İhşid" ünvanının ilave edilmesini emretmiştir. "İhşid" kelimesi Fergana hükümdarları için kullanılan bir ünvandı, 327 yılı Ramazan (939 Haziran) ayından itibaren Mısır ve Suriye bölgesi minberlerinde Muhammed b. Tuğc, bu ünvanı ile anıldı ve kendisine dua edildi(46)

İhşid, Mısır'da huzur ve sükûneti yeniden sağlamıştı. Mısır ve Suriye bölgesindeki durumunu sağlamlaştırdı. Üç yl devam eden (321-324/933-936) Fatımî saldırılarını geri püskürttü. Fatımî ordularıyla Mısır orduları arasında süren çarpışmalar sulhle sonuçlandı.

Kindi'nin bildirdiğine göre, İhşid'in ikinci valiliği zamanında (Ramazan 323-Cemaziyelâhir 324) yapılan bazı savaşlar, iki taraf arasında sulh akdiyle ve bazı Mısırlı liderlerin İskenderiye'ye giren Fatımî or-

(46) Kindî, Kitabü'l- Vülât, 288.

dularına katılmasıyle neticelenmişti. Ancak İhşid'in gönderdiği bir ordu, Fatımî ordularını yendi ve onları ülkelerine dönmek zorunda bıraktı[47].

Fatımî halifesi Kaim, İhşid'e bizzat kendi eliyle yazdığı bir mektup gönderdi ki, İbn Saîd bu mektubu "el-Muğrib fî hule'l-Mağrib" isimli eserine almıştır[48]. Kaim, bunu daha önce babası ve kendisinin başarısızlığa uğradıkları harp ve düşmanlık siyasetiyle elde edemediklerini ılımlı ve barışçı bir politika uygulayarak elde etmek niyetiyle yapmıştır.

Mısır İhşid'i Muhammed b. Tuğc'la Abbasi hilafeti arasındaki uyumlu ilişkiler, 328/939 senesine kadar devam etti. Bu yıl içinde halife tarafından görevlendirilen Muhammed b. Raik el-Hazerî'nin Mısır'a gitmek niyyetiyle Suriye bölgesi üzerine yürümesi neticesinde bu ilişkiler bozuldu. Bu olay, İhşid'i kızdırmış, dolayısiyle onu, hutbeyi Abbasî halifesi yerine Fatımî halifesi adına okutmaya sevketmiş veya en azından Abbasî halifesi adına hutbe okumasını belli bir süre kesmesine sebep olmuştur.

Bu sene, İhşid ile daha önce Dımeşk'i istila etmiş olan İbn Raik, Ariş mevkiinde savaştılar. Neticede İbn Raik, mağlup olarak Remle'ye çekildi. İhşid'in kardeşi Ubeydullah b. Tuğc'u öldürmesine rağmen, sulh anlaşması İbn Raik'in istediği şekilde yapıldı. Remle'nin kuzeyinde yer alan bölgenin valiliği ona verildi. İhşid ona senelik 140.000 dirhem vergi ödemeyi teahhüd etti. Tarihçiler, savaşı kazanmasına rağmen andlaşmayı bu şekilde yapmasını, İhşid'in siyasi başarısızlığına bağlamışlardır.

Ancak biz, içinde bulunduğu şartlara bakarak, onun bu şekilde davranmak zorunda olduğunu görmekteyiz. Çünkü o, bu savaşı kazanmakla beraber, Abbasî hilafetinin ülkesine saldırılarını devam ettirmesinden endişe ediyordu. Aynı zamanda Mısır'ın batısında kendisini tehdit eden diğer bir düşmandan daha korkuyordu ki, o da Fatımî halifesiydi.

Bununla beraber sulhten iki sene sonra İbn Raik'in vefat etmesi, bütün Suriye'yi harpsiz olarak İh'şid'in eline geçirdi. Mekke ile Medine Mısır'ın hakimiyetini tanıdı. İhşid, hayatta iken oğlu Unucur'un kendi-

(47) Age., 283-285, 287.

(48) Age., 35-36; H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-

sinden sonra iktidara geçmesini valilerine ve komutanlarına kabul ettirecek güce ulaşmıştı.

Ne var ki, Mısır'da alevîlerin ayaklanmaları ve 332/944 yılında Kinnesrin ve Avasım'ı istilâ eden Hamdanîlerin düşmanlıkları sebebiyle İhşid'in saltanatı henüz istikrar kazanamadı. Zira Musul hükümdarı Nasıruddevle b. Hamdan, amcasının oğlu Hüseyin b. Said b. Hamdan'ı Kinnesrin ve Avasım valiliğine tayin etmişti[49]. Bu durum karşısında İhşid, yeni valiyle savaşmak için Suriye üzerine yürüdü. Onun Mısır'dan ayrılmasını fırsat bilen İbn Serraç el-Alevî ise, Yukarı Mısır'a giderek bölgenin bir kısmını yağmaladı[50]. Fakat onun bir devleti yıkıp yerine başka bir devlet kurabilecek gücü yoktu. Nitekim hemen Berka'ya giderek halifenin himayesine girdi[51]

İhşidîlerle, Hamdanî hükümdarı Seyfüddevle arasındaki ilişkiler, Seyfüddevle'nin Haleb'i istila etmesi üzerine kötüleşmişti. İhşid, Dımeşk'in kendisinde kalmasiyle yetinerek, Hamdanîlere yıllık vergi ödemesini, Halep ve çevresini onlara bırakmasını gerektiren bir sulh yapmaya mecbur kaldı.

B. Kâfur'un İhşidoğullarına vesâyeti:

İhşid, ölümünün yaklaştığını anlayınca, Kâfur'u oğlu Ebu'l-Kasım Unucur'a vasî tayin etti. İhşid 24 Zilkade 339 (Mayıs 946)'da 66 yaşındayken Dımeşk'te öldü. Mısır'ı 11 sene 3 ay, 2 gün yönetmiş olan İhşid'in na'şı Kudüs'e nakledilerek oraya defnedildi. Yerine sıra ile iki oğlu, Ebül-Kasım Unucur ile Ebu'l-Hasan Ali geçtiler. Bunlar hakkında herhangi bir hüküm veremiyoruz. Zira onlara siyasi kabiliyetlerini gösterebilecekleri yeterli fırsat verilmedi; hükümdarlarını hiçbir kimse hissetmeden tam bir gizlilik içinde ölüp gittiler. Unucur, o sırada henüz 14 yaşını geçmemişti. Onun zamanında devlet işlerini tamamiyle Kâfur yönetti. Unucur'un bu yeni valiyle ilişkisi daha önceki şekliyle devam etti; bu alaka talebe-hoca münasebetiydi. Bu sebeple Kâfur, İhşidîler

(49) Ebu'l-Mehasin, I, 280.

(50) İbnü's-Serrâc, Hz. Ali evladından Muhammed b. Yahya b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Musa'dır.

(51) Kindî, Kitâbü'l-vülât, 291

devletinin idaresinde mutlak otorite sahibi oldu[52]. Hükümdarlık ismi Ebü'l-Kasım'ın, yönetimi ise bütünüyle Kafur'un oldu[53].

Kâfur, yönetiminin başlangıcında dahili ve harici bazı problemlerle karşılaştı. Mısır halkının çıkarmış olduğu isyanı bastırmaya muvaffak oldu. Bunun üzerine bütün halkın nezdinde şanı yüceldi[54]. Biraz sonra, Suriye'de işlerin karıştığını, Hamdanî hükümdarı Seyfüddevle'nin Dımeşk'i elegeçirdiğini ve Mısır'a karşı savaşmak üzere Remle'ye gitmeye çalıştığını haber aldı. Bu haber dolayısiyle harekete geçen Kâfur, Dımeşk civarındaki Mercu Azra yakınlarında onunla savaştı ve ona karşı zafer kazandı; ordusu Haleb'e girdi. İki taraf arasında, Muhammed b. Tuğc el-İhşid'in son dönemlerinde yapılan barış andlaşmasının, ödemesi kesilmiş vergi dışındaki şartlarını taşıyan bir sulh yapıldı.

Kâfur, küçük emîrin Mısır ve Suriye ile iki mukaddes şehir Mekke ve Medine valiliğine atanması hususunda Abbasî halifesinin muvafakatini temin etmişti. Daha sonra bütün Suriye'yi hatta Halep ve Tarsus'u hakimiyeti altına aldı. Bu sebeple ünü yayıldı ve şöhreti o derece arttı ki, kanunî bir yetkisi olmadığı halde yönetimin dizginlerini eline geçirme başarısını gösterdi. Toplumun ileri gelenleri, ona "Üstâd" diye hitap ettiler; Mısır ve ona tabi olan bölgelerde hutbelerde adı okundu, minberlerde ona dua edildi. Yaptığı bol bağışlar ve hibeleriyle ordu komutanları ve ileri gelen devlet memurlarının sevgisini kazanmaya muvaffak oldu[55].

Ne var ki, Unucur büyüyüp saltanatından mahrûm edildiğini anlayınca, Kâfur'la araları açıldı. Ordu, İhşid'i destekleyenler ve Kâfur'u destekleyenler olmak üzere ikiye ayrıldı. Birinci grup İhşid ailesinin köleleri ve taraftarlarından, ikinci grup ise Kâfur'un yüksek makamlara getirdiği taraftarlarından oluşuyordu. Bununla beraber Kâfur, efendisinin oğlu Unucur'a daha önce olduğu gibi yıllık 400.000 dinar maaş ödemeye devam etti.

Şüphe yok ki, Kâfur hükümdarlık aşkıyle dolu olup saltanata çok

(52) Miskeveyh, Tecarib'ül-ümem, I, 154; İbn Saîd, el-Muğrîb fî hule'l-Mağrib, 140; H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 93.
(53) Ebu'l-Mehasin, en-Nücûmu'z-Zâhire, IV, 2.
(54) Age., IV, 2.
(55) İbn Hallikân, II, 547.

düşkündü. İhşid'in diğer oğlu Ebu'l-Hasen Ali, kardeşi Unucur'un ölümünden sonra iktidara geldiğinde 23 yaşına yaklaşmıştı. Bu yaşta olmasına rağmen Kâfur devlet işlerini doğrudan kendi eline aldı. Hatta onun devlet işlerine karışmasını ve halkın onunla bir araya gelmesini yasakladı. Ebu'l-Hasan, sarayında namaz ve oyundan başka hiçbir işi olmayan bir esir haline geldi. Kâfur, daha önce kardeşine ödediği gibi ona da yıllık 400.000 dinar maaş bağladı. Ebu'l-Hasan Ali, daha önce kardeşinin ölümüne sebep olan hastalığa yakalanarak 355/966 yılında vefat edinceye kadar bu şekilde kaldı.

Ondan sonra İhşidîler tahtının varisi Ahmet b. Ebu'l-Hasan Ali adını taşıyan küçük bir çocuktu. Kâfur, yaşının küçük olması sebebiyle onun hükümdarlığa uygun olamayacağını ileri sürerek başa getirilmesini engelledi. Bu yüzden Mısır bir ay kadar emirsiz kaldı. Hicrî 355 yılının Muharrem (965 Aralık) ayında Kâfur, Abbasi halifesinden Mısır valiliğine atandığına dair bir ferman çıkarttı ve halife tarafından kendisine gönderilmiş olan hil'atı da halka gösterdi. Dolayısiyle Mısır ve çevre ülkelerin valisi olduğu ilan edildi; ancak "Üstad" lakabı değişmedi. Minberlerde halifeden sonra ona da dua edildi[56].

Kâfur, Mısır hükûmetinin başında iki sene dört aya yakın bir süre kaldı (10 Safer 355-20 Cemaziyelevvel 357). Tarihçiler, onun dönemini, Mısır için uğursuz bir dönem olarak tanıtırlar. Bu esnada Mısır'ın başına büyük musîbetler geldiğini belirterek, bunlar arasında, Suriye bölgesinin Karmatîlerin saldırı ve yağmalarına ma'rûz kaldığını, 355 yılında Karmatîler tarafından Mekke'ye gitmekte olan 20.000 develik büyük bir Mısır hacı kafilesine el konulduğunu zikrederler. Ayrıca o dönemde Mısır'da korkunç depremler oldu, Fustat şehrinde 1700 evin yanmasına sebep olan büyük yangınlar çıktı, Nube kralı ansızın Mısır'a saldırdı. Birinci Şellâl ve İhmîm arasındaki bölgeleri tahrip etti, bazı şehirleri yaktı, halklarını kılıçtan geçirdi ve mallarını yağmaladı. Bunların hepsinden daha kötüsü, Nil nehrinin suyunun azalmasıydı.

Kâfur döneminde, Fatımî halifelerinin dördüncüsü Muizz, tekrar

(56) İbn Saîd, el-Muğrib fî hule'l-Mağrib, 46, 49. (Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd Kurtubî'den naklen.)

Mısır fethine teşebbüs etti. Ordusuyla bu ülkenin batı sınırlarına yürüdü ve vahalara ulaştı. Ona karşı bir ordu çıkaran Kâfur, ilerlemesini durdurdu ve hakimiyetini tanımaya çağırmak üzere gelmiş olan Fatimî dâilerini iyi karşıladı. Saray erkânı ve devlet ricalinin pek çoğu da Fatimî halifesine dostluk göstereceklerine söz verdiler.

Ebu'l-Mehasin, Zehebî'den şöyle nakleder: "Kâfur, sarayına şairleri toplar ve onlara mükâfatlar verirdi. Onun yanında her gece siyer-i nebî, Emevî ve Abbasî devletleri ile ilgili tarih kitapları okunurdu. Onun nedimleri vardı, saygın kişiliğe sahipti. Mabeyincileri, şarkıcı cariyeleri, tavsif edilemeyecek kadar Rum ve Zenci köleleri vardı. Ülkesi, efendisi İhşid'inkinden daha da genişlemişti. Hil'at giydirmesi ve bağışı boldu. Siyâseti iyi bilir, feraset sahibi, zeki ve büyük bir dâhiydi. Fatımî halifesi Muizz ile hediyeleşir ve ona dost görünür, diğer taraftan Abbasoğullarına itaat ederdi. Her ikisini de idare eder, bazen onu bazen de öbürünü aldatırdı. İdaresini böyle yürütürdü[57].

Kâfur döneminde Mısır'da birçok fakih, edip ve tarihçi yetişmiştir. Bunların en meşhurları: Kadı Ebubekir b. Haddad, onun talebesi "Mısırlı Sibeveyh" lakabıyla tanınan Muhammed b. Musa, Kindî ve Hasan b. Zûlak'tır.

Kâfur, hicrî 357 yılının Cemaziyelevvel (968 Nisan) ayında Mısır'da vefat etti. Hükümdarlığı 23 sene sürmüştür. Bu sürenin, son iki sene 4 ayında müstakil, geriye kalanında vasî olarak idarede bulundu. Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerinde, Tarsus, Messisa ve diğer sınır boylarında adına hutbe okundu. Na'şı Kudüs'e götürüldü ve orada gömüldü. Kabri üzerine aşağıdaki kitabe yazılmıştır:

"Ey Kâfur, bu ne haldir! Senin kabrin asker gürültülerinden uzak ıssız çölde tek başına kalmıştır!

Bir tek kişi bile senin kabrini silip dümdüz edebiliyor, halbuki savaşlarda aslan gibi kahramanlar senden korkardı."

Kâfur ölünce, saray ileri gelenleri İhşid'in torunu Ebu'l-Fevaris Ahmed'i valiliğe seçtiler. Ahmet, henüz 11 yaşına varmamış bir çocuktu. Saray erkânı Suriye valisi Hasan b. Ubeydullah b. Tuğc'u da ona vasî tayin etmişlerdi. Ancak Hasan, çok geçmeden yönetimi tamamiyle

(57) en-Nücûmü'z-Zâhire, IV, 6.

kendi eline aldi ve halka kötü muamelede bulundu. Sonunda Mısırlıların gösterdiği tepki karşısında, Suriye'ye dönmeye mecbûr kaldı. Diğer taraftan Fatımî halifesi Muizz, Mısır'da yaygınlaşan bu karışıklıkları ve Abbasî topraklarına yönelik Bizans saldırılarını önlemekle meşgul olan Abbasî yönetiminin de Mısır'a müdahaleden âciz kalışını fırsat bilmişti. Dolayısiyle 358/969 yılında Cevher es-Sıkıllî komutasında, Mısır'ı fethetmek üzere bir ordu gönderdi.

9. FATIMÎLER

(Mağrib ve Mısır'da)

(297—567/909—1171)

Fatımî Halifeleri

	Hicrî	Milâdi
1. Mehdi (Ebu Muhammed Ubeydullah)	296—322/	909— 934)
2. Kaim (Ebu'l-Kasım Muhammed)	(322—334/	934— 945)
3. Mansur (Ebû Tahir İsmail)	(334—341/	945— 952)
4. Muizz (Ebu Temim Maadd)	(341—365/	952— 975)
5. Aziz (Ebu Mansur Nizar)	(365—386/	975— 996)
6. Hakim (Ebu Ali Mansur)	(386—411/	996—1030)
7. Zahir (Ebu'l-Hasan Ali)	(411—427/	1030—1035)
8. Mustansır (Ebu Temim Madde)	(427—487/	1035—1094)
9. Müsta'lî (Ebu'l-Kasım Ahmed)	(487—495/	1094—1101)
10. Amir (Ebu Ali Mansur)	(495—524/	1101—1130)
11. Hafız (Ebu'l-Meymûn Abdülmecîd)	(524—544/	1130—1149)
12. Zafir (Ebu'l-Mansur İsmail)	(544—549/	1149—1154)
13. Faiz (Ebu'l-Kasım İsa)	(549—555/	1154—1160)
14. Âzid (Ebu Muhammed Abdullah)	(555—567/	1160—1171)

(58) Lane - Poole, Muhammadan, Dynasties, s. 11-12.

FATIMÎ HALİFELERİ SOY KÜTÜĞÜ

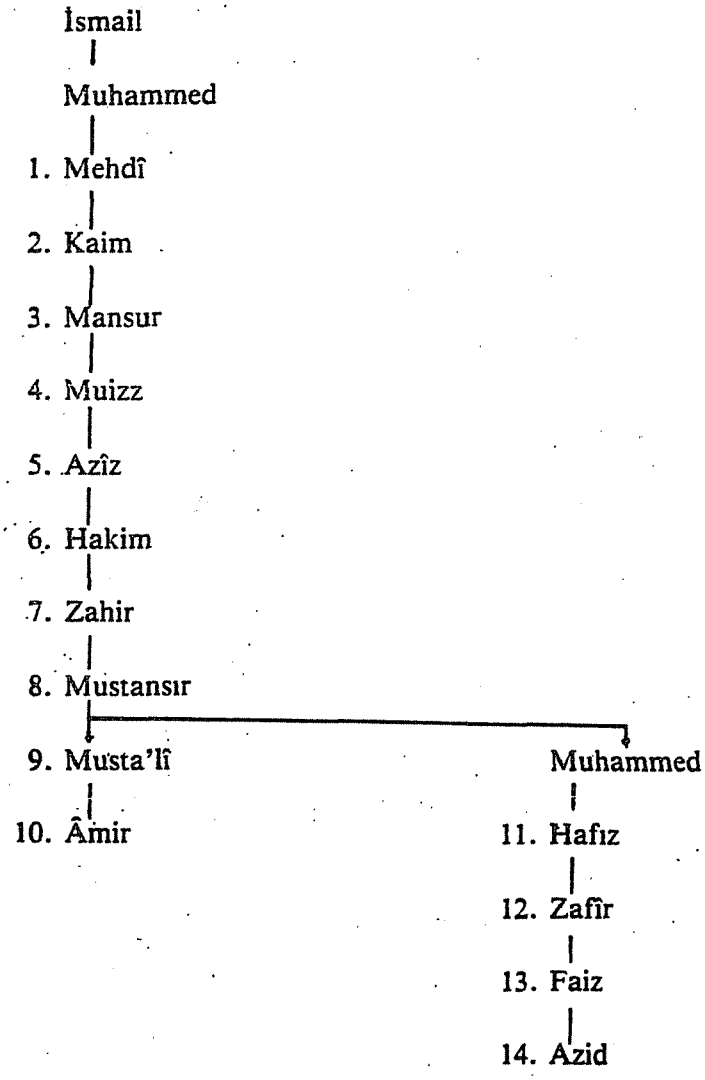

A. Ubeydullah Mehdî (296-322/909-934)

Tarihciler, Fatımîlerin soyu hakkında çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazıları, onların Hz. Ali evladından İsmail b. Ca'fer Sadık'ın soyuna mensup olduklarını, bundan dolayı da "İsmailiyye" diye isimlendirildiklerini söylemiştir. Bazıları ise bu görüşü reddederek onların İranlı Abdullah b. Meymun el-Kaddah el-Ahvazî adında bir adamın soyuna mensup olduklarını ve bu Abdullah'ın, Nur ve Zulmet tanrıları olarak iki tanrının varlığını kabul eden bir Mecûsi olduğunu söylemişlerdir.

Saîd b. Muhammed el-Habîb (Ubeydullah Mehdî), hicrî (259 (veya 260)[59] yılında İsmailiyye mezhebinin propaganda merkezi edindiği Selemiyye'de doğdu. Onun babası, 270/883 yılında taraftarlarından Rüstem b. Hüseyin b. Ferec b. Havşeb el-Kûfi adında birini Fatımî propagandasını yaymak için Yemen'e göndermişti. Yemen'de Lâa dağında bir kale yaptıran İbn Havşeb'in gayretleri sayesinde, Yemen halkı kısa sürede Hz. Ali evlâdından bir Mehdî'nin geleceğine inandılar ve onun çıkışını beklemeye başladılar. İbn Havşeb, Yemen'in büyük bir bölümünü tesiri altına aldı. Propagandacılarını, Yemame, Bahreyn, Sind, Hindistan, Mısır ve Mağrib'e gönderdi. İsmailiyye'nin Mağrib'deki iki propagandacısı Hulvanî ve Ebû Süfyan'ın ölüm haberlerini alınca, onların görevini o bölgede davetin yayılmasında ısrarla çalışan Ebû Abdullah Şiî'ye verdi. Ebû Abdullah Şiî, propaganda hususunda başarı kazanınca, Selemiyye'ye adam gönderip, Ubeydullah Mehdî'yi Ifrikıyye'ye davet etti[60]. Ubeydullah, bu daveti memnûniyetle kabul etti; ancak Abbasî halifesi Muktedir (295-320/907-293) durumdan haberdar olmuş ve onun tutuklanmasını emretmişti.

Buradan, Ubeydullah Mehdî'nin Mağrib yolunda karşılaştığı tehlikeleri ve Mısır'da tüccar kılığına girip yakalanmaktan nasıl kurtulduğunu, Selemiyye'den aldığı bol miktardaki parayı Mağrib yolunda Halife'nin adamlarının eline düşmemek için bazı valilere rüşvet vererek na-

(59) İbn Hallikân şöyle der: 0, 259 yılında Selemiyye'de doğdu. 260 yılında doğduğu da söylenmiştir. Başka bir görüşe göre Kûfe'de doğmuştur. 297/909 yılı Rebiülevvel ayında Rakkade şehri minberlerinde halife olarak adı okundu.

(60) Arîb b. Sa'd, Sılatu Tarihi't-Taberî, 52.

sıl harcadığını, kendisini yakalamak için plan kurmuş ve casuslarını görevlendirmiş olan İfrikıyye Ağlebî hükümdarı Ziyadetullah'ın valilerinin elinden nasıl kurtulduğunu tahmin edebiliriz. Sicilmase hükümdarı Elyesa' b. Midrar, Ubeydullah Mehdî'yi yakalayıp hapsetti[61]. Mehdî'nin Elyesa'nın eline düşmesine rağmen, Ebû Abdullah, fütûhatına devam etmeye ve Mağrib'in büyük bir kesiminde nüfuzunu yaymaya başladı. Son olarak Ağlebî hükümdarı II. İbrahim (261-289/874-902)'in yönetim merkezi yaptığı Rakkade'ye girme (Receb 296/Mart 909) başarısını gösterdi. Hükümdarlık sarayına yerleşerek Ağlebîlerin nüfûzuna son verdi ve hutbelerden Abbasî halifesinin adını çıkardı[62].

Ubeydullah Mehdî, Şiî dâisi Ebu Abdullah eş-Şî'nin, Sicilmase şehrini fethe karar verip büyük bir kuvvet ile bu şehir üzerine yürümesine kadar hapiste kaldı. Elyesa' b. Midrar, Ebû Abdullah'ın yaklaştığından haberdar olunca, yakınlarını ve eşyalarını alarak geceleyin şehirden kaçtı. Ubeydullah Mehdî'yi de 7 Receb 296 (22 Mart 909)'da hapisten çıkardı.

Kayravan'a giden Mehdî, şehir halkı tarafından halife olarak karşılandı. Halk ona bîat ederek halifeliğini ilan ettiler. Hutbelerde adı okunan Ubeydullah, "el-Mehdî Emîrülmü'minîn" ünvanını aldı. Kısa bir süre sonra, önemli devlet işlerini, devletin kurulmasında kendisine yardımcı olan Berberî Ketâme kabilesi ileri gelenleri arasında taksim etti. Devlet dairelerini kurdurdu, vergileri topladı. Aldığı tedbirlerle ülkede durumunu sağlamlaştırdı.

Ubeydullah Mehdî, kazandığı zaferler ve aldığı ülkelerle yetinmedi. Aksine, saltanatını Mısır'a kadar uzatmaya çalıştı. Kayravan'da devletini kurduktan sonra, siyasi gayelerini gerçekleştirmek için bir plân hazırladı. 301/913 yılında veliahdi Ebu'l-Kasım ve Ketame liderlerinden Hubase b. Yusuf komutasında Mağribli askerlerden oluşan bir orduyu yola çıkardı. Bu ordu Berka'yı elegeçirdi. Yürüyüşüne devam ederek İskenderiye'yi alıp deltaya doğru ilerledi.

Ancak Abbasî halifesi Muktedir, rivayete göre 40.000 kişilik büyük bir ordunun başında Munis el-Hadim'i ona karşı gönderdi[63]. Mu-

(61) İbnü'l-Esîr, VIII, 13-14.
(62) H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, 43-56.
(63) Miskeveyh, Tecaribü'l-ümem, I, 36.

nis, Fatımî ordusunu mağlubiyete uğratarak, Mağrib'e geri dönmeye mecbûr etti[54]. 307/919 yılından önce Ebu'l-Kasım komutasında başka bir Fatımî ordusu, Mısır'a tekrar saldırarak İskenderiye'yi istila etti. Bunun üzerine Abbasî halifesi tarafından gönderilen Munis el-Hadim, Fatımîleri tekrar bozguna uğrattı. Onların gemilerinin çoğunu yaktırdı ve onları ülkelerine geri dönmek zorunda bıraktı[56]. Kindî şöyle diyor: "Fatımîlerin Mısır'a üçüncü taarruzu, 321-324 (933-936) yılları arasında üç yıl devam etti. 323/934-935 yılında iki taraf arasında barış andlaşması yapıldıysa da bu andlaşma uzun sürmedi[66]. Çünkü hicrî 324 yılı Rebiülahir (936 Mart) ayında Mısırlı bazı liderler İskenderiye'ye giren Fatımî ordusuna katılmıştı. Bu durum karşısında İhşid onların üzerine bir ordu gönderdi. Bu ordu Fatımîleri yenilgiye uğrattı ve ülkelerine dönmeye mecbûr etti[67]."

Fatımî halifesi Mehdî, 304/916 yılına kadar başlangıçta devleti için merkez edindiği Kayravan'da oturdu. Bu yıl içinde ise, Kayravan'ın güneyinde ve oraya yaklaşık 26 km. uzaklıkta kurdurduğu Mehdiyye şehrine taşındı ve 322/933 yılında vefat etti. Mehdiyye şehri, 543/1148 yılında Sicilya Normanlarının eline geçti. 555/1160 yılında Abdülmü'min tarafından alınıncaya kadar Frankların elinde kaldı.

B. Kaim ve Mansur (322-342/933-953):

Ubeydullah Mehdî'den sonra oğlu Ebu'l-Kasım, "el-Kaim" ünvanıyle hilafet makamına geçti. Diğer Fatımî halifeleri gibi, o da, Sünnilere karşı kinle doluydu. Hatta sahabenin lânetlenmesini bile emretmişti. Bu uygulama. Mağriblilerin ve özellikle Fatımîlere karşı ayaklanmış olan Hâricilerin öfkesini kabarttı. Bu yüzden çıkan Haricî isyanlarının en tehlikelisi ve en zararlı olanı, Ebu Yezid b. Keydad'ın isyanıdır. Bu isyan, Kaim dönemi boyunca devam etmiş; oğlu Mansur döneminde ancak bastırılabilmiştir.

Kaim 334/946 yılı Ramazan ayında vefat etti. Yerine "el-Mansur" ünvanıyle oğlu Ebu'z-Zahir İsmail (334-341/946-953) geçti. 302 (başka

(64) Kindî, Kitabü'l-vülât, 268, 273;Makrizî, İttiâzü'l-Hunefâ, 41.
(65) Arîb b. Sa'd, Sılatu Tarihi't-Taberî, 83-86; Kindî, Kitâbü'l-vülât, 277-278.
(66) Kitabü'l-Vülât, 281-287.
(67) İbnü'l-Esîr, VIII, 98; İbn Haldûn, el-İber, IV, 39.

bir rivayete göre 301) yılında Kayravan'da doğmuş olan İsmail halife olduğu zaman 22 yaşındaydı. O, şecaatı ve cesaretiyle meşhurdu. Aynı zamanda fesahat, belağat ve irticalen konuşma kabiliyetiyle dinleyicileri etkilerdi[68].

Mansur, babasının ölümünü, cesaretleri kırılmasın diye Ebu Yezid'in isyanını bastırmakla meşgûl olan askerinden gizlemişti. Onun halifeliği süresince, Mağrib ile Mısır arasındaki ilişkiler kesildi. Zira Mansur, bütün gayretini ülkesini kaplamış olan Ebû Yezid isyanını bastırmaya yöneltmiş ve ülkenin tüm gelirini bu yolda harcamıştır.

Mansur iktidara gelince, Senhace ve diğer bazı kabilelerin katılmasıyla Fatımî ordusu kuvvetlendi. O, bu sayede Ebû Yezid'in ordusunu hezimete uğrattı ve Haricîleri Sahra'ya sürdü. Ebû Yezid yakalanarak Mehdiye şehrine getirildi. Almış olduğu yaranın etkisiyle 336/947 yılında burada vefat etti[69].

Mansur, bundan sonraki zamanını, ülkeyi yeniden tanzim etmekle geçirdi. Büyük bir donanma tesis etti. 337/948 yılında Kayravan yakınlarında kendi adıyle anılan Mansuriyye şehrini kurarak devletine başkent yaptı.

Mansuriyye, Mansur'un oğlu Muizz li'dini-l-lâh'ın 362/972-973 yılında Mısır'a gitmesine kadar Fatımîlerin başkenti olarak kaldı. Muizz bu yıl içinde, 358/969 senesinde komutanı Cevher tarafından kurulmuş olan Kahire'ye yerleşti ve orayı devletinin merkezi yaptı.

Mansur'un, haricî isyancı Ebû Yezid'e karşı kazandığı zaferin en önemli sebebi, onun şecaatı, atılganlığı, güzel konuşması ve irticali hitabet gücüdür. Halifeliği 7 sene 6 gün sürdü. Hicrî 341/953 yılı Şevval ayının sonunda Cuma günü vefat etmiş ve Mehdiyye'ye defnedilmiştir. Ölüm sebebi şu şekilde açıklanmıştır: Mansur, gezinti yapmak üzere başkent Mansuriyye'den ayrılmıştı. Biraz sonra şiddetli yağmur ve fırtınaya tutuldu. Bu yüzden ani bir hastalığa yakalandı ve zayıf düştü. Fırtına sırasında yanında bulunanların çoğu ölmüştü. O Mansuriyye'ye döndüğünde hamama girip yıkanmak istedi. Fakat doktoru İshak b. Süley-

(68) İbn Hallikân, I, 77.

(69) İbnü'l-Esîr, VIII, 150-158; Makrizî, İttiâzu'l-Hunefa, 45, 55, 59; İbn İzarî, el-Beyânu'l-Muğrib II, 224-226; İbn Ebî Dinar, el-Munis fî ahbarbil-İfrikıyye ve Tunus 59, 61; Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, 92.

man el-İsrailî buna izin vermedi. Daha sonra hastalığı şiddetlendi ve uyuyamaz oldu. Doktorun, kendisi için hazırladığı uyku ilacını içince öldü[70].

C. Muizz (341-365/953-975):

Muizz, kültürlü ve birkaç dili iyi bilen bir kişiydi. Çocukluğunda Sicilya adasında öğrendiği İtalyancayı, bu adada yaygın olan Sicilya' dilini ve Sudan lisanını iyi biliyordu İdareciliği ve işlerini sağlam yapmakla tanınması yanında, o da ataları gibi ilme düşkündü ve edebiyatta söz sahibiydi[71].

Önceki Fatımî halifelerine itaat etmekten kaçınmış Berberî kabilelerin tamamı, özellikle Huvare kabilelerinden Kemlan ve Melile oğulları onun itaatına girdiler. Mağrib ülkelerini nüfuzu altına almasında en büyük rolü iki komutanı Sicilyalı Cevher ile Zîrî b. Menad es-Sanhacî oynamıştı. Muiz, Mağrib'in kalan bölgelerini fethetmek için, Cevher komutasında Mağribli liderlerin çoğunun katıldığı kalabalık bir ordu göndermişti. Cevher, Atlas okyanusu sahillerine ulaştı. Mağrib'in batı kesiminde en son noktaya kadar ulaştığını bildirmek için okyanus balıklarından efendisi Muizz'e hediye gönderdi.

Muizz, Mağrib ülkelerini itaat altına aldıktan sonra, Mısır'ı fethetmeyi düşündü. Şüphesiz ki, daha önceki dönemde de Fatımîler, servetinin bolluğu, karışıklıkların azlığı, siyasi ve harp stratejisi bakımından coğrafi konumunun önemi ve Tulunoğulları zamanından beri bu ülkeye tabi olan Suriye, Filistin ve Hicaz bölgelerine yakınlığı dolayısıyle Mısır'ın fethine teşebbüs etmişlerdi. Bunların yanında Mısır'ın fethi, Fatımîler için eski İslâm merkezleri Medine-i Münevvere, Dımeşk ve o sırada Abbasî devletinin başşehri olan Bağdat'ı elegeçirmeyi kolaylaştıracaktı.

Ebu Yezid isyanının bastırılmasından sonra. Mağrib'in bütün bölgelerinde emniyet ve asayişin sağlanması, diğer taraftan 357/968 yılında Kâfur'un ölümünün ardından Mısır'da anarşi ve karışıklıkların ya-

(70) İbn Hallikân, I, 27.
(71) Makrizî, İttiâzü'l-hunefâ, 61, 65.

yılması, Abbasî hilâfetinin zayıf düşmesi ve Bizanslıları ülkeden çıkarmakla meşgûl olması, Muizz'i Mısır'ın fethine teşvik eden sebeplerin başında gelir. Bunlara, Şiilerin Mısır'da Fatimî davetini kuvvetlendirmiş olmaları da eklenebilir. Hatta Mısır'daki Şiiler, Muizz'e mektup yazarak ondan Mısır'ın fethi için bir ordu göndermesini istemişlerdi. Kâfur'un veziri iken Mağrib'e kaçarak Muizz'e iltihak etmiş olan Yakup b. Killis'in, Kâfur'un ölümünün ardından Mısır'a hakim olan karışıklıkları ve içine düşülen zayıflığı açıklamada büyük rolü olmuştur. İhşidîlerin çökmek üzere olduğunu açıklayan bu şahıs, Muizz'i Mısır'ı fetih için hemen ordular göndermeye teşvîk etmiştir.

358/969 yılının Rebiülevvel ayında Fatımî komutanı Cevher, Mısır üzerine yürüdü[72]. Berka'ya uğradı, sonra İskenderiye üzerine hareket etti. İskenderiye kapıları, mukavemetsiz ona açıldı. Cevher halka dokunmamaları için askere emir verdi ve erzakları bollaşan askerin taşkınlıklarını kontrol altına almaya çalıştı[73].

Fustat halkı, Fatımî ordularının İskenderiye'yi istila ettikleri haberini alınca, vezir Ca'fer b. Furat'ı, Cevher ile sulh yapması için oraya gönderdiler. Cevher, sulh teklifini kabul etti ve bir ahidnâme yazıp Ca'fer'e verdi. Ahidnâmenin başlıca şartları şunlardı:

a) Mısırlılara din ve mezhep hürriyeti verilecek;

b) Ülkenin gerektirdiği islahat yapılacak;

c) Adalet yaygınlaştırılacak;

d) Mısır düşman saldırılarına karşı korunarak halkın huzur ve sükûnu te'min edilecek[74].

Fatımî halifesi Muizz, komutanının Mısır'ı fethettiğini duyunca sevindi. O esnada Endülüslü şairi Muhammed b. Hani ona uzun bir kaside inşâd etti. Kasidenin giriş beyti şöyleydi:

"Abbasoğulları, "Mısır fetholundu mu?" diye soruyorlar.
Abbasoğullarına de ki: İş muhakkak bitmiştir[75]."

Böylece İhşidîler ve Abbasîlerin Mısır'daki saltanatları sona erdi;

(72) İbn Hallikân, I, 148.
(73) Yahya b. Said, Sılatu Tarih Eutichius, 132.
(74) Bu ahidnâme için bkz. Makrizî, İttiazu'l-Hunefa, 67-68.
(75) Divanu İbn Hâni, 86.

bölge bir Fatımî vilayeti oldu. Muizz ve kendisinden önceki Fatımî halifelerinin, hilâfet merkezlerini Mısır'a nakletmek ve burayı geniş İmparatorlukları için merkez edinmek hülyası gerçekleşti[76].

Cevher, Tulunoğulları zamanından beri Mısır'a tabi olan Suriye, Filistin ve Hicaz bölgelerini de Fatımî hakimiyeti altına almak için harekete geçti. Ketame kabilesinden olup şecaat ve başarılı komutanlığıyla ün yapmış Ca'fer b. Fellah'ı bu iş için görevlendirdi. Cevher, bununla yönetimde kendisine rekabet etmesinden korktuğu Ca'fer'i Mısır'dan uzaklaştırmak da istemişti. Ca'fer, Remle'ye vardığında Dımeşk ve Remle valisi Hasan b. Abdullah b. Tuğc'un ordusuyla karşılaştı. Savaşta yenilen Hasan, bir çok askeriyle birlikte esir edildi. Önce Fustat'a sonra da Mağrib'e gönderildi. 371/981 yılında vefat edinceye kadar orada kaldı.

Ca'fer, daha sonra Taberiyye üzerine yürüdü ve kayda değer bir mukavemetle karşılaşmaksızın şehri İhşidîlerin tayin etmiş olduğu vali Fatek'in elinden aldı. Müteakiben Dımeşk'e girdi; şehrin sokaklarını ateşe verdi, minberlerde Fatımîleri lanetleyen şehir halkı arasında fitne ateşini tutuşturdu. Neticede Dımeşk halkı 359 yılı (963 Miladi) Muharrem ayında Dımeşk minberlerinde Fatımî halifesi Muizz adına hutbe okutan Ca'fer'den eman dilemekten başka çare bulamadı.

Ca'fer, Suriyelileri çok kızdırmış, onları kendine düşman yapmıştı. Bu nedenle bölge halkı, ona dostluk göstermedi. Mezhep farklılığından dolayı Fatımî yönetiminden kurtulmak isteyen halk, karışıklıklar çıkarmaya ve ona komplolar kurmaya devam etti. Karmatîlerden ve Muizz döneminde daha da güçlenmiş olan Türklerden yardım istediler. Onların çıkardığı bu karışıklıklara ancak Mumizz'in oğlu Aziz döneminde son verilebildi.

Cevher, Kahire'yi kurdurup Ezher Üniversitesini yaptırdıktan ve Fatımî propagandasını Filistin, Suriye ve Hicaz'da yaydıktan sonra durumu efendisi Muizz'e bildirdi. Muizz, buna çok sevindi. Hilafetinin merkezi Mansuriyye'den çıkarak Fatımî hakimiyetini kabul etmiş olan Sardunya ve Sicilya'ya gitti. İfrıkıyye'de yerine Bülükkîn b. Zîri b. Menad es-Sanhacî'yi vekil bırakıp, büyük miktarda malla önemli devlet adam-

(76) Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, 147-148.

larını da yanına alarak Mısır'a yöneldi[77]. Kendisinden önceki üç halifenin na'şını da beraberinde götürüyordu.

Muizz, 4 Şa'ban 362/30 Mayıs 973 tarihinde İskenderiye'ye, 7 Ramazan 362/11 Haziran 973'te de Kahire'ye girdi. Cevher'in kendisi için yaptırmış olduğu saraya girince, şükür secdesi yaptı, sarayın büyük salonlarından birinde iki rek'at namaz kıldı. Beraberindekiler de onun arkasında namaz kıldılar.

Muizz'in çocukları, yakınları, hizmetçileri ve köleleri, onunla birlikte saraya yerleştiler. Cevher, burada kralların ihtiyaç duyduğu her şeyi hazırlamıştı. Cevher kendisi vezirlik sarayına yerleşmişti[78].

Mısır, Mağrib Fatımî halifelerine tâbi bir vilayet iken Muizz'in gelişinden itibaren, Hilâfet merkezi oldu. Kahire, Mansuriyye'nin yerine, geniş topraklara sahip Fatımîlerin başkenti yapıldı.

Ne var ki, Muizz'in hilâfet merkezini Mansuriyye'den Kahire'ye taşıması, Fatımîlerin İfrıkiyye (Tunus)yi kaybetmesine sebep oldu. Zira Sanhace kabilesi lideri Bülukkîn b. Zîrî b. Menad, istiklâlini ilan ederek, 362/973 yılında Zirîler devletini kurmuştu. Hammadîler de 398/1007-1008 yılında aynı yolu takip ettiler. Dolayısıyle halife Mustansır zamanında, Mağrib ülkelerinde Fatımî hükümranlığı sona erdi.

Muizz, Mısır'ı 4 sene idare ettikten sonra 3 yıl Mısır siyaset sahnesinde görünmeyecek olan komutanı Cevher'den yönetimi teslim almıştı. Cevher 364 senesi sonlarında Aftekin kumandasındaki Türkler'in ve Hasan b. Ahmed'in liderliğindeki Karmatîlerin devleti tehdit eder duruma geldikleri esnada, yeniden ortaya çıktı. Çünkü Muiz bu iki grubu kontrol altına alamamış, Cevher'e sığınıp, onu tekrar ordu komutanlığına tayin etmek zorunda kalmıştı. Muizz, halifeliğinin büyük bölümünü Mağrib'de geçirmişti. Mısır'da ancak 2 seneden biraz fazla kaldı. 24 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra 365/975 Rebiülahır ayında vefat etti.

(77) İbn Hallikân, II, 102.
(78) Age., II, 102-103.

D. Aziz (365-386/975-996):

Fatımî halifesi Aziz bi'l-lâh' zamanı, refah, bolluk, dinî müsamaha ve kültür devri olarak kabul edilir. Şüphesiz ki, Ezher camiini bugünkü bilinen manasiyle bir üniversiteye çeviren odur. Ondan önce Ezher sadece Şiî fıkhı okunan ve namaz kılınan bir enstitüydü.

"Aziz bi'llâh" ünvanını almış olan Ebu Mansur Nizar, 14 Muharrem 344'te perşembe günü, Fatımîlerin kurucusu Ubeydullah Mehdi'nin kurdurduğu Mehdiyye şehrinde doğmuştu. 362/973 yılında babası Muizz ile beraber Kahire'ye geldi. 365 yılının Rebiülahır (975 Aralık) ayında 22 yaşında iken babasının yerine halife oldu.

Aziz zamanında, Fatımî devletinin sınırları, doğuda Arabistan'a batıda Atlas Okyanusuna, kuzeyde Anadolu'ya güneyde ise Nube'ye kadar genişlemişti. İbn Hallikân'ın dediği gibi, ülkesi babası zamanına göre çok daha genişlemişti[79]. Nitekim onun zamanında, Humus, Hama, Şeyzer ve Halep şehirleri fethedildi. Musul Ukaylî hükümdarı Mukalled b. Müseyyeb de, 382 yılında Musul ve kendisine bağlı olan vilâyetlerde, onun adına hutbe okudu. Onun ismine para bastırdı, adını bayraklara yazdırdı. Yemen de onun hakimiyetini tanıdı.

Aziz zamanında, babası Muiz'in bastıramadığı Suriye'deki Karmatî ve Aftekin isyanları iyice tehlikeli boyutlara ulaşmıştı. Dolayısıyle Aziz, Mısır'da saltanatını güçlendirince, Suriye ve Filistin'i geri almaya çalıştı. Tulunoğulları ve İhşidîler dönemlerinde Mısır'a tâbi olan bu bölgeler üzerine meşhur komutan Cevher'i gönderdi. Fakat Cevher, buraları geri alamadan Mısır'a döndü ve Aziz'i Karmatîler ve Aftekin'le bizzat savaşmaya iknâ etti. Bunun üzerine Aziz, Karmatîler ve Aftekin'in ordularıyla Remle'de karşılaştı ve onları mağlub etti (Muharrem 368/Ağustos-Eylül 978). Böylece Fatımî halifesi, genç Fatımî devletini hemen hemen yıkacak duruma gelmiş olan tehlikeyi ortadan kaldırdı. Aftekin atına binerek kaçmıştı. Fatımî halifesi onu getirene 100 bin dinar va'dedince yakalandı. Fakat Aziz onu affederek ikramlara boğdu.

Fatımîler, Aziz zamanında bütün gayretlerini Şiî mezhebinin yayılmasına teksîf etmişlerdi. Devlet görevleri tamamiyle Şiîlere, diğer bir

(79) İbn Hallikân, II, 153.

ifadeyle Fatımîleri destekleyen Mağriblilere verilmişti. Sünnî kadı Ebu't-Tahir görevinden alınarak yerine Fatımîlerin mezhebine mensup Mağribli kadı Abdülaziz b. Nu'man tayin edildi. Aziz, vezirliğe Yakup b. Kilis'i getirdi (Ramazan 368/Nisan 979). Yakup, Fatımî devlet işlerini başarılı bir şekilde yürüttü.

Halife Aziz, zamanında, Mısır'daki maddî refahı ve zenginliği gösterecek pek çok bina yaptırdı. el-Kasru'l-Garbî bunlardan biridir. O, cami yapımına da önem verdi. Nitekim 380/990 yılında inşaatını başlattığı cami, oğlu Hakim tarafından tamamlanmış ve oğlunun adı verilmiştir. Toplantıları için Kaatü'z-zeheb (= altın salon)i yaptırdı. Muizz'in hanımı Tağrid, Karafe camiini ve Karafe sarayını inşa ettirmişti.

Aziz zamanında meşhur şairler, yazarlar, doktorlar ve tarihçiler yetişmiştir. Bu şairlerden biri Antakyalı Ebû Hamid'tir. Uzun zaman Mısır'da kalmış ve kasidelerinin büyük kısmını Fatımî halifeleri Muizz, Aziz ve Hakim'in mehdiyelerine tahsîs etmiştir. Onların yanında Cevher es-Sıkıllî ve Yakup b. Killîs'i de övmüştür. Tıb sahasında Ali b. Rıdvan temayüz ederek tıb, felsefe ve mantık alanlarında birçok kitap te'lif etmiştir. Tarih alanında ise, Fatımîlerin birinci dönemi hakkında huccet kabul edilen Hasan b. İbrahim b. Zülak ile Aziz'in nedimleri ve işret arkadaşlarından saray kütüphanesi müdürlüğüne atanmış olan Ebu'l-Hasan Ali eş-Şabestî yetişmişlerdir.

Azîz, lüks ve gösterişe aşırı derecede düşkündü. Mücevherattan iyi anlardı. Altın ipliklerle süslenmiş bir sarık türü ve anber kokulu eğerler icad etti. Sofralarını süslemek için güzel şeyler edinmişti. Humaraveyh b. Ahmed b. Tulun gibi yabani av kuşlarıyle avlanmaya da düşkündü. Bunun için Sudan'dan kuşlar ve hayvanlar getirmişti. Ava, özellikle yırtıcı hayvanları avlamaya pek düşkündü[80]. Zeki, edebiyatı seven ve münevver bir insandı. Babası gibi, o da birkaç lisanı iyi bilirdi.

Bunlardan öte Aziz, cömert ve affı seven bir kişiydi. Türk komutanı Aftekin'e yaptığı muamele buna en güzel örnektir. O, dinî müsamahasiyle de ün yapmıştır. Nitekim daha önce babasının yaptığı gibi, Hıristiyan ve Yahudilere şefkatle muâmele ediyordu. Hıristiyan bir kadınla evlendi, Mısır'daki Kıbtî kiliselerine devamlı şekilde yardımda bu-

(80) İbn Hallikân, II., 152.

lundu. Bir Hıristiyan olan İsa b. Nestorius'u vezirliğe getirdi. Ayni şekilde Yahudi Manasseh b. Ephraim'i Suriye başkâtipliğine tayin etti[81].

Aziz 386/996 yılında 44 yaşında Bilbis'te vefat etti[82].

E. Hakim bi emri'l-lâh (386-411/996-1020):

Ebu Ali el-Mansur, Rebîulevvel 375 (983 M.) de doğdu. 383/993 yılında babası tarafından veliahd tayin edildi. Babasının vefat ettiği gün, halktan halife olarak bîat aldı. Bîat merasimi Ramazan 386/996'da icrâ edilmişti. Yeni halife o sırada henüz 11,5 yaşındaydı. Vasiyetini mürebbisi ve hocası Bercevan el-Hadim üstlendi. Hakim zamanını, birbirinden çok farklı 4 devreye ayırmak mümkündür:

1. Vesayet altında bulunduğu ilk devre: 386 yılından Bercevan'ın katledildiği 390 yılına kadar sürer. Bu dönemde, Hakim, devlet işlerinde hiçbir etkinliğe sahip değildi. Çünkü otorite önce İbn Ammar'ın daha sonra da Bercevan'ın elindeydi.

2. 390 yılından 395 yılına kadar (1000-1005 Miladî) ikinci devre: Bu süre içerisinde Hakim, yaşının küçüklüğüne rağmen, devlet idaresinde büyük bir yetkiye sahipti. Fatımîlerin mezhebinde aşırı bir taassup gösterdi. Böylece bir yandan Müslüman olmayanlara, diğer yandan da Şiî olmayan müslümanlara karşı ağır bir baskı uyguladı[83].

3. 396 yılından 401 yılına kadar olan üçüncü devre: Bu dönem içerisinde Hakim, iki sebepten taassup siyasetini bıraktı. Bu iki sebepten biri, batı tarafından Mısır sınırlarının tehdîdidir. Çünkü Endülüs Emevîleri soyundan olduğunu iddia eden Ebu Rekve, Mağriblilerden oluşan büyük bir orduyla Mısır sınırlarına saldırmıştı. O, Mısır üzerinde Fatımîlerden daha çok hak sahibi olduğunu iddia ediyordu. Hakim, Ebu Rekve problemini ortadan kaldırmak için büyük zorluklarla karşılaştı.

(81) Ebu Salih el-Ermeni, Kenais, 45-46.

(82) İbnü'l-Kalanisî, onun 541 tarihinde Kayravan'da doğduğunu ve 21 yıl halifelik yaptığını zikreder ki, bunun yanlış olduğu açıktır (s. 42).

(83) İbnü'l-Kalanisî, Zeylu Tarîhi Dımeşk, 56, 59 vd.

Neticede onu esir aldı ve Kahire kapılarının birinin önünde idam etti. İkinci sebep ise, Mısır'da üç yıl süre ile (398-401/1007-1010) yılları arasında Nil nehrinin suyunun azalmasıdır[84].

4. 401-411/1010-1020 yılları arasındaki dördüncü devre: Bu dönem, Hakim'in din ve mezheb farklılıklarına bakmaksızın bütün halkına karşı şiddet ve tazyike başvurmasiyle temayüz eder. Aynı zamanda karışıklık ve sıkıntılarla doludur[85].

Hakim'in bu politikası, her nekadar bütün Mısırlıların düşmanlığını kazanmasına sebep olduysa da, emniyet ve asayişin sağlanması ve genel ahlakın korunmasına yardımcı oldu ve iktidarının ilk dönemlerinde ülkede hakim olan anarşiye son verdi. Hakim zamanında, onun ulûhiyyetine inanan ve halkı buna da'vet eden Dürzîler taifesi ortaya çıktı. Bu durum kendisiyle Sünniler arasında çıkan ve kendisinin 411/1021 yılında katledilmesiyle sona eren mücadelenin sebeplerinden biri olmuştur.

Hakim zamanında, "Daru'l-Hikme" adını taşıyan, çok sayıda kırâetçi, fakîh, müneccim, nahivci ve lügâtçının çalıştığı bir ilmî kurum yaptırılmıştır. "Daru'l-ilim" adı verilen bir kütüphane buraya eklendi ki bu kütüphane, Mısır ve diğer İslâm ülkelerinde te'lif edilmiş olan pekçok kaynak kitap ihtiva ediyordu.

F. Zahir ve Mustansır (411-487/1021-1094):

Ebu'l-Hasan ez-Zahir, Ramazan 395/Haziran 1005'te doğdu. Babasının Şevval 411'de öldürülmesinden sonra halife oldu. İktidarının ilk döneminde onun vesayetini halası Sıttü'l-mülk üstlendi ve ülkenin idaresinde üstün bir başarı gösterdi. Asker maaşlarını arttırdı. Bu kadın, 415 yılında vefat edinceye kadar devletin bütün işlerini yönetti.

Zahir, cömert, musamahalı, akıllı ve yumuşak huyluydu. Güzel siyaseti sayesinde, gayrimüslimlerin şefkat ve sevgisini de kazanmaya muvaffak oldu. Gayrimüslimler, onun zamanında din hürriyetinden faydalandılar. Zahir, ülkenin kalkınmasına ve ziraatin düzeltilmesine de büyük önem verdi[86].

---

(84) Makrizî, Hıtat, I, 287.

(85) İbn Hallikân, II, 126.

(86) Ebu'l-Mehasin, en-Nücûmu'z-Zahire, IV. 352.

Zahir, hilâfette uzun süre kalamadı. Hydropisie hastalığına tutuldu; 427/1036 yılı Şaban ayının ortalarında vefat etti. Veziri Cerceraî, durumu öğrenince Zahir'in "el-Mustansır" ünvanı alan oğlu Ebu Temim adına bîat aldı.

Mustansır, 420 yılının Cemaziyelahir ayında doğmuştu. Babasının vefat ettiği gün kendisine bîat olundu. O sırada henüz 7 yaşında bulunuyordu. 60 yıl 4 ay hilafette kaldı. İktidar süresi en uzun halife Mustansır'dır. Ne var ki, kısa bir dönem istisna edilirse, bu uzun zaman zarfında ülkesi Mısır huzur ve refah yüzü görememiştir. Sonra orada Fatımî hilafetinin sarsılmasına sebep olan bir takım siyasi, iktisadî ve sosyal olaylar meydana gelmiştir.

Mustansır devrinin başlarında Fatımî nüfuzu; Suriye, Filistin, Hicaz, Sicilya ve Ifrikiyye'nin kuzey bölgelerine uzanmıştı. Batıda Atlas Okyanusundan, doğuda Kızıldeniz'e kadar uzanan bu geniş ülkelerin minberlerinde hutbe Mustansır adına okunuyordu. Sicilya, Yemen ve Musul'da da öyle olduğu gibi Abbasîlerin başşehri Bağdat'da bile yaklaşık bir yıl hutbe onun adına okundu. Fakat bu ülkelerin bazıları, çok geçmeden Fatımî hakimiyetinden çıktılar. Nitekim, Bülukkîn b. Zîrî b. Menad es-Sanhacî, daha önce 362/972-973 yılında istiklâlini ilan ederek Zirîler devletini kurmuştu. 398/1008 yılında Hammadîler onu takip etmiş hicrî 443 senesi gelmeden Mağrib bölgesinde Fatımî hakimiyeti sona ermişti. Mustansır döneminde ise 475/1082 yılında Mağrib-i Aksa da Fatımîlerin elinden çıktı. Bu tarihte Normanlar, hicrî üçüncü asrın sonlarından itibaren Fatımî hakimiyetine girmiş olan Sicilya'yı istilâ ettiler. Bu arada Mekke ve Medine emîrleri de 463/1070 yılında Fatımî devletinden ayrıldılar.

Mustansır'ın halifeliğinin ilk yıllarında Mısır, Tüsterî ile Fellahî arasında cereyan eden mücadelelere ve halife'nin annesinin devlet işlerine müdahalesine rağmen maddî refah ve asayiş içindeydi. 439/1047 yılında Mısır'ı ziyaret etmiş olan seyyah Nasır Hüsrev, Fatımî sarayının ihtişamını, o sırada Kahire'nin içinde bulunduğu zenginliği ve refahı anlatarak bu hususta bize yardımcı olmuştur(*).

(*) Sefer-Name, 127 vd.

Ne var ki, Mısır'daki bu bolluk uzun süre devam etmedi. Zira ülkede veba hastalığı ve kıtlık yaygınlaşmıştı. Nil nehrinin suyu çekildi, bu yüzden tarım yapılamadı. Açlık gittikçe yaygınlaştı ve hicrî 446-454 yılları arasında 8 yıl süren ortaçağ boyunca Mısır'da görülen en uzun süreli veba hastalığı ortalığı kasıp kavurdu. Mısır'dan Semerkant'a kadar bütün İslam ülkeleri bu musibete maruz kaldı. Bu hastalık hakkında kıssalar yazılmıştır.

Burada, yukarıda geçtiği gibi, Fatımîleri 60 yıldan fazla idare etmiş olan Mustansır zamanının, özellikle Bedrülcemal'in vezirliğe getirilmesiyle 446 yılından itibaren başlayan ve onun ülkenin mutlak yöneticisi haline gelmesinden sonraki safhası hakkında, geniş bilgi vermemize gerek yoktur. Çünkü bu bizi, İslâm dünyasının hicrî 232-447 (M. 847-1055) yılları arasındaki durumunu araştırmaya tahsis ettiğimiz çerçevenin dışına çıkarır. Yani bu cildde araştırdığımız zaman dilimi, Bedr'in vezirliğe gelmesinden yaklaşık 20, Mustansır'ın ölümünden ise (Şevval 486) 40 yıl önce bitmektedir. Dolayısıyle Mustansır zamanının ikinci dönemini bu eserin 5 cildinde anlatacağız.

10. AĞLEBİLER DEVLETİ (184-296/800-909)
(Tunus ve Civarı)

	Hicrî	Miladî
1. I. İbrahim	184	800
2. I. Abdullah	196	811
3. I. Ziyadetullah	201	816
4. Ebu İkal	223	837
5. I. Muhammed Ebu'l-Abbas	226	840
6. Ahmed	242	856
7. II.Ziyadetullah	249	863
8. II. Muhammed	250	864
9. II. İbrahim	261	874
10. II. Abdullah	289	903
11. III. Ziyadetullah	296	909[87]

(Fatımîler)

(87) Lane-Poole, Muhammadan Dynasties, 37-38.

A. II. Muhammed (250-261/864-874):

Daha önce I. Muhammed'in Ağlebî hükümdarlarının en uzun süre iktidarda kalanlarından olduğunu, zamanında birçok olayın meydana geldiğini ve bunların en tehlikelisinin kardeşi Ahmed'in, iktidarı gasbetmesi olduğunu anlatmıştık[88].

I. Muhammed 232/847 yılında kardeşi Ahmed'in isyanını henüz bastırmışken bir yıl sonra Zap Emîri Salim b. Galbun isyan etti. Muhammed onu da mağlub etti ve öldürdü. 234/846 yılında ise Ömer b. Süleym et-Tucîbî isyan etti. Muhammed, 236/850 yılında bu isyanı da bastırarak Ömer'i öldürdü ve Tunus şehrine girip şehri onun taraftarlarının elinden aldı.

I. Muhammed, bu isyanları bastırdıktan sonra Sicilya adasını fetih hazırlıklarına başladı. Bu savaşa, Bizanslılarla yaptığı savaş kadar önem verdi. Fethi gerçekleştirmek için Abbas b. Fazl el-Fezârî'yi görevlendirdi. Abbas, 237-232 yılları arasında Castrogiovanni, Katania ve Saragossa şehirlerini fethetti. Anlaşıldığına göre Müslümanlar, bu şehirleri alıyorlar, ancak çok geçmeden Rumların baskıları karşısında tahliye ediyorlardı. Müslümanların bu adadaki ilk fetihleri kalıcı değil, geçici oluyordu[89].

I. Muhammed, 15 yıl 8 ay 12 gün hükümdarlık ettikten sonra 242/856 yılında vefat etti. Bunun üzerine oğlu Ahmed (242-249/856-863) onun yerine geçti. İbn İzârî'nin de dediği gibi, "I. Muhammed, iyi huylu, güzel ahlâklı, işbilir, cömert, halkına karşı çok musamahakâr ve şefkatliydi. Gençliği ve yaşının küçüklüğüne rağmen dindardı ve zulümden sakınırdı. Şaban ve Ramazan aylarında geceleri kandille sokakları dolaşır el-Kasru'l-kadîm'den çıkar, Kayravan kapılarından biri olan Ebu'r-Rebî kapısından girerek Kayravan camiine gelirdi. Yollardan geçerken hayvanlara yüklettiği paraları fakirlere ve yoksullara dağıtır; halk yollara dökülür, onun için dua ederdi"[90].

Ahmed'in hükümdarlığı uzun sürmedi, çünkü 249/863 yılında öldü. Yerine kardeşi II. Ziyadetullah b. Muhammed (249-250/863-864)

---

(88) Ağlebîler devletinin I. Muhammed zamanına kadar olan dönemi için bakınız, III, 24-32.

(89) Nüveyrî, Nihayetü'l-ereb, I, 431-433.

(90) el-Beyanu'l-Muğrib, I, 105.

geçti. Fakat bir sene altı gün sonra o da öldü. Onun yerine kardeşinin oğlu II. Muhammed b. Ahmed (250-261/864) geçti. O, Garanik adını taşıyan su kuşunu avlamaya çok düşkün olduğu için, "Ebu'l-Garanîk" ünvaniyle anılırdı. Hatta avlanmak için 30.000 miskal altın harcayarak av köşkü yaptırmıştı. İbn İzarî, onu şöyle anlatır: "Halkına iyi muamele etmekle birlikte, çok müsrifti. Sonra da tamamen zevkine düştü"[91].

Ebu'l-Garanîk döneminde, Sicilya fethine devamdan başka kayda değer bir şey olmadı. O, seleflerini takip ederek Sicilya fethini devam ettirdi. Bu adaya sık sık vali tayin etti. Tayin ettiği valilerin bazıları, ya Müslümanlarla Rumlar arasında çıkan savaş sebebiyle ya da oraya yerleşmiş olan Araplar arasındaki kabilecilik ateşinin alevlenmesi neticesinde öldürüldü. İbn İzarî şöyle der: "Sicilya'da Müslümanlarla Rumlar 255-2596869-873 yılları arasında sürekli savaştılar. Bu süre içerisinde Müslümanlar, adadaki Saragossa ve diğer anakentleri ve İtalya'nın güneyini fethetmeye çalıştılar.

II. Muhammed, İfrikıyye ve buraya bağlı bölgelerde 10 sene 5,5 ay hükümdarlık yaptıktan sonra 261/871 yılının Cemaziyelevvel ayında vefat etti. Bu süre içinde Abbasi halifelerinden Mustaîn, Mu'tezz, Mühtedî ve Mu'temid'e muâsır olmuş ve o asırdaki geleneğe göre bunların hepsi Ebu'l-Garanik'in hükümdarlığını onaylamışlardır.

B. II. İbrahim - III. Ziyadetullah:

II. İbrahim, İfrikıyye Ağlebî hükümdarlarının en uzun süre başta kalanıdır. Onun döneminde birçok olay vukû bulmuştur.

II. İbrahim, hükümdarlığı, daha birkaç günlük hükümdar olan yeğeni Ebu İkal b. Muhammed'in elinden gasbetmişti. İbrahim, 263/876-877 yılında Rakkade şehrini kurdurdu. 274/887 yılında Saragossa'yı nihâi olarak fethetti, şehir Müslümanların eline geçti. el-Kasru'l-kadîm'de kendisine karşı isyan etmiş olan Mevalîyi tenkîl etti, sonra 267/880 yılında Abbas b. Ahmed b. Tulun'u hezîmete uğrattı. Onun döneminin başlıca olayları bunlardır.

(91) Aynı eser, I, 107, vd.

Daha önce geçtiği gibi, babasına karşı isyan etmiş olan Abbas b. Ahmed b. Tulun ile II. İbrahim arasında cereyan eden savaş II. İbrahim döneminin en mühim olaylarından biridir. İbn İzarî, bu savaşın sebeplerini, savaş esnasındaki çarpışmalar ve neticelerini geniş bir şekilde anlatmıştır[92]. İbnu'd-Daye ve Makrizî gibi Mısır tarihçileri de bu savaşlardan bahsetmişlerdir.

Şöyle ki: Abbas b. Ahmed b. Tulun nefsine aldanarak babasına isyan edip İfrikıyye tarafına gitmişti. Taraftarları ona, bu ülkenin hükümdarı II. İbrahim'in güçsüz durumda olduğunu söylediler. Bunun üzerine Abbas, İbrahim'e bir mektup yazarak Abbasî halifesinin kendisini İfrikıyye valiliğine tayin ettiğini, minberlerde kendisi için dua edilmesini, kendisini karşılama merasimi için hazırlık yapılmasını emretti. Ayrıca ona, kendisine vekâleten ülkeyi yönetmesini kabul ettiğini bildirdi. Abbas, yoluna devamla Lebde kale şehrine gitti. Şehrin valisi halkla birlikte onu karşılamaya çıktılar. Bunu gören Abbas'ın gururu arttı, valiyi yakalattı, şehrin yağmalanmasını serbest bıraktı. Şehri yağmalayan askerler, erkekleri öldürdüler, kadınlara tecavüz ettiler. Bunun üzerine Lebde halkı, İbaziyye Haricilerinin lideri İlyas b. Mansur'dan yardım istedi. Abbas da ona bir adam göndererek kendisine itaat etmesini emretmişti. İlyas, Abbas'ın elçisine: "O gence şunu söyle: En yakınımda bulunan kâfir sensin. Dolayısıyle cihad etmem gerekenlerin başındasın. Sana karşı cihaddan geri durmama izin vermeyecek çirkinlikleri yaptığından haberdar oldum. Mektubumun peşinden senin üzerine geliyorum." dedi[93]. Zaman kaybetmeden 12 000 savaşçıdan müteşekkil bir ordu gönderdi. Öte yandan II. İbrahim de ona karşı başka bir ordu göndermişti. Savaşta Abbas yenilgiye uğradı ve Berka'ya döndü[94].

İbnü'l-Esîr'in de anlattığı gibi, İbrahim, işlerinde âdilâne ve ihtiyatlıydı. Ülkede emniyet ve asayişi sağladı, eşkıya ve fesatçıları öldürdü. Pazartesi ve perşembe günleri Kayravan camiinde bir adlî duruşma akdeder, davacı ve davalıları sabırla dinleyerek aralarında adaletle hüküm verirdi. Akıllı, iyi huylu olup hayır ve ihsanı severdi. Malının tümünü

(92) el-Beyanu'l-Muğrib, I, 143-144.
(93) İbnü'd-Daye, Siretu Ahmed b. Tulun, 61.
(94) Makrizî, Hıtat, I, 320.

sadaka olarak dağıttı, emlâkinin hepsini vakfetti. Gizli tuzakları meydana çıkarmada büyük maharet sahibiydi[95].

II. İbrahim, 28 yıl 6 ay 12 gün hükümdarlıktan sonra 289/902 yılının Zilkade ayında öldü.

II. İbrahim'in ölümünden sonra, oğlu Abdullah Ebu'l-Abbas'a biat edildi. Ne var ki, Abdullah iktidarda 9 ay 11 günden fazla kalamadı, köleleri tarafından öldürüldü. Olayın, oğlu Ziyadetullah'ın teşvikiyle meydana geldiği söylenmiştir. Yerine, isyan etmek istediğini anlayınca yakalattırıp hapse attırmış olduğu oğlu III. Ziyadetullah geçti.

III. Ziyadetullah, Mağrip Ağlebî hükümdarlarının sonuncusu olmuştur. Fatımî dâisi Ebu Abdullah eş-Şîî, faaliyetlerine onun zamanında başladı ve bir çok şehri ele geçirdi. Ziyadetullah ise, günlerini eğlence ile geçirdi. Çoğu Şîîliği benimsemiş vezirleri ve devlet ricali de mezheblerinin başarıya ulaşmasından başka bir şey düşünmediler ve Ağlebî saltanatının yıkılmasına ve bölgenin Fatımî hakimiyeti altına geçmesine yardımcı oldular. Neticede 291/904 yılında Mağrib'in en büyük şehri Kayravan'ın batısında kalan bölgeler Fatımî hakimiyeti altına girdi.

İbn İzari'nin bildirdiğine göre, Ziyadetullah, Ebû Abdullah eş-Şîî'nin 296/908-909 yılında Rakkâde şehrine girişini ve şehir halkının oradan kaçışını işitince, yükte hafif, pahada ağır şeyleri yanına aldı; Sonra kılıcını kuşandı, atına bindi ve çoluk-çocuğunun gözleri önünde kaçmak üzere yük hayvanlarını önüne kattı. Onu bu halde gören cariyelerinden biri, eline bir ud aldı ve kendisini de beraber götürmesini teşvik için ona şu şarkıyı söyledi.

"O kadının ayrılış günündeki durumunu unutmadım: Gözleri, yaşla dolmuş, ağlamaktan sırılsıklam olmuştu. Kervan yürürken, hem ağlıyor hem de şöyle diyordu: Ey efendim! Beni bırakıp gidiyor musun? Ayrılığın benim için ateşte yanmak olduğunu bildiğin halde, korkmuş ceylanını Allah'a mı emanet ediyorsun?"

Bu sözleri duyan Ziyadetullah'ın iki gözü iki çeşme oldu. Ancak

(95) VII, 101-102

elverişsiz durum, o cariyeyi beraberinde götürmesine müsait değildi. İleri gelen adamları ve köleleriyle birlikte Rakkâde şehrinden çıkıp Trablus'a sığındı[96].

Böylece, Sicilmase'deki Midrârî, Tahert'deki Rüstemî ve Tunus'daki Ağlebî saltanatları son bulmuş, Kuzey Afrika'da Fatımı devleti kurulmuş oldu.

---

(96) el-Beyânu'l-Muğrib, I, 143-144

11. İDRİSİLER DEVLETİ
(MERAKEŞ)

(172—375)/788—985)

Hükümdarlar:

	Hicrî	Milâdi
1. I. İdris	(172—177	/ 788—793)
2. II. İdris	(177—213	/ 793—828)
3. Muhammed b. II. İdris	(213—221	/ 828—836)
4. I. Ali b. Muhammed	(221—234	/ 836—849)
5. I. Yahya b. Muhammed	(234——	/ 849——)
6. II. Yahya b. Ali b. Muhammed		
7. II. Ali b. Ömer b. II. İdris		
8. III. Yahya b. Kasım b. II. İdris		
9. IV. Yahya b. İdris b. Ömer	(292—310	/ 904—922)
10. Hasan b. Muhammed b. Kasım b. İdris	(310—312	/922—924)

(Miknase Berberileri)[97]

(97) Lane-Poole, Muhammadan Dynasties, s. 35.

A. II. Ali b. Ömer b. II. İdris:

II. İdris, hicrî 213 yılı Cemaziyelâhır ayında (M. 828) vefat edince, yerine oğlu Muhammed geçti. Ancak 8 yıl sonra hicrî 221 yılı Rebiülâhir ayında o da vefat etti. Bunun üzerine henüz 9 yaşındaki oğlu Ali onun yerine geçti ve Hz. Ali b. Ebî Talîb'in lâkabı olan "Haydar" lakabını aldı. Bu emir zamanında kayda değer bir olay olmadı. Kendisi hicrî 234 yılı (M. 849) Receb ayında öldü. Onun ölümünden sonra devletin başına kardeşi I. Yahya b. Muhammed geçti. I. Yahya devleti güçlendirdi, nüfuzunu arttırdı; devrinde refahı sağladı. Fas şehrinde bayındırlık hareketleri gelişti. Orada hamamlar, kervansaraylar ve şehrin dışında kenar mahalleler yapıldı[98].

I. Yahya b. Muhammed ölünce, yerine II. Yahya b. Ali (b. Muhammed b. İdris) geçti. II. Yahya'nın ahlâk ve yaşayışı kötüydü. Bu yüzden halk, ona karşı isyan etti. İsyan bastırıldığı sırada gizlenmek için sığındığı Udvetü'l-Endülüs'te[99] öldü. Yahya'nın ölümü üzerine, ona karşı ihtilalin liderliğini yapan Abdurrahman b. Ebî Sehl, Fas şehrini elegeçirdi. Ancak II. Yahya'nın karısı, Rif valisi olan babası II. Ali b. Ömer b. İdris'e mektup yazarak gelip bu isyanı bastırmasını istedi. Kızının daveti üzerine harekete geçen Ali b. Ömer, Fas şehrini ele geçirdi. Dolayısiyle İdrisî saltanatı, Muhammed b. II. İdris evlâdının elinden çıkıp, zaman zaman aynı aileye mensup Ömer b. İdris, zaman zaman da Kasım b. İdrisi'z-zahid evladının elinde kaldı[100].

Kısa süre içinde, Fas halkı Ali b. Ömer b. İdris'in hükümdarlığını kabul etti. Mağrib minberlerinde hutbe onun adına okundu. Ülkeyi bir müddet istikrarlı bir şekilde idare etme başarısını gösterdi. Ancak Ha-

---

(98) İbn Haldun, el-İber, III, 15.

(99) Akdeniz ve Atlas Okyanusunun Endülüs sahili üzerindeki yüksek arazi dilimidir. Onun tam karşısına "Udvetü'l-Mağrib" denir.

(100) Selavî, el-İstiksâ, I, 78.

ricilerin Sufriyye kolu liderlerinden biri olan Abdürrezzak el-Fihrî isyan etti, elegeçirdiği Fas şehrine yakın yerlerin halkı da ona katıldı. Bu durum karşısında Ali b. Ömer Avrupa'ya kaçtı.

Ancak Fas halkından bir grup, "el-Avvam"[101] diye tanınan III. Yahya b. İdris'i şehirlerine davet ettiler ve ona itaat edeceklerini bildirdiler. III. Yahya yanlarına gelince ona bîat ettiler. III. Yahya, var gücüyle Abdürrezzak ile savaşa girişti. Onu Fas şehrinin Endülüslüler semtinden (Udvetü'l-Endülüs) çıkmaya mecbûr etti. Ardından oraya girdi. şehir halkı ve Endülüs Emevî hükümdarı I. Hakem tarafından isyanları sebebiyle Kurtuba varoşlarından sürüldükten sonra oraya gelip yerleşen Endülüslülerin tamamı ona bîat ettiler. Yahya, zamanını sufrî haricileriyle savaşla geçirdi. Onlarla arasında pek çok savaşlar oldu. Yahya'nın Fas ve Mağrib-i Aksa'nın Fas'a komşu bölgelerindeki hükümdarlığı 292/904 yılında Rebî' b. Süleyman tarafından öldürülmesine kadar sürdü.

Selavî, 234/849 yılında I. Yahya'nın vefatından 292/904 yılında III. Yahya'nın vefatına kadar büyük olaylar yaşandığını söyler.

Onun verdiği bilgilere göre bu hadiselerin sebebi, sufriyye Haricileriyle İdrisoğulları arasında çıkan savaşlar dolayısiyle anarşi ve iç karışıklıkların yaygınlaşmasıdır. Bu durum, ülkenin ekonomik ve sosyal bakımdan çökmesine sebeb olmuştur. Nitekim ülkede kıtlık yayılmış, yiyecek sıkıntısı başgöstermiş, fiatlar artmış, ölümler ülke halkının daha önce görmediği derecede yayılmıştı. Hicrî 253 yılında sahil bölgelerinde yayılan kıtlık, kuraklık ve açlık yedi yıl boyunca halkı kasıp kavurmuştu. Hicrî 276 (M. 889) senesinde "benzeri duyulmamış büyük bir deprem olmuş, evler ve köşkler yıkılmış, dağlardan kayalar yuvarlanmış, halk şehirlerinden kaçmıştı. Bu zelzelede evler yıkıldı, kuşlar yuvaları terketti. Bu sarsıntı, dağlarıyle ovalariyle Endülüs ülkesinin bütününü, Tlemsen'den Tanca'ya, Akdeniz'den, ülkenin batı sahillerine kadar Kuzey Afrika'nın bütün sahil kesimini kapladı"[102]

Hicrî 276 (M. 889) senesinde Mağrib-i Aksa ve Ifrikıyye'de karışıklıklar yayıldı. Onun peşinden şiddetli kıtlık oldu. O kadar ki, açlıktan

(101) Mağrib'de Sebu nehri üzerinde bir köy olan Cûta'ya nisbetle ona "Cûtî" de denir. Selavî onu oraya nisbetle isimlendirmiştir.

(102) el-İstiksa, I, 78-79.

insanlar birbirini yedi. Pek çok insan vebadan öldü. Hulâsa bu dönem, anarşi ve sıkıntılarla doluydu. İdrisîler kendi aralarında parçalandılar. Karışıklıklar o noktaya varmıştı ki, Mağrib tarihçilerinin pîri sayılan İbn Haldun bile, bu karmaşık dönemde İdrisî emirlerinin iktidarları için bir başlangıç ve sonuç tesbît edememiştir.

B. IV. Yahya b. İdris b. Ömer (292-310/904-922):

III. Yahya b. Kasım öldürülünce İdrisî tahtına Yahya b. İdris b. Ömer b. İdris oturdu. Fas halkı ona bîat etti. Ülke minberlerinde hutbe onun adına okundu. Mağrib-i Aksâ tümüyle onun egemenliği altına girdi. Yahya "İdrisî hanedanının en değerli ve en büyük şahsiyetidir. Onların en kıymetlisi, en şöhretlisi, en âdili, en faziletlisi ve en geniş sınırlara hükmetmiş olanıdır. Ayrıca fakîh, hadis hafızı, fesâhat ve belağat sahibi, kahraman, yiğit, azimkâr, salih, dindar ve takvâ sahibi bir kimseydi"[103]. IV. Yahya'nın elde ettiği arazî genişliğine ve kuvvete İdrisî hükümdarlarından hiçbiri ulaşamamıştı. Ne var ki, hicrî üçüncü asır sonlarında Ifrikıyye'de ortaya çıkan Fatımîler, Ubeydullah el-Mehdî ve ondan sonra yerine geçenler zamanında ülkelerini Mağrib-i Aksa istikametlerinde genişleterek bölgeyi eğemenlikleri altına almaya başladılar[104].

IV. Yahya, 15 yıl saltanatını istikrarlı bir şekilde devam ettirdi. Hicrî 300 (M. 912-913) yılında Ubeydullah Mehdî'nin, Tahert ve Mağrib-i Evsat valisi olan komutanı Mesâle, Yahya'nın ülkesine karşı taarruza geçti ve Tahert'i aldı[105]. Daha sonra Miknase yakınında Yahya ile karşılaştı ve onu hezimete uğrattı. Devamla Fas şehrini kuşattı. Yahya'yı, kendisine bir miktar para ve mal vermesi ve Fatimî halifesi Mehdî'ye bîat etmesi şartıyle sulh yapmak zorunda bıraktı. Mesâle, Yahya b. İdris'i Fas'a vali tayin etti. Amcasının oğlu olan Musa b. Ebi'l-Afiye'yi de bu ülkeye karşı yaptığı savaşta kendisine yardım ettiği için Mağrib-i Aksa'nın diğer merkezleri valiliğine getirdi. Böylece Fatimîlerin nüfuzu, İdrisoğulları ülkesine kadar uzanmış oldu. Mesâle 309/921 yılında Fas'a dönünce, Musa b. Ebi'l-Afiye onu Yahya b. İdris aleyhine kışkırttı.

(103) Selâvî, I, 29.
(104) İbn Haldun, el-İber, IV. 19.
(105) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Mağrib, I. 177 vd.

Bu sebeple Yahya, yakalandı ve bütün mallarına el kondu; daha sonra da sürgün edildi. Yahya amcasının oğlunun ülkesi Rif'e yerleşti. Onunla karşılaşan Musa b. Ebi'l-Afiye, onu tevkîf etti; ancak 20 yıl sonra bıraktı. Hapisten çıktıktan sonra İfrikıyye'ye giden Yahya, 332/943 tarihinde Mehdiyye şehrinde öldü.

C. Hasan b. Muhammed (310-312/922-924):

Mesâle, Yahya b. İdris'i tevkîf ettikten sonra Fas valiliğine Reyhan el-Ketamî'yi getirdi. Ancak Reyhan'ın görevi uzun sürmedi; çünkü "el-Haccam" namıyle bilinen Hasan b. Muhammed (b. Kasım), ona karşı isyan etti, Fas'ı ele geçirerek onu öldürdü. Fas halkı, ona bıat ederek, hakimiyetini kabul ettiler. Gittikçe nüfuzunu genişleten ve civar bölgeleri hakimiyeti altına alan Hasan, Musa b. Eb'l-Afiye ile savaşa tutuştu. Çarpışmaların birinde Musa'nın oğlu öldü. Hasan b. Muhammed'in 312/924 yılında ölmesi üzerine Musa b. Ebi'l-Afiye, İdrîsilerin Mağrib'deki topraklarını elegeçirdi[106] ve İfrikiyye'deki Fatımîlerin hakimiyetini tanıdı. Bir yandan Musa b. Ebi'l-Afiye diğer yandan Fatımîler tarafından yıkılma noktasına getirilen İdrisîler, Rif bölgesine geçtiler. Dolayısiyle Orta Mağrib ve Fas, Musa b. Ebi'l-Afiye'nin elinde kaldı[107].

Ancak çok geçmeden, Musa b. Ebi'l-Afiye, Fatımîlere itaattan vazgeçerek, Mağrib-i Aksa'yı ve Sebte'yi elegeçirmeye çalışan Endülüs Emevî hükümdarı Abdurrahman en-Nasır'ın (300-350/912-961) emrine girdi. Abdurrahman, Musa'yı ülkesinin minberlerinde hutbeyi kendisi adına okutmaya zorlamıştı. Ubeydullah el-Mehdî, bu durumu öğrenince tahert valisi Humeyd b. Yaslît ve Mesâle'nin yeğeni komutasında 10.000 savaşçıdan müteşekkil bir ordu gönderdi. Yapılan savaş, Musa'nın Fas şehrinden kaçmasıyla sonuçlandı. Bunun üzerine Humeyd, Fas valiliğine kendi komutanlarından birini getirdi. Fakat bu vali, hicrî 322 yılında Ubeydullah el-Mehdî'nin vefatından sonra isyan eden bir şahıs tarafından öldürüldü. Bu isyancı, onun başını ve oğlunu Musa b. Ebi'l-Afiye'ye gönderdi. Musa ise, onun başını Abdurrahman en-Nasır'a gön-

(106) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Mugrib I, 221 vd.
(107) Selâvî, el-İstiksa, I, 82

derdi ve Mağrib ülkelerinde yeniden Endülüs Emevîleri adına hutbe okuttu[108].

Buna mukabil, Fatimî halifesi Kaim, komutanı Meysur'u 323/935 yılında Mağrib-i Aksa'ya gönderdi. Meysur, Fas'ı kuşattı ve şehri Ahmed b. Ebûbekir'in elinden aldı. Ahmed'i Fatımî başşehri Mehdiyye'ye gönderdi. Minberlerde Fatımî halifesi Kaim adına hutbe okuttu ve onun adına para bastırdı. Berberî Levate kabilesinden Hasan b. Kasım'ı Fas valiliğine tayin etti. Bu Hasan'ın valiliği Ahmed b. Ebubekir'in hapisten çıkarılmasına kadar sürdü (335/946). Ahmet, Mehdiyye'deki hapisten çıkınca Fas'a gitti ve bir süre olaylara karışmaz göründü. Sonunda Hasan b. Kasım'ı devirip Fas emîrliğini ele geçirdi[109]. Musa b. Ebi'l-Afiye ise, Elbakay (?) kalesine sığındı ve büyük bir güç kazandı. Kuzey Afrika'da Endülüs Emevîleri adına propaganda yapmaya başladı. Vefatından sonra yerine oğlu İbrahim geçti. İbrahim 350/961 senesinde vefat edince, ona oğlu Abdurrahman halef oldu. Abdurrahman'dan sonra da bu mevkie, oğlu Muhammed geçti. 305-445 (917-1054) tarihleri arasında 140 yıl hüküm süren Ebu'l-Afiye hanedanı bu Muhammed zamanında, Fas'ta tamamiyle yıkıldı (363/973). Bu hanedan, daha sonra Yusuf b. Taşfin'in ortadan kaldırmasına kadar Mağrib'in kenar bölgelerinde nüfuzunu devam ettirmiştir.

Yukarıda geçtiği gibi Musa b. Ebi'l-Afiye'nin Fas'ı istilâ etmesi üzerine İdrisîler, Rif bölgesine çekilmişlerdi. Ancak orada Fas'ta elde etikleri bağımsızlığa kavuşamadılar. Bir süre sonra Musa b. Ebi'l-Afiye onları bölgeden uzaklaştırdı ve Orta Mağrib'i de nüfuzu altına aldı. Böylece İdrisîler Rif'de kimi zaman Kuzey Afrika'daki Şiî Fatımîlerin, kimi zaman da Endülüs Emevîlerinin olmak üzere Mağrib ülkelerini ele geçirenlerin nüfuzu altına girmeğe başladılar.

Fatımî komutanı Meysur, Musa b. Ebi'l-Afiye'yi Sahra'ya kovunca Mağrib ülkelerinde hakimiyet, Fas İdrisî emirlerinin sonuncusu olan Hasan b. Muhammed b. İdris'in iki kardeşi Kasım ve İbrahim'in eline geçti. Mağrib halkı, Kasım b. Hasan'a bîat etti. Kasım, Fas şehri hariç, Mağrib şehirlerinin çoğunu ele geçirdi. Haceru'n-nesr kalesini devletinin merkezi yaptı ve Şiî propagandasını yaymaya başladı. Hicrî 337 yı-

(108) Selâvî ,el-İstiksa, I, 82.
(109) İbn Haldun, el-İber, VI, 135-136

lında ölünce yerine oğlu Ebu'l-Ayş Ahmed b. Kasım geçti. Selâvi'nin ifade ettiği gibi, Ahmed, fakîh, verâ sahibi, siyer hafızı, hükümdarların başından geçen olayları, insânlar için önem taşıyan savaşları Arap, Berber kabilelerinin soylarını iyi bilen cesur ve cömert bir kimseydi. İdrisoğulları arasında "Ahmed el-Fazıl" diye tanınırdı.

Ebu'l-Ayş, kısa süre sonra Endülüs Emevîleri adına davete başlayarak, Fatimîlerle alâkasını kesti. Sicilmase'ye kadar bütün Mağrib-i Aksa'yı egemenliği altına aldı. Ancak Endülüs Emevî hükümdarı III. Abdurrahman, Tanca'yı Ebu'l-Ayş'ın elinden alarak, orayı daha önceden ele geçirmiş olduğu Sebte'ye bağlamak istedi. Ebu'l-Ayş'ın kabul etmekten kaçınması üzerine, bir ordu ve bir donanma gönderip Tanca'yı kuşattı. Zorda kalan Ebu'l-Ayş, ona itaat etmek mecburiyetinde kaldı. 348/959 yılında Ebu'l-Ayş'ın vefat etmesine kadar Mağrib-i Aksa'da Endülüs Emevîlerinin nüfûzu genişlemeğe devam etti[110].

Ebu'l-Ayş'ın yerine, III. Abdurrahman'la birlikte Endülüs'te Franklara karşı savaşa gittiği sırada Mağrib'de yerine vekil bıraktığı, "Kennun" lakabıyla anılan kardeşi Ebu'l-Kasım (b. Muhammed b. Kasım b. Kennun) geçti. Ebu'l-Kasım, Mağrib-i Aksa İdrisîlerinin son hükümdarı olmuştur. Onun zamanında Mağrib-i Aksa'daki İdrisî saltanatı Fatimîler tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Şüphe yok ki, İdrisîlerin Mağrip'teki hükümranlığı es-Sûsu'l-Aksa'dan Vehran şehrine kadar uzanmıştı. Başşehirleri Fas şehriydi. Sonra Mağrib-i Aksa'daki Basra şehrini merkez edindiler. Saltanatları iki asır üç sene sürdükten (172-375/788-985) sonra ortadan kalkmıştır[111]. Onların iktidarı sırasında ülkede ilim, sanat ve refahın gelişmesine imkân verecek bir istikrâr sağlanamamıştır.

---

(110) Selâvî, el-İstiksâ, VI, 85-86.

(111) Bu dönemde ve daha sonra Mağrip'te çeşitli devletler kurulmuştur. Bazılarını zikredelim: Cezayir'de Hammadîler (398-547/1008-1152), Merakeş, Cezayir ve Endülüs'ün bazı bölgelerinde Murâbıtlar (448-541/1056-1146), Kuzey Afrika'da ve Endülüs'de Muvahhidler (524-667/1130-1269), Tunus'ta Hafsîler (615-941/1218-1534), Cezayir'de Zeyyanîler (623-796/1226-1394), Merakeş'de Merînîler (591-875/1195-1470) ve Merakeş'te Şerîfler (951-1311/1544-1893). Bu konuyu, kitabın diğer bölümlerinde tekrar ele alacağız. Bk. Lane - Poole, Muhammadan Dynasties, 23-61.

C. Endülüs Emevî Devleti
(138 - 422/756 - 1031)

	Hicrî	Milâdi
1. I. Abdurrahman (ed-Dahil)	138	756
2. I. Hişam	172	788
3. I. Hakem	180	796
4. II. Abdurrahman (el-Evsat)	206	822
5. I. Muhammed	238	852
6. Münzir	273	886
7. Abdullah	275	888
8. III. Abdurrahman (en-Nasır-İlk halife)	300	912
9. II. Hakem Mustansır	350	961
10. II. Hişam Müeyyed	366	972
11. II. Muhammed Müeyyed	399	1009
12. Süleyman Müsta'în	400	1009
13. II. Muhammed (İkinci defa)	400	1010
14. Süleyman (İkinci defa olarak)	403	1013
15. Ali b. Hammûd[112]	407	1016
16. IV. Abdurrahman	407	1018
17. Kasım b. Hammûd	408	1018
18. Yahya b. Ali	412	1021
19. Kasım (İkinci defa olarak)	413	1022
20. V. Abdurrahman Mustazhir	414	1023
21. III. Muhammed Müstekfî	414	1024
22. Yahya (İkinci defa olarak)	416	1025
23. III. Hişam Mu'temid	418-422/1027-1031	

(Tavaif-i Mülük)[112a]

---

(112) Hammûdiler ailesinden, Bkz. Lane-Poole, Muhammadan Dynasties, 23.
(112a) Age., 21-23.

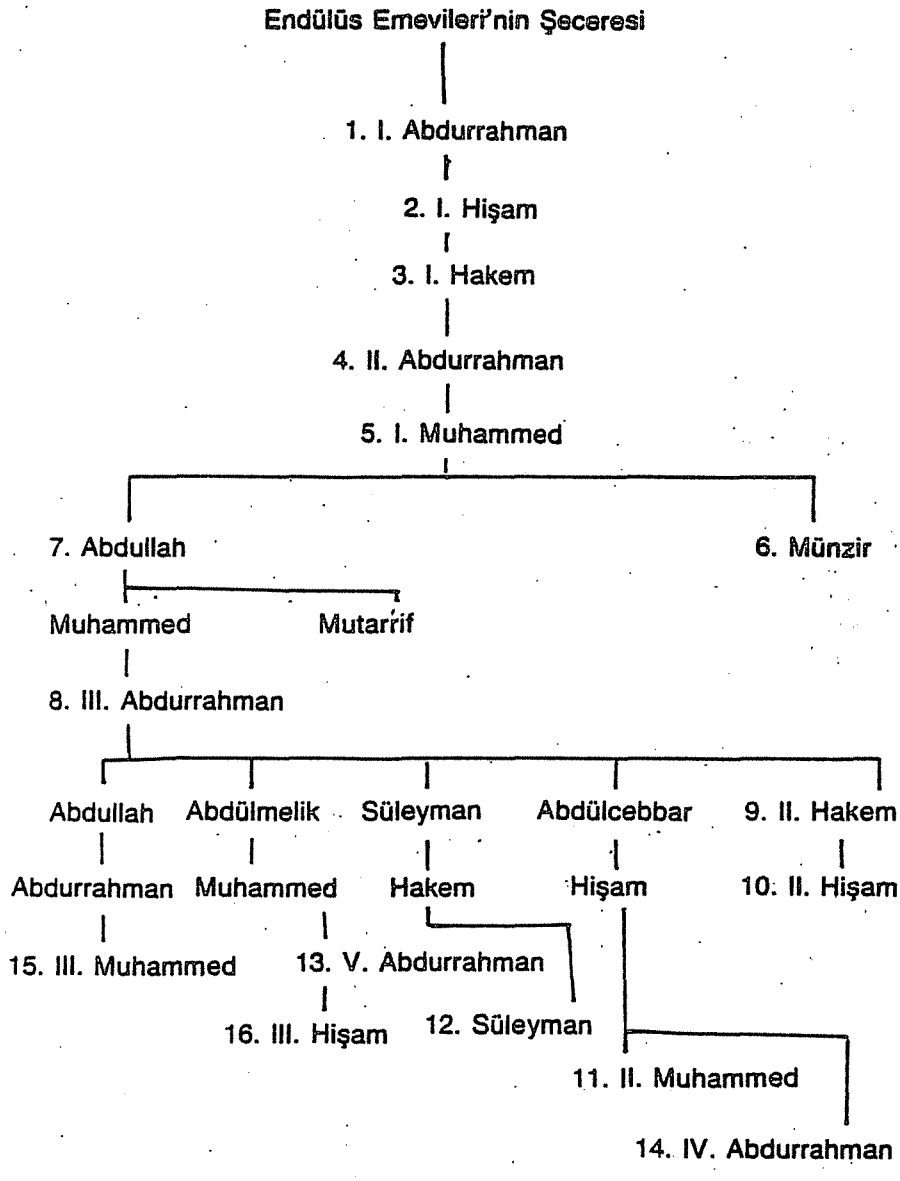
Endülüs Emevileri'nin Şeceresi
1. I. Abdurrahman
2. I. Hişam
3. I. Hakem
4. II. Abdurrahman
5. I. Muhammed
7. Abdullah
6. Münzir
Muhammed
Mutarrif
8. III. Abdurrahman
Abdullah
Abdülmelik
Süleyman
Abdülcebbar
9. II. Hakem
Abdurrahman
Muhammed
Hakem
Hişam
10. II. Hişam
15. III. Muhammed
13. V. Abdurrahman
16. III. Hişam
12. Süleyman
11. II. Muhammed
14. IV. Abdurrahman

A. Abdullah (275 - 300/888 - 912):

II. Abdurrahman'ın 238/852 yılında ölümünden sonra, Endülüs Emevî tahtına sırayla I. Muhammed, Münzir ve Abdullah geçtiler. Bu üç hükümdar, ülkeyi 62 sene idare etmiş olmalarına rağmen, Endülüs tarihinde kayda değer bir rol oynayamamışlardır. Aksine, bölge vâlilerinin hükümdarlara karşı ayaklanması, Kuzey Hıristiyanlarının isyanları ve isyan rûhunun yayılmasiyle temayüz eden bu asırda, ülke pek çok sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Bu hal, III. Abdurrahman'ın 300/912 yılında tahta çıkışına kadar sürmüştür.

Bunlardan ilki I. Muhammed (238 - 273/852 - 886), babası II. Abdurrahman'dan sonra tahta çıkmıştı. Hükümdarlığının ilk günlerinde Barselona, Tuleytula ve diğer bazı yerlerde meydana gelen isyanları bastırmak için Kuzey İspanya'ya yaptığı başarılı akınlar dışında, onun zamanında kayda değer bir olay olmamıştır. O, bu akınlar sayesinde bu bölgelerde emniyeti sağlamıştı. Makkarî, I. Muhammed'in hicrî 245, 247, 251, 263 ve 268 yıllarındaki savaşlarını anlatmıştır[113]. Onun bu savaşları, zaferle neticelenen ve o yörelerin ahalisini itaate zorlayan, Barselona, Galicie (Galiçya) ve Mâride üzerine yaptırdığı akınlar olarak özetlenebilir. Bu hükümdar, ellibeş yıllık saltanattan sonra hicrî 273 yılı safer ayında vefat etti. Yerine oğlu Münzir getirildi (273 - 275/886 - 888). Ancak Münzir'in hükümdarlığı çok sürmedi; sadece 2 yıl 25 gün iktidarda kalabildi.

Sonra kardeşi Abdullah (275 - 300/888 - 912) işbaşına geldi. Onun devri de, kardeşi Münzir ve babası Muhammed'in devri gibi ayaklanmalarla doludur. Bu ayaklanmalar, Kurtuba'daki Hıristiyan isyanının peşinden başgöstermiş ve diğer vilayetlere yayılmıştı. Kardeşi Münzir'i zehirleterek öldürmekle itham edilen Abdullah, işbaşına geldiğinde ülkesini tehdit eden tehlikeye karşıkoyacak güçte değildi. O, zalimliği ve kötü idaresiyle meşhur oldu. Dolayısiyle halk, ona karşı ayaklandı. O kadar ki, Abdullah'ın işbaşına geçmesinden üç sene geçmeden şehirlerin çoğu istiklallerini ilan etmişlerdi. Arap, Berberî ve İspanyol liderler, onun güçsüzlüğünü ve kötü idaresini, isyan ederek idareleri altın-

(113) Nefhu't-tıb, I. 165.

daki vilâyetlerde bağımsızlıklarını ilan etmek için fırsat bilmişlerdi. Neticede anarşi gittikçe yayıldı. Azınlık olmalarına rağmen Araplar, Kurtuba'ya önemli bir rakîp durumuna gelmiş olan İşbiliye gibi bazı vilâyetlerde egemenliği elegeçirdiler. Öte yandan Saragosta tam bağımsızlığa kavuşmuştu. Abdullah, anlaşıldığına göre Kurtuba halkını zoraki bir şekilde, sûreta itaat altına almada sadece paralı askerlere güveniyordu.

Berberîler ise, gelenek ve tabiatlarına uygun düşen kabilevî hayat sistemlerine döndüler ve Stramdora ve Güney Portekiz gibi bazı batı vilâyetlerinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Ardından Endülüs'ün bazı önemli şehirlerini işgal ettiler. Endülüs'ün her tarafına yayılmış olan Berberî Zünnûn ailesi tehlikesi de ileri boyutlara ulaştı. Bu arada Müslüman olan İspanyalılar da, idarecilerine olan kızgınlıkları sebebiyle yarımadanın güneyindeki Algarave vilâyetini istîla ettiler ve daha bir çok vilâyetlerde bağımsızlık kazandılar.

Özet olarak söylersek, bütün bu gruplar, Abdullah'ı sevmemek ve idaresini hafife almak hususlarında ittifak ettiler. Bu liderlerin en güçlü ve tehlikelisi Ömer b. Hafsun'du. Bu şahıs Müslüman iken irtidat ederek Hıristiyan oldu ve Samuel adını aldı. Elvira bölgesinin dağlık kesiminde yaşayan halkı, Endülüs Emevilerine karşı isyana sürükledi. Bobastro'daki kaleyi sığınak yaparak Abdullah'ın ordularını bir çok kerre hezimete uğrattı. Nihayet hükümdara karşı isyanını 25 yıl sürdürdükten sonra onunla barış yapmak mecburiyetinde kaldı[114]. Şiir ve edebiyata düşkün olan Murcia (Mürsiye) valisi de bağımsızlığını ilan etmiş, Kuzey Hıristiyanları Tuleytula şehrini ele geçirmişler, bazı vilayetler vergilerini ödemez olmuşlardı. Bu yüzden devlet hazineleri boşaldı. Ekmek çok fazla pahalılandı. Müslüman din adamları bu durumu Allah'dan gelen bir belâ saydılar ve halk arasında gelecek hakkında kötü tahminlerde bulunmaya başladılar.

Abdullah'ın saltanatı sırasında Endülüs'ün durumu işte böyleydi. Devlet işleri o derece bozulmuştu ki, devletin bünyesi paramparça olmuş, güçlü bir devlete bağlı vilayetlerde çiftlik olabilecek küçüklükteki arazi parçalarında müstakil hükûmetler türemişti. Endülüs Emevî Devleti, azimkâr ve güçlü bir fâtihe karşı koymaktan âciz duruma düşmüş-

(114) Dozy, The Moslems in Spain, 291-296

tü[115]. Ancak bu müstakil eyaletlerden bazıları, Murcia hükümdarı ve İşbiliye hükümdarı İbn Haccac misali, edebî şöhreti olan idarecileriyle temayüz etmişlerdir. İbn Haccac'ın şöhreti iyice yayılmış, zamanın hükümdarları onunla mektuplaşmış ve ona hediyeler göndermişlerdir. Medine-i Münevvere'den âlimler ve fakîhler onun yanına gelmiş, sarayı Bağdad'tan gelen meşhur şarkıcılarla süslenmiştir. Cariyesi Bağdatlı "Kamer", güzel sesli, çok güzel konuşan, zarif ve ender güzelliğe sahip bir şairdi. Kamer, İbn Haccac hakkında şöyle demiştir:

"Mağrib diyarında, cömertlikle dost olan İbrahim b. Haccac'tan başka ümid bağlanacak cömert yoktur. Şüphesiz ki, onun yanına, nimet yurduna geldim. Onun evi dışındaki bütün evler kınanmıştır."

Şairler, Abdullah'a yakınlık kurmaya çalışmış, Kurtuba şairleri onun ihsanlarına tamah etmiştir. Söylendiğine göre Kurtuba şairlerinden biri, huzurunnda Kurtuba ileri gelenlerinden bir rakîbini hicvedince, Abdullah ona şöyle dedi: "Be adam! Eğer benim gibi bir adamın, bu basît hicvi gönül hoşluğuyla dinlediğini sandıysan, kendini aldattın."

Abdullah, ülkesinin başına gelen bu belalara karşıkoyamadı. 24 yıl iktidarda kaldıktan sonra, 68 yaşında iken 300/912 yılında öldü. Şüphe yok ki, şayet Allah III. Abdürrahman en-Nasır'ı bahşetmeseydi, Abdullah zamanında yıkılmaya yüz tutmuş Endülüs Emevî Devleti çökebilirdi.

B. Abdurrahman en-Nâsır (300 - 350/912 - 961):

Abdurrahman en-Nasır, hicrî 277 Ramazan (891 Aralık) ayında doğdu. Babası, I. Abdullah'ın oğlu Muhammed, annesi ise bir ümmüveled câriye idi. İbnü'l-Esîr, annesinin isminin Merne olduğunu ve babası öldürüldüğü gün Abdurrahman'ın henüz 21 günlük bir çocuk olduğunu söyler[116]. Babası Muhammed, tahta çıkmak arzusuna kapılan küçük kardeşi Mutarrif'in kendisini jurnallemesi sonucu öldürülmüştü. Muhammed'in öldürülmesi babası Abdullah üzerinde büyük bir etki bırakmıştı. Bu sebeple o, torunu Abdurrahman'ın kendi sarayına getirilmesini

(115) Lane-Poole, The Moors in Spain, 97-107.
(116) VIII, 26; Dozy, The Moslems in Spain, s. 382.

emretti. Onu himaye altına aldı ve onu oğullarına tercih etti[117].

Dolayısiyle III. Abdurrahman, küçük yaşından itibaren sarayda büyümüş, geniş bir kültüre sahip olarak felsefe öğrenimine meyletmiştir. Dedesi, ona ayrı bir değer verir, onu oğullarından çok severdi. Söylendiğine göre, yüzüğünü torununa vermişti[118]. Halk, bunu, hükümdarın torunundan memnun olduğunu ve kendisinden sonra tahta geçmesi için onu oğullarına tercih ettiğine delil saydı. Nitekim, bayramlarda, toplantılarda, törenlerde ve resm-i geçitlerde kendisine vekil olarak onu tayin ederdi. Abdullah hicrî 300 yılı Rebîulevvel ayında vefat edince vali ve komutanlar Abdurrahman'ı tahta çıkardılar, ona bîat ettiler ve "en-Nasır" ünvanı verdiler. Ne kendi amcalarından ne de babasının amcalarından ona karşı çıkan olmadı. Endülüs'ün diğer vilâyetlerinde de bîat edildi.

en-Nasır, Endülüs tahtına çıktığı zaman henüz 22 yaşını geçmemiş, ömrünün baharında bir delikanlıydı. Üstün ahlak ve kuvvetli bir anlayış gücüne sahip olduğundan, saray ricali ve Kurtuba halkı onun hükümdar olmasından sevinç duydular. İbn Abdi Rabbih, en-Nasır'ın tahta çıktığı gün şu şiiri inşâd etmiştir:

"Hilâl yeniden doğdu. Hükümdar gençtir, yenidir. Ey Allah'ın nimeti! Artabileceksen art. Orucun iftarı, bir bayramı varsa ey hükümdar, sen de zaman için bir bayramsın!.."[119].

Abdurrahman tahta çıktığı esnada Endülüs, Makkari'nin dediği gibi, birbirlerine düşen liderlerin mücadele alanı halindeydi ve zorbaların ateşiyle yanıp tutuşmaktaydı. Abdurrahman bu isyan ateşlerini söndürdü ve isyancıları yola getirdi. Hükümdarlığının 20. yılı sonunda Endülüs'ün tamamı onun egemenliği altına girdi[120].

Yeni hükümdar takip edeceği politikasını açıklamıştı. İsyancıları kendi otoritesini tanımaya çağırdı. Ekinleri telef eden ve toprakların boş

(117) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 162.
(118) İbn'ül-Hatîb, A'mâlu'l-a'lâm fî men bûyia kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm, III, 32.
(119) Nefhut-tîb, I, 167.
(120) Age., I, 166.

kalmasına sebep olan isyancıların ve eşkıyanın elinden kurtarmış olduğu halkının sevgi ve takdirlerini kazandı. Dolayısiyle vilayetlerin çoğu, genç hükümdarlarının, kendine güven içinde ordularına bizzat komuta ettiğini görünce, ona boyun eğdiler, ona teslim oldular. Onu çok beğendiler; zira dedesi Abdullah'ta bulamadıkları vasıfları onda bulmuşlardı. Endülüs şehirleri kapılarını, birer birer ona açtı. Kurtuba'nın güneyindeki vilayetler ve peşinden İşbiliye teslim oldu. III. Abdurrahman, batıdaki Berberîleri itaate zorladı. Algerve hakimi takip etti.

Abdurrahman, kalesinden inip teslim olan her isyancıya hil'at giydiriyor, onu yakınları arasına alıyor, ihsan ve bahşişlere boğuyordu. Böylelikle o isyancılardan bir çoğu, seve seve ona itaat ettiler. Bu sayede Abdurrahman, diğer isyancılarla savaşma imkânı buldu. İsyancıların en kuvvetlisi ve en tehlikelisi, Ömer b.Hafsun'du. Dedesi Abdullah da onunla savaş uğrunda büyük zorluklarla karşılaşmış, çok asker kaybetmişti. Abdurrahman dağlık Bobastro'daki kale şehirlerinde ona ve oğullarına karşı 305/917 yılında Ömer'in vefatına kadar savaştı[121]. Çocukları, uzun süren savaşlardan sonra kendileri teslim oldular. 320/932 senesi geldiğinde Müslüman Endülüs şehirlerinin tamamı Abdurrahman'a boyun eğmişlerdi. III. Abdurrahman zaptedilemez olarak bilinen Bobastro kalesinin burçlarını görüp onu kuşatan yüksek ve çok sarp surlarını gözden geçirince, kendisine ihsan ettiği zafer nimetinden dolayı Allah'a şükür için secdeye kapandı. Bu kalede kaldığı süre boyunca oruç tuttu ve düşmanlarını affetti.

III. Abdurrahman'a son teslim olan şehir Tuleytula oldu. Bu şehir 320/932 yılında ona daha fazla mukavemet gösteremiyerek diz çökmeye mecbur olmuştu. Halbuki selefleri, oraya bir nevi özerklik vermek mecburiyetinde kalmışlardı. Bu sûretle Abdurrahman, kendinden önceki hükümdarların kaybettikleri Endülüs şehirlerini 20 seneyi aşmayan bir müddet içinde geri aldı. Arapları, Berberîleri, İspanyolları ve İspanyol asıllı müslümanları egemenliği altında topladı.

(121) Bk. Dozy, The Moslems in Spain,392.

Abdurrahman en-Nasır'ın, Endülüs Hıristiyanlarına karşı uyguladığı dahili politikası ise, sözkonusu Hıristiyanların, tarihçiler tarafından mukaddes savaş olarak nitelendirilen dinî hamasetten kaynaklanan hareketlerine bağlı olmuştur. Abdurrahman, Endülüs'ün kuzeyinde yaşayan bu Hıristiyanlara ve Fatimîlere karşı açtığı savaşlarda özellikle Slav asıllı askerlerinden büyük yardım görmüştür. Yunan ve Venedikli tüccarlar tarafından çocuk yaşlarında getirilen bu Slavlar, terbiye edilmek ve İslami bir şekilde büyütülmek için Abdurrahman'a satılırlardı. Onun devrinde, Endülüs şehirleri, güneyden Mağrib ülkelerindeki Fatimîlerin; kuzeyden ise, Hıristiyanların, özellikle Asturias halkının tehdidi altındaydı. Bu Hıristiyanlar, Leon bölgesinde yayılmışlar, Zamora, St. Estevano, Osma ve Simacacas kalelerini yapmışlardı. Araplar, kaybettikleri arazileri geri almanın gereğine inanıyorlardı. Ancak Hıristiyanlar onları görülmemiş bir yenilgiye uğrattılar ve Müslüman şehirlerine saldırdılar. Kuzey Hıristiyanlarının lideri durumuna gelen Navar kralı Sancho onlara yardım etti[122]).

Lane-Poole, Müslümanların üstün vasıflarını ve onların düşmanlarına karşı iyi muamelelerini geniş bir şekilde anlatmış, Hıristiyanların sertliklerini, zulümlerini ve kabalıklarını ise tenkit etmiştir. O, Hıristiyanlar için şöyle der: "Bu Hıristiyanların huyları cehâletleriyle mütenasipti. Bu kaba ve vahşi insanlardan taassup ve zulümden başkası beklenmezdi. Şöyle ki: Onlar, eman dileyene eman vermezler, kaçanı kendi haline bırakmazlar, yaralıya acıyıp korumazlardı. Müslümanların cömertlik, müsamaha, âlicenaplık, efendilik ve yüksek toleranslarını, pek çok kerre düşmanlarını cömertçe affetmelerini görürken, Leon ve Kastilya'nın azgın insanlarının, bu hamiyetperver insanları boğazladıklarını, halkla dolu şehirlerin kökünü kazıdıklarını, onların kılıçlarından sadece köle edindikleri Müslümanların kurtulduğunu hatırlayınca içimiz hüzünle doluyor"[123].

II. Ordona da, fırsattan istifade ederek İslâm topraklarına saldırmıştı. Abdurrahman ona karşı ordu gönderdi. İslam ordusu, kuzeye doğ-

(122) Dozy, The Moslems in Spain, s. 414.
(123) The Moors Spain, s. 119; Arapçası s. 108.

ru yol aldı ve hicrî 304 (Miladi 916) yılında Hıristiyanların topraklarına hücûm etti. Ertesi yıl bir hücûm daha yapıldı. Ancak Ordona, Abdurrahman'ın ordusunu S. Estevano surları önünde hezimete uğrattı ve pek çok ganimet elegeçirdi. Bu zafer, Leon ve Navar krallarını daha da cesaretlendirmiş, kahramanlık duygularını tahrîk etmişti. Nitekim Tuleytula üzerine gönderdikleri ordular, oraya yakın bölgeleri tahribetti. Ancak İslâm orduları, onlara karşı iki büyük zafer kazandılar.

III. Abdurrahman, Hıristiyanlarla savaş için yaptığı hazırlıktan sonra ordusunun başına bizzat geçerek, onların üzerine yürüdü (308/920). Osma ve St. Estevano kalelerini tahrip etti. Daha sonra Navar üzerine yürüyerek Sancho ile yaptığı savaşta onu kaçmağa mecbûr etti. Hıristiyan ordularının üstüste uğradığı yenilgilere rağmen, Leon kralı Ordona İslâm ülkesi sınırlarına saldırdı. Öte yandan Navar kralı Sancho harekete geçti ve hicrî 311 (Milâdi 923) yılında Müslümanların bazı kalelerini işgal etti. Bunun üzerine Abdurrahman kuzeye doğru hareket ederek uğradığı bütün şehirleri elegeçirdi. Sancho'nun ordusunu parçaladı ve başşehri Pempeluna'yı tahrip etti.

Navar kralı Sancho'nun hezimeti, Leon kralı Ordona'nın ölmesi ve onun oğulları arasında anlaşmazlık ve iç savaşlar çıkması, Abdurrahman'a ülkesinin işlerini düzeltmeye vakit ayırma fırsatını vermişti. Haricî ve dahilî problemlerini halleden III. Abdurrahman, içte ve dışta kuvvetli hale geldiğini hissedince 316/929 yılında kendisine "Halife" ünvanı verdi.

Ne var ki, Abdurrahman, kısa süre sonra kendisini, Ordona'dan sonra Leon tahtına oturmuş olan II. Ramiro tehlikesi karşısında buldu. II. Ramiro kuzey Hıristiyanlarıyla birlik sağlamış ve Abdurrahman'a itaati terketmiş olan Saragosta valisi Muhammed b. Haşim et-Tucîbi ile barış yapmaya muvaffak olmuştu. Bu durum karşısında Abdurrahman en-Nasır, sür'atle harekete geçerek Saragosta'yı itaat altına aldı. Sonra Navar üzerine yürüdü ve Hıristiyanlara karşı birkaç yerde zafer kazandı. Fakat II. Ramiro "Hendek" savaşında İslâm ordusundan 50.000'den fazla askeri öldürdü. Bu savaşta Müslüman ordusunun yüzbine ulaştığı, Abdurrahman'ın elliden az atlıyla kendisini zor kurtardığı söyle-

(124) Makkârî, Nefhu't-tîb, I, 167.

nir[124]). Müslümanlar, bu felaketi unutamadılar ve fâcianın meydana geldiği seneye "Hendek senesi" adını verdiler[125].

III. Abdurrahman en-Nasır zamanında, Endülüs her taraftan düşmanlarla çevriliydi. Kuzeyde Franklar, özellikle Barselona'yı istila ettikten sonra topraklarını güneye doğru genişletmek istiyorlardı. Kuzey dağlık bölgelerdeki Hıristiyan prenslikler de, Abdurrahman'ın ülkesini tehdîd ediyorlardı. Bunun yanında Abbasilerin ve Fatimîlerin rekabeti söz konusuydu. Hatta Abdurrahman zamanında Endülüs için en tehlikeli olanlar, bu sonunculardı. Şöyle ki: Mağrib-i Aksa ve Mağrib-i Evsat'ı ele geçiren Musa b. Ebi'l-Afiye, Fatimî halifesi Ubeydullah el-Mehdî'ye itaati terkederek o sırada Sebte'yi elegeçiren Nasır'ın emrine girdiğini açıklamış ve bölgede hutbeyi Abdurrahman adına okutmaya başlamıştı. Ancak bu hutbe okuma, Musa'nın Fatimî orduları önünde Fas şehrinden kaçmasından sonra kesintiye uğradı. Daha sonra Fatimî halifesi Kaim zamanında tekrar onun adına okundu.

III. Abdurrahman, devletini maddî ve kültürel yönden güçlendirmeye çalışmıştı. Nitekim o, 200 parça gemiden mürekkep bir donanma inşa etti ve halife ünvanı aldı. Onun halife ünvanı almasiyle İslâm dünyasında üç halifelik oluyordu. Doğuda Abbasî halifeliği, Mağrib ülkelerinde Fatımî halifeliği ve Endülüs'de Emevî halifeliği. Abdurrahman'ın halife ünvanını kullanmasında bir taraftan Abbasî halifeliğinin zayıflaması, diğer taraftan kendi devletinin güçlenmesi, içte ve dışta itibarının artması etkili olmuştur. Makkarî, Abdurrahman hakkında şöyle der: "O, Endülüs Emevî hükümdarları içinde, Abbasî halifeliğinin zayıfladığı ve Abbasî halifelerinin Türk komutanların nüfuzları altına girdiği sırada, Endülüs'de Emîrül-mü'minin ünvanını alan ilk hükümdardır. O, halifelik ünvanını Abbasî halifesi Muktedir'in, hicrî 317 (Milâdi 929) yılında kölesi Mûnis el-Muzaffer tarafından öldürüldüğünü duyunca kullanmaya başladı"[126].

Arap ve Avrupalı tarihçiler, Abdurrahman en-Nasır'ı uzun uzadıya övmüşlerdir. Meselâ Makkarî şöyle demiştir: "Onun saltanat dönemi Endülüs'deki İslâm devletinin en parlak ve güçlü dönemi olmuş-

(125) Lane-Poole, The Moors in Spain, s. 122-123.

(126) Bu tarih yanlıştır. Zira Muktedir'in halifeliği hicrî 320 senesine kadar devam etmiştir.

tur"[127]. Bildirildiğine göre Abdurrahman en-Nasır'ın —Allah ona rahmet etsin— Falan ayın falan günü; şu senenin şu günü diye gamsız ve kedersiz geçen günlerini teker teker not ettiği bir defteri bulunmuştu. Bu kedersiz geçen günleri sayılınca 50 yıllık saltanatı içinde sadece 14 gün tuttuğu görüldü. Ey akıl sahibi! Bu dünyanın samimiyetsizliğine ve bütün gerekli şartların mevcûd olmasına rağmen dostlarına nasıl cimrilik ettiğine bakıp ibret almaz mısın? İşte Abdurrahman en-Nasır... Bütün engelleri aşmış; dünyada en yüksek mertebeye çıkmakta örnek gösterilen Halife... Ülkesine 50 sene 6 (veya 7) ay ve 3 gün hükümdarlık yapmış; ama ömründe ancak 14 gününü huzurlu geçirmiş. Devamlı şerefin ve sürekli saltanatın sahibi olan gerçek sultan bütün noksanlıklardan uzaktır. Her türlü noksanlıklar O'na asla yakışmaz. Ondan başka ilah yoktur[128].

Lane-Poole de Abdurrahman'ı tavsîf etmiş ve şöyle demiştir: "Evet! Abdurrahman Endülüs'ü bizzat Endülüs'ten ve düşmanlarından kurtarmıştır. O, ülkeyi yok olmaktan kurtarmakla yetinmemiş, güçlü bir devlet meydana getirmiştir. Kurtuba hiçbir zaman en-Nasır devrinde olduğundan daha zengin ve daha parlak olmamıştır. Endülüs en müreffeh günlerini onun idaresinde yaşamıştır. Onun zamanında tarım alanında verim artmış, endüstri alanında en yüksek noktaya ulaşılmıştı. Endülüs yönetimi, hiç bir dönemde anarşi ve karışıklıkları onun zamanında olduğu gibi yok edememiştir. Kanun kuvveti, Abdurrahman devrinde olduğu kadar, halkın kalplerine nüfûz edememiş ve o derece saygınlık kazanamamıştır. Nitekim, Fransa, Almanya ve İtalya'dan gönderilen elçiler, hayranlıklarını ve takdirlerini ifade etmek için onun huzuruna gelmekte yarışırlardı. Devleti, kuvveti ve ülkesinin serveti, Avrupa ve Afrika'da darbımesellere konu olmuştu. Şöhreti İslâm ülkesinin Asya'daki en uç noktalarına kadar ulaşmıştı. Bu muazzam inkılâbın kaynağı tek bir şahıstı. O, karşısına çıkan her düşmanı ezdi, yoluna çıkan her engeli aştı. Endülüs'ü anarşi bataklığından kuvvet ve azametin zirvesine çıkardı. Ülke bütün bunlara, ancak ve ancak Abdurrahman en-Nasır'ın zekâsı, doğruluğu ve kararlılığı sayesinde ulaştı"[130].

(127) Nefhu't-tîb, II, 217.
(128) Aynı eser, II, 217.
(129) Aynı eser, I, 179
(130) The Moors in Spain 126-127.

C. II. Hakem el-Mustansır (350-366/961-976):

III. Abdurrahman en-Nasır, Endülüs Emevîlerinin son büyük hükümdarı olmuştur. Onun yerine "el-Mustansır" ünvanı ile oğlu II. Hakem geçmişti. Babasının düşmanlara karşı kazandığı başarı ve zaferler, yeni halifeye ülkede belirli bir süre asayiş ve emniyeti korumak ve dış tehlikelerden korunmak fırsatı hazırlamıştı. Zira kuzey bölgelerdeki Hıristiyanlar, en-Nasır'ın oğluna kuvvetli bir devlet bıraktığını biliyorlardı. Dolayısiyle II. Hakem, babasının iktidarının ilk 20 yılı içinde yüzyüze kaldığı korkunç isyan ve saldırılarla karşılaşmadı. Hakem aynı zamanda babasının kurduğu kuvvetli ve muntazam bir idare bulmuştu. Bu doğrultuda yürüdü. Görünüşte sadece yönetimin başı değişmişti. II. Hakem başmabeynciliğe Cafer es-Sıkıllî'yi getirdi. Halifenin göreve başladığı gün vezirin ona verdiği son derece kıymetli ve bol hediyeler, o dönemde Endülüs'deki bolluk ve maddî refahın seviyesini göstermesi bakımından dikkat çekicidir[131].

II. Hakem'in karşısına, kardeşlerinden biri, amcaları ya da başka bir şahıs çıkmadı. O, zemini altın yaldızla cilâlanmış muhteşem salonlardan orta salondaki taht'a oturarak bîat aldı. Ona önce kardeşleri, daha sonra sırasiyle vezirler, kendi çocukları, polis teşkilatı idarecileri ve diğerleri bîat ettiler[132].

Hakem, yaratılışından sulha meyyaldi. Babası Abdurrahman en-Nasır'ın, Endülüs halkının, bilhassa Hilafetin kuvvetini hâla kabul eden kuzeydeki Hıristiyan halkın kalblerine salmış olduğu korku, varlığını sürdürüyordu. Hakem korkak veya zafiyet sahibi değildi. Nitekim onun, anlaşmaları bozan Leon Hıristiyanlarına karşı yaptığı savaşlarda, ordusuna bizzat komuta ettiğini görüyoruz. Devletinin gücü, Galicia hükümdarı Ordona'yı kendisinden yardım istetecek noktaya ulaşmıştı. Hakem, yardım istemek için gelen Ordona için karşılama merasimi tertîb ettirdi. Onu kabul ederek düşmanı Kastilya kontuna karşı, kendisine yardım vadetti. Hediyyeler vererek hil'at giydirdi. Müslümanlara dostluk göstermesi karşılığında, Kastilya kontu ülkesinin fetihten sonra ken-

(131) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 180.
(132) Aynı eser, I, 183.

disine verileceğini bildirdi. Yapılan anlaşmaya uyulması için Ordona, oğlu Garcia'yı Hakem'in sarayında rehine olarak bıraktı. Ordona'ya ve adamlarına bol hediyyeler verildi ve yükler dolusu malzeme yardımı yapıldı. Galicia (Cıllikiye) ve Zamora papazlarının ve patriklerinin Hakem'e itaatını sağlamlaştırmak için, Hristiyan tebeanın ilerigelenleri Ordona ile birlikte gönderildi. Hakem, Ordona'dan babası Abdurrahman'la yaptığı anlaşmaya sadık kalmasını istiyordu. Galicia ve Zamora hükümdarları, İslâm ülkesi sınırlarındaki kaleleri yıkmak şartıyle Hakem'e itaat ettiler. Daha sonra Barselona ve Tarakune dükleri ona elçi göndererek anlaşma istediler. Onlarla, sınırlarda müslümanlara zarar veren kaleleri yıkmaları, müslümanlara karşı dindaşlarına yardım etmemeleri ve Hıristiyanları Müslümanlara karşı çıkmaktan alıkoymaları şartlarını taşıyan bir sulh anlaşması yapıldı. Daha sonra Şanca oğlu Garcia'nın elçileri, Hıristiyan din adamlarından bir grupla birlikte sulh yapmak için ona geldiler[133].

Hakem el-Mustansır, Afrika, Mağrib-i Aksa ve civarına da asker gönderdi. Bu bölgelerde nüfuzunu kabul ettirdi, hutbelerden Fatimî halifesinin adı çıkarılarak O'nun adı okunmaya başlandı. O, aynı şekilde Rif bölgesinde İdrisî hakimiyetine de son verdi[134].

II. Hakem, okumaya ve araştırma yapmaya çok düşkündü. Kütüphanelerinde çok sayıda kitap topladı. Dımeşk, Bağdat ve Kahire'ye adamlar göndererek kitaplar satın aldırdı. Henüz kitap basımının bilinmediği o dönemde, Kurtuba'daki sarayının kütüphanesindeki kitapların sayısı 400.000'i bulmuştu. Hakem, bu kitapların pek çoğunu okumasi ve onlara bir takım kıymetli açıklamalar yazması ile meşhurdur. Şüphesiz ki, o, geniş malumat sahibi büyük bir alimdi. Hatta alimler, okuduğu kitaplar üzerindeki ta'liklerini, çok kıymetli bilgiler olarak kabul etmişlerdir[135]. "İlim ve alimler için, bütün ülkelerden ilmî malzeme getirilen zengin bir pazar kurmuştu." Kitap toplamaya o derece önem veriyordu ki, yeni bir kitabın adını duyduğu zaman onu satın almak için hemen yazarına adam gönderiyordu. Nitekim "el-Egânî" isimli eserin yazıldığını duyunca, yazarı Ebu'l-Fereç İsfahanî'den, bu eserini ken-

(133) Nefhu't-tîb, I, 181.
(134) İbn Haldun, el-İber, IV, 146.
(135) Lane-Poole, The Moors in Spain, 155 vd.

dişine satmasını istedi. Ona, bu kitap için 1.000 dinar (altınpara) gönderdi. Bunun üzerine Ebu'l-Fereç, kitabını İrak'a göndermeden önce Hakem'e gönderdi[136].

II. Hakem el-Mustansır, 16 yıl hüküm sürdükten sonra hicrî 366 Safer ayının 2'sinde öldü (M. 976).

D. II. Hişam el-Müeyyed (366-399/976-1009) — Mansur b. Ebî Amir:

II. Hakem'in yerine oğlu Hişam geçti. "Ebu'l-Velid" künyesini taşıyan Hişam "el-Müeyyed" ünvanını aldı. Halife olduğu sırada, henüz 10 yaşında olan Hişam'ın annesi, "Subh" adında Ümmüveled bir cariyeydi. Subh, oğlu üzerinde büyük bir nüfûz kurarken ülkenin idaresini, yeni halifenin meşhur hacibi İbn Ebî Amir üstlendi.

İbn Ebî Amir (Abdullah b. Muhammed b. Ebî Amir), Endülüs'ün güneyinde el-Cezîretü'l-hadra (Algeziras) olarak bilinen şehrin köylerinden birinde doğdu. O, Kahtanî kabilelerinden Meafir oğullarındandı. Ebû Amir, küçük yaşta Kurtuba'ya gelerek, babasının ders okuttuğu Kurtuba camiinde eğitim gördü. Yaşıtları arasında zekâsı, âlicenaplığı ve yükselmek hırsıyla temayüz etti. Onun yükselme hırsı, kendisini devlet yönetiminde nüfuzu elegeçirmeye sevketmişti.

Endülüs Emevî halifeliği Hişam el-Müeyyed'e geçince, devlet yönetiminde mutlak ve sınırsız otoriteyi annesi "Subh" elegeçirmişti. Başlangıçta sarayda inşa divanında görev alan İbn Ebî Amir ise Subh'a yakınlık kurmaya çalıştı. Kısa süre içinde başhacip ile yakınlık kurdu ki, o dönemde hacipler (vezirler) büyük nüfuz sahibiydi. Bu yakınlık sonunda sarayda bazı önemli görevler alan İbn Ebî Amir, neticede Valide Sultan Subh'un yakınlığını kazanmaya muvaffak oldu. Çünkü Subh, onda fışkıran zekâyı, uzak görüşlülüğü ve iş yapma kabiliyetini sezmişti. Dolayısiyle, başta bazı şehirlerde kadılık, zekât ve miras işlerinin idaresi, veliahdin özel emlâkinin kontrolü olmak üzere önemli bazı görevler kendisine verildi. İbn Ebî Amir, aynı zamanda, edep, tevazu,cömertlik ve yoksullara şefkatiyle meşhurdu. Bu sayede, bütün devlet adamlarının takdirini ve meylini kazanmaya muvaffak oldu.

Hakem'in ölümüyle oğlu Hişam'ın halife olmasından itibaren İbn

(136) İbn Haldun, el-İber, IV, 144.

Ebî Amir, Valde Sultan Subh'un sağ kolu oldu. İlk önce Hişam'ın halifeliğe getirilmesini engellemeye teşebbüs eden Slav (Sakalibe) asıllı muhafız kıtalarının komplolarına son vermeye muvaffak oldu ve bu yaptığıyla halkın muhabbetini kazandı[137]. Kısa süre sonra, Endülüs idaresinde karşısına çıkabilecek rakiblerden kurtulmak için hacip Cafer b. Osman el-Mushafî ile mücadeleye başladı. Bu iş için gerekli hazırlıklarını yaptı. Leon ülkesindeki gazalarından bol miktarda ganimetlerle dönmesi, askerin desteğini kazanmasına vesile olmuştu. Askerin gönlünde derecesi yükseldi. Sahip olduğu zekâsı ve kurnazlığı sayesinde hacip Mushafî ile başkomutan Galib'in arasını açtı. Mushafî'yi hıyanet ve hırsızlıkla itham etti. Onu zindana attırarak, onun yerine haciblik koltuğuna oturdu. Böylece Endülüs Emevî devletinin gerçek hakim ve yöneticisi oldu. Adı hutbelerde okundu, para üzerine küçük yaştaki halifeden sonra onun ismi de yazdırıldı. Altınla dokunmuş elbiseler giydi, halifelerin yaptığı gibi ismini bu elbiselerin üzerine nakşettirdi.

Mushafî, 5 yıl sonra paramparça olmuş elbiseleri içinde kötü bir şekilde ölmüştü. Onu İbn Ebî Amir'in zehirlettirdiği de söylenmiştir[138]. İbn Ebî Amir, diğer taraftan din adamlarının kendisine karşı olan kızgınlığını da ortadan kaldırmayı başarmıştı. Şöyle ki: Onların kızgınlığına sebep olan felsefe kitaplarının Kurtuba sokaklarında yakılmasını emretti ve bir kısmını bizzat kendisi yaktı. Böylece, felsefeyi hoş görmeyen, dinî mes'elelerdeki şiddetleri ile tanınmış fakîhleri memnun etti ve "İslâm'ın hamisi" olarak isimlendirildi. Felsefeye aşırı düşkünlüğü ve bu sahada vukûfiyet sahibi olması, siyasi arzularını gerçekleştirmesi yolunda bir engel teşkil etmemişti[139].

İbn Ebî Amir, uzak görüşlü, oldukça kurnaz ve maharetli bir şahıstı. Arap, Slav ve İspanyol asıllı askerlerin tehlikesinden emîn olabilmek için Mağriblilerden ve kuzeyli Hıristiyanlardan maaşlı askerî birlikler kurdu. Onların gönlünü kazanmak için bol maaş ödedi, ihsan ve bahşişlere boğdu. Neticede bu yeni birlikler onu sevdiler ve samimiyetle ona bağlandılar. Onun, bu birliklerin başında 50'den fazla savaş yaptı-

(137) Merakeşî, 18; Dozy, The Moslems in Spain, 138.

(138) İbn Bessam, ez-Zahire fî mehasini ehli'l-Cezîre, I.Mücelled, IV. böl, (Kahire, 1945), s. 49.

(139) Dozy. Age., 490 vd.

ğı dahi söylenmiştir. Şüphesiz ki o, Leon'u istilâ etmiş ve kalelerini yıkmış, Berşelune'yi (Barselona) tahrip etmiş, o sırada Hıristiyanların Kâbesi durumunda olan Galiçya'daki Saint Yakob (Aziz Yakup) mabedini yıktırmıştı[140].

İbn Ebî Amir, çok geçmeden kızı ile evlenmek suretiyle komutan Galip meselesinin de üstesinden geldi. Galip, bu olaydan sonra bir savaş sırasında öldü. İbn Ebî Amir rakîbi Galib'e yardım için Leon krallığı halkını cezalandırmağa karar vermişti. Zamora'yı kuşattı ve civarını tahrip etti, 4.000 Hıristiyanı öldürdü. Henüz 20 yaşını aşmamış olan Leon kralı III. Ramiro, Garcia, Kastilya kontu Fernandez ve Navar kralı ile ittifak kurmuştu. Ancak İbn Ebî Amir, onları hezimete uğrattı.

İbn Ebî Amir, bilahare Leon krallığı topraklarına yürüdü. Askerinin bozulduğunu görünce, sarığını çıkararak düşman üzerine sardırdı. Onun bu davranışı üzerine, hamaset duyguları kabaran komutanları ve askerleri, kendisini takip ettiler. Neticede düşmanı Leon surlarına kadar sürdüler. Kar yağışı engel olmasaydı neredeyse şehri elegeçiriyorlardı. Bu olaylar sonucu bol miktarda ganimet ve esirle birlikte mutlak bir zaferle dönen İbn Ebî Amir, bundan sonra anılacağı meşhur ünvanını yani "el-Mansur" lakabını aldı. Böylece artık o hudutsuz bir kudret kazanmış, devlet işlerinde mutlak otorite sahibi olmuştu[141].

Lane-Poole şöyle der: "Leon kralı ve ona tabi hükümdarlar, Mansur'a boyun eğmişlerdi. Onlar Kurtuba hükûmetine vergi ödüyorlardı. Kastilya, Berşelune, Navar ve Saint Yakop kontluklarının mağlubiyetleri devam etti. İbn Ebî Amir, Leon, Pampelune, Berşelune ve Saint Yakop şehirlerini elegeçirdi. Bir defasında Navar hükümdarını aşağılamak için önünde diz çökmeye zorladı. Çünkü hiçbir şeyi gözünden kaçırmayan ve karşılıksız bırakmayan bu vezir, bir Müslüman kadının bu ülke halkına esir düştüğünü öğrenmişti. Bu hadise üzerine esir kadın, bir sürü özür dilemelerle serbest bırakıldı..."[142].

İbn Ebî Amir, ilimleri seven, edebiyata düşkün; alim ve edipleri teşvik edip destekleyen bir devlet adamıydı. Onun haciplik görevini yürüttüğü zaman dilimi içerisinde Endülüs'te, alim, edip ve şairlerden seç-

(140) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 196 vd.
(141) Dozy, Age., 497.
(142) The Moors in Spain, (Arapçası Aliyyü'l-Carim) s. 148.

kin bir grup parlamıştı. Onlardan Ebu'l-Ala' Said b. Hasen'i zikretmekle yetineceğiz. O, 380/990 yılında Endülüs'e gelmiş lügat, nahiv, edebiyat, şiir ve siyer ilimlerindeki derin vukûfiyetiyle, nüktedanlığı ve zerafetiyle meşhur olduğu için İbn Amir'in iltifat, ikram ve ihsanlarına nail olmuştu. Ebu'l-Ala, efendisi hacip Mansur için bir kitap te'lif etmiş, bu eserine karşılık bol miktarda mükâfat almıştı. Ebu'l-Ala, Mansur'un kendisinden sonra haciplik görevini üstlenen oğlu Muzaffer için de çok güzel kasîdeler nazmetmiştir. İbn Ebî Amir'in her hafta tertip ettiği olağan bir toplantısı vardı. Bu toplantılarda alimler bir araya gelerek onun huzûrunda ilmî münazaralar yaparlardı[143]. Söylendiğine göre o, kendi eliyle bir mushaf yazmış, bütün savaşlarında bu mashafı teberrüken yanında taşımıştır[144]. Ebu Mervan b. Hayyan "el-Measirü'l-Amiriyye" adını verdiği bir kitap yazmış, bu kitapta İbn Ebî Amir'in sayıları 50'ye varan savaşlarını incelemiştir[145].

İbn Ebî Amir'in önemli eserlerinden biri, Kurtuba'nın doğusunda Vâdiül'-kebîr nehri kenarında "Zahire" şehrini kurdurmasıdır. İnşaat iki yılda bitirilmişti, şehir kısa sürede genişledi ve kenar mahalleleri Kurtuba ile birleşti. İnşaat için 140.000 dinar harcanmıştı.

Mansur b. Ebî Amir, zekası, cömertliği, ihtiyatlılığı, adaleti, zorluklara karşı sabrı ve kendisini ikinci Hişam devrinde gerçekten Endülüs'ün en büyük devlet adamı durumuna getiren diğer hasletleriyle meşhur olmuştur.

Sözün özü: İbn Ebî Amir, ilmi, uzak görüşlülüğü ve iyi siyaseti sayesinde halkın, din adamlarının ve askerin sevgisini kazanmıştı. Diğer taraftan halife II. Hişam büyük devlet ricalinde bulunması gereken hasletlerden yoksundu. Nitekim o, sarayında münzevi bir hayat yaşamış, bütün zamanını oyun ve eğlenceyle geçirmişti. Önceden geçtiği gibi, İbn Ebî Amir'in gizli ihtirasları vardı, bu yüzden Hişam'ı hacr altına aldı ve halkın onunla görüşmesini yasakladı. Neticede Hişam gerçekten bir hapis hayatı yaşamâya mahkum edilmiş, Halifelik ismini taşımaktan baş-

(143) el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib, 19-24.

(144) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 193; İbn Bessam, Age., I: müc. IV. böl. 2-40 (Burada Ebu'l-Ala Said'in geniş bir hal tercümesi vardır).

(145) Merakeşî, 24.

ka bir fonksiyonu kalmamıştı[146]. İbn Ebî Amir, Halifeyi korumak maskesi altında kendisine karşı çıkan vali, kabile lideri ve komutanların tamamını öldürdü. Aynı şekilde halifenin Slav asıllı muhafız birliklerini kaldırarak Berberî kabilelerden ve Hıristiyanlardan topladığı paralı askerlerden oluşan yeni bir ordu kurdu. Otoritesini Berberîlere dayandırarak Arapları devlet kademelerinden uzaklaştırdı.

İbn Ebî Amir, gazalarla dolu, güzel işlerle süslenmiş yaklaşık 27 yıllık uzun bir süre haciplik yapmıştı. 393/1003 yılında kuzeydeki hıristiyan krallıkları üzerine yaptığı son gazasında öldü. Tabutu Salim şehrine (Medinecali) varılıncaya kadar komutanları ve etrafını kuşatan askerlerinin omuzlarında taşındı. Kuzey hıristiyanları onun güç ve kudretini anlamışlardı, dolayısıyla onun ölümüne çok sevindiler. Çünkü onu İslâm'ın hamisi olarak görüyorlardı.

E. Hacip Mansur'un Vefatından Sonra Endülüs:

Hacip Mansur b. Ebî Amir'in ölümünden sonra onun yerine hacip olan ve "el-Muzaffer" ünvanını alan oğlu Ebu Mervan Abdülmelik te babasının politikasını sürdürdü. Halife II.Hişam el-Müeyyed'i bir tarafa iterek devlet işlerini bütünüyle kendi eline aldı. Merakeşî'nin dediği gibi, ölümüne kadar 7 yıl süren hacipliği dönemi emniyet ve bolluk hususunda bayram günlerine benzer[147]. Ondan sonra karışıklıklar çıktı, onun yerine geçen ve "en-Nasır" ünvanını alan kardeşi Abdurrahman, kendini içkiye verdi ve işleri karıştırdı. Halife Hişam el-Müeyyed'e baskı yaparak kendisini veliahd ilân ettirdi. Hicrî 399 yılı (M. 1009) Cemaziyelahir ayında Muhammed b. Hişam (b. Abdülcebbar b. Abdurrahman en-Nasır)'ın ona karşı ayaklanmasına kadar 4 ay boyunca karışıklıklar devam etti. Muhammed, başarıya ulaştıktan sonra II. Hişam el-Müeyyed'i halifelikten azletti. Ordu tarafından terkedilen Abdurrahman'ı öldürterek cesedini ibret için astırdı.

Muhammed b. Hişam, Hacip Abdurrahman b. Mansur'u ortadan kaldırdıktan sonra devlet yönetimini eline geçirdi ve "el-Mehdî" ünvanı aldı. Hişam b. Süleyman (b. Abdurrahman en-Nasır) ve kardeşi Ebubekir'in Berberilerin desteğinde kendisine karşı ayaklanmasına kadar En-

(146) Dozy, The Moslems in Spain, 492.
(147) el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib, 25 vd.

dülüs Emevî devletini yönetti. Bu iki isyancı kardeşe karşı savaşan Muhammed b. Hişam, ikisini de esir alarak boyunlarını vurdurdu. Bu iki kardeşin peşinden Berberî askerlerin desteğinde yine Emevî hanedanına mensup olan Süleyman b. Hakem isyan etti. Süleyman'ı destekleyen Berberî asıllı askerler, ona bîat ederek, ona "el-müsta'în bi'llâh" ünvanı verdiler. Onunla birlikte Tuleytula sınırlarına gittiler[148].

Süleyman el-Müstaîn, Hıristiyanlardan da yardım almıştı. Berberî ve Hıristiyan askerleriyle Kurtuba üzerine yürüdü ve Muhammed b. Hişam el-Mehdî'yi hezimete uğrattı. Savaşta yenilen Muhammed, Tuleytula'ya çekilmişti. Müstaîn, 400/1009-1010 yılında Kurtuba'ya girdi. Ancak Mehdî de Hıristiyanlardan yardım alarak Kurtuba'ya doğru geldi ve Mustaîn'i mağlub etti. Onu, Berberî askeriyle birlikte şehri terketmek zorunda bıraktı. Mustaîn'in dağılan askeri Cezîretü'l-hadrâ'ya doğru çekildi. Mehdi, bu zaferiyle yetinmeyerek, desteğindeki Hıristiyan askerlerle birlikte Müstaîn'in peşine düştü; ancak yapılan çarpışmada yenik düşerek geriye çekilmek zorunda kaldı. Bu defa Mustaîn, onun peşine düşerek Kurtuba'ya kadar kovaladı. Kurtuba'ya ulaşan Mehdî ise, bir hileye başvurup, daha önce azlederek yerine geçmiş olduğu II. Hişam el-Müeyyed'i hapisten çıkardı ve yeniden ona bîat etti. Kendisi onun hacipliği (vezirliği)ni üstlendi. Fakat, kısa süre sonra halk, ona karşı ayaklanarak onu öldürdü.

Daha sonra 403/1012 yılında Kurtuba'ya giren Mustaîn, II. Hişam el-Müeyyed'i gizlice öldürdü. Gasben aldığı Emevî tahtında yaklaşık 4 yıl (403-407/1012-1016) hüküm sürdü. Onun iktidarı esnasında vilayetlerde valilerin çoğu istiklâllerini ilan ettiler. Bunlara örnek olarak bir kaçını sayalım: Badis b. Habbus, Gıranata'da; Berzâlî, Karmona'da; İfrenîlerden Ebu Nur, Ronda'da. Böylece Endülüs Emevî devleti yıkılmış, halk bölünmüş, ülkede yönetim mahalli hükümdarlar arasında paylaşılmıştı. Bu mahallî hükümdarların meşhurları şunlardı: İşbiliye'de İbn Abbad, Batalyus'ta İbn'ül-Eftas, Tuleytula'da İbn Zünnun, Belensiye'de İbn Ebî Amir, Saragosta'da İbn Hud, Daniye'de Mücahid el-Amirî.

(148) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 202.

13. HAMMUDİLER (407 - 449/1016 - 1057)

(Malaga)

	Hicrî	Miladî
1. Ali en-Nasır b. Hammud	407	1016
2. Kasım el-Me'mun	408	1018
3. Yahya el-Mu'telî	412	1021
4. Kasım (İkinci defa olarak)	413	1023
5. Yahya (İkinci defa olarak)	416	1025
6. İdris el-Müteeyyid	427	1035
7. Hasan el-Muntasır	431	1039
8. II. İdris (el-Alî)	434	1042
9. I. Muhammed el-Mehdî	438	1046
10. III. İdris el-Muvaffak	444	1052
11. II. İdris (el-Alî)	445	1053
12. II. Muhammed el-Musta'lî (Murabıtlar)	446-449	1053-1057[149]

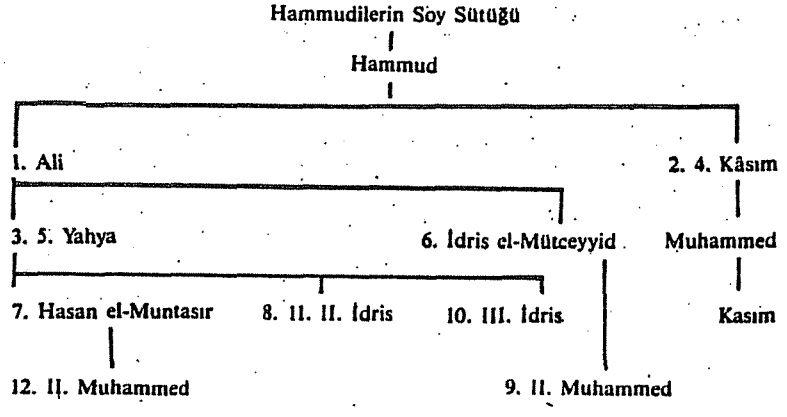

(149) Lane-Poole, Muhammadan Dynasties, 23 vd.

A. Ali b. Hammud:

Hammudîler 407/1016 yılında Kurtuba'yı elegeçirdiler, halife Süleyman el-Müstain'i öldürerek Endülüs Emevî devletini yıktılar. Emevî hanedanına mensup bazı fertlerin iktidarı tekrar elegeçirdikleri ara dönemler hariç, bu ülkeyi yaklaşık 40 yıl idare ettiler. Emevîler, isyanlar ve karışıklıkların yayıldığı Berberî, Slav, Arap ve İsyanyol asıllı liderlerin rekabet ve mücadelelerinin şiddetlendiği bir dönemde, iktidarı zayıf ellerinde nasıl tutabilirlerdi?

Hicrî 407 (Milâdi 1016) yılında, Mağrib'teki İdrisîler devletinin kurucusu Hz. Ali evladından İdris b. Abdullah'ın soyuna mensup olan Ali b. Hammud, Endülüs'te iktidarı eline geçirdi. Ali daha önce Sebte valiliğinde, kardeşi Kasım ise Endülüs'ün güneyindeki Algeziras eyaleti valiliğinde bulunuyordu. II. Hişam el-Müeyyed'i destekleyen Berberîlerden Hayran, halkı Süleyman el-Müstain'e karşı ayaklanmaya ve Ali b. Hammud etrafında toplanmaya çağırmıştı. Hayran, Ali'yi Endülüs Emevî devleti yönetimini elegeçirmeğe teşvîk ediyordu. Kısa süre içinde propagandasını güçlendirmeğe muvaffak oldu. Dolayısıyle Ali b. Hammud, Kurtuba'ya doğru hareket etti ve 407/1016 yılında oraya girdi. Halktan, sağ olduğunu sandıkları Hişam el-Müeyyed'e itaat etmek şartıyla bîat aldı. Beraberindeki Berberîlerle birlikte mağlup olan Süleyman el-Müstaîn esir alındı. Kardeşi ve babası Hakim b. Süleyman b. Abdurrahman en-Nasır'la birlikte Ali b. Hammud'a götürüldü. Süleyman öldürüldü ve Kurtuba camilerinde hutbe Ali b. Hammud adına okundu. İktidarı elegeçiren Ali b. Hammud, "el-Mütevekkil Ale'llah" ünvanı aldı(150).

Dozy, Hişam el-Müeyyed'in sonundan bahsederken şöyle demiştir: "Ali b. Hammud'un Kurtuba'ya girdiği sırada, Hayran ve diğer Slavların önemle üzerinde durdukları ilk iş, şüphesiz Hişam'ı araştırmak olmuştu. İbn Hammud'un gönlü rahattı; çünkü onlar Hişam'ın izini bulamamışlardı. O, vezir ve din adamlarının da bulunduğu bir mecliste Süleyman el-Müstain'e Hişam'ın durumunu sordu. Süleyman, Hişam'ın öldürülmüş olduğunu söyleyince, Ali b. Hammud onun kabrini göstermesini istedi. Kabrin yeri belirlenince, kabir açıldı ve cesed çıkarıldı.

(150) İbnü'l-Esîr, IX, 100 vd.: Makkarî, I. 203.

Ali b. Hammud, Hişam'ın hizmetçilerinden birine, kabirde bulunan cesedin Hişam'a ait olup olmadığını sordu. Hişam'ın sağ olduğunu bilen bu hizmetçi, Ali'nin kendisini cezalandırmasından korkarak Hişam'ın öldüğünü ve cesedin ona ait olduğunu doğruladı. Halifenin herkes tarafından bilinen siyah bir dişinin varlığıyla delil göstererek, cesedin ona ait olduğunu söyledi. Orada bulunanların bir kısmı, Ali b. Hammud'a yaklaşmak, bir kısmı da ondan korkarak kızgınlığını üzerine çekmemek arzusu ile hizmetçiyi tasdik ettiler.

Dolayısıyle Hayran'ın etrafındaki Slav asıllı askerler, şer'î halifeleri olan Hişam'ın öldüğünü ve Ali b. Hammud'un halifeliğini kabul etmek gibi bir emrivâki karşısında kaldılar. Ali b. Hammud daha sonra Mustaîn, kardeşi ve babasının öldürülmelerini emretti. Müstaîn'in babası Hakim'i öldürmek için çıkardıkları sırada Ali b. Hammud, ona şöyle dedi: "Hişam'ı sen öldürdün değil mi?" Günlerini ibadetle geçirmiş ve siyasi olaylara hiç katılmamış muttakî adam Hakim, ona şöyle cevap verdi: "Hayır! Söylediklerime Allah şahittir. Biz Hişam'ı öldürmedik; o şüphesiz hayattadır." Söylendiğine göre o, bu sözlerini tamamlamadan, durumunun açığa çıkmasından korkan İbn Hammud, cellada onu hemen öldürmesini işaret etti. Bunun üzerine cellat, kılıcını çekerek onu öldürdü. Daha sonra, II. Hişam el-Müeyyed'e ait olduğu söylenen ve kabirden çıkarılmış olan ceset, hükümdarlara layık bir cenaze merasiminden sonra yeniden defnedildi.

Dozy, sağ olan Hişam el-Müeyyed'in, kendisine çok benzeyen ve İşbiliye'de saltanat iddiasına kalkışarak, şehrin valisi Muhammed b. Abbad tarafından tanınan düzme bir şahsın ortaya çıkmasına rağmen, daha sonra hiç görünmediğini kabul eder. İşbiliye valisi, Hişam el-Müeyyed olduğunu iddia ederek ortaya çıkan şahsı, siyasi arzularını gerçekleştirmek için desteklemişti. Onun gayesi, bunu saltanatı elegeçirmek ve düşmanlarıyla daha kolay mücadele etmek için bahane edinmekti.

II. Hişam'ın Süleyman el-Müstain tarafından öldürüldüğüne veya onun idaresi esnasında tabiî bir ölümle öldüğüne dair herhangi bir delil bulunamamıştır. Diğer taraftan Hişam'ı tanıyan Endülüs Emevîleri taraftarları, kabirden çıkarıldıktan sonra yeniden merasimle gömülen bu cesedin, Hişam'a ait olmadığını söylüyorlardı. Süleyman el-Müstaîn, Ali b. Hammud'a, canını kurtarmak için Hişam'ın öldüğünü söylemiş ola-

bilir. Veya Ali b. Hammud'un, bu itirafı yaptığı takdirde öldürülmeyeceğini vâdettiği düşünülebilir. Bunlara Süleyman'ın kan dökmeye karşı olduğunu da ilave etmek yerinde olacaktır. Eğer Hişam onun idaresi sırasında gerçekten ölmüş olsaydı, adet olduğu üzere cesedin Kurtuba halkına gösterilmesini muhakkak emrederdi. Aynı şekilde Ali b. Hammud'un, saltanatını tanımaları için büyük çaba sarfettiği Slavları kendi tarafına çekmesi için şahsî menfaati de bunu gerektiriyordu. Slav askerler Hişam'ın ölümünü gerçekten kabul etselerdi, İbn Hammud için bundan daha büyük bir vesile olamazdı. Oğlu Süleyman el-Müstaîn'in sözlerini reddederek, öldürüleceği sırada yeminle Hişam'ın hayatta olduğun söyleyen Hakim'in şehadeti de bunlara eklenmelidir. Dünya hayatının son anlarını yaşayan, en büyük hakim Allahü Teâlâ'nın huzurunda hesap vermek için yönelen bu dindar adam yalan söyleyebilir mi?

Dozy, II. Hişam konusunda, sarayındaki kadınlar ve hadımağalarının onun için söylediklerini doğrular. Ki onlar, Süleyman'ın halifeliği esnasında Hişam'ın saraydan kaçtığını, bir süre Kurtuba'da gizlenerek, sıradan bir sanatkâr gibi yaşadıktan sonra Anadolu'ya geçtiğini söylemişlerdir. Hişam, Süleyman'ın kendisine göz yummasıyle bu hareketinden umduğu neticeyi almış mıdır? Yoksa artık Süleyman'ı rahatsız etmeyeceğine söz mü vermiştir? İkisi arasında haberleşme olmuş mudur? Müstaîn'in babası Hakim'in, öldürüleceği anda söylediği yukarıdaki sözler, insana bu soruları sorduruyor. Ne var ki, bunlar mücerret ihtimallerdir, kesinlik taşımaz. İsminin duyulmasından korkan Hişam'ın dedikodudan ve bazı tamahkârların kendisini istismar etmesinden çekinmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim onun Asya kıtasının uzak ve mechûl bir bölgesine sığındığı, hüzün ve elemlerle dolu hayatının kalan kısmını can güvenliği ve emniyet içinde geçirdiği görülmektedir. Aynı şekilde, onun kalan günlerini, etrafını tamahkârların kuşattığı, fitne ve karışıklıkların yoğunlaştığı eski tahtından uzak bir şehirde ibadetle geçirmeyi tercih ettiği söylenmiştir.[151]

III. Abdurrahman en-Nasır'ın torunlarından Abdurrahman b. Muhammed (b. Abdülmelik b. Abdurrahman en-Nasır), bu fitneden kur-

(151) Dozy, Age., 565.

tulmayı başararak, gizlice Kurtuba'dan ayrılıp Ceyyan dağına çekilmişti. Bu arada Ali b. Hammud'a isyan etmiş olan Hayran, ona bîat etti ve ona "el-Murtaza" ünvanı verdi. Saragosta, Şatıbe, Belensiye ve diğer bazı merkezlerin emîrleri ona katıldılar ve hep birlikte Gırnata'ya doğru yürüdüler. Şehre ulaştıkları sırada Abdurrahman, Süleyman el-Müstaîn'in halifeliğini tanımış olan şehir valisi Zavi b. Zirî'ye güzel bir mektup göndererek onu kendisine bîata çağırdı. Onun mektubunu okuyan Zavi, ona "Kafirûn" suresiyle cevap verdi ki sûrenin meâli şöyledir:

"Deki: Ey kâfirler! Ben sizin taptıklarınıza tapmam. Siz de benim taptığıma tapıcılar değilsiniz. Ben asla sizin taptıklarınıza tapacak değilim. Siz de benim taptığıma tapacak değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim banadır."(152)

Ali b. Hammud, bir yıl sonra Emevî hanedanı yanlılarının Ceyyan halkına karşı yaptıkları savaşların birinde öldürüldü. Söylendiğine göre o, yakınlık gösterdiği üç Slav tarafından öldürülmüştür. Onu niçin öldürdükleri sorulunca, ona karşı bir kızgınlık taşımadıkları gibi, onu Hayran ve Kurtuba halkının teşvikleriyle de öldürmediklerini belirterek, onu sadece vatan sevgisinden, ülkeyi, zulüm ve baskıları çekilemez hale gelen bu zalim idareciden kurtarmak için öldürdüklerini söylemişlerdir.(153)

B. Ali b. Hammud'un halefleri:

Ali b. Hammud'un yerine Kurtuba hükümdarlık tahtına oturan Kasım b. Hammud, "el-Me'mun" ünvanını aldı. Fakat ilk saltanatı çok kısa sürdü; çünkü kardeşi Ali'nin oğlu Sebte hükümdarı Yahya, 413/1022 yılında ona karşı isyan etti. Kasım'ı mağlup ederek tahta oturdu ve "el-Mu'talî" ünvanını aldı. Kasım ise İşbiliye'ye kaçtı. İşbiliye'de kadı Ebu'l-Kasım Muhammed b. İsmail b. Abbad ona biat etti. Berberîlerin çoğu da onun bayrağı altında toplandılar. Bunun üzerine Kasım, onların başında Kurtuba üzerine yürüdü, ertesi yıl şehri elegeçirdi ve 6 yıl orada hüküm sürdü. Altı yıl sonra Kurtuba üzerine saldıran Yahya, onu esir aldı ve hapse attı. Yahya'nın ölümüne kadar hapiste kalan Kasım, onun

(152) Kâfirûn (109), 1-6.
(153) Dozy, Age., 586; Ayrıca bkz. Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 204.

yerine geçen kardeşi İdris tarafından öldürüldü (431/1039). Kasım, öldürüldüğü sırada 80 yaşlarındaydı.(154)

Kasım b. Hammud ve onu destekleyen Berberîlerin mağlup olması üzerine, Kurtuba halkı, Hilafeti Emevî hanedanına iade etmeye karar vermişlerdi. Onlar, hicrî 414 yılı Ramazan ayının 13'ünde III. Abdurrahman'ın torunlarından Abdurrahman b. Hişam (b. Abdülcebbar)'a bîat ettiler ve ona "el-Müstazhir bi'llâh" ünvanı verdiler. Ancak Abdurrahman, halifelikte ancak 1 ay 17 gün kaldıktan sonra öldürüldü. Ondan sonra, yine Emevî ailesinden olan Ebû Abdurrahman'a bîat edildi ve ona "el-Müstekfî bi'llâh" ünvanı verildi (414 Zilka'de). Yeni halife, karnını doyurmak ve şehevî isteklerini tatmin etmekten başka hiçbir işe bakmadı. Hilâfette ancak 16 ay kalabildi. Ayaklanan Kurtuba halkı hicrî 416 yılı Rebiülevvel ayında onu halifelikten azlettiler.

Müstekfî ölünce, Kurtuba halkı, tekrar Hammûdilerin davetine bîat ettiler. Hicrî 416 (Miladi 1025) yılında Kurtuba camilerinde hutbe Hammûdiler adına okundu. Fakat halife, Malaga'da kalmayı tercih ederek Kurtuba valiliğine Abdurrahman b. Attaf el-İfreni'yi tayin etti. Yahya, 417/1026 yılında hutbenin Hammûdiler adına okutulmasının kaldırılıp, tekrar Endülüs Emevî hanedanı adına okunmaya başlamasına kadar Kurtuba halifeliğinde kaldı. Halk, Emevî hanedanından Ebubekir Hişam b. Muhammed (b. Abdülmelik b. Abdurrahman en-Nasır)'e biat etmişti. Rebiûlevvel 418 (M. 1027) de "el-Mu'temid bî'llah" ünvanın alan yeni halife 420/1029 yılı Zilhicce ayında Kurtuba'ya girdi. Ancak onun dönemi, karışıklık ve isyanların çokluğuyla temayüz etti. Hicrî 422 (m. 1031) yılı Zilhicce ayında halifelikten azledildi. İbnü'l-Esîr, bu Emevî halifesinin Berberîleri desteklediğini ve onlara çok iyi davrandığını, neticede Kurtuba halkının ondan nefret ederek onu hal' ettiklerini zikreder.(155)

Yine İbnü'l-Esir'in bildirdiğine göre, hutbenin Yahya b. Hammud adına okunmasının ikinci defa kesilerek III. Hişam el-Mu'temid bi'llâh'a (418-422/1027-1031) biat edilmesi üzerine, Yahya Karmona'ya gitti. İşbiliye'yi elegeçirmek arzusuyla muhasara altına aldı. Bu sıralarda bir gün, Kadı Ebu'l-Kasım b. Abbad'ın Karmona dolaylarına bir süvari bir-

(154) Merakeşî, Age.. 24.
(155) el-Kâmil, IX, 105.

liği göndermiş olduğunu haber aldı. Derhal o birliğin üzerine gitti, onlara ulaştığı sırada, kendisi için hazırlamış oldukları tuzağa düşürülerek hicrî 427 yılı Muharrem ayında öldürüldü.(156)

Yahya'dan sonra Hammûdi tahtına, kardeşi, Sebte ve Tanca valisi İdris b. Ali (427-431/1035-1039) geçti. Sebte'nin idaresini kendisine vekâleten kardeşi Yahya'nın oğlu Hasan'a bırakan İdris, doğruca Malaga'ya geldi. "el-Müteeyyid bi'llah" ünvanını alarak başlattığı hilafetini 431/1039 yılına kadar sürdürdü.

Kadı Ebu'l-Kasım b. Abbad, Hammudî iktidarına karşı mücadelesini sürdürerek Malaga ve civarını onların elinden almağa çalışıyordu. Gönderdiği oğlu İsmail, Karmona, Eşbune ve İstice'yi elegeçirmişti. Ancak İsmail öldürüldü ve başı İdris'e gönderildi. İdris'in bu olaydan iki gün sonra ölmesi üzerine, Algeziras hükümdarlığına halife ünvanı kullanmayan oğlu I. Muhammed geçti.

Hammudî halifeliği, I. Muhammed'den sonra, "el-Mustansır billâh" ünvanını alan Hasan b. Yahya (b. Ali b. Hammud)'ya geçti. Ancak O, kısa süre sonra 434/1040 yılında öldü. Söylendiğine göre, onu, amcası İdris'in kızı olan hanımı, kardeşi Yahya'nın intikamını almak için zehirlenmiştir. Berberiler, ondan sonra II. İdris b. Yahya'ya biat ettiler ve ona "el-Ali" ünvanı verdiler. II. Idris, fakirlere yaptığı haftalık 500 dinara ulaşan yardımları, sürgünlerin şehirlerine dönmesine ve arazilerinin kendilerine verilmesine dair gösterdiği müsamahasiyle meşhur olmuştur. O, aynı zamanda edipliği ve şairliğiyle de sivrilmişti. Ancak o, kötü ve şakî tabiatlı kişilerle arkadaşlık etmesi, onları bahşiş ve ihsanlara boğması, bir çok kaleyi onlara vermesi ve veziri Musa b. Affan'ı onlara teslim ederek öldürtmesi bakımlarından muhâheze edilmiştir. Siyaseti gittikçe kötüleşince taraftarları kendisine isyan ederek, hapse attırdığı yeğeni I. Muhammed b. I. İdris'e biat ettiler ve ona "el-Mehdî" ünvanı verdiler. 438-444 (1046-1052) yılları arasında iktidarda kalan I. Muhammed cesaret ve atılganlığı ile meşhurdur. Bu sebeple Berberî liderler ondan korktular ve kendisinden kurtulmaya çalıştılar. Bunun içindir ki, III İdris b. Yahya (444-445/1052-1053)'yı davet ederek onun halifeliğine bîat ettiler. Sebte ve Tanca'da hutbe, "el-Muvaffak" ünvanı-

(156) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 104.

nı alan yeni halife adına okundu.

İbnü'l-Esir, Hammûdi hanedanının son dönemlerinde, devlet işlerinin iyice karıştığını, hatta boyutları 30 fersahı aşmayan dar bir arazi üzerinde, Hammudî ailesinden 4 ayrı şahsın aynı anda halife ünvanı taşıdığını zikreder.(157) İdris b. Yahya'dan sonra Algeziras hükümdarlığına geçen oğlu Kasım "Halife" ünvanını kullanmadı. Oğlu ve aynı zamanda Hammudilerin son hükümdarı olan II. Muhammed ise 455/1063 yılında ölümüne kadar Malaga'da kaldı.

Babası II. İdris'den sonra Malaga'da halifeliğe geçen II. Muhammed, "el-Musta'lî" ünvanını almıştı (446/1054). Ne var ki, onun mevcut durumu değiştirmesi söz konusu değildi; aksine idaresinin üç yılını çıkan isyan ve fitneleri bastırmakla geçirdi. Muhammed, Hammudîlerin son hükümdarı olmuştur. Badis b. Habbus, hicrî 449 (Milâdi 1057) yılında Malaga'yı elegeçirerek, Meriyye'ye gitmek zorunda bıraktığı sonuncu Hammudî hükümdarı Muhammed'i hal' etti ve Hammudi iktidarına son verdi.

Makkarî şunları söyler: "Endülüs Hammudî Şerifleri devleti, Halifelik adını da kullanarak bir müddet hüküm sürdükten sonra yıkıldı. Emevî devleti tarihe karıştı; Hilafet müessesesi Mağrib'e geçti. Endülüs'te Hilafetin inkırazından sonra Arap, Berber ve Mevâli'den emir ve hükümdarlar çıkarak Endülüs topraklarını aralarında paylaştılar. Her biri müstakil hale geldiler, içlerinden bazıları diğerlerine karşı üstünlük sağladılar, güç ve kuvvetlerini artırdılar. Ancak üstünlük sağlayanlar, diğerlerinin mallarını almak veya onlara taşıyamıyacakları vergiler yüklemek yollarına başvurdular. Bir süre böyle devam etti. Nihayet Afrika yakasının hükümdarı ve Merakeş emiri olan Emîrülmüslimin Yusuf b. Taşfin denizi (Cebelitarık boğazını) geçerek onların üzerine geldi. Bu mahallî hükümdarları işbaşından uzaklaştırarak yeryüzünü onlardan temizledi. Bu hanedanların en meşhurları şunlardı: Endülüs'ün batısında İşbiliye (Sevilla) da hüküm süren Abbadiler ki, bunların son hükümdarı Şark ve Garp'da meşhur olan Mu'temid b. Abbad'dır. ez-Zehira ve el-Kalaid isimli eserde kendisi için yazılanlar, onu tanıtmaya yeterlidir. Mu'temid b. Abbad'ın istilâsına kadar, Kurtuba'da vezirlik görünümün-

(157) el-Kâmil, IX, 105.

de hüküm süren Cevherî hanedanı da onlardan biridir. Kurtuba'yı alan Mu'temid, oğlunu oraya vâli tayin etmişti. Daha sonra çok savaş yaptı; saltanatını oğulları arasında taksim etti. Gücünü iyice arttırdı. Gırnata'daki Badis oğulları, Batliyos'taki Eftasiler ve Elmeriyye (Almeria)'daki Sumadih hanedanlarını etrafında toplamayı başardı. Bu hanedanlardan her biri, Mu'temid'in dostluğunu kabul ederek onu razı etmek için herşeyi yapıyorlardı. Ancak bu mahallî hükümdarların hepsi de VI. Alphonso'ya dost görünmek zorunda kalıyor ve ona vergi ödüyorlardı. Nihayet 448/1056 yılında, Yusuf b. Taşfin, Kuzey Afrika'da devletini iyice güçlendirmişti. Dolayısıyle Endülüs mahallî hanedanlarının ümidi, onun yardımına bağlandı, çünkü ağır vergi altında eziliyorlardı. Nitekim VI. Alphonso'nun, Mu'temid'in kendine ödediği vergiyi almak üzere gönderdiği heyetin başındaki Yahudi, söylediği ağır sözler sebebiyle Mu'temid tarafından öldürülmüştü. Tavaif-i mülûkün talebi üzerine Cebel'i Tarık boğazını geçen Yusuf b. Taşfin, Hıristiyan ordularıyle Zellaka'da karşılaştı. Allahü Teâlâ ona, bu savaşta büyük bir zafer nasip etti.''(158)

Müslüman Endülüs'ün mahallî hanedanlara bölünmesi, Müslümanların zayıflamasına sebep olmuş, Endülüs'ün kuzey bölgelerindeki Hıristiyan devletlerin, bu hanedanlar arasındaki saltanat mücadelesinin peşinden Müslümanların karşısına çıkmasına zemîn hazırlamıştır. Müslüman hanedanlar arasındaki sözkonusu mücadele, bu hanedanların birbirlerine karşı Hıristiyan krallıklardan yardım istemeleri noktasına kadar varmıştı. Kastilya kralı VI. Alphonso, komşusu olan Müslüman henadanları, geçtiği gibi vergiye bağlayacak güce ulaşmıştı.

Endülüs Emevî devletinin çöküşüne rağmen, Tavâif-i mülûk devri, ebediyat, sanat ve ilim açısından parlak bir dönem olmuştur. Şüphesiz ki, önceleri Endülüs'te ilim ve sanatın merkezi olma vasfını sadece Kurtuba şehri taşırken, bu küçük devletçiklerin kurulmasiyle İşbiliye, Tuleytula, Belensiye ve diğer hükümet merkezleri ilim ve sanat açısından birbirleriyle yarışmışlardır.

(158) Hıtat, II, 206-208.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SİYASİ VE DİNİ HAREKETLER

1. İSNÂAŞERİYYE

Abbasîlerin ikinci dönemi, bu asır tarihinde derin izler bırakmış olan pek çok dinî ve siyasi hareketlere sahne olmuştur. Nitekim Şiiler, gerçekleştirdikleri devrimler sonunda, Abbasi ülkesinin bazı vilayetlerini ele geçirmişler ve ilkelerini pek çok yerde yaymışlardır. İsmailiyye Şiasının ilkeleri, özellikle Kufe Sevadı, Bahreyn ve Irak'ın kuzeyinde Karmatîler arasında, İbn Havşeb ve özellikle halefleri Suleyhîler tarafından da Yemen'de yayılmıştı. Bu dönemde, İran da İsmailî propagandasının etkisinden uzak kalamadı. İsmaililer, büyük bir çalışma sonunda önce Kuzey Afrika'da Fatimî devletini kurdular, sonra da Mısır'ı ele geçirerek orayı devlet merkezi yaptılar. Fatımî ülkesinin sınırları, zaman zaman Filistin, Suriye, Hicaz ve diğer bazı bölgelere kadar genişledi. Musul ve Bağdat'da dahi kısa süreli de olsa birkaç kez hutbe Fatimî halifesi adına okundu.

Bu dönemde, Hariciler ve Zencîler de çok sayıda siyasi ve dinî maksadlı hareketlere teşebbüs ettiler. Abbasî devleti, onların hareketlerine son verebilmişse de; bu isyanlar devleti çok meşgûl etmiş, asker ve mal yönünden çok pahalı bir fatura yüklemiştir. Gittikçe güçlenen ve meşhur felsefî risalelerin yazarları İhvânussafâ ekolünden ve yine Grek felsefesinden etkilenmiş olan Mu'tezilenin hareketleri de bunlara eklenmelidir. Aynı dönem içinde Ebu'l-Hasen el-Eş'ari ve Huccetü'l-İslâm İmam-ı Gazali sayesinde Ehl-i Sünnet mezhebinin şöhreti artmıştır. Diğer taraftan, mutasavvıfların görüşleri gelişmiş, anlatılacağı gibi mu'tedil mutasavvıfe yanında aşırıları da ortaya çıkmıştır.

Emevî devletinin son dönemlerinde, Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali Zeynelâbidin'den ayrılmış olan Zeydîler'in büyük bir bölümü, Cafer-i Sadık taraftarları olan İmamiyye'ye iltihak etmişti. İmâmiyye'nin inancına göre, imâm, imâmetini Resûlüllah (s.a.)'ın şer'î halifesi kabul edilen Hz. Ali'den veraset yoluyla alır. İmam aynı zamanda, kızı Fatma yoluyla, Resûlüllah'ın da varisi olur.

İmamın seçiminde, imam olacak şahsın, babasının yaşça büyük olan oğlu olması kaidesine uyulurdu. Ancak Cafer Sadık'ın 148/765 yılında vefatından sonra, bu taifeden bir grubun bu kaideye karşı çıkması — gördüğümüz gibi— İmamiyye Şîasının iki kola ayrılmasına sebep olmuştur:

1. Museviyye: Daha sonra bunlara "İsnâaşeriyye" denilmiştir. Bunlar Cafer Sadık'ın küçük oğlu Musa Kâzım'ın imâmetini kabul ederler, onlara göre yedinci İmam, Musa Kâzım'dır.

2. İsmailiyye: Bunlar imâmetin, Cafer Sadık'dan sonra, babası hayatta iken 145/762 yılında vefat etmiş olmakla beraber, büyük oğlu İsmail'e geçtiğini kabul ederler. Bu mezhebin müntesipleri, İsmail'in imâmetinin onun oğlu Muhammed el-Mestûr (gizlenmiş)'a geçtiğine inanırlar. Onlara göre yedinci imam odur. Bundan dolayı bu gruba, onları "İsnâaşeriyye"den ayırmak için "Seb'ıyye = Yedi imam kabul edenler" ismi verilmiştir.(1)

Hicrî 255 (M. 867) yılı Şa'ban ayında İmamiyye Şîasının onbirinci imamı olan Hasan Askerî'nin(2), ümmüveled cariyeden bir oğlu dünyaya geldi. O, oğluna Muhammed ismini verdi. Hicrî 260/874 yılında Hasan öldüğünde henüz 5 yaşında olan bu Muhammed İşnâaşeriyye taifesi olarak tanınan Museviyye nezdinde Onikinci İmam kabul edilir. Bu mezheb mensupları, 12. imamları Muhammed'in, Samarra şehrinde bir

(1) Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, 28-29.

(2) Asker şehrine nisbet edilmiştir. Burada, Halife Mu'tasım'ın Türk askerlerine karargâh olarak te'sis ettiği Samarra şehridir. Askerî karargâh olarak kurulan bu şehir çok geçmeden Abbasî Hilâfetinin merkezi olmuş ve altmış yıl (221-279/836-893) başkent olarak kalmıştır. Sonra tekrar Bağdat'a dönülmüş,Bağdat yeniden Hilafetin merkezi olmuştur.

dehlize girip (264/878) bir daha dönmediğine, onun içeriye girdiği sırada dışarıda bekleyen annesinin oğlunu artık göremediğine inanırlar. Bu olaydan sonra, ona ait herhangi bir ize vakıf olunamadığını kabul ederler.

Bu münasebetle, onikinci imam Muhammed'e (el-Muntazar) iki gaybet (= ortadan kaybolma ve gizlenme hali) nisbet olunur. Birincisi, el-gaybetü's-suğrâ (= küçük kaybolma) doğumu ile başlar, 260/874'da babasının ölümü ile sona erer. İkincisi, el-gaybetü'l-kübrâ (= büyük kaybolma)dır. Bu da son olarak 265/878 yılında gizlenmesinden başlar, zamanımıza kadar devam eder. İsnâaşeriyye imâmiyyesi mensupları, bugüne kadar hâlâ onun dönüşünü beklemektedirler. Bunun içindir ki, Isnâaşeriyye müntesipleri, onikinci imam Muhammed'in çıkacağına ve zulümle dolmuş olan yeryüzünü adaletle dolduracağına inanırlar. Bu sebeple Muhammed'e "el-İmâmü'l-muntazar = Beklenen imam", "Sahibü'z-zaman", "el-Kaim" ve "el-Huccet" ünvanları verilmiştir.

Tarihçiler, 265/878 yılındaki büyük kaybolmadan bahsederken, 11. İmam Hasan Askerî'nin, mezhebi yaymak görevini bazı şîa liderlerinin uhdesine verdiğini zikretmişlerdir. Onların verdiği bilgiye göre, Ebû Said el-Umerî, Isnâaşeriyye'nin birinci vekiliydi. Nusayriye taifesinin[3] kurucusu kabul edilen İbn Nusayr ikinci vekil, ailesinden seçtiği propagandacılar vasıtasiyle Hz. Ali evladı adına davet yapan Hasan b. Cafer en-Nevbahtî ise üçüncü vekildir.

İsnâaşeriyye İmamiyyesi, İbn Havşeb ve İbn Fazl el-Yemenî gibi meşhur davetçileri vasıtasiyle İsmailiyye gurubuna yardımcı olmuştur. Yemen'de İsmailiyye daveti bu iki davetçinin üstün gayretleriyle gelişmiştir. İsmailiyye davetinin yayılması ve Fatımî devletinin kurulmasında şeref payına sahip olan Ebû Abdullah eş-Şîi el-Muhtesib de yine Isnâaşeriyye grubundandır. Anlaşılıyor ki, bu cesur davetçiler, kendi mezheblerindeki on ikinci imamın dönmesini beklemekten usanmışlar ve emellerini, meydana çıkıp yeryüzünü adaletle doldurmak için devamlı fırsat gözetleyen İsmailiyye'nin gizli imâmının (el-İmâmü'l-mestûr) gölgesinde gerçekleştirmek için faaliyet göstermişler, bunu, inançlarınca uzun bir dönemden sonra ortaya çıkacak onikinci imamı beklemeye tercih etmişlerdir.[4]

---

(3) İsnâaşeriyye'nin meşhur kollarından olan Nusayrîler, Hz. Ali'nin ulûhiyyetine inanan Gulat-ı Şîa'dandır. Suriye ve İran'da hâlâ bulunmaktadırlar.

(4) Dozy, Histoire des Musulmanes d'Espagne, III, s. 128.

2. İsmailiyye (SEB'İYYE)

A. Gizli Propaganda Dönemi:

Musa Kâzım taraftarlarıyle, kardeşi İsmail ve daha sonra da oğlu Muhammed taraftarı İsmailîler arasında mücadele başlamıştı. İsmail'in imamlığını kabul eden ikinci grup mensupları, Musa'nın imametinin geçersiz olduğunu savunuyorlardı; zira İsmail'in imametine dair nass (delil) vardı. Ancak İsmailiyye'nin mutedil olanları, Musa'nın babası Cafer Sadık hayatta iken imametine itiraz etmediler ve onun, imam olmasına rağmen imâmeti oğullarına miras olarak bırakmamiş olan Hasan b. Ali b. Ebi Talip gibi İmâm-ı Müstevde' (Vekil ya da emanetçi = acting or trustee imam) olduğunu söylediler. İsmailîler, imameti çocuklarına miras bırakabilecek gerçek ve ebedî imam olarak İsmail'i kabulediyorlardı. İsmail, kardeşi Musa'ya nisbetle Hz. Hasan'a göre Hz. Hüseyin gibiydi.[5] Diğer bazıları ise Cafer Sadık'ın, Abbasîlerin baskılarından korktuğu için gerçek imamlar olan İsmail'in oğullarına dokunulmasın diye, imameti takıyye yoluyla[6] Musa Kazım'a verdiğini düşünürler. Bazı tarihçiler, Cafer Sadık'ın, oğlu İsmail'i şarap içmesi ve kötü yaşayışından dolayı imametten azlettiği görüşündedirler. Taraftarları ise onun şarap içmesinin, kişinin anlayamayacağı bir hikmete mebnî olduğuna hükmederek masum olduğuna inanırlar.

Buradan anlaşılıyor ki, "el-İmamü'l-müstevde" İmamiyye nazarında Hz. Hasan, mutedil İsmailiye nazarında Musa Kâzım gibi, imameti kendisinden sonra oğullarına miras bırakamayan kimsedir, el-Imamü'l-müstakar ise, hayatında imam makamında bulunan ve Hüseyin b. Ali ve İmam olan çocukları gibi kendinden sonra imameti çocuklarına miras bırakan imamdır. İsmailiyye'nin nazarında İsmail b. Cafer de bu tür imamlardandır.

---

(5) Bernard Levis, The Origins of Isma'ilism, s. 49, 52.

(6) İdarecilerin cezalandırmasından korkulduğu için, olduğunun aksine görünerek gerçek yüzün gizlenmesi.

Abbasî halifelerinin, şiîlerin tamamını baskı altında tutmaları ve güç duruma düşürmeleri neticesinde, İsmailiyye imamları, davetlerini gizlice yaymaya ve gizlilik içerisinde çalışmaya başladılar. Nitekim Abbasiler, hicrî 145 (M. 762) yılında isyan eden Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'yi Hicaz'da, kardeşi İbrahim'i ise Irak'da öldürmüşlerdi. 169/768 yılında Fah vak'asında da Hüseyin b. Ali b. Hasan'ı öldürdüler. Deylem'de Alevî bir hanedan kuran Yahya b. Abdullah ile Kuzeybatı Afrika'da İdrisîler devletini kurmuş olan kardeşi İdris b. Abdullah, bu savaştan canlarını zor kurtararak kaçmışlardı. Me'mun'un hilâfeti döneminde de Muhammed Dibac b. Cafer Sadık Mekke'de ayaklandı, aynı dönemde Mısır'da on seneye yakın gizlenmiş olan Kasım b. İbrahim b. Hasan propağandacılarını Mekke, Medine, Kufe, Rey, Kazvin, Taberistan, Deylem, Belh, Talekan ve Merv şehirlerine göndermişti. Onun faaliyeti, Mu'tasım zamanında yakalanmasına kadar devam etti.[7]

Bunun içindir ki, İsmailiyye imamlarının Abbasîlerin takibinden ve cezalandırmasından kurtulmak gayesiyle, davetlerini büyük bir gizlilik içerisinde ve Abbasi devletinin merkezinden uzak bölgelerde yaydıklarını gördüğümüz zaman hayret etmiyoruz.[8] İsmaili propagandistleri, taraftar kazanmak maksadiyle ülkeyi dolaşmaya başladılar. İsmailiyye imamları, Suriye'de Hama şehrine bağlı Selemiyye kasabasını propaganda merkezi edinmişlerdi. Buradan İslâm dünyasının her tarafına propagandacılar gönderiyorlardı. Gizlilik safhası olan bu dönemde, propagandanın yürütülmesini kendilerine "Nuvvabu'l-eimme = İmamların vekilleri" denilen propagandacılara bırakıyorlardı. Bu vekiller, İsmailiyye mezhebini İslâm dünyasının her tarafına yaymak için imamlar adına davetçiler gönderiyorlardı.

Bu mezhebi yaymak için harekete geçmiş olan ve bu davetin riyasetini ellerinde bulunduran İsmailiyye imamları naiplerinin en meşhurlarından biri, bu mezhebin esaslarını vazetmiş olan Meymun el-Kaddah[9]dır. Meymun bu mezhepte o derece müessir olmuştur ki, ba-

(7) Bkz. Bu eser. II., s. 448-450.

(8) Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye s. 34-36.

(9) el-Kaddah, gözde toplanan zararlı beyaz suyu çıkaran göz doktoru demektir.

zı kimseler onun, bizzat Muhammed b. İsmail b. Cafer es-Sadık olduğuna inanmışlardır. Diğer bazıları ise onun faaliyetlerinin İslâm'a karşı çıkmaya ve nüfuzu yeniden elegeçirmeye yönelik milliyetçilik duygusundan kaynaklandığını, göz doktorluğunu sadece İsmailiyye mezhebini yaymaktan ibaret olan asıl gayesini gizlemek için vesile edindiğini kabul etmişlerdir. Meymun, bu faaliyetleriyle Selemiyye'de ikamet etmekte olan oğlu Abdullah'a zemin hazırladı ve yedi safhaya veya mertebeye ayırdığı yeni bir propaganda sistemi icad etti. Daha sonra Fatımîler döneminde bu safhalar dokuza yükselmiştir. Abdullah öldüğü zaman İsmailiyye propagandası İslâm beldelerinin bir çoğunda revaç bulmuştu.

Abdullah b. Meymun ölünce İsmailiyye propagandasının liderliğine oğlu Ahmet geçti.[10] İbnü'n-Nedim. Abdullah'ın yerine oğlu Muhammed'in geçtiğini kaydederse de[11], diğer yazarlar, babasının yerine Ahmed'in geçtiğini ve Ebu'ş-Şela'la' lakabıyla anıldığını zikrederler. Anlaşıldığına göre, Abdullah davetini yaymak için Selemiyye'yi ana merkez edinmiş, buradaki propaganda organizasyonunun başına da oğlu Hüseyin'i getirmiştir. Diğer oğlu Ahmet Ebu'ş-Şela'la'ı ise bazı Irak şehirlerinde hassaten Kûfe ve Bağdat'daki propaganda faaliyetlerinin başına tayin etmiştir. 260/873-874 dolaylarında oğlu Hüseyin ölünce, Abdullah diğer oğlu Ahmed Ebu'ş-Şela'la'ı aynı zamanda Selemiyye ve Irak bölgesi başkanlığına getirmişti. Dolaysiyle 270/883 yılı dolaylarında babası vefat edince davetin liderliği Ahmed'e intikal etti. Ahmet, kardeşi Hüseyin'in oğlu Said'in vesayetini de üzerine almıştı ki, bazıları bu Said'in Fatımîlerin kurucusu ve ilk halifesi Ubeydullah el-Mehdî olduğunu kabul ederler. Ahmet,Yemen'de İsmailî davetini yaymak için İbn Havşeb'i görevlendirirken, Ebu Abdullah eş-Şîî'yi de,Mağrib'e gitmesinden önce, davet tekniklerini öğrenmesi için onun yanına göndermişti.

Ahvaz'da bulunan Abdullah b. Meymun, propagandacılarından Hüseyin el-Ahvazî'yi Basra ve Kufe dolaylarına göndermişti. Hüseyin orada "Karmat" lakabıyla tanınan Hamdan b. Eş'as ile buluştu. Çok geçmeden Hamdan ona katıldı ve İsmailî davetinin bölgede yayılmasına yardımcı oldu. Hüseyin el-Ahvazî'nin propaganda işini Hamdan'a devret-

(10) Makrizî, Hıtat, I, 348; Nüveyrî, Nihayetü'l-ereb, XXVI, 24.
(11) el-Fihrist, 265.

mesinden sonra İsmailiyye, onun çâlışmaları sayesinde Araplar arasında büyük bir gelişme gösterdi.

Hamdan'ın riyasetinde çalışan propagandistlerin büyüklerinden biri onun enîştesi Abdan'dır. İsmailiyye, Abdan vasıtasiyle büyük bir başarı kazanmıştır. Hatta Bahreyn'deki Karmatîler devletinin kurucusu Ebû Said el-Cennâbi ve kuzeydeki yani Irak'ın kuzeybatısı, Semave çölü ve Suriye'nin bazı bölgelerindeki Karmatîlerin lideri olan Zikreveyh b. Mehreveyh, davete Abdan aracılığıyla katılmışlardır. Çok geçmeden Karmat Hamdan gizlendi. Abdan ise Hamdan'la birlikte Kaddah'ın oğullarına karşı çıkmaları sonucu 280/893 yılından sonra öldürüldü. Bu olaylar üzerine, Karmatîlerin gelişmesi, Zikreveyh vasıtasiyle Kuzey'de, Ebu Said el-Cennâbi vasıtasiyle de güneyde ağırlık kazandı.

Zikreveyh, propagandaya Kufe'de başladı. Faaliyetini Badiyetü's-Semave ve Suriye'nin bazı şehirlerinde yaydı. Bu hareket "The Syro-Mesopotamian movemen = Suriye ve Mezopotamya hareketi" olarak isimlendirilir.(12) Karmatî propagandası, Zikreveyh'in oğulları tarafından güçlendirildi. Onun oğlu Yahya 289/900 da Dımeşk'i muhasara etti fakat şehrin kapılarında öldürüldü. Onun ölümünden sonra liderlik kardeşi Hüseyin'e geçti. Hüseyin Suriye'de anarşiyi tahrik etmiş, etrafa korku salmıştı. Ancak Abbasî halifesi Muktefî'nin komutanı Muhammed b. Süleyman el-Katib, hicrî 291 yılında (M. 904) onun işini bitirdi. Bunun üzerine Zikreveyh gizlendiği yerden çıkarak iki oğlunun intikamını almak ve İsmailiyye propagandasını yaymak için Abbasilere karşı savaştı; ancak 294/907 yılında o da öldürüldü.

Basra körfezinin doğu sahillerinde bir yerleşim merkezi olan "Cennâbe"ye nisbet edilerek Ebu Said el-Cennâbi künyesiyle anılan Hüseyin b. Behram'a gelince, İsmailiyye propagandasını Katif'de yayan o olmuştu. Nüfuzunu Bahreyn'in her tarafına ulaştırdı. Kendisine bağlı bir İsmailî kütlesi meydana getirmeye çalıştı. Abbasi devleti, Zikreveyh ve oğullarının liderliğindeki kuzey Karmatîleri ile savaş durumunda olduğu için, onun propagandasını önleyememişti.

Sözün özü, Karmatîler, gizli davet döneminde, Abbasîleri bayağı sıkıştırdılar. Sevad-ı Kûfe, Irak-ı Arab, Badiyetü'ş-Şam ve Suriye'nin

(12) Bernard Lewis, The Origins of İsmailism, s. 73-74.

birçok bölgelerinde isyan ve fitneyi alevlendirdiler.

İsmailiyye propagandası Yemen'de de, İbn Havşeb ve İbn Fazl el-Cenedî ikilisi tarafından yayılmıştır. Rivayete göre, İbn Havşeb'in İsmailî davetine girmesini sağlayan ve onu Yemen'e gönderen Ahmed b. Abdullah b. Meymun'dur. İbn Havşeb, Yemen'de San'a şehrinin güneyinde Lâa adındaki sağlam bir kaleye yerleşerek orayı propaganda merkezi edindi ve nüfuzunu genişletti. Bu ülkenin halkını kısa sürede kendi tarafına çekti, yeni kaleler ve sığınaklar yaptırdı. Abbasîlerin valisini ve Yemen emîrlerini yendi. Yemen'in diğer bölgelerine, bunun yanında Bahreyn, Yemame, Sind, Hindistan, Mısır ve Kuzeybatı Afrika'ya davetçiler gönderdi.

İbn Havşeb, İsmailiyye'nin Mağrib'deki iki davetçisi Hulvâni ve Ebu Süfyan'ın ölüm haberini alınca, o bölgede davetin başına Ebû Abdullah eş-Şîi'yi getirdi. Bunun üzerine, Ebû Abdullah Mekke'ye giderek, Berberî Ketâme kabilesinden hacılarla buluştu ve onlarla birlikte Mısır'a kadar gitti. Yol boyunca güzel ve etkileyici konuşması sayesinde, onları kendine cezbetmişti. Bu yüzden onlar, Ebû Abdullah'dan kendileriyle beraber ülkelerine gitmesini rica ettiler. Hicrî 288 (m. 901) yılının Rebiülevvel ayında Ketamelilerin yaşadığı bölgeye —bugünkü Cezayir— vardığında, Kosantine şehri yakınlarındaki İkcan dağında Feccü'l-Ahyar'a yerleşti. Ketameliler ve onlara komşu diğer kabilelerin yardımıyla davetini yaymaya başladı. Ağlebîlerden II. İbrahim (261-289/874-901) onu kendine çekmeye çalışmıştı. Bu gayreti boşa çıkınca onun üzerine ordu gönderdi (287/899). Ancak bu harekâtı da başarısızlıkla sonuçlandı. Ebu Abdullah eş-Şîî, Ağlebî hükümdarlarının gönderdiği başka bir birliği de mağlub etti.

Hicrî 291 (m. 904) yılında Mağrib'in birçok şehri, bu Şiî propagandacısının eline geçti. Ağlebî emirlerinden önce II. İbrahim'in, ertesi yıl oğlu Ebu'l-Abbas'ın ölümleri, bunun üzerine Ağlebî tahtına Ebu'l-Abbas'ın eğlenceye düşkün oğlu III. Ziyadetullah'ın (290-296/903-909) oturması ve devlet ricalinin, ülke halkının çoğunun kabulettiği Şiî mezhebi akîdelerini benimsemesi, Ebû Abdullah eş-Şiî'nin başarısına yardımcı olmuştu. Nitekim 296/909 yılında Ebu Abdullah, Rakkade şehrine dört mil uzaklıkta bulunan Kayravan'ı istilâ etti. Bunun üzerine Ağlebîlerin son hükümdarı Ziyadetullah Rakkade'den kaçtı. Böylece İfrikıyye'deki Ağlebîler devleti sona erdi. Ubeydullah el-Mehdî ise Sicilmase'deki hapishaneden kurtarıldı.

Ebû Abdullah eş-Şîî, Hz. Ali ve Hz. Fatıma adına yapmakta olduğu gizli daveti, artık açığa vurmağa muvaffak olmuştu. Rasûlüllah (s.a.), Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve Hz. Fatıma'ya salâtüselâm getirilmesini emretti.[13] Neticede İsmailiyye'nin gizlilik dönemindeki çalışmaları, başarıya ulaştı ve Fatımîler devleti kuruldu. Bu devlet, kurucusu Ubeydullah el-Mehdî'ye nisbet edilerek "Ubeydîler Devleti" adıyla da anılmıştır.

B. Açık Davet Dönem:

a. Mağrib döneminde Fatımî dâveti:

Fatımî liderleri, İslâm dünyasının her tarafında, propagandistler (= dâiler) tarafından yürütülecek bir organizasyonu başlattılar. Ancak İbn Havşeb ile bu davete karşı ayaklanmış olan diğer daî Ali b. Fazl arasında meydana gelen mücadeleler sebebiyle, Yemen'de İsmailiyye daveti büyük bir tehlike ile karşı karşıya gelmişti. İbn Havşeb'e karşı savaşan İbn Fazl, Aden ve Lâa'yı istilâ etti. Ancak çok geçmeden zehirlenerek öldü (303/915). İbn Havşeb'in (303/914) yılında ölmesi de Yemen'de İsmâiliyye davetini zayıflatan âmillerden olmuştur.[14] Nitekim Sünniler, Yemen'de İsmailiyye mezhebine son vermek için bu fırsatı değerlendirdiler. Bu yüzden Fatımî taraftarları, hicrî beşinci asrın ortalarına doğru Fatımî halifesi Mustansır zamanında Ali b. Muhammed es-Sulayhî'nin gayretleriyle güçlenmelerine kadar, davetlerini gizli yaymaya mecbûr kaldılar.

Bahreyn'de ise, İsmailî davetçileri Ebû Said el-Cennâbi ve oğlu Saîd, Abbasîlere yaklaşmaya çalışmışlardı. Bu durum, Fatımîlerin ve onların Karmatîler içindeki taraftarlarının husûmetini tahrîk etti. Bu gruplar ülkede fitne çıkardılar, Said'i azledip kardeşi Ebu Tahir'i iktidara getirdiler. Ubeydullah el-Mehdî de Ebu Tahir'in liderliğini onayladı (305/917). Ebu Tahir, Abbâsileri meşgûl edip Fatımîlerin Mısır'ı istilâsına fırsat sağlamak maksadıyle saldırı ve yıpratma faaliyetlerine girişti. 332/943 yılında Ebu Tahir ölünce, Fatımî halifesi Kaim, bu ülkede davetin başkanlığına onun kardeşi Ahmed'in gelmesini onayladı. Bu siya-

(13) İbn Haldun, el-İber, IV, 36.

(14) Umaratü'l-Yemenî, Tarihu'l-Yemen, s. 151

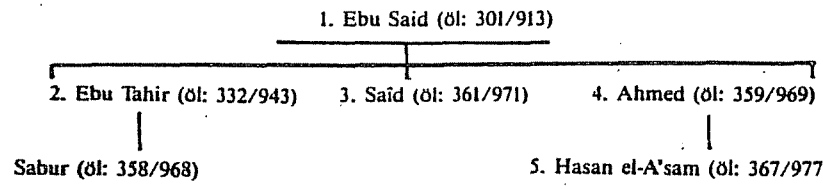

set, bir taraftan Ebu Tahir taraftarları ile kardeşi Ahmet taraftarları, diğer taraftan Karmatîlerle Fatımîler arasında zaman zaman anlaşmazlık çıkmasına sebep olmuştur.

Faris bölgesinde, İsmailiyye'nin propaganda görevini Halef üstlenmişti. O, oğlu Ahmed'in daveti zamanında İsmailiyye veya İran'da denildiği gibi "Halefiye" hareketinin naibi olan dâî Gıyas emsali birçok ilim adamını çevresinde topladı.(15) Böylece bu ülkede İsmailiyye daveti, ilmî ve felsefî bir havaya bürünmüştü. İran'daki İsmailiyye davetçilerinin en büyüklerinden biri 322/934 yılında vefat eden Ebu Hatîm er-Razî'dir. Onun, mahallî hükümdarlar ve valiler üzerinde büyük te'siri vardı; hatta Rey şehri emîri Yusuf b. Sâc onun etkisinde kalarak, Abbasî halifesi Muktedir (295-320/907-932)'e itaati terketip Fatımî halifesi Ubeydullah Mehdî'nin emrine girmeyi düşünmüştü. Ebu Hatim, Kazvin emîri Asfar b. Şireveyh ile onun komutanı Merdaviç b. Ziyar Deylemî'yi de kendi tarafına çekmişti.

İsmailiyye'nin İrandaki meşhur davetçilerinden bir diğeri de Horasan ve Maveraünnehir Samanî hükümdarı Nasr b. Ahmed'i (301-331/913-942) ikna edip, onu İsmailiyye mezhebine sokan Muhammed b. Ahmet en-Nesefî (331/942)'dir. Fakat Nasr'ın komutanları, onun bu mezhebi benimsemesine kızdılar ve ortadan kaldırmak için sûikaste teşebbüs ettiler. Bunun üzerine Nasr, hükümdarlığı oğlu Nuh'a bıraktı. Nuh ise, bu ülkede İsmailiyye mezhebine son vermeye çalıştı.(16)

(14) Umaratü'l-Yemeni, Tarihu'l-Yemen, s. 151.
(15) İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 266.
(16) Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, s. 69.

Fatımîler, mezheblerini yaymak için Mısır'a ordularıyle beraber propagandacılar da gönderiyorlardı. Bu davetçiler Mısırlılara karışıyor ve Mısırlıların bir çoğunun benimsediği mezheblerinin akîdelerini telkîn ediyorlardı. Bu mezhebin yayılmasında Fatımî halifelerinin şüphesiz büyük payı vardır. Bu hususta Fatımî halifesi Kaim'in Mısır hükümdarı Muhammed b. Tuğc'a gönderdiği mektuptan daha açık bir delil olamaz. Halife gönderdiği mektupta, Muhammed'i, İsmailî mezhebini kabûle ve kendi itaatine girmeye davet ediyordu.(17)

Fatımîlerden Muizz zamanında, Mısır'da İsmailî mezhebini kabul edenlerin sayısı iyice artmış, büyük bir güç haline gelmişlerdi. Muizz, Kâfur el-İhşid ve ileri gelen komutanlarına mektup göndererek onları kendine itaata çağırdı. Bu hususta Makrizî şöyle der: "Muizz Li'dinillah'ın davetçileri Mağrib ülkesinden Kâfur'a gelerek onu itaata çağırdılar. Kâfuriler'in ve devlet ricalinin çoğu Muizz'e biat etmişlerdi. Kâfur'un kendisi bile Mısır'da bulunan Ali evlâdı taraftarlarına sempati besliyor, onlara bol bahşiş ve yardım dağıtıyordu."(18)

b. Mısır döneminde Fatımî daveti:

Karmatîler, Ebu Said oğulları arasındaki rekabetten dolayı iki gruba ayrıldılar. Bir grup Fatımî dostu olan Ebu Tahir ailesi, diğer grup ise Ahmed evladı liderliğinde toplanmıştı. İkinci grubun başında Fatımîlere karşı düşmanlık besleyen ve Abbasilere yaklaşmaya çalışan Hasan el-A'sam bulunuyordu.

Hasan el-A'sam, Fatımîlerin 358/969'da Şam şehrini istilâ etmelerini ve şehir halkının Karmatîlere ödediği vergiyi kaldırmalarını, Fatımîlerden intikam almak için fırsat edinerek Suriye üzerine yürüdü ve Şam'ı istilâ etti. Bilâhere Remle'ye daha sonra da Ferema'ya yürüdü ve Aynüşşems'de karargâh kurdu. Hicrî 361 yılı ilkbaharı başlarında Kahire yakınlarında Karmatîlerle Fatımîler arasında savaş yapıldı. Savaşta yenilen Karmatîler, Kulzüm'e geri çekildiler.(19)

(17) İbn Said, el-Mugrib fî hule'l-Mağrib, 26 vd.
(18) Hıtat, II, 27
(19) Makrizî, İttiâzu'l-Hunefâ, s. 86; Hıtat. II. 138.

Henüz Mağrib'de olan halife Muizz, komutanı Cevher'e yardım gönderdi. Cevher, Karmatî ordusunu Dımeşk'e kadar çekilmek zorunda bıraktı. Hasan, Mısır'a karşı yeniden savaşmak için hazırlık yapmaya başladıysa da Ebu Tahir taraftarlarının çıkartmış oldukları ayaklanmayı bastırmak için Ahsâ'ya dönmeye mecbûr kaldı.

Hicrî 362 yılının sonlarında (Miladi 973) Fatımî halifesi Muizz, Mısır'a geldiği sırada Karmatî lider Hasan el-A'sam'a uzun bir mektup gönderdi; mektubunda onu tehdîd ediyor ve ona yapacaklarını anlatıyordu.[20] Hasan bu mektuba, Muizz'in tehdit ve vaîdlerine aldırış etmediğini, Fatımîlere karşı savaşmak için can attığını gösteren kısa bir cevap yazdı. Cevapta şöyle diyordu: "Tafsilatı çok, faydası az mektubun bana geldi. Mektubun hemen ardından senin üzerine geliyoruz. Selamlar..."[21] Kısa bir süre sonra Karmatîler, Aynüşşems'te göründüler (Rebiulâhir 363). İki taraf arasında meydana gelen savaş, Hasan'ın kuvvetlerinin dağılması ve Fatımîlerin Dımeşk'ı geri almalarıyla sonuçlandı.

Muizz döneminin sonlarında, Dımeşk halkı, isyan ederek Muizzüddevle b. Büveyh'in azadlısı Türk Aftekin'in şehre girmesine ve hutbenin tekrar Abbasîler adına okunmasına fırsat hazırlamışlardı. Fatımîlerin yeni halifesi Aziz, Aftekin'i kazanmak için çalıştıysa da başarılı olamadı. Karmatîlerden yardım isteyen Aftekın, Remle'yi istîla etti. Askalan cihetine giderek Cevher es-Sıkıllî'yi muhasara altına aldı ve onu sulh istemeye zorladı. Bunun üzerine Fatımî halifesi Aziz, bizzat kendisi savaşa çıktı ve iki taraf arasında Remle yakınlarında Tavvahîn nehri kıyısında yapılan savaş, Karmatiler ve Aftekin'in hezimetiyle sonuçlandı ve Dımeşk tekrar Fatımîlerin eline geçti. Bu savaşlar, Fatımî otoritesine karşı çıkan Karmatîleri zayıflatmıştı. Böylece Aziz, onları kendine çekmeyi ve eğemenliği altına almayı başardı.[22]

Öte yandan Abbasîler, düşmanları olan Fatımîlere son vermeğe çalıştılar. Büveyhoğulları, Fatımîlerin mezhebi olan İsmailî akîdelerine bağlı olmalarına rağmen İrak'ta saltanatlarının tehlikeye ma'rûz kalmaması için, Abbasilere yardım ettiler. Bu husus Büveyhîlerin, Karmatî-Fatımî

(20) Makrizî, Age., 134-143.
(21) İbnü'l-Esîr, VIII, 229.
(22) İbn Haldun, el-İber, IV, 91.

savaşında, Karmatîlerin yanında yer almalarının sebebini de açıklamaktadır. Fatımî halifesi Aziz, Büveyhileri kendi tarafına çekmeye uğraşıyordu. Nitekim 369/979 yılında Azududdevle b. Rüknüddevle'ye elçi gönderdi. Arkasından ona mektuplar göndermeye devam etti. Azududdevle de ona dostluk ve iyi niyet ifadeleri ihtiva eden bir mektupla cevap verdi[23].

Ancak, son dönemlerinde Fatımîlerden korkmaya başlayan Azududdevle, bu dostluk politikasını değiştirdi. Ali evlâdı taraftarlarının da hazır bulunduğu bir toplantı yaptı. Bu toplantıya katılan Hz. Ali evladı, Fatımîlerin Hz. Ali ve Hz. Fatıma soyundan olmadıklarını açıkladılar. Bu toplantı, hicrî beşinci asırda Bağdat'da akdedilen seri konferansların başlangıcı sayılmaktadır. Bu konferanslarda, Fatımîlerin soyunun Hz. Ali ve Hz. Fatıma'ya dayandığı iddiası, yalanlanmıştır. Zira Musul'da da Fatımî halifesi Hakim adına hutbe okunması Abbasileri iyice korkutmuştu.[24]

Bununla beraber, Abbasîlerin kalbine korku salmak gayesiyle Fatımîlere yaklaşan Ebû Kalicar zamanından itibaren (435-440/1043-1048), Büveyhilerin Fatımîlere karşı olan siyasetinde açık bir gelişme görmekteyiz. Bu gelişme Fatımî halifesi Mustansır'ın Faris'teki baş dâisi Müeyyed fi'd-dîn Hibetullah eş-Şirazî'nin te'siriyle olmuştu. Müeyyed, Abbasî halifesi Kaim'e karşı ayaklanıp Bağdat'ta bir seneye yakın Fatımî halifesi adına hutbe okutmuş olan Besasırî'yi de isyanında desteklemişti.

Hamdanîler de, İsmailiye mezhebine meyilli olmakla beraber, Büveyhoğulları gibi, Fatımîlerin nüfuzunun artmasından korkuyorlardı. Bunun içindir ki, Fatımî halifesi Aziz ve Halep şehrini Said b. Seyfüddevle (381-392/991-1002)'nin elinden almaya çalışan oğlu Aziz zamanında, Hamdanîlerin, Karmatîleri Şam'ı yağmalamaya teşvîkettiklerini görüyoruz. Saîd, İmparator II. Basili komutasındaki Bizanslıların müdahalesi ve 386/996'da Haleb'i fethetmek üzere yola çıkmış olan Aziz'in Bilbîs'de ölmesi sayesinde bölgeyi Fatımîlerden koruyabilmişti. Dolayısıyla Halep, Halife Hakim zamanına kadar Fatımîlerin yönetimine

(23) Zehebî, Tarihu'l-İslâm, yazma, Dâr'ul-Kütübi'l-Mısriyye) II, 310-311.
(24) İibnü'l-Kalânisî, Zeylu Tarihi Dımeşk, s. 43-44.

boyun eğmedi.[25].

Ukaylîlerden Mukalled b. Müseyyeb'in, 386/996'da Musul'u Hamdanîlerin elinden alarak orada Ukaylîler devletini kurmasından sonra, Musul'da Fatımî propagandası yaygınlaştı. Kırvaş b. Mukalled, hicrî 401 yılı Muharrem ayında Musul, Enbar, Kûfe ve Medayin'de hutbeyi Fatımîler adına okuttu. Bu durum, Abbasîler ve Büveyhîleri çok kızdırmıştı. Hatta müteakip sene, bir kongre tertip ettiler. Bu kongrede hazır bulunanlar, Fatımîlerin Hz. Ali ve Hz. Fatıma soyundan olmadıklarına karar aldılar.[26]

İsmailiyye propagandası, 459/1067 yılında vefat etmiş olan Suleyhî hükümdarı Ali b. Muhammed'in çalışmaları sonunda, Yemen bölgesinde kuvvetlenmişti. Fatımî halifesi Mustansır, Hicaz bölgesinden Abbasî nüfuzunu silip, bölgeyi yeniden Fatımî Hakimiyeti altına almak için Ali'den yardım istemişti. Bölgede Fatımî propagandasını yaymak hususunda Ali'nin çalışmalarını, yerine geçen oğlu Melik el-Mükerrem ile onun karısı Erva devam ettirdiler.[27].

Fatımîlerin Endülüs Emevî devletiyle olan münasebetlerine gelince, cahiliyye döneminden beri Haşimî ve Emevî aileleri arasında devam eden geleneksel düşmanlık sebebiyle, iki devlet arasındaki ilişkiler, hoşnutsuzluk ve düşmanlık üzerine devam ediyordu. Fatımî halifesi Aziz Billah ile Endülüs Emevî halifesi Hakem el-Mustansır'ın birbirlerine gönderdikleri şu mektuplar mezkûr düşmanlığın devam ettiğini göstermektedir. İbn Hallikân şöyle anlatır: "Aziz, Hakem'e küfür ve hiciv dolu bir mektup yazdı. Hakem ise ona şöyle cevap verdi: "Sen bizim soyumuzu bildin ve bizi hicvettin. Eğer biz de seni tanısaydık elbette cevap verirdik"[28] Aynî de şöyle der: "Hakem, Mısır hükümdarı Aziz'e onun soyunun Hz. Ali ve Fatıma'ya dayanmadığını, asılsız bir neseb iddiasında bulunduğunu, dedesinin Batınî Kaddah olduğunu ifade etti. Mektubunun başında şöyle yazmıştı:

(25) İbn'ül-Amid, Tarihu'l-Müslimin, s. 256-258.
(26) Ebu'l-Mehasin, en-Nücûmu'z-Zahire, V., 224-227.
(27) Hammadî el-Yemenî, Keşfu esrâri'l-batınıyye ve ahbarı'l-Karâmita, 43; İbn Haldun, el-İber, IV, 251.
(28) Vefeyâtü'l-âyan, II, 152.

"Biz Mervanoğulları değil miyiz? Durumumuz nasıl kötüye gitti; ya da başımıza birçok musibetler nasıl geldi?"

Aziz mektubu okuyunca ona cevap yazdı. Mektubunun başında şöyle diyordu: "Bizden birisi doğdu mu yeryüzü onun için bayram eder, ondan dolayı minberler sevinçten titrer. Sen bizi tanıdın ve bizi hicvettin. Biz de seni tanısaydık elbette sana cevap verirdik, vesselâm"[29]

Fatımî düşmanlığı, sadece Endülüs Emevîlerine yönelik değildi. Aksine onlar yardımlariyle Fatımî devletinin kurulmasını sağlamış olan Mağriblilere karşı da düşmanca bir politika takip ettiler.

Nitekim Fatımî halifesi Muizz'in Mısır'a gidip Kahire'yi başkent yapmasından önce Mağrib bölgesine vali tayin ettiği Bülukkîn b. Zîrî es-Sanhâci ve ondan sonra gelen oğulları bölgede Fatımî davetini önemsemediler.

Sanhacî hükümdarı ile Fatımî halifesi Mustansır arasında savaş çıkmıştı. Hilâl oğullarından yardım alan Mustansır, hicrî 449 (m. 1057)'da Kayravan'ı istilâ etti. Sanhacî hükümdarı Muizz ise, Mehdiye'ye kaçtı. Ondan sonra oğlu Temîm de, Fatımî halifesi Mustansır adına hutbe okumayı bırakıp, Abbasî halifesi Kaim ve ondan sonra gelen halifeler adına hutbe okumaya başladı. Bu durum, Mehdî lâkabıyla anılan ve 523/1128'de ölen Muhammed b. Tumert tarafından Muvahhidler devleti kuruluncaya kadar devam etti. Muhammed b. Tumert'in en yakın adamlarından Abdülmü'min, hutbenin Abbasî halifesi adına okunmasına son verdi ve kendisi "Emîrülmü'minîn" ünvanını kullanmaya başladı.

c. Fatımî Davetinin Yürütülme Şekli:

İsmaililer, halka karşı, İsmail b. Ca'fer'in imametini kabul eden İsmailiyye mezhebini sevdirecek davranışlarda bulunuyorlardı.

Bu mezhep davetçileri, davet ettikleri şahıs ya da müridin, davetin rumuzlarını açıklamasından kuşkulanırlarsa, ondan sırrını kimseye aç-

(29) İkdü'l-Cuman (yazma, Dârul-kütübi'l-Mısriyye), XIX, 396.

mayacağına ve mezhebi savunma uğrunda her türlü eziyet ve işkenceye katlanacağına dâir ahd ve yemin alırlardı. Davete katılmaktaki bu dereceler, gerek gizlilik döneminde, gerekse açıktan davet döneminde geçerliydi. Fatımîler, davet işine çok önem vermişler, bunun için saraylar, kütüphaneler ve mescidlerde özel oturumlar tertip etmişlerdir.

İsmailiyye propagandası, idarî yönden "Dâi'd-duâd" yani başdavetçiye bağlıydı. Bu şahsın rütbesi "Kadı'l-kudât"dan sonra gelirdi. Fatımiyye ilkelerini yayma hususunda "Dâi'd-duâd"a 12 nakîb yardım ederdi. Çeşitli bölgelerde ona vekâlet eden vekiller bulunurdu.(30) İsmailiyye propagandasının başkanlığını yürüten Dâi'd-duâd (başdavetçi), mezhebe girmek isteyen müridlerden ya doğrudan doğruya ya da İsmailî mezhebinin hakim olduğu Mısır ve diğer ülkelerdeki vekilleri vasıtasiyle ahd ve yemin alırdı. Davetle ilgili tertip edilen toplantı ve konferansları kontrol eder, alınan kararlarda gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra tasdîk ve ilavelerini almak üzere halifenin onayına sunardı.(31) Ebu Hanife Nu'man el-Mağribî ailesi ve Müeyyed fi'ddîn Hibetullah eş-Şirazî, Dâi'd-duâd'ların en meşhurlarındandır.

Dâi'd-düâd için Halife sarayında "Dâru'l-ilim" denilen özel bir daire tahsîs edilmişti. Başdavetçi, burada toplantılar tertipler, te'lif ettiği eserlerini halka okur, erkeklere konferans verirdi. Mezhebin esaslarını öğretmek üzere kadınlar için de "Meclisü'd-da've" denilen özel oturumlar tertip ederdi.

Kendisinden önceki başdavetçi tarafından halka okunmuş kitapları ondan teslim alırdı.(32) Şüphesiz bu kitaplar, Ebû Hanife Nu'man el-Mağribî,(33) Yakup b. Kilis,(34) Müeyyed fi'ddîn Hibetullah eş-Şirazî(35) ve İsmailiyye'nin diğer davetçilerinin te'lif ettikleri kitaplardır.

(30) el-Müeyyed Fi'd-dın, es-Siretü'l-Müeyyediyye, s. 121.

(31) Makrizî, Hıtat, I, 391.

(32) Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, s. 344-345.

(33) el-Mağribî'nin meşhur kitapları şunlardır: Deâimül-İslâm fî zikri'l-helâl ve'l-harâm ve'l-kadâya ve'l-ahkâm; Kitâbü'l-himme fî ma'rifeti'l-eimme; Kitâbü'l-mecâlis ve'l-musayarât; Esâsü't-te'vîl ve iftâhu'd-da've ez-zâhira.

(34) Yakup b. Killis'in kitapları şunlardır: er-Risaletü'l-Veziriyye. Bu kitapta o, Ebu Hanife en-Nu'man'ın kitaplarındaki metodu takip etmiştir.

(35) En meşhur kitabı es-Siretü'l-Müeyyyediyye'dir.

Fatımî halifesi Hakim döneminde (375-411/985-1020) İsmailiyye davetçilerinden aşırı bir grup, halife Hakim'i ilâh kabul ettiler. Onlar, eski İsmailiyye medresesini temsil eden mutedil İsmailîlerin çoğunluğuna karşı çıktılar. Dürzîliğin kurucusu olan bu aşırıların ileri gelenleri şunlardır: Hamza b. Ali ez-Zevzenî, "Ahram" lakabıyla tanınan Hasan b. Haydara el-Fergani ve Muhammed b. İsmail Anuştekin ed-Derezî el-Buharî.

Vezir Hamza b. Ali 408/1017'de halife Hakim'in ulûhiyyetini ilan etti. Te'lif ettiği bir kitapta, Allah'ın ruhunun önce Adem (a.s.)'a hulûl ettiğini, sonra Ali b. Ebî Talib'e intikal ettiğini, Ali'nin ruhunun ise halife Aziz'e sonra da hulûl yoluyla (= incarnation) ilâh olduğuna inandıkları oğlu Hakim'e geçtiğini iddia etti.

Hamza b. Ali, Dürzilik mezhebinin hakîki kurucusu sayılmaktadır.[36] Hasan b. Haydara el-fergani el-Ahram ile Muhammed b. İsmail Anuştekin ed-Derezî ise bu mezhebin akîdelerini yaymak için büyük gayret sarfettiler. Hasan, öldürüldüğü yıl olan 409/1018'de Hakim'in ulûhiyyetini açıkça savunmaya başlamıştı.

Hakim, bu mezhebin propagandasını önce Mısır'da sonra da Suriye'de yaptırdı. Zira bu mezhep, kendi eğilimlerine uygun geliyordu. o, ulûhiyyetin kendisinde tecessüm ettiğini iddia etmişti. Kendisi, bunu her ne kadar açıklamamışsa da Allahü Teâlâ'dan başkasına verilemiyecek sıfatları kendisine nisbet eden Hamza b. Ali ve Anustekin ed-Derezî gibi taraftarlarının görüşlerini uygun buluyordu. Fatımî sarayına bağlı bazı şairler de bu inancı teşvîk ettiler. Halife Hakim'in huzûrunda Kur'an okudukları halde, Allah'ın sıfatlarından bazılarının onda da bulunduğunu söylemekte tereddüt etmediler. Hakim'in ulûhiyyetini kabul etmeyenler zımmîler gibi cizye vermeğe zorlandılar.

Dürzilerin en mühim özelliklerinden biri, tarihî olaylarının tesbîtinde

(36) "Derez" kelimesi "Dereze"nin tekili olup, elbise ve benzeri şey demektir. Arapçalaşmış Farsça bir kelimedir. "Derez" ya da "Zerez" şeklinde söylenir. "Evlâdü dereze" tabiri ise âdi ve düşük karakterliler için kullanılır. Bunlar halkın en âdileri kabul edilir. ed-Derezî (fetha ile) terzi demektir. Halk bunu "Durzi" şeklinde söyler, çoğulu "Dürûz" dur. Doğru olan: tekilinde "Derezî" çoğulunda "Dereziyye" dir. Bugün yaygın olan "Dürûz" aslında yanlıştır.

kullandıkları yeni bir takvim icad etmeleridir. Bu takvim hicrî 408 (M. 1017) yılından başlamaktadır. Ki bu yıl, Hamza b. Ali vasıtasiyle halife Hakim'in ilahlaştırılması inancının ortaya atıldığı yıldır.

Dürzîler iki gruba ayrılırlar: Birinci grup, Ruhaniler grubudur. Bu grup, Dürzî mezhebinin esaslarını bilen münevver tabakayı oluşturur. İkinci grup ise cismanîler grubudur. Bu ikinci grup, komutanlar ve halk ya da cahiller olarak ikiye ayrılır. Komutanlar harp işlerini ve vatan savunmasını üstlenirler. Avam ya da cahiller tabakası ise mezhep esaslarının adından başka hiçbirşey bilmezler.(37)

Normal olarak Cismaniyye sınıfından hiç kimsenin, Ruhaniyye sınıfına geçmesine müsâde edilmez. Ancak zor ve uzun bir denemeden sonra, Dürzî mezhebinin esaslarını hazmedebilecek kabiliyeti gösterip ileride mezhebin akîdeleri husûsunda alim ve mezhebin faydalı bir elemanı olabileceğini ispatlayanlara geçiş izni verilir.

Dürzilerin ilk dâvetçilerinden Hamza b. Ali ve diğerleri, bu mezhebin içyüzünü meydana çıkaracak birçok eser bırakmışlardır. Bu eserlerden, onların gulât-ı İsmailiyye'den olduklarını ve mezheplerinin asıl itibariyle İsmailiyye mezhebinden kaynaklanmadığını anlıyoruz. Bu risaleler, Batınıyye ve Mu'tezileden kaynaklanan felsefî görüşler üzerine binâ edilmiştir. Zira Fatımîlere göre Şerîatın temeli olan felsefe, Hakim zamanında Kur'an ve Sünnetin yerine geçmiştir. Aynı zamanda bu risalelerden, İsmailiyye mezhebinin yayılması hususunda, imam, hatip ve müezzinlerin camilerde yaptığı hizmete ilâveten, 151 davetçinin "Dâi'd-duâd"a yardım ettiğini öğrenmekteyiz.

(37) Hitti, The Origins of the Druze People and Religion, s. 43.

3. HARİCİLER

Emevî devletinin çöküşünde büyük ölçüde müessir olan Haricîler, özellikle Kuzey Afrika'da olmak üzere Birinci Abbasî dönemi halifelerini zor durumda bırakmışlardı. Zira bu bölge halkı, İbadiyye, Sufriyye ve 100.000 kişilik orduya sahip olan diğer Haricî grupların inançlarını benimsemişti. Nitekim onlar, Abbasî halifesi Mansur'a isyan ederek onun zamanında Abbasî ordularını hezimete uğratıp birkaç kez Kayravan şehrini istilâ ettiler.

Haricî tehlikesi, Abbasîlerin birinci döneminde son bulmadı. Bilakis onların, zaman zaman isyan alevlerini yakmaya devam ettiklerini görmekteyiz. Mesela: Halife Mustaîn döneminde 252/866 yılında haricî lider Müsavir b. Abdülhamid b. Musavîr eş-şarî el-Becelî, Musul valisine karşı İsyan etti. Oğlu Havsere'yi hapisten kurtardı ve bu valiye karşı savaştı. Musul'a bağlı birçok yerleşim bölgesini elegeçirdi ve Abbasî ordularını birkaç defa hezimete uğrattı. Ancak orada tutunamayarak Hadise'ye yürüdü, burayı kendisine hicret yurdu edinmişti.[38]

Müsâvir, hata edenin tevbesinin kabul edilmesi hususunda kendisine karşı çıkan Ubeyde'nin liderliğindeki Haricîlerin ayrılması sebebiyle büyük bir tehlikeyle yüzyüze gelmişti. Müsavir, Emevîlerin son dönemlerindeki mutedil Haricîler gibi, günah işleyenin kâfir olmayacağı ve tevbesinin kabul edileceği görüşündeydi. Halbuki Ubeyde, günah işleyenin tekfîri hususunda ilk Haricîlerin ilkelerine bağlıydı. Bundan dolayı hicrî 257 (M. 871) yılı Cemaziyelevvel ayında iki grup arasında savaş çıktı. Müsavir, hasmına galip gelerek onu öldürmüşse de, Abbasî halifesi Mu'temid bu fırsatı ganimet bilerek onun üzerine ordular gönderdi. Abbasî ordusu bir çok yerde onu yendi; onu Musul ve Hadise'den çıkardı. Fakat Müsavir, mücadelesini devam ettirdi, dağlarda, vadilerde peşini bırakmadığı Abbasî ordusuna karşı vur-kaç taktiği uyguladı.

---

(38) İbnü'l-Esîr, VIII, 61, 66, 72

Neticede Abbasî ordusunu zayıf düşürüp, o sırada Abbasî devletinin başkenti olan Samarra'ya dönmeye mecbûr ederek bölgeyi istilâ etti. Bölge vergisini topladı. Gücünü iyice artırdı. Abbasîler için daha tehlikeli bir rakîp haline geldi.(39)

İbnü'l-Esîr, 257/870-871 yılının olayları içinde iki Haricî lider Alî b. Müsavir ile Tavk ez-Züheyrî'nin 4 bin kişiyle Musul'da isyan ederek bölgede fitne ve fesat unsuru olduklarını kaydeder. Taberî de 260/874 yılı olaylarında, Kürtlerin haricî Müsavir'e katıldıklarını, onların Rebîa kabilesinin ileri gelenlerinden birini öldürdüklerini ve bu yüzden aralarında savaş çıktığını zikreder.(40) Hicrî 263 (M. 867) yılında Müsavir ölünce, onun yerine Haricilerin liderliğini Eyüp b. Hayyan el-Varikî el-Becelî üstlendi. Eyüp ile Muhammed b. Hurzad arasında mücadele başladı. Muhammed, Müsavir'in ölmeden önce liderliği kendisine verdiğini iddia ediyordu. Sonunda Eyüp öldürüldü. Bunun üzerine onun yerine "el-Gulam" olarak bilinen Muhammed b. Abdullah b. Yahya geçti; fakat o da öldürüldü. Bundan sonra taraftarlarını çoğaltmış olan Harun b. Abdullah el-Becelî'ye bîat olundu. Harun, İbn Hurzad'ı mağlub ederek Musul'a bağlı merkezleri istila etti ve buraların vergisini topladı. Böylece Hariciler, Musul civarına yerleştiler ve 272/885 yılında Şeyban oğullarının buraya yaptıkları yağma ve talanı engellediler. Yusuf b. Ebi's-Sac'ın bölgeyi istilasından bir sene önce, onun ordusuna karşı savaştılar ve onu hezimete uğrattılar.(41) Aynı zamanda Musul'a bağlı Ninova şehrini yağmalamaya çalışan Şeyban oğullarının harekâtını da engellediler ve bu bölgenin halkının yardımıyle onlara galip geldiler (279/892).

Ne varki, aralarındaki mücadeleden dolayı Haricîler, zayıflamaya başladı. Ebû Cevze adıyla bilinen Muhammed b. Ubâde, Harici lideri Harun'dan ayrıldı. Haricilerin bir çoğu onun sancağı altında toplanarak Harun'un kontrolunda olan bazı bölgeleri istilâ ettiler ve oralarda kendilerini savunmak için kaleler yaptırdılar. İki taraf kuvvetleri, Sincar yakınlarında karşı karşıya geldi. Harun bu savaşı kazanmış olsa da, bu savaşlar Haricîleri zayıflatmış ve Abbasîlerin onlara galip gelmesi için

(39) İbnü'l-Esîr, VII, 81.
(40) Age., XI, 232.
(41) Age., VII, 129, 151, 152, 153.

fırsat hazırlamış oldu. Halife Mutezid (279/-289/892-902)'in Amid valisi, Haricî lider Muhammed b. Ubade'yi mağlub etti ve onu Hilafet merkezine götürdü. Haricîlerin bu iç mücadelesi, Musul valisinin Harun'u mağlup etmesine de zemin hazırladı (282/895). Musul valisi Hüseyin b. Hamdan, bir yıl sonra, ona karşı zafer kazanarak yakalayıp onu da Bağdat'a götürdü. Bunun üzerine "Mu'tezid," Hüseyin b. Hamdan'a hil'at giydirdi, kuşak bağladı ve kardeşlerine hediyeler verdi. Hapiste olan Hamdan b. Hamdun'un bağlarının çözülmesini, ona iyi davranılmasını ve ihsanda bulunulmasını emretti ve onu serbest bırakacağına dair söz verdi. Harun ise fil üzerine bindirilip halka teşhir edildi. Ona ipek teşhir elbisesini giydirmek istediklerinde "Helâl değildir" diyerek kabul etmedi, ancak zorla giydirdiler, asılacağı sırada şöyle bağırdı: "Müşrikler istemeseler de Allah'tan başka hiç kimsenin hüküm verme yetkisi yoktur." Harun Haricîlerin Sufriyye kolundandı.[42].

Harun b. Abdullah el-Becelî eş-Şarî'nin ölümüyle Musul'da Haricîlerin durumu zayıfladı. Ancak Hariciler Mağrib'de Fatımîleri, Yemen'de ve özellikle Umman'da Abbasîleri sıkıştırıyorlardı.

Diğer taraftan, Mağrib'de Fatımî halifesi Ubeydullah Mehdî (296-332/909-934) döneminin sonlarında iyice güçlenen Ebu Yezid Muhalled b. Keydad liderliğindeki Haricilerin nüfuzu arttı. Oğlu Kaim zamanında tehlikeleri daha da büyüdü. Ebu Yezid'in orduları 333/945 yılında Fatımî devletinin her tarafına yayılmıştı. Hatta neredeyse o sırada Fatımî devletinin başşehri olan Mehdiyye'yi istilâ ediyorlardı. Fatımîler, ancak Halife Mansur zamanında (334-341/946-953) Ebu Yezid'in ordusuna galip gelebildiler. Yakalanan Ebu Yezid Mehdiyye'ye götürüldü. Aldığı yara yüzünden 336/948 yılının Muharrem ayında orada öldü.

Yemen ve özellikle Umman'a gelince, oralarda Haricilik iyice yayılmıştı. Onlar, 442/1050 yılında bölgenin merkezi Umman şehrini istilâ ederek Büveyhî idarecileri oradan uzaklaştırmaya muvaffak oldular, orada emniyyet ve asayişi sağladılar.

Onların lideri İbn Raşid el-Hal, "adaleti sağladı, vergiyi azalttı, halkın ürettiklerinin onda birini almakla yetindi. Kendi adına hutbe okuttu, "Raşid bi'llah" ünvanını alarak, yün elbise giydi ve kendisine cami şeklinde bir yer yaptırdı."[43].

(42) İbnü'l-Esîr, VII, 162, 165, 168, 170.
(43) İbnü'l-Esîr, IX, 311.

4. ZENCİLERİN İSYANI

İfrikıyye'li kölelerden olan bir grup zenci, Abbasi Hilâfet merkezinde terör havası estirdiler ve etrafa dehşet saçtılar. Ondört seneden fazla devam etmiş olan bu korkunç isyanların alanı, Basra ile Vâsıt arasında uzanan sulak ve batak arazilerdi. Bölgeye komşu köy ve şehirlerden, hürriyetlerine kavuşmak için kaçan köleler, gruplar halinde bunlara katıldılar. Bu köleler, hiçbir ücret alamıyor; karınlarını doyuracak az miktarda un, hurma ve kavutla geçinmek zorunda kalıyorlardı. İktisadi ve sosyal bakımdan kötü durumları, onları yöneticilerine karşı ayaklanmaya son derece hazır duruma getirmişti.(44)

Bu zencilere, Talekan halkından Ali b. Muhammed isminde, kendisinin Ali Zeynelâbidin b. Hüseyin b. Ali soyundan olduğunu iddiâ eden Fars asıllı bir şahıs liderlik ediyordu.(45) Sahibûzzenc denilen bu adam, halkı çekmekte oldukları zahmet ve meşakkatten kurtarmak için, inâyet-i ilâhiyye tarafından gönderildiğini, gaybı bildiğini ve Peygamber olduğunu iddia etti.(46) Fakat Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın soyuna mensup olduğunu iddiâ etmesine rağmen, Şîa mezhebine değil, Haricilik mezhebine bağlı olduğunu söylüyordu.

Noeldeke, bu ilginç çağrının sebebini şu ibarede açıklamıştır: "Bu devrimci lider, arkadaşlarının temayüllerini çok iyi biliyordu. Onun için her nekadar Ali ve Fatıma soyundan olduğunu söyleyerek övünse de, kendisine, arkadaşlarının demokratik temâyüllerine Şîa mezhebinden da-

---

(44) Dûrî, Dirâsat fi'l-usuri'l-Abasiyye el-Müteahhire, 67-77.

(45) Kendisinin, Ali b. Muhammed b. Ahmed b. İsa b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib olduğunu iddiâ etmiştir. İbnü'l-Esîr (VII, 72), onun isminin Ali b. Muhammed b. Abdürrahîm olduğunu kaydeder.

(46) Taberî, I, 176, Bkz., Dûrî, Age., 79.

ha çok uygun olan Haricilik mezhebi davetçisi süsü veriyordu. Zira Şîa mezhebi yönetimde verâset sistemini kabul ediyordu ki, bu taraftarlarının fikirlerine uygun değildir.(47)

Noeldeke'nin dediği gibi, İslâm âleminin tümünü korku ve dehşetle doldurabilecek güce ulaşmış fanatik bir Şîi grup olan Karmatîler mezhebinin gerçek kurucusu Karmat'ın, bu isyanında yanında olduğunu ifade etmesine rağmen mezhebi amillerin te'siriyle Sahibüzzenc'e yardım etmemesinin sebebi buradan açık bir şekilde anlaşılmaktadır.(48)

Ne varki, Sahibuzzenc, çok geçmeden gerçek temayüllerini açıkladı. Hatta düşmanları ona "Ali'nin nesebi şüpheli evlâdlığı" ve "Habîs" lakaplarını taktılar.(49)

Sahibüzenc, Irak bölgesine gelmiş, Halife Muntasır (247-248/861-862)'ın yakınlarıyle irtibat kurmuştu. Sonra 249/863 yılında Bahreyn'e gitti. Basra ve civarındaki köleleri, kölelikten kurtarmaya çağırdı, Böylece onların kalblerini kazandı. Köleler efendilerini bırakıp ona katıldılar. Dolayısıyla şöhreti gittikçe yayıldı, büyük bir güce ulaştı. Daveti, Hecer, Bahreyn ve Irak'da kabul gördü.(50) 254/863 yılında Bağdat'a gitti ve orada bir yıl kaldı. "Burada, kendisinde harikulâde ve arkadaşlarının kalbinden geçenleri bilecek hallerin zuhur ettiğini iddiâ etti."(51)

Sahibüzzenc'in sancağına işlenen aşağıdaki âyet, köleliğin kaldırılma zamanının yaklaşmış olduğunu ifade ediyordu. Bunun için o, Tevbe sûresinin 111 nci âyetini taraftarlarını aldatmak maksadiyle siyâsi bir yorumla te'vîl etmişti. Âyet meâlen şöyledir: "Allah mü'minlerden mallarını ve canlarını onlara (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda savaşırlar, öldürürler ve öldürülürler. (Bu), Tevrat'da, İncil'de ve Kur'an'da Allah üzerine bir vaaddır. Allah'dan daha çok sözünü yerine getiren kim vardır? İşte bu, (gerçekten) büyük

(47) Sketches from testern History, s. 146-147; Bkz. Browne, Lit. Hist. Of Persia, I, s. 545; Dûrî, s. 80
(48) Noeldeke, Age., s. 154.
(49) Muir, The Caliphate,
(50) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 227.
(51) İbnü'l-Esîr, VII, 73.

kurtuluştur."[52]

Sahibüzzenc bu âyeti şöyle te'vil ediyordu: "Canlarını satmış olan mü'minler, artık kulluk ve köleliğe dönmezler."[53]

Sahibüzzenc, kısa süre sonra Basra'ya geldi. Basra'daki bazı köleler de, kölelikten kurtulmak için hemen onun etrafında toplandılar. İbnü'l-Esir şöyle der: "Kölelerin sahipleri, Sahibüzzenc'e gelerek kölelerin kendilerine teslim edilmesi için her köle karşılığında 5 dinar teklif ettiler. Bunun üzerine, onları yere yatırtan Sahibüzzenc, yanındaki kölelere onları dövmeleri için emir verdi. Köleler, efendilerini veya onların vekillerini her birine 500 er kamçı vurarak dövdüler. Köle sahipleri daha sonra serbest bırakıldılar.[54].

Zenciler liderlerinin etrafında toplanmaya devam ediyorlardı. Ramazan bayramı gelince Sahibüzzenc onlara hutbe okudu ve namazı kıldırdı; hutbesinde karşılaşmış oldukları zulüm ve şiddetleri tekrar hatırlattı. Hürriyetlerine kavuşturmak ve savaşlarda aldıkları ganimetlerden faydalanmak gibi güzel vaadlerle onları ümitlendirdi. Kurdurup "el-Muhtâre" diye isim verdiği şehirde bir minber yaptırdı. Hz. Ali soyuna mensup olduğunu iddia etmesine rağmen, bu minbere çıkar, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Muaviye, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Aişe'ye lanetler yağdırır, hakaret ederdi.

Sahibüzzenc'in orduları, Irak, Huzistan ve Bahreyn'e yayıldılar. Kadisiye'yi yağmaladılar. Basralıları hezimete uğratıp Mekke'ye hacı götüren 1900 gemiye elkoydular. Halkın kalbine korku ve dehşet saçtılar. Halk bunlara karşı mukavemet edemedi ve başlarına gelen bu belâyı Halife Muhtedî (255-256/868-869)'ye şikâyet ettiler. Bu durum karşısında Halife, Türk komutanlarından birini onların üzerine gönderdi.[55] Mu'temid halife olunca (256-279/869-892) yine Türk komutanlarından biri olan Ca'lan'ı Sahibüzzenc'e karşı savaşmak üzere Basra'ya gönderdi. İki taraf arasında meydana gelen Savaşta, Sahibüzzenc galip geldi ve

(52) Tevbe (9), 111
(53) Muir, The Caliptahe, s. 545
(54) VII, 47.
(55) İbnü'l-Esîr, VII, 75-76; Suyûtî, Tarihu'l-Hulefâ, s. 242.

Ca'lan'ı öldürdü. Basra körfezi ve Şattularap yakınlarındaki Übülle şehrini istîla etti, sonra da Ahvaz'ı elegeçirip şehri yıktı. Basra ve civarındaki halkı, ülkelerini terk edip Zencilerin nüfûzundan uzak şehirlere gitmek zorunda bıraktı.

Zenciler, İslâm ülkesi merkezlerinin çoğunda Halkın kalbine korku ve dehşet saçmışlardı. Nitekim hicrî 257 yılında Basra'yı istilâ edip halktan bir çoğunu öldürdüler, Ulu camii yıkıp şehri ateşe verdiler; neredeyse Hilafet merkezine gidecek duruma geldiler.(56)

Sahibüzzenc'in taraftarları, Vâsıt ve Ramehürmüz'e girdi.(57) Halife Mu'temid, onların büyük bir kısmını öldüren Musa b. Boğa gibi birçok meşhur komutanını onlara karşı gönderdi. Fakat, Musa karşısındaki bu hezimet, onların gücünü kıramadı, bilakis tehlikeleri daha da artıyor, Irak ordusuna karşı kazandıkları zaferler, birbirini takip ediyordu. Bunun üzerine Halife Mu'temid, Muhtedî tarafından Hicaz'a sürgün edilmiş olan kardeşi Ebû Ahmed Muvaffak'ı Bağdat'a getirtti ve onu Zencilere karşı savaşla görevlendirdi. Ebu Ahmed ve Musa b. Boğa'nın bazı savaşlarda mağlup etmelerine rağmen Zenci orduları, Irak, Huzistan ve Bahreyn'de muntazam gruplar halinde, gayesi soygun ve yağma olan çarpışmalarını devam ettirdiler ve halkın kalbine korku ve dehşet saçtılar.

Muvaffak, diğer düşmanlarından emîn olunca, Zencilere karşı savaşma imkânı buldu, ordunun komutanlığını bizzat kendisi üstlendi ve hicrî 267 yılının Safer ayında Bağdat'tan çıkıp Vâsıt üzerine yürüdü. Zencilerin büyük bir birliğini hezimete uğrattı ve bazılarını esir aldı. Muvaffak'ın zencilere karşı zaferleri, devam etti, nihayet onları sürüp Ahvaz'dan çıkarttı. Onların "Muhtâre" adındaki şehirlerini kuşattı. Bu şehrin karşısında bir şehir kurup kendi adına nisbetle "Muvaffakıyye" adını verdi.(58) Abbas b. Muvaffak, Sahibüzzenc'in yardım ve erzak yollarını keserken, babası, şehrin batı tarafını istîla etti.(59) Zencilerin bazı liderleri, zafer ümidleri kesildikten sonra, eman istemeye mecbûr

(56) İbnü'l-Esîr, VII, 86-87.
(57) Aynı eser, VII, 111, 117.
(58) Aynı eser, VII, 124-125.
(59) Aynı eser, VII, 139-140.

kaldılar. Bir süre sonra kalan isyancılar da, Muvaffak'a katılmaya başladılar. Muvaffak, onlara emân verdi, onlara karşı iyi davrandı ve bağışladı. Sonunda kaleleri düştü, esaret ve kölelikten kurtulmuş olanlar eski durumlarına döndüler, liderleri "Habîs" ise öldürüldü.(60)

Yukarıda geçtiği gibi, Abbasîlerle Zenciler arasındaki savaşlar, 14 yıl (255-270/869-884) sürdü; nihayet Muvaffak ve komutanları onlara son verdiler. Sahibüzzenc'in komutanlarından "Behbuda" öldürülüp başı kendisine getirilince Muvaffak secdeye kapandı, o sırada ordudan tekbir ve tehlîl sesleri yükseldi. Ancak Sahibüzzenc'in askerlerinden biri, Muvaffak'ın göğsüne bir ok atıp Ramehürmüz'e kaçmıştı. Şehrin valisi onu yakalayıp Muvaffak'a gönderdi. Muvaffak'ın, Mu'temid'den sonra Hilâfet makamına gelen oğlu Abbas onu öldürdü. Suyûti bu savaşlarda ölenlerin sayısının 501.000'e ulaştığını zikretmiş(61); el-Fahri müellifi ise 502.00'e ulaştığını kaydetmiştir.(62) İbnül-Esîr'in anlattığına göre Sahibüzzenc, yıllarca Abbasi devletini zor durumda bırakıp, büyük miktarda mal ve can kaybına sebep olduktan, 14 yıl altı gün İslâm ülkesini terör ve anarşiye boğduktan sonra hicrî 270 yılının Safer ayında öldürülmüştür.(63) Bu olay üzerine Bağdat en güzel şekilde süslendi. Sahibüzzenc'in bir mızrak üzerine asılan başı, sevinç gösterileri arasında dolaştırıldı. Zencilerin istîla ettiği bölgelerin halkı da ülkelerine döndüler. Şairler bu zaferi dile getiren şiirler yazdılar.

(60) Muir, Caliphate, s. 546.
(61) Tarihu'l-hulefâ, s. 242.
(62) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 227.
(63) VII, s. 141

5. MU'TEZİLE

A. Mu'tezile mezhebinin gelişmesi:

Mu'tezilenin, Abbasîlerin birinci döneminde, özellikle Kur'an'ın yaratılışı husûsunda Mu'tezile görüşünü benimseyen ve bu inancın zihinlere yerleşmesi uğrunda Halifelik nüfuzunu kullanan Me'mun döneminde parlak çağını yaşadığını, kitabımızın ikinci cildinde[64] anlatmıştık. Mu'tasım da, Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul ederek, halkı bunu kabûle zorlama husûsunda kardeşi Me'mun'un siyasetini takip etmişti. Vâsık da aynı şekilde Mu'tezile'yi desteklemek ve kendi dinî görüşlerini halka zorla kabul ettirmek için şiddet kullanmak husûsunda amcası Me'mun ve babası Mu'tasım'ın siyasetini devam ettirdi. Hatta o, Bizans Devletindeki Müslüman esirleri kurtarmayı, bu esirlerin Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeleri şartına bağladı. Bu inancı benimsemeyen esirlerin İslâm'dan çıkmış olduklarına hükmetti.

324/936 yılında vefat etmiş olan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Mu'tezile'nin görüşlerini açıklamış, tevhîd, mekân, rü'yet, Allah'ın kudreti ve ilmi, Allah'ın semî' ve basîr olması husûsundaki ihtilâfları, Allah'ın diğer sıfatları, kader ve diğer mes'eleler hususundaki inançları hakkında bilgi vermiştir.[65] Eş'arî, Mu'tezile'nin tevhîd ve diğer meseleler husûsundaki görüşlerini aşağıdaki ibârede özetlemiştir:

"Mu'tezile, Allah'ın bir olduğu ve benzerinin bulunmadığı hususunda müttefiktir. Onlara göre, Allah semî' (işiten) ve basîr (gören)dir. O ne cisimdir, ne ceseddir, ne cüssedir, ne sûrettir, ne ettir, ne kandır,

---

(64) II, 286-88.
(65) Makalâtü'l-İslâmiyyîn, 155-156.

ne şahıstır, ne cevherdir, ne arazdır. Onun rengi, tadı, kokusu yoktur, dokunulacak bir şey değildir. Harareti, soğukluğu, yaşlığı ve kuruluğu yoktur. Uzunluğu, genişliği, derinliği, birleşmesi ve ayrılması yoktur. O hareket etmez, bir yerde de durmaz, bölümlere ayrılmaz, onun parçaları, cüzleri ve âzâları yoktur. Sağı, solu, önü, arkası, üstü ve altı yoktur. Onu, mekân kuşatamaz, üzerinden zaman geçemez. Ona dokunmak, O'ndan ayrılmak, mekânlarda O'na hulûl etmek mümkün değildir. Mahlûkatın sonradan yaratıldıklarına delâlet eden sıfatlarından herhangi biriyle vasıflanamaz, mütenâhilik (sonlu olmak) vasfıyla da vasıflanamaz. Hacim, alan ve yönlere gitmekle nitelenemez, sınırlı değildir. Doğuran ve doğurulan değildir. Miktarlar onu kuşatamaz, perdeler onu örtemez, duygu organları idrak edemez, insanlarla mukayese edilemez, herhangi bir şekilde mahlûkata benzemez. Felâkete uğramaz, musîbetler ona te'sir etmez. Akla gelen ve hayalle tasavvur olunabilen hiçbir şeye benzemez. O evveldir, sonradan yaratılmışlardan öncedir. O, yaratılmışlardan önce vardı, o devamlı olarak âlimdir, kâdirdir, diridir ve devamlı böyle olacaktır. Onu gözler göremez, basarlar O'nu idrâk edemez, hayaller onu kuşatamaz, kulaklarla işitilmez; O bir şeydir fakat eşyaya benzemez; âlimdir, kadirdir, diridir, fakat yarattığı âlim, kadir ve dirilere benzemez; O tek olarak kadîmdir (evveli yoktur), ondan başka kadîm yoktur, ondan başka ilâh ta yoktur; mülkünde ortağı, saltanatında vezîri yoktur. Yaratışında herhangi bir yardımcı olmadığı gibi, mahlûkatını önceki örneklere bakarak yaratmamıştır, onun için, bir şeyi yaratmak diğerinden daha kolay veya daha güç değildir, onun için menfaat sağlamak diye bir şey yoktur. Ona zarar da dokunmaz, ona sevinç ve zevk ulaşmaz, acı ve eziyet dokunmaz. Onun sona erecek bir gayesi yoktur, yok olmak onun hakkında caiz değildir. Ona âcizlik ve noksanlık gelmez. Kadınlara dokunmaktan, arkadaş ve çocuk edinmekten münezzehdir. İşte Mu'tezilenin "Tevhîd" hususundaki tüm görüşleri bunlardan ibârettir. Haricîlerle Şia'nın çeşitli grupları her nekadar bu prensipleri bozar ve onları terk eder görünseler de bu görüşlerde onlara iştirâk ederler.(66)

(66) Makalatâ'l-İslâmiyyîn, s. 155-156.

Mu'tezile mezhebi, Abbasîlerin ikinci döneminde daha da gelişti. Dozy bu mezhebin gelişmesini güzel bir şekilde özetlemiş ve şöyle demiştir: "Bu mezhep yeni bir şekil aldı ve Aristo felsefesinin etkisi altında yayıldı. Aynı zamanda, yapısı gereğince muayyen noktalarda birleşebilen birçok gruplara ayrıldı. Çeşitli gruplara ayrılmış olmakla birlikte, bütün Mu'tezilîler, Allah'ın sıfatlarını inkâr etmişler ve Allah'ın birliğine zıt düşen her görüşe karşı çıkmışlardır. Allah'ı zulümden tenzîh etmek için, insanın fiillerinin yaratılmasında tam bir hürriyet sahibi olduğunu kabul etmişlerdir. İlkelerinden biri de kurtuluş vesîlelerini ve doğru yolları bilmenin yalnızca akılgücüne bağlı olduğunu, ister vahiyden önce, isterse vahiyden sonra olsun bu meselelerin aklın ışığında çözülebileceğini kabul etmeleridir. Yani bu meseleleri çözmek için kişinin herzaman ve her yerde akla müracaat etmesi gerekmektedir. Mu'tezilenin kolları bu ortak ilkelere, kendilerine has bazı görüşler de ilâve etmişlerdir."[67]

Mu'tezile alimlerinin büyük bir kısmı, çalışmalarını büyük ölçüde Kelâm ilmi alanına teksîf etmiştir. Aynı mezhebin bazı kolları ise, kendilerini İslâm'ın ruhundan ve onun ilkelerinden uzaklaştıracak münazara ve cedel tutkusunun peşine takılmışlardır. Bunların bazıları, tenâsüha (ruhların intikaline) inanıyorlardı. Kaderî Ahmet b. Hait'in taraftarları olan Haitiyye ve Asker Mükrem Mu'tezîlilerinden olan Himâriyye'nin bütün Mu'tezilî gruplara ve Ehl-i Sünnete karşı çıkışlarına dair Bağdâdî'nin anlattıkları, bu kanaatın doğruluğunu göstermektedir. Nitekim Kaderiyye'den olan Ahmet b. Hait, i'tizal husûsunda Nazzam'ın görüşündeydi, tenâsuha inanırdı. O ve Fazl el-Hadesî, yaratılmışların iki Rabbi ve iki yaratıcısı olduğunu iddiâ etmişlerdir. Bu rabların birisi kadîmdir ki, o yüce Allah (c.c.)'dır, diğeri de yaratılmıştır, o da Meryem oğlu İsa'dır. Bunlar, Hz. İsa'nın doğum manasında değil peygamberlik manasında, Allah'ın oğlu olup âhırette halkı hesaba çekecek olanın Hz. İsa olduğunu iddia etmişler, aşağıdaki âyetlerden yüce Allah'ın bunu kasdettiğini savunmuşlardır; "Melekler sıra sıra olduğu halde Rabb'ın emri geldiği zaman"[68], "Onlar, ancak buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerin gelmesini işin bitirilmesini bekliyor-

(67) Essai sur l'Histoire de l'İslamisme (Tercüme, Victor Chauvin) Paris, 1879, s. 105, 107.

(68) Fecr sûresi (89), 22.

lar değil mi? Halbuki bütün işler tekrar Allah'a döndürülecektir.(69) Onlara göre Adem'i kendi suretinde yaratan O'dur. Bu görüş, yüce Allah'ın kendi suretinde bir ilâh yarattığına dair mevcûd olan bir rivayetin te'vilidir. Hazret-i Peygamber in "Rabbinizi ayı dolunay halinde iken gördüğünüz gibi göreceksiniz" anlamına gelen sözündeki Rabb'den maksadın da İsa olduğunu savunmuşlardır. Yine Resûlullah'ın "Allah aklı yarattı ve ona: Yaklaş, dedi. O da yaklaştı.Sonra ona geri dön! Dedi. O da geri döndü. Bunun üzerine Allah şöyle dedi: Senden daha değerli bir şey yaratmadım, seninle verir, seninle alırım" sözünden İsa'yı kasdettiğini iddia etmişlerdir. İbn Hait, Mesih (Hz. İsa)'in bir bedene bürünmeden önce akıl halinde olduğuna inanır. İbn Hait ile Fazl el-Hadesî iyi işlerin tümünü, Hz. İsa'nın yarattığını, ahirette mahlukatı onun hesaba çekeceğini de savundular. Görüşlerinde şaşılacak bir husus ta Hz. İsa'nın atası Hz. Adem'i de yarattığını kabul etmeleridir(70). Mu'tezileye mensup diğer bazı aşırı gruplar da, hayvanlar topluluğundan her birinin kendi cinsinden bir peygamberi olduğunu düşünürler. Ne gariptir ki, bunlar bu inançlarında Kur'an'dan şu iki âyete dayanmaktadırlar: "Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyle uçan kuşlardan (ne varsa) hepsi ancak sizin gibi ümmetlerdir. Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık, nihayet onların hepsi toplanıp Rablerinin huzuruna getirileceklerdir. Âyetlerimizi yalanlayanlar, karanlıklar içinde kalmış sağır ve dilsizlerdir. Allah dilediğini şaşırtır, dilediğini de doğru yola koyar."(71)

Ancak, bütün Mu'tezileyi bunların sapıklıklarıyla itham etmek âdil bir davranış olmaz. Mu'tezile dinin emir ve yasakları husûsundaki görüşleri noktasından, akıl gücüne inanan ve aklın eşyanın tabiatını anlayabileceğini kabul eden Müslüman rasyonalist gruplardan biridir. Bu nedenle, Hz. Peygamber aksini söylediği halde, onlar Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul ederler. Bu iddiâlarının doğruluğuna şunu delil getirirler: "Eğer Kur'an'ın yaratılmış olmadığı kabul edilirse, bu durum ezelî ve ebedî iki varlığın mevcûdiyetini kabûle götürür. Fakat Kur'an'ın ya da Allah kelâmının yaratılmış olduğu kabul edilirse, Kur'an'ı Al-

(69) Bakara sûresi, (2), 210.
(70) el-Fark beyne'l-Fırak, 261 vd.
(71) En'am sûresi (6), 38-39; Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, I, 80-81.

lah'ın sıfatlarından bir sıfat olarak düşünmemiz mümkün değildir. Çünkü ilâhi sıfatlar sabit ve değişmeyen sıfatlardır. Mahluk olan Kur'an'ı ilâhi sıfat olarak kabul edersek hâdis (sonradan yaratılan) olan birşeyin kadim (evveli olmayan) bir şeye sıfat olması gerekir, ki bu da mümkün değildir. Çünkü bunda eşyanın gerçeklerini ters çevirme vardır, zira hâdis olan birşeyin kadîm olan bir şeye sıfat olması sahîh olsaydı, bu durum kadîme sıfat olduğu için hâdisin kadîme çevrilmesi, ya da kendisine hâdisin sıfat olmasından dolayı kadîmin hâdise çevrilmesi şeklinde kaçınılmaz iki neticeden birine götürürdü.

Bunun yanında, vahiy akîdesi, Mu'tezile tarafından şiddetli bir şekilde sarsılmıştır. Hatta onlardan birçoğu, yüce Allah'ın "De ki: Andolsun bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak üzere insanlar ve cinler bir araya gelseler ve birbirlerine destek olsalar onun benzerini ortaya koyamazlar"[72] şeklindeki emrine karşı çıkarak, herhangi bir insanın Kur'an'ın benzerini ya da daha güzelini meydana getirmesinin mümkün olduğunu açıkça ilan etmişlerdir. Vahiy fikrinin manası şudur: Kur'an Allah kelâmıdır, Muhammed (S.A.V.)'e vahy olunmuştur. Mu'tezile, Allah'ın ezeliliği yanında, Kur'an'ın da ezeli oluşuna inanmanın şirk olduğu kanaatını taşır.[73]

Buna göre Mutezile, Kur'an'ın ezeliliği, yani Allah kelamı oluşu akidesine karşı çıkmaktadır. Şûrâ Sûresindeki "Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip izniyle dilediğini vahyeder. O, yücedir, hakîmdir."[74] âyetiyle bildirdiği şekilde Allah'ın insanla irtibat kurarak ona vahy etmesi manasındaki vahiy fikrine de karşı çıkmıştır. Mûtezile, Allahu Teâlâ için tecessüd kokusu bulunan her fikre kulak asmamıştır. Mesela: Peygamber (S.A.V.) şöyle buyurmuştur: "(Kıyamet gününde) Rabbınızı dolunay gecesinde ay'ı gördüğünüz gibi göreceksiniz." Mûtezile, bu hadisteki, Allah'ın görüleceği görüşünü benimseyenleri "müşebbihe" veya "mücessime" olarak adlandırmıştır. Ehl-i sünnetin, zahirine göre anladığı bu kelimeler, ne tarafa yürürlerse yürüsünler onları çıkmaza götüren birer engel olmuştur. Buna karşılık Ehl-i Sünnet, bu hadisi, insanlar öldükten sonra

(72) İsrâ sûresi, (71), 88.
(73) De Boer, Tarihu'l-Felsefe fi'l-İslâm, s. 56.
(74) Şûrâ, (42). 51,

Allah'ı basiret gözüyle göreceklerdir, şeklinde tefsir etmiştir. Diğer taraftan Mûtezile, Allah'ın küfrü yarattığını reddeder, ilahi adâlete aykırı olduğu gerekçesiyle Allah'ın zarar vereceğini kabul etmezler. Yani Allah'ın, kafirlerin küfrünü murat edip, onları ona sevk etmesini, sonra da bu sebeple onları cezalandırmasını zulüm kabul ederler ve buna inanmazlar.(75) Zira Allah'ın iradesi birbirine muhalif olmaz, onun mülkünde sadece onun dilediği olur. İnsanın, kendi fiillerini yapmak zorunda olduğu kanaatinde olan Cebriyye'nin görüşünün aksine Mutezile, insanın, fiillerinde hür olduğunu kabul eder. Onlar, Kur'an'da mevcut olan mucizeleri kabul etmezler. İsrail oğullarına yol açmak maksadıyla Musa (A.S.) için denizin yarılmasını redderler. Halbuki Musa (A.S.), onları Mısır'dan çıkarıp Arabistan'a getirmiştir. Bu hususta Şuarâ Sûresindeki şu âyete muhalefet ederler: "Bunun üzerine Musa'ya "Elindeki asa ile denize vur!" diye vahyettik (vurunca deniz) derhal yarıldı. Her parça koca bir dağ gibi oldu."(76) Yine Hz. Musa'nın asasının yılana dönüştüğünü "Onu hemen yere attı.. Bir de ne görsün, hızla sürünen bir yılan oldu."(77) Ve Hz. İsa'nın ölüleri dirilttiğini inkâr ederler. Hz. Muhammed de mucizelerinin onlar tarafından inkâr edilmesinden kurtulamamıştır.

B. Mu'tezile'nin Yunan Felsefesinden Etkilenmesi:

Mutezile, uzun zamandan beri Eski Yunan felsefesinden büyük ölçüde etkilenmişti. Browne'nun(78), Steiner'den(79) nakline göre, Ebu Cafer Mansur (136-158/754-775) ve Me'mun (198-218/813-833)'un desteğiyle Arapçaya çevrilmiş olan Eski Yunan filozoflarına ait eserlerin tercümelerini ilk okuyanlar, Mutezile alimleridir. Bu tercümelerden bütün faydalı bilgileri iktibas etmişler; ancak çalışmalarını bu bilgileri Kur'an'ın getirdiği İslamî bilgilere ilave etmeğe yöneltmişlerdir. Ne var ki, bu İslamî bilgiler, Yunan kültürünün ihtiva ettiği fikirlerin, ilmî ve fel-

(75) Şunu kastediyorlar: Her insan imanı kabule müsait olarak yaratılmıştır. Kafirler Allah'ın iradesiyle değil kendi inatlarından dolayı kâfir olurlar. Yani Allah kafirlerin küfrünü murat etmez, onlar Allah'ın iradesiyle değil, sırf kendi iradeleriyle kafir olmuşlardır.

(76) Şuarâ Sûresi, 26/63.

(77) Taha Sûresi, 20.

(78) Browne, 1, 288.

(79) Steiner, Die Mu'taziliten Oder die Freidenker im İslâm, s. 5

sefî manaların tümü içinde, dar bir daire içerisinde kalmıştır. Dolayısıyla Mutezile alimleri, Eski Yunan felsefesinden aldıkları bu malumatı İslâmî kültürle birleştirerek, İslâm'ın esasları ve ilkeleri ile bağdaşır yeni bir kültür oluşturmaya çalışmışlardır.

Büyük İslâm filozoflarının bazılarını saymak yerinde olacaktır: Ebu Nasr Farabî (öl. 339/870) tartışmasız en büyük islâm filozofudur. Onun hakkında İbn Hallikân şöyle der: "O, İslâm filozoflarının en büyüğüdür. Müslüman filozoflar içinde yetiştiği ilimlerde, onun rütbesine ulaşan olmamıştır.(80) Daha önce adı geçen Reis İbn Sina (öl. 428/1037) onun kitaplarıyla yetişti ve te'liflerinde onun fikirlerinden faydalandı. İslâm filozoflarından biri de İbn Rüşd (595/1189) dür. Göründüğüne göre, muasırlarının dinî meseleleri araştırma hususunda münazaradan çekindikleri, mümkün mertebe bu meselenin münakaşasını büyütmekten sakındıkları bir zamanda, gayretlerini özellikle Mutezile'nin harekete geçirdiği fikirleri araştırmaya tahsis etmiş olan Kindî (öl. 260/873) ise bu sahada onlardan öncedir. O sırada İlahiyat ilmi, tabii ilimler ve herbirinin felsefe içindeki ilgi alanları, açık sınırlarla birbirinden ayrılmıştı. Bundan dolayı, aralarını uzlaştırmak yolunda herhangi bir problem çıkmadı. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Felsefe içindeki durumları itibarıyle ilahiyat ilmi ve tabii ilimler birbirlerinden tamamıyla müstakildi. Nitekim Steigner de şöyle der: Aristo Okulu öğrencilerinden olan Arap filozofları, gerçekte filozof olmaktan daha çok müsbet ilimlerde otoriteydiler. Onların başlıca çalışma alanları, tıp ve astronomi ilimlerinin dışındaki müsbet ilimlere münhasırdı.(81).

Mu'tezile'nin çalışmaları sonucu, itizal fikri ve felsefesiyle din arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Mu'tezile bütün kuvvetini, Basra ve Bağdat mekteplerinin tahrik ettiği bu sürekli münakaşalarda tüketmiştir. İbn Sina'nın muasırlarından olan Ebu'l-Hasan el-Basrî, bir çok hususta bazı noksanlıkları tamamladığı gibi, Mu'tezile'nin ilkelerini hür düşünceyle ele alanların sonuncusu olmuştur. Mu'tezile ile muarızları arasındaki mücadele, en şiddetli bir şekilde sürüp gitti. Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin karşılarına dikilmesine kadar, Mu'tezile kuvvetini muhafaza etti. Hüccetül-İslâm Gazalî ise onları tamamıyla yıktı.

(80) Vefeyat, II, 76.
(81) Bkz. Browne, I, 289.

6. EHL-İ SÜNNETİN GÜÇLENMESİ

Abbasîlerin ikinci döneminin başlarından itibaren Mu'tezile mezhebi zayıflamaya yüz tuttu. Zira bu dönemin ilk halifesi olan Mütevekkil, selefleri Me'mun, Mu'tasım ve Vasık'ın tersine, halifeliğine Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü yasaklamakla başladı. Daha sonra da Kelâm alimlerinden bir grup, ortaya atılarak Mu'tezile'ye karşı mücadele ettiler. Bu alimlerin mücadele ettiği mezheplerden biri de hicrî üçüncü asrın sonlarına kadar varlığını devam ettirmiş olan Kerramiye mezhebiydi.

Ehl-i Sünnet mezhebinin zaferine gelince, bu zafer Ebu'l-Hasen el-Eşarî'nin meydana çıkışıyla zirveye ulaşmıştır. Bu da şöyle olmuştur: Halife Mütevekkil'in ölümü üzerinden daha 12 sene geçmemişti ki, Mu'tezile mezhebinin kucağında büyüyecek olan Eş'arî dünyaya geldi (260/873). Kendisine kazandırdıkları mantıkî silahlarla silahlandıktan sonra, yaşı kırka geldiğinde onların ilkelerini bıraktı ve hayatının kalan döneminde bu silahlarla onlara karşı mücadele etti, onların görüşlerine karşı muvaffakiyet ve başarı ile sonuçlanan güçlü bir hamle yaptı. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Dumetulcendel'de Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında hakemlik yapan iki şahıstan biri olan Ebû Musa el-Eş'arî'nin soyundandır.

Eş'arî, Mu'tezilî hocası Cübbaî'den ayrıldıktan sonra kelam ilminde iki ya da üçyüzü aşkın eser telif etmiştir. Meşhur eserleri şunlardır: Kitabu'l-luma, Izahu'l-burhan, Kitabu't-Tebyin an Usûli'd-din, Kitabu'şşerhi ve't-tafsîl fi'r-reddi alâ ehlil-ifki ve't-tadlîl. Eşarî, dinsizler ile Mu'tezile, Rafiziler, Cehmiyye, Haricîler gibi bidatçı gruplara karşı birçok reddiye kitapları yazmıştır.[82]

Eşarî, Mu'tezile'ye karşıkoymuş, görüşlerinin çoğu Ehl-i Sünnetin genel kanaatı olmuştur. Şehristanî şöyle der: "Eş'ari'nin vaad, vaid, isimler, hükümler, nakli ve aklî deliller hususundaki görüşleri Mu'tezi-

(82) İbn Hallikan, 1, 27, Dozy, Histoire de l'Islamisme, s. 252-256.

le görüşlerine bütünüyle zıttır. O şöyle der: İman, kalb ile tasdikten ibarettir. Dil ile söylemek ve şartlarına göre amel etmek onun detaylarıdır. Bir kimse, kalb ile dasdik eder, yani yüce Allah'ın birliğini kabul eder, peygamberlere ve Allah katından getirdikleri kitaplara kalp ile iman ederek tasdik ederse, imanı sahihtir. Bu halde iken ölürse kurtuluşa erecek mü'min olarak ölür. Yukarıda zikredilenlerden bir şeyi inkar etmedikçe imandan çıkmaz. Büyük günah işleyen, tevbe etmeden ölürse, onun durumu Allah'a kalmıştır. Yüce Allah onu ya merhametiyle bağışlar, veya Peygamber (a.s.) ona şefaatçı olur, çünkü o, "şefaatım, ümmetimden büyük günah işleyenler içindir." buyurmuştur; ya da onu günahına göre cezalandırdıktan sonra rahmetiyle cennetine kor. Ebedî olarak kafirlerle birlikte cehennemde kalması caiz değildir. Çünkü kalbinde zerre kadar imanı olanın sonunda cehennemde kalmayacağına dair hadis varid olmuştur. Büyük günah işleyen, tevbe ettiği takdirde, akıl yoluyla onun tevbesini kabul etmenin Allah üzerine vacip olduğunu söyleyemem; çünkü farz kılan Allah'ın kendisidir. Bir şeyi yapmak onun üzerine farz olamaz. Ancak, tevbe edenlerin tevbesinin ve darda kalıp da dua edenlerin dualarının kabul edileceğine dair naklî delil vardır. Yarattıklarının sahibi odur, O dilediğini yapar, dilediği şekilde hükmeder. Yarattıklarının tümünü cennete ya da cehenneme koysa, yine zulüm olmaz. Çünkü zulüm, tasarruf edenin, tasarruf hakkı olmadığı bir hususta tasarruf etmesidir. Başka bir tarifle de; bir şeyi konulması gereken yerden başka bir yere koymaktır. Halbuki Allah mutlak maliktir, ondan zulmün sadır olması düşünülemez ve ona zulüm isnad edilemez.(83)

Ehl-i Sünnetin ihyasında Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin çalışmalarının büyük faydası olmuştur. Hatta o, neredeyse Mu'tezile mezhebine kesin bir şekilde son verme noktasına gelmiştir. Ebu Bekir es-Sayrafî'nin şu sözü de bunu göstermektedir: "Allah, Eş'arî'yi yeryüzüne çıkarıncaya kadar Mu'tezile mezhebi mensupları başları dik geziyorlardı. Eş'arî gelince onları huni deliğine soktu."(84)

Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile'ye karşı zaferi Huccetu'l-İslâm İmam Gazalî ile tamamlanmıştır. O, mesaisini Ehl-i Sünnet mezhebini yüceltmek, buna karşılık Mu'tezile ve felsefeyi yıkmaya yöneltmiştir.

(83) el-Milel ve'n-nihal, 1, 132-133.
(84) İbn Hallikan, 1, 327.

7. TASAVVUF

a. Mu'tedil Mutasavvıflar:

Bu asırda, müslümanların zihinlerini meşgul eden meselelerden biri de tasavvuftur. Şöyle ki: Zühd ve takvasıyla şöhret yapmış müslümanların pek çoğu, Kelam ilminde, Allah sevgisine düşkün gönüllerini tatmin edecek şeyleri bulamadılar. Bunun üzerine, Allah'a, zühd, takva ve onun sevgisinde fenâ bulmakla yaklaşmayı düşündüler. Bundan dolayı onlar "Mutasavvıflar" diye isimlendirildiler. Tasavvuf kelimesinin türeyişi hakkında Browne şöyle der: "Sûfiyye ismiyle, Yunanca Sofis (filozof) veya Sophist kelimeleri arasında herhangi bir alâka yoktur. Bu kelime, mutasavvıfların söylediği gibi "Safâ = temizlik" ya da İslâm'ın ilk dönemlerinde Medine'de Mescid-i Nebevî'nin bir köşesindeki sofada barınıp, zamanlarını ilim ve öğretime hasreden, hayatlarını bu yolla kazanan muttakî âlimlere verilen "Ehlu's-Suffe" adından da gelmez.[85] Diğer karinelerden de anlaşıldığı gibi, "sûfiyye" kelimesi, Arapçadaki "Suf = yün" sözcüğünden türetilmiştir. Nitekim Farsçada onlara "pashnima-push" ismi verilmiştir ki, bunun manası da yün elbiseler demektir. Sade hayat ve takvalarıyla tanınan ilk müslümanlar, sûfiyye kelimesinin türetildiği suf = yün elbiseleriyle temayüz etmişlerdir.[86] Mes'ûdî, Ömer b. Hattab'ın deri yamalı yün cübbe giydiğini ve bir aba örtündüğünü, Selman-i Farisî'nin de yün elbise giydiğini söyler.[87] Ebu Ubeyde b. Cerrah için de aynı şey söylenir. O, üzerinde kaba bir yün elbise olduğu halde, halk içerisine çıkardı.[88]

---

(85) Tâcu'l-arûs ve İbn Kesir'in en-Nihayesi'nde şöyle zikredilmiştir: "Suffe ehli, muhacirlerin fakirlerinden olup İslam'ın misafirleridir, onlardan hiçbirinin oturacak evi yoktur. Mescid-i Nebevî'nin bir köşesinde yapılmış gölgelikte "suffe" barınırlardı.

(86) Lit Hist. of Persia, s. 297.

(87) Mürûcu'z zeheb, 1, 417.

(88) Age., 1, 418.

Zaman ilerledikçe, müslümanlar arasında maddeye düşkünlük, iyice yaygınlaştı. Bu durumda bazı müslümanlar, giyim konusunda Resulullah (s.a.)'ın sünnetini korudular ve muasırlarının dalmış olduğu lüks ve israfı sessizce protesto ettiler. Dolayısıyla bunlara "Sûfiyyûn = Sûfiler" denildi ve genel olarak muhafazakârların karşılaştıkları şeylerle karşılaştılar. 569/1173 yılında vefat etmiş olan Kuşeyrî, ilk mutasavvıflardan bahsederken şöyle demiştir: "Bid'atlar yaygınlaştı. Gruplar, birbirlerine karşı düşmanca davranmaya başladılar. Her bid'at ehli veya her grup, kendi içlerinde takva sahibi kimselerin bulunduğunu savunuyordu. O sırada Allah'ın emirlerine riayet edip, kendilerini murakabe eden, kalplerini gaflet belâlarından koruyan Ehl-i Sünnet ileri gelenleri, "sûfiyye" ismiyle anılmaya başlandı. Onlara bu isim, hicrî ikinci asrın sonlarından biraz önce verilmiştir.(89) İranlı meşhur şair Abdurrahman Câmî, sûfî olarak isimlendirilen ilk şahsın, Kûfe'de doğup hayatının büyük bir kısmını Şam'da geçiren ve 160/777-778 yılında vefat eden Ebû Hâşim olduğunu açıklamıştır. Tasavvuf nazariyelerinin sınırlarını çizen, onları şerh eden ilk mutasavvıf ise İmam Malik'in talebesi Zünnûn-i Mısrî'dir. Bu nazariyeleri şerh eden, onları bablara ayıran ve yayılmasını sağlayan da Cüneyd-i Bağdâdî'dir ki, 398/910 yılında vefat etmiştir. 334/945'te ölen Ebu Bekir Şiblî ise minberlerden halkı tasavvufî bir hayat yaşamaya çağırmıştır.(90) Belki de, halis ve gerçek tasavvufun en güzel örneği, zühd ve takvasıyla şöhret bulan Rabiatü'l-Adeviyye'dir. Kadınlar onun etrafında toplanır, onun nasihatlarını dinlerlerdi. Câmî, aşağıdaki şiiri naklederek bu hususa işaret eder:

"Eğer kadınlar, bahsettiğimiz kadın gibi olsaydı, mutlaka erkeklerden üstün kılınırlardı.

İsminin müennes olması, güneş için ayıp olmadığı gibi, isminin müzekker olması da ay için bir iftihar vesilesi değildir."(91)

Rabia Hatun, dualarında şöyle derdi: "Allahım! Seni seven kalbi yakar mısın?" Onun tavsiyelerinden bir tanesi şudur: "Kötülüklerinizi

(89) Browne, 1, 297-298. (Nefehatu'l-üns'ten naklen, Nassau Lees baskısı, Kalküta. 1858).

(90) Nefehat, s. 36.

(91) Age., 71. Bu iki beyit, meşhur şair Mütenebbî'nin, Seyfüddevle'nin annesi için söylemiş olduğu mersiyede yer almaktadır. Bu mersiyenin ilk beyti şöy-

gizlediğiniz gibi, iyiliklerinizi de gizleyiniz!" Allah sevgisi hakkında da şöyle demiştir:

"Seni, kalbimin tercümanı kıldım, cismimi benimle birlikte olmak isteyen dosta açtım.

Cismim, yüce dostla ünsiyet kurmuştur, kalbimin sevgilisi kalbimdeki dostumdur."

Rabia Hatun, bütün gece namaz kılardı, şafak doğarken seccadesinin üzerinde hafif bir uyku uyur, sabah aydınlandığında namaz için yine kalkardı. Öldüğünde kefen olarak giymiş olduğu yün elbiseden ibaret bir örtü kullanılmıştır. Vefatı hicrî 135 (753 m.) yılında vukû bulmuştur. Başka bir rivayete göre ise hicri 138 yılında ölmüştür.(92) Onun kabri Kudüs'ün doğu tarafında şehrin dışındadır. Halk tarafından ziyaret edilmektedir.

Tasavvuf, sonraki asırda müslümanlar arasında, özellikle İranlılar arasında gelişmiş ve bazı değişiklikler göstermiştir. Tasavvuf felsefesi —bu tabir doğruysa—, Yeni Eflâtunculuk, Fars ve Hind unsurları üzerine dayandırılmıştır.(93) Mutasavvıfın, Allah sevgisi hususundaki görüşü, Yeni Eflâtunculuktaki sevgi görüşünün aynıdır. Mutasavvıflar, Allah'ı maddî ve hissî arzu ve duygulardan uzak, tamamen ruhanî bir sevgiyle, yani Eflatunî bir sevgiyle severler. Şüphesiz onlar, bu sevgiyi ve onunla ilgili tabirleri, öğrenmiş oldukları söz konusu felsefeden almışlardır. Tasavvuf ehlinin şiirleri okunduğu takdirde, bu benzerlik ortaya çıkar. Nitekim Ömer b. Fariz'in meşhur kasidesinin(94) bir bölümünde

---

( ) ledir: "Sen şeref ve yücelikleri sayıp döküyorsun, musibetler ise bizi; savaşsız öldürüyor." Yukarıdaki şiirdeki birinci beytin doğru rivayeti "Eğer kadınlar kaybettiğimiz kadın gibi olsaydı" şeklindedir.

(92) İbn Hallikân, I, 182-183.

(93) Yeni Eflâtunculuk (Neo-Platonizm): Yunanlı filozof Eflatun felsefesinin, şark karakteri kazanmasıyla ortaya çıkmış felsefî akımdır. Kurucusu Milâdî üçüncü asırda yaşamış İskenderiye okulu filozoflarından Ammonios Sakkas'tır. Daha sonra Plotinos ve diğer filozoflar bunu sistemleştirmişlerdir. Tasavvufçuların görüşüyle, Neo-Platonist felsefenin görüşü arasındaki benzerlik —göründüğüne göre— şöyledir: Eflâtun'un sevgi hususunda Eflâtunî sevgi diye isimlendirilen bir görüşü vardır. Bu sevgi ruhanî bir sevgidir, maddî gayeler ve hissi duygularla hiç ilgisi yoktur.

(94) "Taiyyetu's-sulûki'l-kubra" denilen bu kaside 700 beyitlik uzun bir kasidedir. Bkz. Divanu İbnu'l-Fariz (Beyrut, 1328).

ifade ettiği gibi, mutasavvıfta, hastanın dudakları arasından çıkan nefes misali, sükûnet ve mahviyet içerisinde fışkıran ruhanî bir sevgiden başka bir şey bulamazsınız. Bu beyitlerde, kendisini ve cismanî varlığını yok saymak ve ruhtaki uyanıklıktan başka bir şey bulabilir misiniz? O birinci beyitte gözleriyle sevdiğini, ikinci beyitte sevgilinin yani "Allah'ın kudretinin" güzelliğini düşünerek onun karşısında kendisinin yokluğundan zevk aldığını dile getirmiştir. Üçüncü ve dördüncü beyitlerde, cisminde muzdarip ruhundan başka bir şey kalmadığını, dert ve elemden zevk aldığını, üzüntüyü hoş bulduğunu ifade etmiştir.

Bazıları tasavvufî hayatı, Allah'a yaklaşmak için bir vesile edinirken, diğer bazıları da sadece şahsi isteklerini gerçekleştirmek için mutasavvıfâne bir görünüme girmişlerdir. Mahmud el-Varrak, bu ikinci sınıf için şöyle diyor;

"Kendine doğru denilsin diye Mutasavvıfâne göründü. Halbuki asıl niyeti sûfilik ve doğruluk değil, onunla Allah'a yaklaşmak niyeti taşımıyor, aksine bazı hainlikler düşünüyor."

İbnu's-Semmak, Sûfiyye hakkında şöyle der: "İçiniz dış görünüşünüze uygun olsaydı elbette insanların sırlarınıza muttali olmasını isterdiniz. Yok eğer, içiniz göründüğünüz gibi değilse muhakkak helak olursunuz."(95)

Von Kremer şöyle diyor: "Şüphesiz görülüyor ki tasavvuf, farklı iki unsuru birleştirmiştir. Bunlardan birincisi, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren kuvvetli bir şekilde İslâm'a girmiş olan Hıristiyanların lüks ve bolluk içinde yaşamayı terk edip, darlık içinde yaşamak anlayışı, ikincisi ise daha sonra girmiş olan tefekkür ve derin düşünceden ibaret olan Budizm unsurudur. Budizm unsuru, İranlıların İslâm'daki tesirleri neticesinde ortaya çıkmıştır. Gerçek İslâmî tasavvufun oluşturulmasında bu unsurun etkisi daha fazladır. Birinci unsurun Arap düşünce hayatına diğer unsurlardan daha çok tesir ettiği, ikinci unsurun da İran tabiatını etkilediği açıkça ifade edilebilir."(96)

Görülüyor ki, İslâmî tasavvufta Hint tesiri Kremer'in önemsemesini gerektirecek derecede büyük değildir. Çünkü Yeni Eflâtunculuk ve İslâmî unsurların tesiri gerçekte ondan daha büyüktür. De Boer tasav-

(95) İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferid, IV, 251.
(96) Browne, Lit. Hist, of. Persia, 1, 300.

vuftan söz ederken şöyle demiştir: "İslâm'ı tasavvufu araştırdığımız zaman, onu, dinî veya ruhî esasa dayanan amelî bir sistem olarak buluruz; fakat yapılan ameller daima kendisini tefekküre aksettirir; böyle nazarî bir mahiyet alır. Allah'la daha derunî bir münasebet kurmak için sembolik hareketler ve insanla Rabbi arasında yakınlaşmaya vasıta olacak mutavassıt şahıslar vardır. Bu şahıslar, önce o esrarlı fiillerin sırlarına muttali' olmaya çalışırlar, sonra da o sırları onlara vakıf olmak isteyen seçkin müritlerine açıklarlar. Oluşturdukları silsile-i meratip içerisinde, Allah'la insanlar arasında mutavassıt bir rol oynayacak, onları birbirine yaklaştıracak bir mevki edinirler. Özellikle yeni Eflâtuncu görüşler bu sahalarda tesir etmiştir. Hind felsefesinin de en azından İran'da büyük bir tesiri olmuştur. Ancak tasavvuf, genelde şairlerin ve vecde gelmiş dinî hamaset sahibi kimselerin bazı taşkınlıklarına kafi derecede müsamaha gösteren Ehl-i Sünnet mezhebinin hudutları içinde kalmıştır. Kelâmcılarla tasavvuf ehli, "her şeyin faili Allah'tır." sözü üzerinde birleşiyorlardı. Fakat Mutasavvıfeden ifrata kaçan kimseler bu konuda daha da ileri giderek, "Her şeyde mevcut olan sadece Allah'tır." dediler."[97]

B. İfrata Kaçan Mutasavvıflar:

a. Hallac-ı Mansur

Şunu da belirtmek isteriz ki, tasavvuf ehlinden bir grup tasavvufta aşırı gitmiş ve "her şeyde mevcut olan sadece Allah'tır" demişlerdir. Buradan, müslümanların çoğunluğunun görüşüne aykırı olan "Vahdet-i vucut" görüşü doğmuştur. Vahdet-i vücut, kainatı hayal olarak kabul eder ve Allah'ın zatıyla insanın zatını birleştirir. Kelâmcılar, Zat-ı ilahî'nin birliğini savunurlarken, tasavvufçular her şeye şâmil bir vahdeti savunurlar. Kelâm alimlerinin "her şey Allah'ın yaratmasıyla olur" ilkesi, bu grup nazarında "Allah'ın vücudu her şeydedir" şekline geldi.[98] Ehl-i Sünnet'in bu aşırı tasavvuf ehli hakkındaki görüşü, Allah'ı insana benzeten "Müşebbihe", Allah'ı bir cisme sahip kabul eden "Mücessime" ve Allah'ın bedenlere hulul ettiğini kabul eden "Hululiyye"

(97) De Boer, Tarihu'l-felsefe fi'l-İslâm, s. 73.
(98) Aynı eser, 127-128.

hakkındaki görüşünün aynıdır.

Bu gruptan gösterilen mutasavvıflardan biri, Abbasî Halifesi Muktedir (295-320/908-932) zamanında uluhiyyet iddiasında bulunan Hüseyin b. Mansur Hallaç'dır. "Ebu Mugis" künyesiyle anılır. Faris bölgesinin Beyzâ şehrinden olup, Mecusî asıllıdır. Vasıt'ta yetişmiş, sonra da Bağdat'a gelerek orada yerleşmiştir. Burada sûfiler arasına girip onların büyüklerinden Cüneyd-i Bağdadî ve diğerlerinin sohbetlerinde bulunmuştur.(99) Kalplerin sırrına vakıf olduğu için "Hallaç" ismini almıştır. Hallac'ın, pamuğu atarak özünü çıkardığı gibi o da kalblerde gizlenen sırları meydana çıkarırdı. Bir başka rivayete göre o, Vasıt'ta hallaç dükkanında oturuyordu. Hallaç herhangi bir işi için gitmişti. Bilahere dükkâna döndüğünde, çok olmasına rağmen dükkanındaki pamukların atılmış olduğunu gördü. Bundan dolayı ona "Hallaç" ismini verdi.(100)

Hallaç, ilk olarak tasavvufla meşgul oldu. İki manaya gelebilecek ölçüsüz sözler söylerdi. Yani onun sözleri, birisi güzel ve övülen, diğeri çirkin ve yerilen olmak üzere iki manaya gelirdi.(101) Alimler ve halk, onun hakkında ihtilaf ettiler, bir kısmı ona aşırı derecede ta'zîm gösterirken bir kısmı onu tekfir ediyordu.(102)

Dış görünüşüyle zahit bir sufî olan Hallaç, bulunduğu yöre halkının Mu'tezile mezhebine bağlı olduğunu görünce Mu'tezilî oluyordu. İmamiyye mezhebine mensup olanları gördüğünde ise onlardan oluyor ve onlara imamları hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermeye çalışıyordu. Ehl-i sünnet mensupları arasında da sünnî oluyordu.(103)

Hallaç, çok değişik tarzlarda giyinirdi. Bazen yün elbise ve aba, bazen renkli kumaşlardan elbiseler giyer, bazen de büyük sarık ve ferace takardı. Bazı günlerde ise askerî bir kıyafet içinde dolaşırdı. Çeşitli ülkeleri dolaştı, Hindistan, Horasan, Maveraünnehir, Türkistan ve diğer ülkeleri gezdi. Taraftarlarından biri, şöyle demiştir: "Ona, bir sene Mekke seyahatinde arkadaşlık etmiştim. Hacıların Irak'a dönmesinden sonra, Mekke'de kaldı ve bana: Dönmek istersen dön, ben burdan Hindistan'a gitmeye karar verdim, dedi. O, çok seyahat ederdi. Hindistan'a gitmek

(99) İbn Hallikân, 1, 148-149.
(100) Arib b. Sa'd, Sılatu Tarihi't-Taberî, 99-100.
(101) Bağdadî, el-Fark Beyne'l-Firak, 247.
(102) İbn Hallikan, 1, 126.
(103) Arib b. Sa'd, 102-103.

üzere denize indi; ben de Hindistan'a kadar ona arkadaşlık ettim. Oraya vardığımızda bir kadını sordu, onun yanına gitti ve onunla konuştu. Kadın, ertesi gün buluşmak üzere ona söz verdi. Ertesi günü Hallaç'la beraber deniz kenarına çıktı, o sırada elinde üzerinde düğümler bulunan merdivene benzer bir bükülmüş ip vardı. Kadın bazı sözler söyledi ve bu ipte yükselmeye başladı. Ayaklarını bu ipe basarak yukarı çıkıyordu; nihayet gözümüzden kaybolup gitti. Hallaç geri döndü ve bana: "Hindistan'a bu kadın için gelmiştim." dedi.(104)

Hallac'ın özellikle Hindistan'da öğrenmiş olduğu gözbağcılık ve anlaşılması güç bazı şeyleri yapma sanatı, etrafında toplanan ve onun aşırılığa boğulan görüşlerini kabul eden cahil halkı son derece etkilemiştir. Hatta bazıları Hallac'ı, o dönemde Ebu Tahir el-Cennâbî sayesinde güçlenmiş Karmatîlik mezhebinin propagandistlerinden olmakla itham etmişlerdir. Rivayete göre Hallaç, işin başlangıcında halkı Muhammed (s.a.)in soyundan olanların etrafında toplanmaya davet ediyordu.(105) Üstün maharetiyle, avam tabakasını kendine çekmeyi başardı. Bazı yol kenarlarında çukurlar kazdırır ve buralara su tulumları yerleştirirdi. Bunların biraz ilerisinde başka çukurlar kazdırır, buralara da yemek kordu. Sonra taraftarlarıyla suların bulunduğu yere giderdi. Abdest almak ve içmek için suya ihtiyaç hissettiklerinde, bastonuyla yeri açar, suyu çıkarır, ondan içer ve abdest alırlardı. Sonra yemeklerin bulunduğu yere gider, oradan da yemek çıkarır ve taraftarlarına bunların evliyanın kerametinden olduğu vehmini verirdi. Halkı kendine çekmek için, sadece bu uslûbu kullanmakla iktifa etmeyip mevsimlik meyveleri saklayarak diğer mevsimlerde çıkarma yolunu da kullandı.(106)

Bazı kimseler, Hallac'ın, Halife Muktedir'in oğluna ait ölen bir kuşu dirilttiğini iddia etmişlerdir. Bu olayı Arib b. Sa'd şöyle anlatır: "Muktedir, hizmetçisiyle Hallac'a ölü bir kuş gönderdi ve ona şöyle demesini emretti: "Bu papağan oğlum Ebu'l-Abbas'ındır; onu çok severdi, şimdi gördüğün gibi öldü. Eğer iddia ettiğin doğru ise bu papağanı dirilt." Halifenin talimatını dinleyen Hallaç kalkıp içinde bulunduğu evin bir köşesine giderek işedi ve şöyle dedi: "Durumu böyle olan kimse, ölüyü

(104) Arib b. Sa'd, s. 101-102, 105.
(105) İbn Tabataba, el-Fahrî, 234-235.
(106) Arib b. Sa'd, s. 99

diriltemez. Halifeye dön, gördüklerini ve işittiklerini ona anlat. Sonra şöyle dedi: "Evet! Benim öyle dostlarım var ki, onlara hafif bir işaret edersem, kuşu ilk haline getirirler." Hizmetçi Muktedir'e döndü gördüklerini ve işittiklerini anlattı. Halife: "Mühim olan kuşun hayata döndürülmesidir. Kime işaret ederse etsin, kimden yardım isterse istesin, yeter ki kuşu diriltsin." diyerek hizmetçiyi tekrar Hallac'a gönderdi. Hallaç "O kuşu bana getir" dedi. Hizmetçi ölmüş kuşu getirince, onu alıp dizlerinin üstüne koydu ve üzerine cübbesinin yenini örttü, bir şeyler söyledikten sonra üzerini açtı. Kuş canlı hale gelmişti. Hizmetçi kuşu Muktedir'e götürdü ve gördüklerini ona anlattı."

Hallaç, bazı kitaplar telif etmiş, bu kitaplarda İslâm ilkelerine ters düşen bazı prensipler vazetmiştir. Söylendiğine göre, bu görüşlerden bazıları şöyledir: Mekke'ye gitmeden de hac ibadeti yapılabilir. Kim evinde Kâbe şeklinde dört köşe bir yapı yapar da, hac zamanında bunun etrafını tavaf eder, hac ahkâmını tatbik ederek otuz yetimi doyurur, bunlardan her birine bir gömlek giydirir ve yedi dirhem para verirse hac yapmış olur.[107] Hallaç aynı zamanda üç gün geceleriyle beraber iftar etmeden oruç tutup, dördüncü günü Hindeb[108] yapraklarıyla iftar eden kimsenin Ramazanda oruç tutmamasına izin vermiştir. Zira böyle bir oruç onu Ramazan orucundan müstağnî kılar. Bir gece boyunca akşamdan sabaha kadar iki rekat namaz kılan kimsenin namazı terk etmesine de izin vermiştir. Çünkü onun nazarında böyle bir namaz, ömür boyu kılınacak namazların yerine geçebilir. Mülkünün tümünü bir günde sadaka olarak veren kimseyi de zekâttan muaf tutmuştur. Aynı zamanda Kureyş mezarlıklarında şehitlerin kabirlerini ziyaret edip, orada on gün ikâmet eden ve bu müddeti namaz ve oruçla geçirerek az bir arpa ekmeği ve tuzla iftar eden kimseleri de ibadetten muaf tuttuğu söylenir.[109]

Bununla beraber Hallaç, hafif ve hareketli biriydi. Tıp alanında uğraştı, kimyevî deneyler yaptı. Hokkabazlıkla sihirimsi, fakat sihir olmayan bazı enteresan işler yapıyordu. Bu sayede tahsilsiz, cahil kimse-

(107) Aynı eser, s. 93.

(108) Hindibe kelimesinin çoğuludur. Yenildiğinde mide, ciğer ve dalak ağrılarına iyi gelir. Yakı olarak ta akrep sokmasına faydalıdır.

(109) Arib b. Sa'd, s. 105-106.

leri hayrete düşürüyordu. Sonra hulûl prensibini savunarak Rabb'lık iddia etti. Allah (C.C) ve peygamberlere karşı büyük bir iftirada bulundu. Arib'in dediği gibi, onun ahmaklıklar, ters çevrilmiş ifadeler ve küfrü icabettiren sözler dolu kitapları bulunmuştur.(110) Nitekim bir kitabında şöyle der: "Nuh kavmini suda boğan, Âd ve Semud kavmini helâk eden benim." Bazı arkadaşlarına "sen Nuh'sun, sen Musa'sın, sen de Muhammed'sin. Ben onların ruhlarını sizin bedenlerinize geçirdim" derdi. Kendisine tabi olan bazı cahiller, onun, yanlarından kaybolup gittiğine sonra havadan tekrar yanlarına geldiğine inanıyorlardı.

Hallâc'ın daveti, özellikle fitneye düşmelerine sebep olduğu Bağdat ve Horasan'da Talekan halkı arasında revaç buldu. Hatta Ehl-i sünnet, onun büyük bir tehlike haline gelmesinden korktu. Hakkı, batılla karıştırdı ve hulûl akidesine inandı. Onun şöyle dediği rivayet olunmuştur: "Kim itaatle huyunu güzelleştirir, lezzet ve şehevî arzulara karşı sabrederse Mukarreblerin (Allah'a yakın olanlar) makamına yükselir. Sonra saflaşmaya devam eder ve arınmışların derecelerine yükselir, nihayet beşeriyet özelliklerinden arınır. Kendisinde beşeriyyet özelliklerinden bir şey kalmayınca, Meryem oğlu İsa'ya hulûl eden Allah'ın ruhu ona da hulûl eder. İşte o zaman, o ne isterse o şey istediği gibi olur. Bütün fiilleri Allahu Teâlâ'nın fiilleri olur." Kendisinin bu mertebeye erdiğini iddia ettiği söylenmiştir. Söylendiğine göre onun, taraftarlarına gönderdiği mektuplar ele geçirilmişti. Bu mektuplar şöyle başlıyordu: "Her suretle tasavvur edilen rabblerin rabbi olan ilahtan kulu falan'a". Taraftarlarının ona gönderdiği mektuplar da ele geçirildi. Onlarda ise şu ibare yer alıyordu. "Ey zatlar zatı ve gayeler gayesinin sonu. Şehadet ederiz ki, sen her zaman başka bir suretle tecelli edersin. Bizim zamanımızda da Hüseyin b. Mansur suretinde tecelli ettin. Biz sana sığınır ve senden yardım dileriz, senin rahmetini istiyoruz, ey gaybı bilen!"(111)

Hallâc'ın propagandası, sadece halk tabakalarına tesirle kalmadı, bilakis, saray erkânından bir çoğu, kâtipler ve Haşimî ileri gelenlerinden bazıları da ondan etkilenmişlerdi. Muktedir'in hacibi Nasr ve ava-

(110) Aynı eser, 89-92.
(111) el-Bağdadî, el-Fark beynel-firak, s. 248.

nesi, Hallâc'ın ilkelerine inanmakla itham edildiler. Taraftarları, onun ölüleri dirilteceğine, cinlerin ona hizmet ettiğine ve istediğini getirdiklerine, peygamber ve nebilerin gösterdiği mucizeleri onun da gösterebileceğine itikat ettiler. Hatta onun ulûhiyyetine ve taraftarlarından birinin nübüvvetine inandılar.(112)

Hallâc'ın davetçileri, onun mezhebini yaymak için bir çok İslâm şehrine yayıldılar ve bu hususta İsmailîlerin ileri gelen propagandistlerinin yolunu izlediler. Nitekim Miskeveyh şöyle rivayet etmiştir: "Onun mevcut kitaplarında, çeşitli merkezlere gönderdiği nüfuzlu davetçileriyle yaptığı bazı acaip yazışmalar yer almaktadır. Adamlarına yazdığı mektuplarında, nasıl bir yol izleyeceklerini açıklıyor, halkı yavaş yavaş işleyerek, mertebe mertebe yükselterek istedikleri son duruma getirmelerini tavsiye ediyordu. Onlara her topluluğa, meyilleri ve anlayışlarına göre kabullenme ve boyun eğebilme durumlarını dikkate alarak konuşmalarını söylüyordu. Kendisine mektup gönderenlere verdiği şifreli cevaplar vardı ki, bu mektupları ancak yazan ile mektubun gönderildiği şahıs anlayabilirdi.(113)

Hallâç, uluhiyyet iddia etmiştir. Uluhiyyetin insana hulûl ettiğine inanıyordu. Arkadaşlarına "intişar eden nurdan" diye mektup yazardı.(114) Kendi cübbesini kastederek "Cübbenin içindeki Allah'dan başkası değildir." dediği rivayet olunur.(115) Ayrıca "Ene'l-Hakk = Ben Hakk'ım" dediği rivayet edilmiştir. Aşağıdaki beyitleri terennüm ettiği söylenir:

Seven de sevilen de benim.
Biz iki ruhuz, bir bedene hulûl ettik.
Beni gördüğünde onu görmüş,
Onu gördüğünde de beni görmüş olursun.
O Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih ederim ki,
Onun ulûhiyyetini aydınlatan sır, insaniyetini de izhar etti.
Sonra o, mahlukatında, yiyen ve içen suretinde göründü.
Halk onu, gözün gözü gördüğü gibi açıkça gördü.

(112) Miskeveyh, Tecaribu'l-umem, 1, 76.
(113) Aynı eser, 1, 79.
(114) Suyutî, Tarihu'l-hulefe, s. 253.
(1155 Massignon, La passion D'al Hosayn İbn Mansour, I, 61-62.
115a) İbn Hallikan, I, 147.

Aynı şekilde Hallâc'ın taraftarları, onun sırları, hatta sırların sırlarını bildiğine ve ehl-i keşfin sırlarına vakıf olduğuna inanırlardı. Nitekim onun aşağıdaki sözü de bunu göstermektedir:

Vecd ehlinin sevgileri benim vecdimi tasdik eder.

Ehl-i sırrın sırları benim nezdimde apaçıktır.

Hicrî dördüncü asrın başlarından itibaren, Hallâc'ın tehlikesi büyüdü. 301/913 yılında Bağdat'ta yakalandı, Rabblık iddiası ve hulûl (ilahî ruhun kendi bedenine girmesi) akidesini benimsediği davasıyla teşhir edildi. Muktedir'in veziri Ali b. İsa, onun Kur'an ve dini ilimleri hiç bilmediğini, tamamen cahil olduğunu savunurken, Hallâc'ı küfürle itham eden ve onun dinden çıktığını söyleyenlerin Rafiziler olabileceği endişesine kapılan Hacip Nasr onu savundu. Hallac'ın harikulâde güce sahip olduğuna ve kendisine eziyet edebileceğine inanan Ali b. İsa da bu durumda onu öldürmekten sakınmıştır.

Muktedir'in veziri Hamid b. Abbas, Hallac'tan hoşlanmıyor ve ondan kurtulmaya çalışıyordu. Hallac'ın oğlunun hanımını câsus olarak kullandı ve aleyhine şahitliğini talep etti. Bu yolla Hallac'ın kitaplarını elde edip, onları okudu ve içindeki hokkabazlık ve küfürle ilgili meselelere vakıf oldu. Sonra yazdıkları hususunda Hallac ile münâzara etmeleri, tuttuğu yolun batıl olduğunu ve İslâm dinine karşı bir isyan olduğunu açıklamaları için kadıların ileri gelenleriyle bir toplantı yaptı. Toplantıda kadılar onu kâfirlikle itham ettiler ve ittifakla küfrüne fetva verip kanını helal saydılar. Bunun üzerine Halife, Hallac'a bin kırbaç vurulmasını, cesedinin yakılmasını ve küllerinin Dicle nehrine atılmasını emretti.

Hallac'ın taraftarları, onu öldürmediklerini ve asmadıklarını fakat ona benzetilen bir başkasını öldürdüklerini, dövülen şahsın Hallac'ın düşmanı olup ona benzetildiğini iddia etmişlerdir. Diğer bazıları da, bu olaydan sonra onu gördüklerini, onunla konuştuklarını söylemişlerdir. Arkadaşlarından bir grup da, onu eşeğe binerken gördüklerini ve onun: "Ben hayvan şekline çevrildim, bu sığırların sandığı gibi öldürülen ben değilim," dediğini söylemişlerdir. Dicle'nin suyu artınca taraftarları onun cesedinin küllerinin atılmasından ileri geldiğine inandılar. Ebu Amr b. Hayeveyh şöyle demiştir: "Hallaç öldürülmek için çıkarıldığı zaman, orada toplanmış olan halkın içindeydim. Onu görebilmek için zor da olsa ilerledim ve onu gördüm. Arkadaşlarına şöyle sesleniyordu: "Bu olay

sizi korkutmasın! Otuz gün sonra size döneceğim.''(116)

Hallaç tehlikesi onun ölümüyle sona ermedi. Onun sihre benzer davranışlarını, hokkabazlığını ve olağanüstü hallerini görenlerden bir çoğu bu fitneye düştü, hatta onu ilah edindiler ve onun rubûbiyyetine inandılar.

Her nekadar Hallaç için bu anlatılanlar nakledilmişse de, büyük alim Hucetu'l-İslâm İmam Gazzali onu savunmuş, taşkınlığa varan sözlerini iyiliğe yormuştur. Ne olursa olsun Hallaç'ın fikirleri, Abbasî hilafetini oldukça korkutmuştur. Bunun için kitapçılar çağırılmış, onun kitaplarını satmaları ve satın almaları yasaklanmıştır. Hallaç yakalanmış sonra hicrî 309/922 yılının Zilkade ayında öldürülmüştür.

b. Şelmeğanî;

İlahlaştırma fikri, Hallaç için olduğu gibi sadece aşırı tasavvuf ehline mahsus değildir. Nitekim Sebeiyye'nin Ali b. Ebi Talib'i, Ravendiyye'nin halife Mansur'u ve Hattabiyye'nin Cafer-i Sadık'ı ilahlaştırdıklarını görmüştük. Tasavvuf ehli aşırılarından bazıları, Hallac'ı ilahlaştırırken, Azakire de Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali eş-Şelmağanî'yi ilahlaştırmışlardır. Şelmegan, Vasıt köylerinden birinin adıdır. Şelmağanî, lakabını bu köyden almıştır. Allah'ın ruhunun kendisine hulûl ettiğini iddia etmiş ve kendine "Ruhu'l-Kudus" ismini vermiştir. Taraf-

(116) Arib b. Sa'd, s. 94, 97, Hallac'ın yargılanması hususunda Bkz. Massignon, Age., I, 197-220.

İslâm âlimleri, Hallâc-ı Mansur hakkındaki kanaatleri açısından üç gruba ayrılırlar:

1. Onu red veya tekfir hususunda müttereddit olanlar.

2. Onu mâzur görenler. Bu gruba göre Hallâc; sırrı halk önünde açtığı için şeriat tarafından ölümle cezalandırılmıştır.

3. Hallac'ın halini remiz ve akıl üstü bir keyfiyet kabul ederek, onun zahiri fıkhî ahkâm ile değerlendirilemeyeceğini kabul edenler.

Bu konuda geniş bilgi için bkz: Öztürk Y. Nuri, Hallâc-ı Mansûr ve Eseri, İstanbul. 1976). (Mütercimler)

tarları için, İslâm'a karşı isyanlarla dolu bir kitap te'lif etmiştir.[117]

İbnu'l-Esîr şöyle der: "Onun mezhebine göre, o ilahlar ilahıdır, hakkı hak olarak gerçekleştirir. O evveldir, kadimdir, zahirdir, batındır, rızık verendir, tamdır, her mana ile îma edilendir. O şöyle derdi: Allahu Teâlâ, her şeye tahammülü ölçüsünde hulûl eder. O zıtları, karşıtlarını tanıtmak için yaratmıştır. Âdemi yarattığında, ona ve aynı zamanda İblîs'e hulûl etmesi bu kabildendir. İkisinden her biri, manasında da diğerinin zıttı olduğu gibi, karşıtları olarak birbirinin zıtlarıdır. Hakkı gösteren delil, haktan daha üstündür. Bir şeyin zıttı, ona benzerinden daha yakındır. Allah (C.C.) nasutî bir cesede girdiği zaman, kudret ve mucizesinden o cesedin Allah olduğu anlaşılır."[118] Bu görüş, büyük ölçüde İmamiyye, özellikle bunlardan İsmailiyye kolunun imamet hususundaki zıddiyet ve hulûl akidesi hakkındaki görüşlerine benzemektedir.

Bu asırda, Abbasî devlet ricalinin bazıları, Şelmağanî'nin fikirlerinden etkilenmiştir. Nitekim Muhsin b. Ebî Hasan b. Furat babasının üçüncü vezirliği döneminde onun etkisi altında kalmıştır. Şelmeğanî, Nasıruddevle Hasan b. Abdullah b. Hamdan tarafından da çok iyi karşılanmıştır. Nasıruddevle, iyi karşılamakla kalmamış, hem de onu gizlemişti. Şelmağanî, Bağdat'a gelinceye kadar Musul'da onun yanında kaldı. Bağdat'ta ileri gelen devlet adamlarından bazıları da onun görüşlerini benimsediler. Onun fikirlerinden etkilenenlerden biri, halife Muktedir'e vezirlik etmiş olan Hüseyin b. Kasım b. Abdullah b. Süleyman b. Vehb'dir. Bunların dışında Ebu Ali b. Bestam, İbrahim b. Ebî Avn ve İbn Şebib ez-Zeyyat onun görüşlerini benimseyenlerdendir. Fakat bunlar çok geçmeden Muktedir'in hilafeti zamanında İbn Mukle'nin vezirliğinde durumları öğrenilince kaçıp gizlendiler.

Razî zamanında (322-329/934-940) Şelmeğanî tehlikesi iyice artmıştı. Halife, onu ve taraftarlarından bir çoğunu tevkif ettirdi. Yanında, uluhiyyetini ve taraftarlarını ulûhiyyeti çerçevesine aldığı iddiasını ortaya koyan vesikalar bulundu. Bu vesikalar içinde, Hüseyin b. Kasım tarafından yazılmış olanlar da vardı. Yazı halka gösterilince, halk yazıyı tanıdı. Yazı Şelmeğanî'ye gösterildi, o da yazının ona ait olduğunu itiraf

(117) Bağdadî. el-Fark beyne'l-Fırak, s. 349.
(118) İbnu'l-Esîr, VIII, 101.

etti... İbn Ebî Avn ve İbn Abdus da yakalanarak onunla beraber halifenin huzuruna getirildiler. Bunlara, Şelmeğanî'ye tokat atmaları emredildi, fakat onlar reddettiler. Zorlanmaları üzerine İbn Abdus elini uzatarak onu tokatlarken, İbn Ebî Avn elini uzatıp onun sakalını ve başını okşadı. Bu sırada eli titredi, Şelmeğanî'nin sakalını ve başını öptü, sonra: "Ey tanrım, ey efendim, ey rızkımı veren!" dedi. Bu sözleri duyan halife Razi, Şelmeğanî'ye dönerek. "Sen ilahlık iddiasında bulunmadığını savunuyorsun, peki bu ne?" diye sordu. Şelmeğanî şu karşılığı verdi: "İbn Ebî Avn'ın sözünden bana ne! Allah biliyor ki, ben ona asla ilah olduğumu söylemedim" Bu arada söze karışan İbn Abdus dedi ki: "O ilahlık iddia etmedi; ancak beklenen imamın bâb'ı olduğunu iddia etti... Ben sanıyordum ki, o bunu takiyye olarak söylüyordu..." Daha sonra Şelmeğanî'yi birkaç defa fakihler, kadılar, katipler ve komutanların yanında huzura çıkardılar. Nihayet fakihler Şelmeğanî'nin kanının dökülmesinin mubah olduğuna fetva verdiler. Hicrî 322 yılı Zilkade ayında (934 M.) Şelmeğanî ve İbn Ebî Avn asılıp ateşte yakıldılar.[119]

(119) İbnu'l-Esîr, VIII, 100-101.

ALTINCI BÖLÜM
DIŞ MÜNASEBETLER

1. BİZANS'LA İLİŞKİLER

A. Abbasî- Bizans İlişkileri:

Abbasîlerin ikinci döneminde, önce Türk komutanların sonra da Büveyhîlerin, halifeleri nüfuzları altına alarak yönetimi ellerine geçirmiş olmaları neticesinde devletin kötü duruma düşmesini fırsat bilen Bizanslılar, İslâm topraklarını yağmalamak istediler. Nitekim 238/852 yılında Mısır sahillerini yağmaladılar, Dimyat ve Tinnis'i istilâ ettiler ve bölgeyi kasıp kavurdular. Abbasî halifesi Mutevekkil tarafından Mısır'a vali tayin edilmiş olan Anbese b. İshak (238-242/852-856) bunlara karşı koyamadı ve bunların ülkeye baskın yapmalarını, kadınları, çocukları ve zımmileri esir almalarını engelleyemedi. Yahya b. Fazl bu hususta bir kaside nazmederek Halife Mutevekkil'e göndermişti. Kasidesinde Anbese'nin gösterdiği gevşekliği ve Rumlara karşı direnmekten geri duruşunu kınıyor ve şöyle diyordu:

"Harim-i ismeti'nin zorla çiğnenmesine, müslümanların öldürülüp esir alınmasına ve ülkenin tahrip edilmesine rıza gösterebilir misin?"[1]

Yine Mütevekkil zamanında 241/855 yılında Rumlar, Messisa yakınlarındaki Aynu Zerba[2] şehrini yağmaladılar ve şehir halkı Zuttları esir aldılar. Zuttlar, Vasıt ile Basra arasındaki sazlık bölgede yaptıkları isyanlardan sonra halife Mu'tasım tarafından buraya yerleştirilmişlerdi. Yine bu sene, annesi Teodora'nın vesayeti altında görev yapan III. Michail (228-253/824-867) zamanında müslümanlarla Bizanslılar ara-

---

(1) Kindi, Kitabu'l-vulât, s. 201.

(2) Bu şehir 180/796 yılında Harun Reşid' tarafından kurulmuş, Horasan ve diğer bölge halklarına ikta olarak verilmişti. Sonra Mutasım, oraya Zutt'lardan bir topluluk yerleştirdi. Franklar, buraya Anazarbus derlerdi.

sında esir mübadelesi yapılmıştı. Bizansın elindeki müslüman esirlerin sayısı 20.000'e ulaşmıştı. Bunlar her türlü işkenceye reva görülüyordu; hatta birçoğu işkenceden kurtulmak için Hıristiyanlığa girmek zorunda kalmışlardı. Rivayete göre Teodora bu esirlere İslâm dininden dönmeyi teklif etmiş, içlerinden 7000'den fazlası hıristiyanlığı kabul ederken diğerleri şiddetle reddetmişlerdi. Bunun üzerine Theodora onlardan 12000 kişiyi öldürdü. Onların elinde müslüman esir olarak kadın-erkek sadece 900 kişi kalmıştı.(3)

Bizanslılar, Irak'ın kuzeyinde bulunan bölgeyi de yağmaladılar. Amid'e kadar ulaşarak müslümanlardan 10.000 dolayında esir aldılar. Fakat Mütevekkil Bizanslılardan intikam almaya karar verdi ve Anadolu'nun güneyindeki bazı bölgeleri istila etti 244/858).(4) Ermeni asıllı Ali b. Yahya komutasındaki müslümanlar, 245/859 yılında Rum komutanlarından birini esir aldılar ve Lu'lüe şehrini ele geçirdiler.

Nakledildiğine göre Ali b. Yahya onu halife Mütevekkil'e gönderdi. Halife bu komutanı Feth b. Hakan'a teslim etti. Ona İslam dinine girmesi teklif edildi; fakat kabul etmedi. "Seni öldürürüz!" dediler "Onu siz bilirsiniz" karşılığını verdi. Sonra Bizans İmparatoru bir mektup göndererek onun yerine 1000 müslüman bırakabileceğini bildirdi.(5)

Bizanslılarla yapılan savaşlar, birbirine düşen bazı komutanların merkezden uzaklaştırılması için vesile edinilmiştir. Nitekim Muntasır (247-248/861-862)'ın veziri Ahmed b. Hasîb ile komutan Vasıf et-Türkî arasında büyük bir düşmanlık ortaya çıkmıştı. Vezir, rakibinden kurtulmak için, halifeyi, onu Rumlara karşı savaşmak üzere devletin merkezinden uzaklaştırmaya teşvik etti.(6)

Neticede Bizans topraklarına giren Vasîf, içerilere kadar ilerledi. Bu esnada Muntasır öldü; Hilafet Müstain'e geçti. Onun döneminde, Cafer b. Dinar yaz seferine çıktı ve Bizanslılara ait bazı kaleleri ele geçirdi. Bu harpte müslümanların en kuvvetli ve dirayetli komutanlarından ikisi şehit oldular. Bunlar, Ömer b. Ubeydullah el-Akta' ile Ali b. Yahya el-Ermenî idi. Taberî onlar hakkında şöyle der. "Bu iki komutan,

(3) Taberî, XI, 51, 52.
(4) Aynı Eser, XI, 55, 56.
(5) Aynı eser, XI, 60.
(6) Aynı eser, XI, 74-75.

müslümanların azı dişleri gibi iki büyük kahramandı, şiddetli savaşırlardı. Bulundukları sınırlarda onlarsız savaş müslümanlara çok zor gelirdi."[7] Mes'ûdî de şöyle der: "Bu ikisi hıristiyanlarla savaşlarda büyük kahramanlıklar göstermişlerdi. Hatta Rumlar, kiliselerinde 10 meşhur müslüman komutanının resimlerini yapmışlardı. Amr b. Ubeydullah ile Ali b. Yahya el-Ermenî de bu on komutan arasındaydı."[8]

Bu iki komutanın öldürülmesi, Bağdat ve Samarra halkı üzerinde cihad ruhunun şiddetlenmesine vesile olmuştu. Muir, buna şöyle işaret eder: "Önceki 50 yıl içinde zafer kefesi genel olarak Bizans devletinin aleyhindeydi. Ancak bunu takip eden sene (249/863) müslümanların saldırıları, hızlı bir yenilgiyle sonuçlandı, Anadolu ve Ermeniye'de iki İslâm ordusu müthiş bir bozguna uğratılmıştı. Bu hezimetlerin duyulması, Bağdat halkının hamaset duygularını tahrik etti. Yollarda açıkça cihad ve Allah yolunda savaş için seferberlik ilan eden eski çağrılar tekrar yükselmeye başladı. Cihad çağrıları halk üzerinde etkili oldu. Bu arada toplanan bazı gruplar hapishanelerin kapılarını açtılar ve köprüleri yaktılar. İdareciler herhangi bir tedbir alamadıysa da, dini savaş duygusu yakın şehirlerden kalabalık asker toplayabilecek kadar güçlüydü. Süngüsünü alan halk, hıristiyanlara karşı cihad uğrunda canlarını feda etmek üzere birer birer ve gruplar halinde Bağdat'a geldiler."[9]

Mutemid hilafete gelince (256/870) Abbasî orduları, Cezire ve Irak sınırlarına doğru harekete geçti. Abbasî Devletinin bazı bölgelerine saldırmak cür'etini gösteren Rumlarla müslümanlar arasında mücadele yeniden başladı. I. Basil (253-273/767-786)'in tahta çıkışından itibaren Bizans kuvvetlenmiş, ülkede genel asayiş sağlanmıştı ve dolayısıyla bazı müslüman emirlere karşı zafer kazanmışlardı. Tabiî bazı halifelerin şahsiyetlerinin zayıflığı, komutanların onların üzerinde nüfuz kurmaları ve ordunun ayaklanması da buna yardım etmiştir.

Halife Mutemid tarafından, Suriye bölgesi sınır boylarına komutan olarak tayin edilmiş olan Ahmed b. Tulun, Bizanslıların korku kaynağıydı. Onun saldırılarından korunmak için Bizanslılar, 265/878 yılında ona hediyeler gönderdiler. Bu hususta Taberi şöyle der: "Bizans

(7) Taberî, XI, 74, 75.
(8) Mürûcu'z-zeheb, 11, 45.
(9) The Caliphate, s. 522-523.

imparatoru, daha önce Suğur valisi olupta esir düşmüş olan Abdullah b. Reşîd b. Kavus'u birçok müslüman esir ve hediye mushafla birlikte Ahmed b. Tulun'a gönderdi."[10] Bununla beraber Bizanslılar, ertesi sene Diyar-ı Rebia'ya saldırdılar. Musul ve Nusaybin halkı karşı koyarak bölgede birçok tahrip yapmış olan Bizans ordularını izleri üzerine döndürdüler.[11] Bizans'a karşı Suriye bölgesi sınırlarını korumakta Ahmet b. Tulun'un vekili onları geri püskürterek Heraklea'ye yakın olan bölgelere kadar ulaştı ve halkını mağlup etti.[12]

Abbasîlerin Sahibuzzenc isyanıyla uğraşmaları, Bizanslılara Abbasî Devleti topraklarına girme fırsatı vermişti. Mevcudu 100 bine ulaştığı söylenen bir ordu ile Bizanslılar, Tarsus yakınlarındaki Kalemye'yi kuşattılar; ancak müslümanlar onları mağlup ederek sayılamayacak kadar çok ganimet ele geçirdiler.[13]

Yine Abbasîlerin, Irak'ın kuzeyinde, Badiyetus-Şam'da ve Suriye'nin bazı şehirlerinde Karmatî Zikreveyh savaşlarıyla meşgul olması, Bizanslılara fırsat hazırlamıştı. 292/905 yılında 100 bin kişilik bir orduyla Suriye sınırları üzerine saldırıya geçtiler ve Hades gibi birçok şehri yağmaladılar. Bunun üzerine müslümanlar, Tarsus'tan karşı saldırıya geçerek İbnu'l-Esir'in "Konstantiniyye'ye = İstanbul"a benzettiği surlarla çevrilmiş olan Antakya'yı[14] fethettiler. Şehir halkından 5000 kişiyi öldürdüler, bir o kadarını da esir aldılar ve buradaki müslüman esirleri de kurtardılar. 60 tane gemiyi içlerindeki mal, eşya ve kölelerle birlikte ele geçirdiler. Müslümanlar o kadar çok ganimet almışlardı ki, her bir askere ganimet payı olarak 1000 dinar düştü. İslâm orduları, 294/906-907 yılında da Konya'ya kadar ilerlediler ve şehri tahrip ettiler. Neticede Bizans İmparatoru sulh ve esir mübadelesi teklifi yapmak zorunda kaldı.[15]

Bizanslılar, Hüseyin b. Hamdan'ın Büveyhoğullarına karşı ayaklanmasını da Cezire sınırlarına saldırmak için fırsat bilmişlerdi. Hicrî 303

(10) Taberî, XI, 253.
(11) İbnu'l-Esîr, VII, 118.
(12) Taberî, XI, 258.
(13) İbnu'l-Esîr, VII, 147.
(14) Aynı eser, VII, 190.
(15) Aynı eser, VII, 197.

(915 M.) yılında Hısn Mansur'a saldırıp orada bulunanları esir ettiler. Aynı zamanda Tarsus'taki müslüman kuvvetlerini bozguna uğratarak Maraş'ı yakıp yıktılar.[16] Buna karşılık ertesi sene Abbasi komutanı Mûnis, Malatya üzerine yürüdü ve birçok Bizans kalesini fethetti. Mû'nis'in Rumlara karşı kazandığı bu parlak zafer neticesinde Halife Muktedir, ona "Muzaffer" ünvanını verdi. Rumlar, müslümanlardan sulh istemeye mecbur kalmışlardı (305/917). İbnu'l-Esir, Bizans İmparatorunun Halife Muktedir'e iki elçi göndererek sulh anlaşması yapmayı ve harp tazminatı ödemeyi teklif ettiğini nakleder.[17]

Ancak Bizanslılar sınır boylarına asker, teçhizat ve diğer ihtiyaç maddeleri göndermekten aciz kalan Muktedir döneminde, Abbasi Devletinin zayıflığının ne dereceye ulaştığını öğrenmişlerdi. Nitekim İmparator VIII. Konstantin (299-348/911-959), sınır boylarındaki müslüman ahaliye adam göndererek, kendisine vergi ödemelerini bildiriyor ve şöyle diyordu: "Bunu gönüllü olarak verirseniz ne alâ, vermezseniz üzerinize yürüyeceğim. Devletinizin zayıf düştüğü tarafımızca bilinmektedir."[18] Bunun neticesi olarak halkın şehri boşaltıp halifeden yardım istemelerinden sonra Rumlar Malatya'ya girdiler (313/925).

Valilerin saltanat ve nüfuzu ele geçirmek için giriştiği mücadele sebebiyle, Emiru'l-Ûmeralar döneminde de (324-334/935-946) Abbasî devletinin durumu daha az kötü ve daha az karışık değildi. Bizanslılar, Abbasilerin bu durumunu anlamışlardı. Dolayısıyla Abbasî devletinin sınır bölgelerine saldırmağa tamah ettiler, 330/992 yılında saldırıya geçtiler, Haleb'e kadar varıp ortalığı yakıp yıktılar. Tarsus'taki müslümanlar, Bizanslıların bu saldırılarına, karşı saldırı ile cevap verdiler ve komutanlarından birçoğunu esir aldılar.[19] Ertesi sene, Bizans orduları, Erzen, Meyyafarikîn ve Nusaybin ile Mardin arasında yer alan Dara'ya kadar vardılar.[20] "Ruha kilisesinde bulunan bir mendili istediler.

(16) Aynı eser, VIII, 33.
(17) Aynı eser, VIII, 37.
(18) Miskeveyh, Tecaribu'l-ümem, 1, 146.
(19) İbnu'l-Esîr, VIII, 139.
(20) Sulî, Ahbâru'r-Razî bi'llah ve'l-Müttakî lillah, 232-233.

İnançlarınca, Hz. İsa bu mendile yüzünü silmiş, o esnada mendil üzerine resmi çıkmıştı. Buna karşılık bütün esirleri serbest bırakacaklarını bildirdiler. Bunun üzerine o mendil kendilerine gönderildi. Buna karşılık esirler de serbest bırakıldı."[21] Bizanslılar, ertesi sene Re'esülayn şehrini istila ettiler, şehri yağmalayıp buldukları her şeyi aldılar, giderken de şehri yaktılar.[22]

Abbasî-Bizans ilişkilerinde, Mısır'daki Abbasî komutanlarının büyük payı vardır. Nitekim Ahmet b. Tulun, ondan sonra da oğlu Humaraveyh, Bizanslıların boğazına saplanmış birer kemik olmuşlardı. İhşidî hükümdarı Muhammed b. Tuğc (323-334/935-946) da Bizanslılar için Tulunoğullarından daha az tehlikeli değildi. Evet! İhşit, Bizans İmparatorluğu için büyük bir korku kaynağıydı. Hatta İmparator Romanus, ona dostluk gösterdi, onu methetti ve o dönemde cari protokol gereği Halifeyle yazışması gerekirken doğrudan onunla yazışma yaptı. Ona iki elçi göndererek, esir mübadelesi yapmak istediğini bildirdi. İhşid ona uzun bir mektupla cevap verdi ki, onun bu mektubu, kendisine ne derece güvendiğini, Abbasî halifesinin hakimiyetini tanıdığını ve idare ettiği ülkenin genişliğini göstermektedir.[23]

Hamdânîlerin ülkesi de, aynı şekilde Bizanslılarla müslümanların mücadele alanıydı. Nitekim Seyfüddevle zamanı, Bizanslılara karşı yapılan savaşların çokluğuyla meşhur olmuştur. O kadar ki, Seyfüddevle, Bizanslılar üzerine 40 sefer yapmış, bu savaşların bazılarında zafer kazanmış, bazılarında da yenilmiştir. 339/950 yılında Bizans topraklarına giren Seyfüddevle, Kayseri'ye kadar ilerledi, sonra Anadolu ortalarındaki Semendu tarafına yöneldi. Bunun üzerine Bizans hükümdarı Dumustuk kaçtı. Bu hususta Mütenebbî bir beytinde şöyle der:

"Kılıçların ve mızrakların hükmüne razıydık; fakat buna Dumustuk razı olmadı. Üzerimize gelecek olursa, Semendu'ya ulaşmış bulunuyoruz, kaçarsa buluşma yerimiz İstanbul Boğazı olur."

Seyfüddevle, oradan İstanbul'a yedi günlük mesafede bulunan Sa-

(21) Suyutî, Tarihu'l-hulefa, 262.
(22) Sûlî, Age., 251.
(23) Kalkaşandî, VII, 10-18.

riha şehrine doğru gitti ve burada Dumustuk ordusunu yendi. Burada camiler yaptırdı ve kendi adına hutbeler okundu. Sariha savaşı, Seyfüddevle'nin Rumlara karşı zafer sancağını dalgalandırdığı en meşhur savaşlardandır.(24)

342/953 yılında Seyfüddevle ile Bizanslılar arasında öncekiler gibi savaş başladı. Esir alınan Konstantin b. Dümustuk, Seyfüddevle tarafından Haleb'e götürüldü ve ölünceye kadar orada kaldı. Rumlar buna İslâm ülkelerine savaş açmakla cevap verdiler, hicrî 348 yılında Tarsus'a kadar ilerlediler ve Harun Reşid'in Maraş yakınlarında yaptırmış olduğu Haruniye kalesini yıktılar. Diyarbakır'a doğru giderek Meyyafârikîn'e ulaştılar. Hamdânî ve Abbâsî ülkelerini yakıp yıkarak halkın kalbine korku saldılar. Hatta Hatip Abdürrahim b. Nübate, bu korkuyu silip müslümanların hamaset duygularını tahrik ederek onları cihada teşvik etmek için "cihad hutbeleri" diye adlandırılan hutbeleriyle, cihad hutbesi nev'ini ihdas etti.(25)

Abbasi devleti, Büveyhoğulları döneminde, birinci Türk nüfuzu ve Emiru'l-Ümeralar döneminden daha iyi durumda değildi. Büveyhî sultanları da, Halifeyi bir kenara iterek, yönetimi bütünüyle kendi ellerine almışlardı. Büveyhî hanedanı arasında çıkan anlaşmazlık, Bizanslıların Abbasî ülkesine göz dikmesine sebep olmuştu. Nitekim komutan Nikafor Fokas, 350 yılında Girit adasını istilâ etti.(26) Sonra Seyfüddevle'yi bozguna uğrattı, Maraş ve Dabik gibi Anadolu'nun birçok şehrini istilâ etti. Menbic yakınlarında, bu şehrin valisi meşhur şair Ebû Firas Hamdanî'yi esir aldı. Bundan sonra da Hamdanîlerin başkenti olan Haleb'i istilâ etti.(27) Rivayete göre Bizans ordusunun mevcudu 200.000 dolayındaydı. Haleb'in Bizans'ın eline düşüşü, genelde bütün müslümanları, özel olarak Bağdat halkını oldukça etkilemişti. Hatta Bağdat halkı, toplanarak Halep olaylarından dolayı Halife Mutî li'llah'ı protesto ettiler, bizzat kendisinin savaşa çıkmasını ve Halep halkının intikamını almasını istediler.(28)

(24) Ebu'l-Mehasin, en-Nucûmu'z-zahire, III, 303
(25) Aynı eser, III, 319-322.
(26) Miskeveyh, Tecaribu'l-ümem, II, 192-220.
(27) İbnu'l-Esîr, VIII, 195-198.
(28) Ebu'l-Mehasin, VII, 352-335.

Bizans'ın Basil hanedanından dördüncü imparatoru Romanus (352/963)'un ölümünden sonra dul kalan karısı Theophana, önce Nikafor Fokas (963-969), sonra da onun katili Jean Zimeskıs ile evlendi. Arap tarihçileri bu adama İbnu'ş-Şimşekîk (969-976) derler. Bu şahısların her ikisi de, bu asrın kahramanlarındandı. Theophana'nın küçük çocuklarının vesayeti onların elindeydi. Bu iki imparatorun savaşları, Kapadokya yaylalarından Bağdat sahrasına kadar uzandı.(29)

354/964 yılında Bizanslılar, Suriye sınırlarına doğru ilerlediler. Messisa ve Tarsus şehirlerini ele geçirdiler (355/965). Bu iki şehri, İskenderun körfezinin kuzeyinde kalan, Arapların Kalikala dedikleri Kilikya'nın düşmesi takip etti. Suriye'nin bir kısmı da elden çıkmış, Abbasî ülkesinin büyük bir bölümü, Bizans İmparatorluğuna tabi olmayı kabul etmişti.(30)

Gerçek şu ki, Bizanslıların bu zaferi, Suriye bölgesindeki karışıklıklara bağlıdır. Çünkü Fatımîler, 359/969 yılında Mısır'ı fethettikten hemen sonra Dımeşk'i istilâ ettiler. Bunun üzerine Büveyhîlerin desteklediği Karmatîlerle Fatimîler arasında savaş çıktı. Daha sonraları Azîz döneminde de bir tarafta Fatımîler diğer tarafta da Karmatîlerle Türk Aftekîn olmak üzere savaş yeniden başladı. Dolayısıyla Bizanslılar, bu karışıklıkları, bölgeyi yağmalamak için ele geçmiş bir fırsat kabul ettiler.

Herakliyus zamanından (610-641 M.) beri Bizanslıların, Toros dağlarının güney taraflarından Fırat'ı geçmeleri mümkün olmamıştı. Fakat Zimeskis, İmparatorluğun Dicle yakınlarındaki eski sınır boylarında yer alan Ruha, Diyarbakır, Meyyafarikîn ve Nusaybin gibi meşhur birçok şehri talan etmeyi başardı. Hedefine ulaşmak için kuvvetinin yetmeyeceğini anlamamış olsaydı, neredeyse Kudüs'ü bile istilâ edecekti. Bu sebeple kuzeye doğru yürüdü; Beyrut, Sayda ve Cübeyl gibi sahil şehirlerini istilâ etti. Fakat Trablus'ta yenildi. Bu yenilgi üzerine Bizans orduları, Antakya'ya döndüler. İmparator da saltanatının merkezine döndü ve 10 Ocak 976'da vefat etti.(31)

---

(29) Vasil, Ev. Op. cit. IV, 145.
(30) Aynı eser, 146-147.
(31) Aynı eser, 148; Miskeveyh, II, 303-304; İbnu'l-Esîr, VIII, 222.

Zimeskis hakkında söylenenlerin çevreye yaydığı dehşet, halkın korkusunu daha da artırmıştı. Ancak Bağdat halkının korkusu çöldeki savaşlarda açlık ve susuzluğa katlanamayan Bizanslıların çekilmesiyle kayboldu. Bu olayları, imparatorluğun doğu topraklarında, Bizans tahtını ele geçirmek için ayaklanan Bardas Sclerus'un isyanı takip etti. İmparatorun kuvvetlerine karşı yenik düşen Bardas, yardım istemek niyetiyle Abbasîlerin başşehri Bağdat'a geldi ve halife tarafından iyi karşılandı. Bunun üzerine, imparator II. Basil, Bardas'ın teslimini istemek için halifeye elçiler gönderdi.(32)

Hicrî 384 (994-995)'te Fatımîlerin Haleb'i yağmalamaları da Bizanslılarla müslümanlar arasındaki ilişkileri etkilemiştir. Zira Hamdânîler, onlara karşı, taleplerini memnuniyetle karşılamış olan İmparator II. Basil'den yardım istemişlerdi. II. Basil imparatorluğunu tehlikeye düşüren Bulgarlarla savaşmakta olmasına rağmen bu talebi kabul etti; özellikle Antakya'nın Fatimî muhasarasına maruz kalması sebebiyle bizzat kendisi doğuya gitmeye karar verdi. İmparator, Hamdânîlerin başkenti Haleb'i kurtarmaya muvaffak oldu ve Humus'u istilâ etti; ancak Trablus surları önünde başarısız kaldığı için Bulgarlarla savaşmak üzere ülkesine dönmeye mecbur kaldı. Bu olaydan az sonra Bizans ordusu Famiye civarında yenilgiye uğradı.(33)

II. Basil'in, bu yenilgi sebebiyle yeniden Suriye'de (390/999) Humus'ta göründüğüne şahit oluyoruz. Ancak o Trablus'ta ikinci defa yenilgiye uğradı ve hicrî 392 yılında Konstantiniyye'ye dönmeye mecbur kaldı.(34)

B. Fatımî - Bizans İlişkileri;

Hicrî 377 yılında, Fatimî halifesi Azîz, Bizanslılara karşı savaşmak üzere bir filo göndermişti; ancak bu filo, gemileri yakıldığı için maksadını gerçekleştiremedi. Daha, sonra ise Bizans imparatorunun elçileri, onun hediyeleriyle birlikte Mısır'a Azîz'e geldiler ve ondan sulh anlaşması istediler. Fatımî halifesi onların isteklerini kabul etti ve bazı şart-

(32) Miskeveyh, 111, 113.
(33) Humus sahillerinde büyük bir şehir olup Efamiye ismi ile de anılır.
(34) Vasil, Ev. Op. Cit. VI, 147, 148.

lar ileri sürdü. Şartların önemlileri şöyleydi:

1. Müslüman esirlerin serbest bırakılıp ülkelerine gönderilmesi.

2. İstanbul'daki camide, cuma hutbesinin Fatimî Halifesi adına okunması.

3. Halifenin istediği Bizans mallarının gönderilmesi.

4. İki taraf arasındaki sulh anlaşmasının 7 yıl süreli olması.(35)

Yukarıda geçtiği gibi, o sırada Fatımîlerin yönetiminde bulunan Suriye Bizanslılarla Fatimîler arasında mücadele merkeziydi. Nitekim Fatimî halifesi Hakim, Bizanslıların bu bölgede ilerlemelerini engellemek için karadan ve denizden olmak üzere iki taarruz düzenlemişti. Denizden Taberiyye yakınlarında, karadan da Famiye yakınlarında onlara karşı zafer kazandı.

Bizans İmparatoru ordusunun yenilgiye uğradığını görünce, sulh görüşmeleri yapmak üzere Fatimî halifesine bir elçi gönderdi. Neticede aralarında 10 seneliğine savaşın durdurulmasını hükme bağlayan bir barış antlaşması yapılmasına karar verildi.(36)

Zahir Hilafete gelince, Bizanslılarla olan iyi ilişkilerin devam etmesi için gayret gösterdi. 418/1027 yılında İmparator VIII. Konstantin ile bir sulh antlaşması yapıldı. Anlaşma gereğince Bizans İmparatorluğu dahilindeki mescitlerde hutbe Fatimî halifesi adına okutulacak, Kudüs'teki önceden Hâkim tarafından yıktırılan Kıyamet kilisesi ve İstanbul'daki cami karşılıklı olarak yeniden yapılacak, Hâkim döneminde İslâm dinini kabul etmiş olanlara eski dinlerine dönmeleri serbest bırakılacaktı.(37)

Mustansır'ın ilk dönemlerinde Fatimî devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkiler, iyi bir düzeydeydi. Hicrî 429 (1037 M.) yılında Halife Mustansır ile İmparator IV. Mihail (1034-1041) arasında, yıkılmaya yüz tutmuş Kıyamet Kilisesinin tamiri karşılığında 5.000 esirin bı-

(35) Ebu'l-Mehasin, en-Nucumu'z-zahire, V, 151-152.
(36) Aynı eser, 111, 192; Lane Poole, Hist. Of Egyp in the Middle Ages, 136.
(37) Makrizî, Hıtat, I, 355.

rakılması şartıyla bir anlaşma yapıldı.[38] Hicrî 446 (1054 M.) yılında da Mustansır ile İmparator IX. Konstantin (1042-1054) arasında anlaşma yapıldı. Konstantin, bu sene meydana gelen kıtlık ve açlığa karşı koyabilmeleri için Mısır halkına buğday ve gıda maddeleri yardımında bulunmayı vadetti.

Ancak İmparator Konstantin bu antlaşmayı uygulamaya koyamadan öldü. Yerine geçen İmparatoriçe Teodora (1054-1056), Mısır'a yapacağı yardım için bazı şartlar ileri sürdü. Bu şartların en önemlisi, ülkesine yapılacak herhangi bir saldırı anında Fatimî halifesinin kendisine yardım etmeyi taahhüt etmesiydi. Mustansır bunu kabul etmeyince, iki tarafın orduları yine kara savaşlarında karşı karşıya geldiler. Bu savaşlarda zafer Fatimîlere nasip oldu. Ancak Bizans filosu, Suriye sularında Fatimîleri yendi ve komutanlarından bir çoğunu esir aldı. Bunun üzerine Mustansır, savaşı durdurup sulh anlaşması yapmayı uygun buldu. Hicrî 447 (1057) yılında, ihtilafları gidermek için Kâdı Ebu Abdullah el-Kudâî'yi İmparatoriçe Teodora'ya gönderdi; ne var ki Bizans politikası, Selçuklular tarafını tercih etti.

C. Endülüs Emevîleri - Bizans İlişkileri:

Daha önce, Abbasilerin ilk dönemlerinde, Bizanslılara ve Endülüs Emevilerine karşı düşmanca bir politika izlediklerini ve onların düşmanı olan Franklara ise yakınlık gösterdiklerini görmüştük. Orada geçtiği gibi Şarlman, Harun Reşid'e dostluk göstermiş, Hıristiyanlar için Kudüs hac yollarını kolaylaştırmak, iki ülke arasındaki ticareti geliştirmek ve ilimleri doğu kaynaklarından almak maksadıyla ona bir heyet göndermişti. Harun Reşid bu elçileri iyi karşıladı ve Beytü'l-Makdis (Kudüs) kilisesinin anahtarlarını hıristiyanlığın hamisi durumunda olan Şarlman'a gönderdi. İki hükümdar arasında hediyeleşmeler devam etti.

Abbasilerin ikinci dönemlerinin başlarından itibaren Bizanslıların, müşterek düşmanları olan Abbasîlerin karşısında durabilmek için, Abdurrahman en-Nasır (300-350/912-961) döneminde nüfuzu genişlemiş ve çok kuvvetlenmiş olan Endülüs Emevîleriyle ittifak kurmaya çalış-

(38) Ebu'l-Fida, el-Muhtasar, 62.

tıklarını görüyoruz. Nitekim Bizans İmparatoru Konstantin Porphryogenitus (911-959), en-Nasır ile bir anlaşma yapmaya çalışmış ve 336/947-948 yılında Endülüs Emevi sarayına altın kaplamalı gümüş sanduka içerisinde mektup taşıyan bir heyet göndermişti.(39)

III. Abdurrahman en-Nasır, bu heyeti muhteşem bir törenle karşılamaya özen gösterdi. O bunun ardında şu maksatları gizliyordu: Huzurunda bulunan hatipler ve şairler kalkıp onun tahtının azametini, saltanatının görkemini anlatsınlar, devletinde halifeliğinin ne kadar kuvvetli ve yerleşmiş olduğunu tavsif etsinler.(40)

Endülüs Emevileriyle, Bizanslılar arasındaki iyi ilişkiler, daha da gelişti. Nitekim VII. Konstantin, Kurtuba camiine renkli ve altın hel mozayikten bir mihrap yapılmasını emretti. Bunu görmüş olan İdrisî şöyle tanıtır: "Öyle bir mihrap ki, onu tavsif edenler, tavsif etmekten acizdirler, öyle bir şaheser ki, akıllar şaşakalır", yine Medinetü'z-Zehra'nın yapılmasında kullanılan bir çok sütun hediye etti. Daha önce en-Nasır'a hediye etmiş olduğu tıp kitabının İbn Şebrût tarafından Latince'den Arapçaya tercüme edilmesi için, bu kitabı Yunanca'dan Latinceye çevirmek üzere Nichalas adında bir tercüman gönderdi.

D. Batı Avrupa Devletleriyle Olan İlişkiler:

Yukarıda geçtiği gibi Araplar, İspanya, Sicilya ve Akdeniz'in diğer bazı adalarını ele geçirerek, hakimiyetleri altına aldılar. Onlar, aynı şekilde İtalya ve Fransa sahillerinde tutunmaya çalıştılar ve Aşağı Provence sahillerinde bağımsız emirlikler kurmaya muvaffak oldular. Endülüs, İfrikiyye ve Sicilya adasından gelen yardımlarla kuvvetleri daha da arttı; bu sayede Provence bölgesinin güneyindeki körfeze hakim yüksek arazi kesimleri ve Fraxinet ormanında müstahkem kaleler yaptılar. Fraxinet ormanlıklarında kurulan müslüman Arap devletine "Fraksiniyye" ismi verilmiştir. Bu araplar, çok geçmeden, dağ ve ormanlarda yaşama tarzına alıştılar, sık ormanlıklarda hareket kabiliyyetlerini geliştirdiler. Aralarındaki savaşlarda kendilerinden yardım is-

(39) Makkarî, Nefhu't-tîb, 1, 173.
(40) Aynı eser, 1, 173.

teyen, komşu derebeyler arasındaki mücadele, kuvvetlerinin artmasına yardımcı bir unsur oldu.

Müslüman Araplar, Aşağı Provence bölgesinde ulaştıkları bu kuvvet ve elde ettikleri servetle yetinmediler. Kendilerini, bu bölgenin gerçek hakimi ve mutlak egemenlik sahibi saydılar. Miladî X. asırda Torino'yu tehdit ettiler, bazı manastırları tahrip ederek Montferra ve Piemonte'un çeşitli bölgelerine yayılıp Po ovasına yerleşmeğe muvaffak oldular. Sonra 325 (935 M.) yılında Liguria sınırlarına kadar ilerlediler ve Cenova şehrine girdiler. Alp dağlarının yüksek geçitlerini, özellikle Saint Bernard geçidini ele geçirerek bu geçitlerden geçen yolculardan vergi aldılar.

Müslüman araplar, bu sınırda da kalmadılar; bilakis kuzey Alp dağlarını geçerek İsviçre'ye girdiler. Kuzeyde Constance gölü kıyılarından güneyde Cenova, Marsilya ve Nice'e kadar uzanan bölgeyi egemenlikleri altına aldılar. Bu bölgelerde İslamiyeti yaymaya çalıştılar. Nitekim, Nice şehri mahallelerinden birinin halâ Arap mahallesi (Canton de Sarazins) adını taşıdığını görmekteyiz.

Bu bölgeleri yaklaşık 70 yıl hakimiyeti altında tutan Arap nüfuzu hicrî IV. asrın ortalarında zayıflamaya başladı. Onların kale şehirlerinin en önemlisi, Fransa'nın güneyindeki Provence eyaletinin doğu kesiminde ve dağ eteklerinde bulunan şimdiki Gard-Fraint köyündeki Fraxinatum diye adlandırılan kaleydi. İstahrî bu mevkiye "Cebelu'l-kilâl" diye isim verir. Aşağıdaki ibarede bu bölgeyi şöyle tanıtmış ve demiştir ki: "Cebel'i Kilâl'a gelince, bu dağda su ve arazi vardı, ancak ıssızdı, orada yaşayan yoktu. Bir müslüman topluluk oraya geldi ve orayı imar etti. Bu müslümanlar, yerleştikleri arazinin sarplığı yüzünden kendilerine güç yetiremeyen Franklar'a boyun eğmediler."(41)

Provence hükümdarı, Fraksiniyye araplarını ülkesinden çıkarmağa çalışıyordu. Nitekim 926 yılında Mukaddes Roma Cermen İmparatoru olmuş olan Alman İmparatoru Büyük Otto (936-973), bu araplara karşı Bizans İmparatorundan yardım istemişti. Onun gönderdiği donanmanın yardımıyla, neredeyse ülkesinde arap nüfuzunu siliyordu. An-

(41) Bkz. Şekip Arslan, Tarihu gazevati'l-arab, s. 164-165, 166-170.

cak İtalya'daki rakiplerinden biri isyan edince, bu rakibinin arapların kontrolündeki Alp geçitleri yoluyla üzerine gelmesinden korktu. Dolayısıyla Fraksiniyye Araplarıyla, Alp dağları geçitlerini düşmanına kapamaları şartıyla sulh yaptı.

Büyük Otto, Endülüs Emevî halifesi Abdurrahman en-Nasır'ın, bu Araplara yardımcı olduğunu biliyordu. Bu sebeple Arapların askerî harekatlarını durdurmak için ona bir elçi gönderdi. Bazı tarihçiler de Abdurrahman'ın, iki devlet arasında siyasî ilişki kurmak için Otto'ya elçiler ve çok miktarda hediyeler gönderdiğini ifade ederler. Bu elçiler, İslam medeniyetinin son derece etkisi altında kalmış olan Endülüs Hıristiyanları papazlarından birinin başkanlığında gönderilmişti. Abdurrahman'ın Arapça yazılmış mektubu "Teslîs" mevzuunda ibareler ihtiva etmekteydi. Ancak bu papaz, Otto'ya ulaşamadan yolda öldü. Rivayete göre Otto, Teslis akidesi hakkındaki bu ifadeleri, dinine yapılmış bir hakaret kabul ederek elçilere hakaret etti ve onları üç sene ülkesinde tuttu.

Otto, kısa süre sonra bir taraftan Franksiniyye Araplarının yağmalarını anlatmak, diğer taraftan da müslümanların kendisine yönelttiği hakareti protesto etmek için Kurtuba'ya elçiler gönderdi. Otto bu heyetin başına Jean de Gorza'yı getirmişti. Elçilik heyeti hicrî 345 (956 M.) yılında Kurtuba'ya geldi. Otto'nun Hz. Muhammed (S.A)'e karşı yaptığı tarizleri ihtiva eden mektubunu Halife en-Nasır'a verdi. Nasır, Hz. Peygambere sövmekten vazgeçmelerini sağlaması için, Kurtuba Metropoliti (matran)'ni bu heyetle görüştürdü. Ne var ki, metropolitin nasihatları, onların inatlarını artırmaktan başka bir işe yaramadı. Elçiler, Endülüs Hıristiyanlarını, müslümanlara karşı müsamahakâr davranışları, müslümanlara uyarak sünnet olmaları ve domuz eti yememeleri yüzünden tenkit ettiler. Bunun üzerine Halife Abdurrahman en-Nasır bu elçileri, Otto'nun kendi elçilerine yaptığı gibi 3 sene değil, 9 sene ülkede tutmaya karar verdi. Rismund isminde bir hıristiyanla Almanya imparatoruna bir mektup göndererek ondan önceki mektubunda kullandığı ifadelerini değiştirmesini istedi.

Bu elçi, görevini başarmış, Büyük Otto önceki mektubunu değiştirerek başka bir mektup göndermişti. Bu mektup öncekinden 18 ay sonra muhatabına ulaştı ve elçi Halife tarafından piskoposluğa tayinle taltif edildi. Kurtuba'da tutulmakta olan Jean de Gorza, tertip edilen merasim anında, Halife Nasır'ın yanında durdu. Askerler, bu elçilik heyeti

üyelerinin geçeceği yolun her iki tarafına dizildiler, Slav asıllı askerler silah kuşanmış olarak yerlerini aldılar. Kurtuba Hilafet Sarayına giden yollara halı ve ipek kumaşlar döşendi. Halife, büyük bir kabul salonuna oturmuştu. Jean de Gorza ileri çıkarak halifenin elini öptü ve yanına oturdu. Nasır, İmparator Otto için, akıllılığı, zekâsı ve güçlülüğü bakımından övgülerde bulundu. Ancak, derebeylerin (feodal hükümdarların) nüfuzlarını tanıdığı ve ülke yönetiminde onları kendisine ortak kabul ettiği için yönetimindeki başarısızlıkları sebebiyle tenkîd etti. Feodal hükümdarlara verilen bu haklar, onların gururlarını tahrik ediyor ve itaatsızlığa meyletmelerine sebep oluyordu.[42]

Tarihçiler, bu elçi teatisinin neticesinden bahsetmemiş olsalar da, Nasır'ın sarayının, Büyük Otto[43] ve Fransa hükümdarları elçileri gibi[44] çeşitli devlet heyetlerinin devamlı uğrağı haline geldiğini söyleyebiliriz. Abdurrahman en-Nasır, Fatimîlerin Cenova şehrini tahrip etmelerinden dolayı başı derde girmiş olan İtalya kralıyla muâhede yaptığı gibi, Sicilya adasını Fatimî halifesi Kâim'den almaya çalışan Bizanslılarla da antlaşma yapmıştı.[45]

E. Ruslarla İlişkiler:

Doğuda İslâm ülkeleri Rus hücumuna maruz kalmıştı. Nitekim Hicrî 332 (943 M.) yılında Hazar ülkesinin kuzeyinde oturan Ruslar, Azerbaycan'a taarruz etmişler ve Berzea şehrini istila etmişlerdi. Onlar, vücutlarının kuvveti, şiddetleri ve harp hususundaki maharetleriyle şöhret bulmuşlardı. Miskeveyh, onları aşağıdaki ibarede tanıtmıştır: "Onlar, büyük bir millettir, vücut yapıları iridir, çok kuvvetlidirler. Hezimet nedir bilmezler, içlerinden hiç biri ölünceye ya da öldürülünceye kadar savaşmadan geri dönüp kaçmaz. Her biri muhakkak üzerinde silâh olarak bir alet taşır. Balta, bıçkı ve çekiç gibi sanat âletlerini üzerlerine asarlar. Kargı ve kalkanla savaşırlar, kılıç kuşanırlar ve onun üze-

(42) Dozy, The Moslems in Spain, s. 429.
(43) İbn İzârî, el-Beyânu'l-muğrib, 11, 234.
(44) İbn Haldûn, el-İber IV. 134.
(45) Dozy, Age., s. 434.

rine de bir sopa ve diğer bazı savaş aletleri asarlardı. Bilhassa bu gelenler, yaya olarak savaşırlardı.(46)

Ruslar, Azerbaycan emîrine karşı savaştılar ve onu hezimete uğrattılar. Halkı kendi taraflarına çekmeğe uğraştılar. Halk isteklerini kabul etmeyince, şehri yakıp yıkarak Berzea halkının tamamını öldürdüler. İbnu'l-Esîr şöyle der: "Ruslar, Berzea'ya indiler ve halka eman verdiklerini ilan ederek onlara iyi davrandılar. Bu sırada onlarla savaş için her taraftan asker gelmeğe başladı. Toplanan İslâm birlikleri, Ruslarla savaşa tutuştular, ancak onlara karşı bir başarı sağlayamadılar. Çarpışmalar esnasında dışarı çıkan halk, rusları protesto ediyor ve onları taşlıyorlardı. Ruslar, böyle yapmamalarını ihtar etseler de, aklı erenler hariç diğerleri Rusları taşa tutmağa devam ettiler. Halkın çoğunluğu, bilhassa avam, kendilerine hakim olamadılar. Bu durum uzayınca Ruslar, şehir halkının 3 gün içinde şehri terketmesini, şehirde kimsenin kalmamasını bildirdiler. Bunun üzerine yükünü yükleyip gidebileceği bir vasıtası olan kimseler şehirden çıktılar. Halkın çoğu bu müddeti geçirmiş, şehirde kalmıştı. Ruslar, bunlara karşı silah kullandılar ve çoğunu öldürdüler. 10.000'den fazla insanı da esir ettiler. Hayatta kalanları camiye topladılar ve: "Kendinizi para ile satın alınız; aksi halde sizi öldüreceğiz." dediler. Bir hıristiyan, müslümanlar için çalıştı ve adam başına 20 dirhem vererek kendilerini kurtarmalarını kabul ettirdi. Ancak aklı erenlerin dışında hiç kimse, bu ücreti ödemeyi kabul etmedi. Ruslar, bunlardan bir şey elde edilemeyeceğini görünce hepsini öldürdüler. Kaçanlar dışında hiç kimse kurtulamadı. Onlar şehir halkının mallarını yağmaladılar. Esirleri köle edindiler. Kadınlardan da beğendiklerini seçtiler.(47)"

Ruslar, bundan sonra Merağa tarafına yöneldiler ve uğradıkları şehirleri yakıp yıktılar. Bu durum, müslümanlara korku verdi. Bunun üzerine halk cihada davet edildi. Azerbaycan Emiri Merzuban b. Muhammed b. Müsafir, düşmanla savaşmak için bir ordu hazırladı ve düşmanı mağlup etmeğe muvaffak oldu.(48) Görüldüğü üzere Müslümanların Ruslarla olan ilişkileri, Bizanslılar, Franklar ve diğerleriyle olduğu gibi düşmanlık temeline dayanıyordu.

(46) Tecaribu'l-ümem, II, 62.
(47) İbnu'l-Esîr, VIII, 146.
(48) Miskeveyh, Tecaribu'l-umem, II, 64-67; Muir, The Caliphate s. 475.

YEDİNCİ BÖLÜM

İDARÎ MÜESSESELER

1. SİYASÎ TEŞKİLAT

A. Hilafet.

a) Abbasî Hilafeti:

Bu dönemde, Abbasî Devletinde Türk komutanların nufuzunun artması, devlet işlerine müdaheleleri, dilediklerini halife tayin etmeleri, dilediklerini de azletmeleri veya öldürmeleri, ya da gözlerine mil çekmeleri ve halifeyi tamamıyla yetkisiz hale getirmeleri sebebiyle, Hilafet zayıflık ve âcizlik damgasıyla damgalanmıştı. Yine bu dönemde Hilafet, kadınların devlet işlerine müdahelesi, sık sık vezir tayini, azli ve hanedan fertleri arasında rekabete sebep olacak birden çok veliahd tayini ile temayüz etmiştir.

Bazı kimselerin Allah'ın zât'ı ile yaratıkları arasında uzanmış, bir gölgesi olarak vasıflandırdıkları Mütevekkil (232-247/847-861)'in, Muntasır, Mutezz ve Müeyyed ünvanlarını verdiği üç oğlunu birlikte veliaht tayin etmesi ve Mutezz'i Muntasır'dan öne alması, bu halifenin, Türk komutanların teşvikiyle, oğlu Muntasır tarafından öldürülmesine sebep olmuştur. Şüphe yok ki, bu Türk komutanlardan bazıları, Halifeyi daha önce Dimeşk'te öldürmeye niyetlenmiş fakat muvafak olamamışlardı. Dolayısıyla Muntasır'ın, babasına karşı olan kinini fırsat bilerek onun tarafına geçtiler ve halifeyi öldürdüler. Mütevekkil'in yerine tahta oğlu ve katili Muntasır geçti. Muntasır, çok geçmeden Türk komutanların tahrikiyle iki kardeşi Mutezz ile Müeyyed'i veliahdlikten uzaklaştırmak için çalışmağa başladi. Çünkü onlar, bu iki emir'in ve özellikle Mutezz'in, babaları Mütevekkil'in öldürülmesinden dolayı kendilerinden intikam

alacağından korkuyorlardı.(1)

Muntasır (247-248/861-862)'ın dönemi, kısa olmakla beraber, Türklerin Mütevekkil oğullarından korkmalarına ve Hilâfeti, Mutasım'ın oğullarından "Müstaîn" ünvanını verdikleri Ahmed'in eline geçirmelerine sebep olmuştur.(2) Müstain zamanında (243-252/862-866), Türk komutanların nüfuzu daha da artmıştır. Bu komutanların başında, Büyük Boğa, Küçük Boğa, Atamış ve Bağır gelmekteydi. Halifeyi tahta oturtmuş olan bu Türk komutanların bazıları, çok geçmeden, Halifenin kendilerini öldürmeye niyetlendiği şayiasının yayılması üzerine, ona karşıçıktılar; bundan dolayı isyan ve iç savaşlar patlak verdi.

Türk komutanların nüfûzu ve halifelerin onlardan korkusu o dereceye ulaşmıştı ki, halife Mutezz, tatlı bir uyku uyuyamaz ve başta Küçük Boğa olmak üzere onların korkusundan gece-gündüz silahını çıkaramaz hale gelmişti.(3) Bu husus, Mutezz'in Türklerden kurtulmak için Mağriblilere ve Ferganalılara karşı iyi davranışının sırrını açıklar. Nitekim Türkler, Mutezz'den kurtulmak için maaşlarının ödenmesi talebiyle ona karşı ayaklanmışlar ve onu yakalayıp burun ve kulağını kesmek suretiyle işkence yaptıktan sonra öldürüp hayatına son vermişlerdir.

Sonra Mühtedî (255-256/869-870) Hilafete getirildi. O da, kendinden önceki halifeler gibi, Türklerin, özellikle Musa b. Boğa'nın elinde oyuncak oldu. Çok geçmeden esir edilip tahttan indirildi ve işkenceye tabi tutuldu. Nihayet hicrî 256 yılının Recep ayında vefat etti.(4) Mühtedi, Ömer b. Aabdülaziz'e benzemeye çalışır ve mezalim mahkemeleri duruşmalarını bizzat yürütürdü.

Mühtedî tarafından "Cevsak" denilen köşkte hapsedilmiş olan Mu'temid (256-279/870-892), kendisini oradan çıkaran Türkler tarafından halifeliğe getirildi. Suyutî'nin de dediği gibi "Tahakküm ve nüfuz altına alınan, tasarruftan engellenen ve kendisine vekil tayin edilen ilk halife Mutemid'dir."(5) Kesinlikle bilindiği gibi, kardeşi Ebû Ahmed Tal-

(1) Taberî, IX, 75-76.
(2) İbnu'l-Esîr, VII, 40.
(3) Mes'ûdî, Murûcu'z-zeheb, 11, 428.
(4) İbnu'l-Esîr, VII, 83-84.
(5) Tarihu'l-Hulefâ, s. 243

ha el-Muvaffak, onu devlet işlerinden el çektirmiş yönetimi kendi uhdesine almıştı. Neticede Mu'temid'in hiçbir yetkisi kalmamıştı.

Mu'temid, Türklere, özellikle hil'at giydirerek oğlu Müfevviz'in yanına verdiği komutanları Musa b. Boğa'ya karşı çok iyi davranmayı gerekli görüyordu. O, ülkeyi oğlu Müfevviz ile kardeşi Muvaffak arasında taksim etti. Birinci veliaht tayin ettiği oğlu Cafer'e "Müfevviz" ünvanını verdi ve ülkenin batı bölgeleri valiliğine getirdi. Musa b. Boğa'yı da onun yanına gönderdi. Oğlu Mufevviz'den sonra tahta geçmek üzere kardeşi Ebu Ahmed Talha'yı ikinci veliahd edindi, ona da "el-Muvaffak" ünvanı verdi ve doğu bölgeleri valiliğine atadı. Dolayısıyla, kardeşi Muvaffak ve Türkler karşısında güçsüz kalmış olan Mutemid döneminde Hilâfet zayıfladı.

Muvaffak 278/891 yılında ölünce, fiilî iktidar onun oğluna, yani amcasının oğlu Müfevviz'i kenara itmeyi başarabilen Abbas Ahmed'e geçti. 279/892 yılında amcasının vefatından sonra halife olarak ona biat edildi (279-289/892-902) ve Mutezid ünvanını aldı. Hilâfetin kaybolmuş fonksiyonlarını ihya ettiği ve yeniden saygınlık kazandırdığı için kendisine İkinci Seffah denilirdi. Onun zamanında Hilâfet malî durumun ıslahına önem verdi, sulama tesislerini iyileştirmeye ve vergi işlerini düzeltmeye önem verdi.(6)

Türk asıllı komutanların öldürdükleri halifelerin aksine, Mu'tezid ve daha önce de selefi Mutemid tabiî ölümle öldüler. Mu'tezid'den sonra Hilâfet, "Müktefî billah" (289-295/902-908) ünvanını alan oğlu Ebu Muhammed'e geçmişti. İsrafçılığı ile şöhret bulmasına rağmen, yeni halife zamanında halk arasında adalet yaygınlaştı. O, babasının yaptırmış olduğu zindanları yıktırıp, camiye çevirdi ve babasının halkın elinden almış olduğu bahçe ve dükkanları sahiplerine iade etti.

Muktefî'nin yerine Muktedir ünvanını alan kardeşi Ebu'l-Fazıl Cafer b. Mutezid (295-320/908-932) geçti. Halifelik için onun tercih edilmesinin sebebi, yaşının küçüklüğüydü. Zira daha 13 yaşını aşmamıştı; nüfuz sahibi komutanlar istediklerini daha kolayca yaptırabilirlerdi. Çok

(6) Dûrî Dirasat fi'l-usûri'l-Abasiyye el-Müteahhire, s. 188-189

geçmeden Muktedir tahttan indirildi ve "el-Galib billah" ünvanıyla halife olarak Abdullah b. Mu'tezz'e biat edildi. Ancak hal'edilmiş olan Muktedir'in taraftarları onu tekrar tahta çıkardılar. Muktedir, vezirlerini azlederek onları şiddetle cezalandırmasıyla, zamanı ise ordunun devlet işlerine karışması ve büyük komutanlarından Munis el-Hadim'in ona karşı ayaklanması ve onu iki defa azletmesiyle meşhurdur. Bunun yanında Muktedir, kadın ve hizmetçilerin görüşlerine de baş vurmuş ve onların görüşleri istikametinde tasarrufta bulunmuştur. Şüphesiz ki, emir ve yasakları koymak yetkisi tarihçilerin "es-Seyyide" olarak isimlendirdiği annesinin eline geçmişti.(7)

Bağımsız devletlerin güçlenmeleri ve Türk komutanların nüfuzlarının artması sebebiyle, Abbasî halifesinin güçsüzlüğü, hicrî IV. asrın başlarından itibaren daha da arttı. Nitekim Faris'te Ali b. Büveyh güçlenmiş, Rey, Isfahan ve dağlık bölgeler ise kardeşi Hasan'ın eline geçmişti. Musul, Diyarbakır, Diyar-ı Rebia ve Mudar'da Hamdânîler müstakil devlet kurmuşlardı. Mısır ve Suriye bölgesinde İhşit Muhammed b. Tuğc istiklâlini ilan etmişti. Horasan'da Nasr b. Ahmed es-Samanî müstakil hale gelmişti. Endülüs'te III. Abdurrahman (300-350/912-961) halifeliğini ilan etmiş ve "Emîru'l-müminîn en-Nasır li dînillah" ünvanı almış, böylece İslâm dünyasında 3 tane halifelik olmuştu.(8) Muktedir 320/932 yılında öldürüldü.

Ondan sonra halifeliğe getirilen Kahir (320-322/932-934) de kendisinden önceki Abbasî halifelerinden daha şanslı değildi. O da kötülükten nasibini aldı, gözlerine mil çekilip hapse atıldı ve sefil bir hayata mahkûm oldu. Hatta bir gün, sadaka istemek üzere Mansur Câmiinin önüne çıkmıştı. Onu gören Haşimîlerden biri ona 500 dirhem verdi. Bunun üzerine Müstekfî onun tekrar hapse atılmasını emretti ve Mutî zamanında 339 yılında ölünceye kadar hapishanede kaldı.

Halife Razî (322-329/934-940) vezirlerin zayıflığı, öte yandan nüfuzu artan komutanların devlet işlerine müdahaleleri karşısında Vâsıt

(7) İbnu'l-Esîr, VIII, 25.

(8) Bu halifelikler: 1 — Bağdat'ta Abbasî Hilâfeti, 2 — Mehdiyye'de (Daha sonra Kahire) Fatimî Hilâfeti, 3 — Kurtuba'da Emevî Hilâfetidir.

ve Basra Valisi İbn Raik'in desteğini sağlamaktan başka çare bulamadı. Razi, onun şahsında, otoritesini dayandırabileceği gücü görmüş ve devlet işlerinin tümünü ona teslim ederek ona "Emîru'l-ümerâ" ünvanı vermişti. Daha önce mücadele, Abbasî halifeleri ile ileri gelen komutan ve emirler arasında olurken Razi'nin bu tasarrufundan sonra halifelerle emiru'l-umerâlar arasında cereyan etmeye başladı. Komutanlar, Emîru'l-ümeralık makamını ele geçirmek için verdikleri mücadele esnasında gruplar oluşturmaya başladılar. Bu mücadeleler neticesi çıkan anarşi ve karışıklıklar, Halife Müstekfî'nin Büveyh oğullarından yardım istemesi ve Muizzüddevle b. Büveyh'in hicrî 334 yılında Bağdat'a girmesine sebep oldu.

Muizzüddevle, Bağdat'ta istikrar kazanınca halifeyi hacr altına aldı ve gözlerine mil çektirdi. Fazl b. Muktedir'i davet ederek onu halife ilan etti ve ona "Mutî" (334-363/946-974) ünvanı verdi. Büveyh oğulları aşırı şîi (gulât-ı şia) idiler, bunun için müslümanların liderliğinin sünnî Abbasî halifesinin hakkı olduğunu kabul etmiyorlar, onu buna layık görmüyorlardı.[9] Dolayısıyla onların zamanında, Abbasî halifesinin hutbede isminin zikredilmesi ve adının para üzerine basılmasından başka, hiçbir otoritesi kalmamıştır. Bu kadarcık imtiyaz da siyasî maksatlara mebniydi ki, bunun gayesi de, bu halifeleri yerinde tutarak kamuoyu önünde kendi yönetimlerine meşru bir görüntü vermekti. Diğer bir ifadeyle Büveyh oğulları, siyasî nüfuzlarının kaybolmasından korkmasalardı, Hilâfeti Abbasîlerin elinden alıp Alevîlere vermekten çekinmezlerdi. Bu sebeple, nüfuzlarını kuvvetlendirmek ve devlet yönetimini bütünüyle elerine geçirerek Abbasî halifelerini bir kenara itmek yolunda ellerinden gelen herşeyi yaptılar.[10]

Bîrûnî, Abbasî halifelerinin Büveyhî sultanları karşısındaki durumlarını şöyle anlatır: "Şüphesiz devlet ve saltanat, Müttekî'nin son ve Müstekfî'nin ilk günlerinde Abbas oğullarının elinden çıkarak Büveyhî sultanlarının eline geçmişti. Abbasî halifelerinin elinde kalan, dünyevî iktidar değil sadece dînî-itikadî nüfuzdu. Abbas oğullarından Kaim, şimdi (hicrî 440'ta ölmüş Birunî zamanı) hükümdar değil, sadece İslâm'ın re-

(9) Arnold, The Caliphate, s. 61.
(10) Miskeveyh. Tecaribu'l-ümem, 1, 307-308.

isidir."[11]

Büveyhîlerin nüfuzu, bu merhalede kalmadı. Nitekim Halife Müstekfî'nin Büveyh oğullarına muhtelif ünvanlar verdiğini, isimlerinin hutbede anılmasını ve paralar üzerine basılmasını emrettiğini görüyoruz. Halife, Onlardan Ahmed'e, Muizzüddevle, Ali'ye, İmadüddevle, Hasan'a Rüknüddevle ünvanlarını vermişti. Lane-Poole, Halifenin Muizzüddevle (334-356/945-969)'ye "Emirü'l-ümera" unvanını verdiğini zikreder ki, bu unvanı ondan sonraki Büveyhî hanedanına mensup sultanlar da korumuşlardır. Lane-Poole şöyle der: "Onların "sultan" ünvanını aldıklarını söylememiz hatadır. Çünkü onların bu unvanı, sikke üzerine yazmadıkları kesindir. Onlar sadece emir ve melik ünvanını kullandılar. Bununla beraber onların nüfûzu, Bağdat'taki herhangi bir sultanın nüfuzu gibi mutlak ve sınırsızdı."

Celâlûddevle (416-435/1025-1043), İmadüddevle (Ebu Kalicar) (435-440/1043-1048) ve Irak-Büveyhî emîrlerinin sonuncusu olan Melikû'r-Rahîm (440-447/1048-1055)'e muâsır olan Müeyyed fi'd-din Hibetullah eş-Şirazî, "es-Siretü'l-Müeyyediyye" adındaki kitabında şöyle der: "Büveyhoğulları çeşitli ünvanlar almışlardır. Bu ünvanların bazıları şunlardır: Şahinşah el-Muazzam,Melikü'l-mülûk, Muhyî dini'llâh, Gıyâsu ibadillah (Allah'ın kullarına yardım eden), Sultanüddevle, Muizzu Emiri'l-müminin, Yemînu Halifetillâh. Onlar bazen de Emîru'l-ümera ünvanı almışlardır."

Halife Tai'nin, Büveyhîlerden Azududdevle'ye saltanat hilatı giydirdiğini, kılıç kuşattığını, biri veliahdlik nişanelerindeki gibi gümüş işleme olmak üzere iki tane sancak teslim ettiğini, "Şahinşah el-a'zam, Melikü'l-mülûk" unvanlarını verdiğini ve beş namaz vakitlerinde kapısında kös çalınmasını emrettiğini görüyoruz.[12] Yine Halife Tai'nin, Samsamuddevle b. Azududdevle'ye "Şemsuddevle" ünvanını verdiğini, ona yedi kat elbise ve siyah sarık giydirdiğini, kılıç kuşatıp, tac giydirdiğini, ona iki sancak verip at üzerinde altın mahfelde taşıttığını, Abbasî devletinin işlerini yürütme görevini ona verdiğini bildiren ferman

(11) el-Asaru'l-bakiye, s. 132.
(12) İbnu'l-Amîd, Tarihu'l-müslimin, s. 236-237; İbn Hallikan I, 416.

çıkarttığını ve onun ismini sikkelere kazdırdığını görüyoruz.[13] Halife, Şerefüddevle b. Azududdevle'ye de aynı şekilde muamele etmiş ona da "Şahinşah" ünvanı vermiştir.[14] Taî, daha sonra, Ebu Nasr b. Azududdevle'ye de hil'at giydirdi ve onu görevlendirdiğini açıkladı.[15] Ancak Taî, Bahâüddevle'nin yakınlarından birini hapsettiği için Hilafet makamından inmek zorunda bırakıldı.

Arnold'un dediği gibi, "nüfûz ve yönetimi, kendilerinden daha güçlü olan Büveyh oğullarının ele geçirdiği bu dönemde, Abbasî halifeleri, bütün yetkilerini kaybetmiş, kıymetsiz bir duruma düşmüşlerdir. Güçlü olan mütegallibeler, İslâm dünyasını "Emiru'l-müminin" olarak çağrılan halifeye danışmadan ve ona aldırış etmeksizin yönetmişlerdir. Hatta halifeler, Büveyhi sultanları elinde oyuncak haline gelmişlerdir. Büveyhîler, istediklerini halifelik tahtına oturtmuşlar, canları istediği zaman da azletmişlerdir."[16]

Büveyhoğulları, halifenin yetkilerini elinden almış olmakla beraber, toplantılarda zâhiren ona saygı göstermeye riayet ederler ve ona müslümanların lideri gözüyle bakarlardı. Nitekim elçileri halife kabul eder, Hz. Peygamberin hırkasını giyer ve dini gücünü pekiştirmek için Hz. Osman'ın mushafını önüne koyardı.

Azududdevle zamanında Büveyh oğulları, Hazer denizinden Basra körfezine, İsfahan'dan Suriye sınırlarına uzanan bölgeleri egemenlikleri altına almışlardı. Azududdevle'nin ismi, Abbasi halifesinin isminden sonra hutbelerde okunuyor ve sikke üzerine kazınıyordu. Büveyhoğulları, Hilafeti kendi torunlarına geçirmek için, kızlarını bazı halifelerle evlendirdiler. Mesela; Halife Tai, İzzüddevle Bahtiyar'ın ve Azududdevle'nin kızıyla evlenmiştir. Taî lillah ile Azududdevle arasındaki bağlar sağlamlaştı ve Taî onun kızıyla evlendi. Azududdevle'nin bundan maksadı, kızının ondan bir erkek çocuk doğurması ve halifenin bu çocuğu veliaht tayin etmesiydi. Böylece Hilâfet, kendilerinin de torunu olan bir çocuğun eline geçecekti.[17]

---

(13) Suyutî, Tarihu'l-hulefa, s. 271.
(14) İbnu'l-Amîd, Tarihu'l-müslimîn, s. 241.
(15) Zeylu Kitabi Tecaribi'l-ümem, III, 153.
(16) Arnold, The Caliphate, s. 68.
(17) İbnu'l-esîr, VIII, 257.

Ne var ki, Abbasî Hilâfetinin Büveyhoğulları döneminde zayıf düşmesi, yalnızca halifelerin şahsî zaafına ve kendilerini bir tarafa iterek yönetimi ellerine geçiren Büveyhoğullarıyla mücadelelerine bağlı değildir. Aynı zamanda Halifelerin Büveyhî sultanlarına, Tacu'l-mille, Ziyaû'l-mülk, Gıyasu'l-ümme vs. gibi kendi heybetlerini azaltıp onların şanını yücelten ünvanlar vermeleri de etkili olmuştur. Abbasî halifeleri, hükümdarlara verdikleri ünvanlarda da aşırı gitmişlerdir. Nitekim Abbasî halifesi Kadir billah (381-422/991-1031)'ın Mahmut Gaznevî'ye "Sultan", "Yeminuddevle" ve "Eminu'l-mille"[18]; oğlu Mes'ûd'a da "Seyyidu'l-mülûk ve's-selâtîn"e[19] ünvanlarını verdiğini görmekteyiz. Celalüddevle, hicrî 423 yılında (M. 1032) kendisine "es-Sultanu'l-Muazzam,Malikü'l-ümem" ünvanını vermişti. Halife'nin elçisi ve "el-Ahkamu's-sultaniyye" adındaki eserin sahibi Maverdî, bu ünvanları halifeden başkasının kullanamayacağını ileri sürerek, itirazda bulununca, bundan vazgeçip "malikü'd-devle" ünvanını aldı. Büveyhî hanedanı fertlerinin kendi içlerindeki bölünmeleri de şüphesiz Abbasî Hilâfetinin zayıflamasını etkilemiştir.

Bu dönemde, Abbasî halifeleri, önceki halifelerin Ömer b. Hattab zamanından beri kullandığı "Emiru'l-müminin" ünvanını kullanmaya devam ettiler. Aynı zamanda halk, Abbasî halifelerini "Allah'ın zatı ile yaratıkları arasında uzanmış gölgesi" olarak düşünürlerdi.[20]Öte yandan Halife Müstekfî (333-334/944-946), "İmam" ünvanını kullanan Fatimî halifeleriyle rekabet ederek "İmamu'l-hak" ünvanını almış ve sikke üzerine nakşettirmiştir.[21] Sûlî'nin anlattığına göre, emir Ebu'l-Abbas Ahmet b. Muktedir "Razî bi'llâh" ünvanını almadan önce, halifeden, halifelerin kullanabileceği ünvanları bildirmesini istemişti.[22] Halife, istediğini seçmesi için ona 30 ünvan yazılı bir mektup gönderdi ve "Murtaza bi'llah" ünvanını almasını tavsiye etti. Fakat Ebu'l-Abbas, kendisine "Razi bi'l-lah" ünvanını seçti ve şöyle cevap verdi: "Senin bana anlattığına göre, karışıklıklar döneminde kendisine halife olarak

(18) İbn Hallıkân, 11, 84-85.
(19) İbnu'l-Esîr, IX, 131.
(20) Mesudî, Murucu'z-zeheb, II, 395.
(21) Mez, el-Hadaratu'l-İslâmiyye, 1, 230.
(22) Ahbaru'r-Razî bi'l-lah ve'l-Muttakî li'llah, s. 2-4.

bîat edildiği sırada İbrahim b. Mehdi bir veliahdi olmasını istemiş, bunun üzerine Mansur b. Mehdi getirilerek "Murtaza" ünvanıyla veliaht yapılmıştı. Benden başkasına, üstelik neticeye ulaşmamış bir kişiye verilmiş bu ünvanı almak istemem. Dolayısıyla "Razi bi'llah" ünvanını seçiyorum.

Hulefa-i Raşidin döneminde, veliahdlik şûra temeline dayanıyordu. Fakat Emevî ve Abbasîler döneminde veraset sistemine dönüştü ve veliahd seçimi sadece şekilde kaldı. Yani, halife veliahdini bizzat tayin ettikten sonra, kendi huzurunda halkın ileri gelenlerinden ve ileri gelen komutanlardan onun için biat alırdı. Vilayetlerde de valiler kanalıyla biat işini tamamlardı. Ancak bu yol halifenin oğulları arasında hoşnutsuzluğu ve kini tahrik ettiği, hanedan arasında rekabet uyandırdığı için tehlikelerle doluydu. Nitekim Mütevekkil'in oğulları Muntasır, Mutezz ve Müeyyed'i birlikte veliahd tayin etmesi neticesinde meydana gelenleri ve bu olayın halifenin öldürülmesine sebep olduğunu görmüştük.

Emiru'l-ûmerâlar ve Büveyh oğulları döneminde, Hilafetin zayıf düşmesine rağmen, Abbasî halifeleri veliahdliğe kendi oğullarını tayin etmeye devam ettiler. Ne var ki, önce Türk komutanlar sonra da Büveyhîler kendi çıkarlarına uygun düşmediği takdirde bu prensibi dikkate almıyorlardı. Halifeler, oğullarını parlak bir törenle veliaht tayin etmeye çok ihtimam gösteriyorlardı.[23]

Büveyhîlerin son dönemlerinde Besasirî, yönetimi eline almış ve Bağdat minberlerinde bir sene kadar Fatimî halifesi Müstansır adına hutbe okutmuştu. Bunun üzerine Abbasî halifesi Kaim, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım istedi. Bu davet üzerine Bağdat'a gelen Tuğrul Bey, Besasirî'ye galip geldi ve onu öldürdü. Böylece nüfûz Selçukluların eline geçmiş oldu.

B. Fatımî Hilâfeti:

Hicrî üçüncü asrın sonlarında, Mağrip'te kurulmuş olan Fatimî Hilafeti, sünnîlerle-şiîler arasındaki şiddetli mücadelenin bir neticesidir.

---

(23) Halife Kadir'in kendisinden sonra oğlu Ebu'l-Fazl'ı veliahd tayini hususunda bkz. Hilal'ü's-Sabî, Tuhfetu'l-ümera, s. 420.

Bilindiği gibi Hz. Ali oğulları, Hz. Peygamberin kızı Hz. Fatıma ve onun eşi amcasının oğlu Hz. Ali'nin soyundan oldukları için müslümanların liderliğinin kendi hakları olduğuna inanıyorlardı. Onlar liderlik uğrunda bazen kılıçla bazen de fikrî çalışmalar ve propaganda yoluyla mücadele ediyorlardı. Nihayet çalışmaları, "imamın kudsiyeti ve günahsızlığı" temeline oturan Fatimî Hilafetinin kurulmasıyla taçlandı. Dolayısıyla Şiîlerin, halifelerini Abbasî halifeleri için kullanılmayan kudsiyet sıfatlarıyla tavsif ettiklerini görmekteyiz. Denildiğine göre, Mağrip bölgesinde Hariciler, gulat-i Şia'nın bazı inançlarına tahammül edemeyerek, Ebu Yezid Muhalled b. Keydad liderliğinde Kâim ve Mansur döneminde Fatimî hilafetine karşı ayaklanmışlardır.

Fatimî halifeleri, kendilerini kutsiyet çemberi ile kuşatmak için, imamların kutsallaştırılması inancı üzerine kurulmuş olan mezheblerinin esaslarını öğretmek maksadıyla özel okullar kurdular. Bu çalışmaların neticesi olarak, imamların kutsallık taşıması fikri, Mısır, Yemen, Faris ve Hindistan gibi İslâm dünyasının birçok bölgesinde yayıldı. Hatta bu ilkeler, sünnî Emevîlerin nüfuzu altındaki Endülüs'e bile sızdı.(24)

Sasanîler zamanında İran'da hakim olan ve Abbasî halifeleri tarafından da benimsenen "mukaddes saltanat hakkı" nazariyesi, Fatimîler tarafından da kabul görmüştü. Böylece, imam, halkın gözünde mukaddes bir şahıs ve aynı zamanda yeryüzünde Allah'ın gölgesi olmuştu. Hatta halifeye karşı kızgınlık göstermek ya da onu tenkit etmek veya onun emir ve yasaklarına karşı mukavemet göstermek sebebiyle ölüme mahkûm edilenler olmuştur. Çünkü bu halifenin emir ve yasakları, ilmini imama ulaştıran Allah'dan sadır olmuştur. İmam, ilmini vahiy yoluyla doğrudan Allah'tan alır.

Fatımî halifelerinin kutsal kabul edilmesi fikri, Mısır'da canlılığını korumağa devam etmişti. Nitekim, Muizz, kudsiyet sıfatlarından bazılarına sahip olduğunu iddia ederken, Hakim ise hayatı boyunca kendisini meşgul eden ulûhiyet sıfatını taşıdığı fikrini ortaya attı.

Fatimî halifeleri, "Halifetu'l Fatimî" veya "el-Halifetu'l-alevî" ve

(24) Dozy, The Moslems in Spain, s. 409, 413-415.

"Emiru'l-müminîn" gibi birçok ünvanlar alıyorlardı. İsmailîlerin sevdiği ünvanların başında İmam, Sâhibuzzamân, sultan ve eş-Şerîf el-Kadî vb. geliyordu. Bu husus, Kadi'l-kudat'ın cuma namazında halife adına okuduğu hutbeden de anlaşılmaktadır. O, hutbede şöyle derdi: "Allah'ın selamı, rahmet ve bereketi Emiru'l-müminin eş-Şerif el-Kadî'nin üzerine olsun." Sünnîler, Fatımîlere, ilk Fatimî halifesi Ubeydullah el-Mehdî'ye nisbet ederek Ubeydîler derlerdi. Onlara yine Hz. Ali'ye nisbetle "Aleviler"; Fatimetu'z-Zehra'ya nisbetle de "Fatimîler" denilmiştir.

Fatimî halifelerine aynı zamanda "sultan" ünvanı da verilirdi. Onlar, kendi isimlerini Allah'ın isimleriyle birleştirerek ünvan alırlardı. Nitekim onların, "el-Muizz li dini'llah" "el-Azîz bi'llah", "el-Hakim biemri'llah", "ez-Zahir li dini'llah" ve "el-Müstansir bi'llah" vb. ünvanlar aldıklarını görüyoruz.

Fatimî halifeleri, oğullarını veliahd tayin etmek hususunda Emevî ve Abbasîlerin yolunu takip etmişlerdir. Onlarda da halife ölümünün yaklaştığını hissedince oğullarından birini veliahd tayin ederdi. Onun ölümünden sonra bu biat yenilenirdi. Fatimî devleti, Mustansır zamanında zayıflamaya yüz tutunca, halifenin seçimi komutanlar ve ileri gelen devlet ricalinin eline geçti. Onlar halifeyi seçerken babasının büyük oğlu olma prensibine riayet etmediler. Nitekim Bedr el-Cemalî ve oğlu Efdal böyle yaparak, Mustansır'ın veliahd tayin etmiş olduğu oğlu Nizar'ın yerine diğer oğlu Müsta'lî'yi tercih etmişlerdi. Halbuki Nizar, dünyanın imamsız kalmaması için, babasından sonra veraset yoluyla imamete geçmesi nassla tayin edilmiş olması itibariyle babası Mustansır tarafından Hilafete veliahd tayin edilmişti. Bu durum, Fatimî taraftarlarının Nizarîler ve Müsta'lîler olmak üzere ikiye bölünmelerine sebep oldu. Günümüzde Hindistan'da Ağahan ve hocalar Nizarîler'i, Buhralar da yine Hindistan'da Müsta'lileri temsil etmektedirler.

C. Endülüs Emevî Hilâfeti:

Endülüs'te, III. Abdurrahman'ın hicrî 300 yılında (M. 912) tahta çıkmasına kadar, Endülüs Emevî emirleri, "emir", "sultan" ve "İbnu'lhalâif" gibi ünvanlar alırlardı. Ülkesinde iktidarını kuvvetlendiren III. Abdurrahman en-Nasır ise, doğuda Abbasi Hilafetinin son derece za-

yıf düştüğünü, yukarda geçen büyük ünvanları kullanmağa devam etmesine rağmen Abbasî halifesi Muktedir'in nüfuzunun Bağdat şehrinin dışına çıkamadığını görmüştü[25]. Diğer taraftan Mağrip'te kurulan Şiî Fâtimî hilâfeti tarafından ülkesini tehdit eden tehlikeyi hissetmiş, gerek ülkesinin sınırlarındaki hıristiyanların saldırılarına[26], gerekse diğer hıristiyan Avrupa devletlerine karşı, İslâm dünyasını savunmada Abbasî ve Fatimîlerden daha az etkili olmadığını anlamıştı. Bu hususları gören Abdurrahman, halkı kendisi etrafında toplamayı düşündü ve "emiriu'l-mü'minin" ünvanını aldı[27].

III. Abdurrahman, bunun için hicrî 317 (929 M.) yılında ülkesindeki camilerin minberlerinde hutbenin kendi adına okunmasını emretti ve "Emiru'l-mü'minin en-Nasır li dini'l-lah" ünvanını aldı[28]. Böylece İslâm dünyasında aynı anda üç Hilafet mevcut oluyordu. Bunlar: Bağdat'ta Abbasî Hilafeti, Mehdiye'de Fatimî Hilafeti ve Kurtuba'da Emevî Hilafetiydi. Abdurrahman, Haremeyn'e yani Mekke ve Medine'ye sahip olmayan halifenin, Hilafetinin sahih olmayacağı şeklinde eski nazariyyeye itibar etmemişti.

Abdurrahman en-Nasır, yönetim sisteminde yaptığı bu önemli değişiklikten istifade etmiştir. Nitekim, halkının nazarında, Abbasî ve Fatimî halifeleri derecesinde bir saygınlık kazanmıştı. Dışarda ise, Avrupalılara karşı kazanmış olduğu zaferlerden dolayı, müslüman hükümdarlar arasında mümtaz bir mevki almıştı. Hatta, başta sonradan Mukaddes Roma Devleti İmparatoru olan Almanya İmparatoru Büyük Otto olmak üzere Avrupalılar, yukarıda geçtiği gibi, Feraksinet araplarının akınlarını durdurmak için ona müracaat ettiler.

Abdurrahman, Abbasî ve Fatimî halifelerine benzemek için Allah'ın adı ile kendi adını yanyana getirerek "en-Nasır li dini'l-lah" ünvanını almıştı. Onun bu geleneğini kendisinden sonra aynı yolda yürüyen oğul-

(25) Arnold, The Caliphate, s. 58.
(26) Dozy, age., s. 423.
(27) Makkar'ı Nefhu't-tîb, I, 156.
(28) Bkz. İbn İzarî, el-Beyanu'l-Mugrib, II, 212. (Abdurrahman en-Nasır'ın bölge valilerine gönderdiği mektubun metni).

ları da sürdürdüler. Oğlu Hakem "Müstansır bi'llah", torunu Hişam ise "Müeyyed bi'llah" ünvanları aldılar. Daha sonrakiler de bu geleneğe uydular.

Endülüs Emevî Hilafeti, II. Abdurrahman'ın oğlu II. Hakem el-Mustansır döneminde (355-366/961-972) kuvvetini korudu. Bu dönemde Endülüs'ün kuzey bölgelerindeki hristiyanlar, Hilafetin kuvvetini açık olarak hissediyorlardı. Mağrip minberlerinde de hutbe, Hakem adına okutulmuş ve Rif bölgesinde İdrisî nüfuzuna son verilmişti. Ancak Hakem'in oğlu Hişam el-Müeyyed döneminde (366-399/977-1009), devlet zayıflamağa başlamıştır. Ki, onun döneminde önce annesi Subh, mutlak nüfuz sahibi olmuştur. Sonra Hicabet (vezirlik) görevine getirilen İbn Ebî Amir, Endülüs Emevî devletinin gerçek hakimi oldu ve sarayında inzivaya çekilerek vakitlerini oyunla geçiren, Hilafet'in isminden başka hiçbir fonksiyonunu taşımayan Halife Hişam'ı hacr altına aldı.

İbn Ebî Amir, hicrî 393 de ölünce yerine geçen oğlu Abdülmelik el-Muzaffer, halifeyi bir kenara iterek yönetimi kendi eline almak hususunda babasının yolunu takip etti. Ondan sonra da hacipliğe en-Nasır ünvanını alan kardeşi Abdurrahman geldi. Fakat çok geçmeden hal' edildi, öldürüldü ve asıldı. Yönetimi "el-Mehdî" ünvanını almış olan Muhammed b. Hişam (b. Abdülcebbar b. Abdurrahman en-Nasır) ele geçirdi (399/1009). "el-Müstaîn" ünvanını alan Hişam b. Süleyman b. Abdurrahman 400/1010 yılında Kurtuba'yı ele geçirdiyse de, bir süre sonra Mehdî tarafından buradan çıkarıldı. Ne var ki çok geçmeden bu defa Mehdî Kurtuba'dan çıkarıldı ve öldürüldü. Mustaîn ikinci kez Kurtuba'ya girdi, Hişam el-Müeyyed'i gizlice öldürdü ve yıkılmağa yüz tutmuş olan Hilafet tahtında dört seneye yakın (403-407/1013-1016) oturdu. Bu sırada, taşra vilayetleri valilerinden birçoğu istiklalini ilan etti. Sonra Kurtuba'ya nesepleri İdris b. Abdullah'a dayanan Hammûd oğulları hakim oldular ve Emevî halifesi Süleyman el-Müstaîn'i öldürerek Endülüs Emevî Hilafetine son verdiler. 40 seneye yakın bu ülkede hükümranlıklarını sürdürdüler. Maamafih bu süre içinde yönetim, zaman zaman Emevî hanedanından olan bazı şahısların eline geçmiştir. Fakat fitnelerin koptuğu, ayaklanmaların alıp yürüdüğü, Berberî, Slav, Arap ve İspanyol liderlerin rekabetlerinin şiddetlendiği bir dönemde, Emevîler, güçsüz elleriyle tahtı nasıl elde tutabilirlerdi?"

B. Vezaret:

a. Abbasî Devletinde;

Abbasî devleti, İranlıların yardımıyla kurulmuş ve Abbasîlerin ilk döneminde vezirliğe, Bermekîler ve Sehloğulları gibi çoğu İran asıllı vezirler getirilmişti. Abbasîlerin ikinci döneminde ise vezirlik mesleğinde Furatoğulları, Vehboğulları ve Çerrahoğulları şöhret yapmışlardır. Bu dönem vezirleri içinde, Muktedir'in veziri Ali b. İsa ile Razî'nin veziri Abdurrahman b. İsa meşhurdur. Abbasî Hilafetinin zayıflaması neticesinde vezirlerin nüfuzu artmış ve vezirlik makamına ulaşmak için rüşvet yoluyla rekabet alıp yürümüştür.

Mütevekkil (232-247/847-861)'in vezirlerinden biri, Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'tı. Vezirliğe Vâsık döneminde atanmış ve oğlu Mutasım döneminde de bu göreve devam etmişti. el-Fahrî yazarının da anlattığı gibi, İbnu'z-Zeyyat "akıllı, zeki, anlayışlı, yazı yazmak, şiir, edebiyat, âdâb-ı muâşeret ve saray protokolunu bilmek bakımından zamanının en ileri gelenlerindendi. Fakat çok acımasız, kibirli, katı kalpli, sert ve halka karşı kindardı. Mütevekkil'e bir süre vezirlik yaptıktan sonra onun tarafından öldürülmesinin sebebi de bu tutumu olmuştur."[29] Taberî'nin kaydına göre ise İbnu'z-Zeyyat, Mütevekkil'in yerine Vâsık oğullarından birinin Hilafete gelmesini istiyordu. Hilafet Mütevekkil'e geçince, halife ondan intikam almaya karar verdi ve onu öldürmeye çalıştı.[30] Söylendiğine göre, İbnu'z-Zeyyat suçlulara işkence etmek için demirden bir tandır yaptırıp içine çiviler yerleştirmişti. Ancak, burada ilk işkence gören kendisi olmuş ve ona "halka yaptığın işkencenin tadını şimdi sen tat" denilmiştir. Mütevekkil'in vezirlerinden biri de Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'dı, o, iffet ve güzel ahlâkıyla ün yapmıştı.

Zamanının kısalığı ve bu dönemde devlet işlerinin Türk komutanlar elinde olması sebebiyle, Muntasır devrinde vezirlik makamının önemi yoktu. Müstaîn (248-252/862-866) Hilâfete gelince Muntasır'ın veziri Ahmed b. el-Hasîb'in vezirliğini onayladı; fakat Ahmet vezirlik ni-

(29) İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, 264-265.
(30) Taberî, IX, 28. 67-68.

metinden iki aydan fazla yararlanamadı. Sonra bunun yerine Ebu Salih Abdullah b. Muhammed b. Yezdad geçti. Ebu Salih, zamanının en meşhur katibi ve devlet işlerini idarede en kudretli şahsiyetiydi. Malî işleri kontrol altına alarak valileri ve devlet ricalini sıkıştırmıştı. Bunun üzerine onlar tarafından ölümle tehdit edildi ve kaçmak zorunda kaldı. Müstaîn ondan sonra vezir tayin etmeksizin vezirlik görevini katiplere verdi.(31) Bu dönemde Kitâbet görevi Fatimîler dönemindeki Vesata'nın yerini tutuyordu.

Daha sonra Muhtedî bi'llah (255-256/869-870) daha önce Mu'tezz'e vezirlik yapmış Ebu'l-Fazl Cafer b. Mahmud el-İskafîyi vezir edindi; fakat çok geçmeden onu azlederek vezirliğe Süleyman b. Vehb'i getirdi. Bermekîler ve Sehloğulları gibi Vehboğulları da Abbasî devletinde büyük nüfûz sahibi oldular. Hatta "saltanatları şa'şaalı ve parlaktı; zamanlarında edebiyat bütün yönleriyle zirvedeydi."(32)

Mu'temid Hilâfete gelince (256-279/870-892), devlet işlerini onun üzerinde nüfuz kuran kardeşi Muvaffak tekeline aldığı için, vezirlik fonksiyonunu yitirdi. Onun zamanında Ubeydullah b. Yahya b. Hakem istemediği halde vezirliğe getirildi. Bu ölünce Mutemid, kardeşi Muvaffak'ın katibi Hasan b. Muhalled'i vezir edindi. Hasan, Mutemid'in vezirliği ile Muvaffak'ın katipliğini bir arada yürüttü. O, zamanın en meşhur katiplerinden ve devlet işlerinde en çok dirayetli kimselerdendi. Mu'temid'in meşhur vezirlerinden biri de Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb-dir.(33)

Ubeydullah ölünce Mu'temid, onun aile efradının mallarını müsadere etmeye ve onların kökünü kesmeye çalıştı, ancak onun oğlu Kasım kendisine iki milyon dinar verince bundan vazgeçti ve Kasım'ı vezirliğe getirdi. Böylece Kasım, soylu İran ailesinin azametini koruduğu gibi bu makamı da satın almayı başarmıştı.

Muktedir, halife olunca (295-320/908-932) 296 yılında Ali b. Furat'ı vezir edindi. Ali üç defa vezirlik görevine getirilmişti. Sonra 312

(31) el-Fahrî, 224.
(32) Aynı eser, 223-226.
(33) Aynı eser, 230.

yılında öldürüldü. Furatoğulları da, Abbasîler devrinde, Bermekîler, Sehl ve Vehboğullarının ulaştığı şöhrete tırmanmışlardır.(34)

Muktedir'in en meşhur vezirlerinden biri de, ıslahatçılığı ile tanınan Ali b. İsa'dır. Bu vezir, Abbasîlerle Bahreyn Karmatîleri lideri Ebû Saîd el-Cennâbî'nin arasını bulabilmiş, bu başarısıyla, Fatimî halifesi Ubeydullah el-Mehdî ile Ebû Saîd'i birbirine düşürmüştür. Ali b. İsa, katiplerin ileri gelenlerindendi; zühd ve takvasıyla şöhret kazandı. Bu hususta, Sûlî şöyle der: "Takvada, iffette, Kur'an'ı ezberleme ve anlama hususunda, yazıda, hesapta, doğruluk ve cömertlikte Ali b. İsa'ya benzeyen başka bir Abbasî veziri tanımıyorum."

Ali b. İsa, devlet dairelerinde disiplin ve düzeni sağladı, devletin dahili işlerini düzene koydu. Güzel idaresi, idarî kabiliyeti ve halk arasında adaletin yayılmasına olan düşkünlüğü sebebiyle, zamanında emniyet ve istikrar sağlandı. O, mezalim mahkemeleri duruşmalarını da bizzat yönetirdi. Ne var ki, Halife Muktedir'in müsrifliği, vezirleri azledip cezalandırması ve devlet işlerine kadınların müdahalesi sebebiyle, bu ıslahatçı vezir uzun süre görevde kalamamıştır. Onun azline sebep olarak şöyle bir rivayet vardır: Halifenin annesi valide Sultan, nedimelerinden Ümmü Musa adlı kadını vezire göndererek Kurban Bayramı için gerekli para ve mal gönderilmesini ister. Ancak vezir özür dileyerek bu malı vermez. Bunun üzerine Valde Sultan ona kızar ve vezir, hicrî 304 yılı (917 M.) Zilhicce ayının 8'i pazartesi günü sabahleyin görevinden alınır ve tevkif edilir.(35).

Ali b. İsa'nın yerine, vezirliğe Hamid b. Abbâs geçti. Hallaç-ı Mansur (Hüseyin b. Mansur), bu vezir tarafından öldürülmüştür. Ancak bu vezir, devlet işlerinden az anlardı; dolayısıyla Halife Muktedir eski vezirî Ali b. İsa'yı ona yardımcı tayin etti. Ali b. İsa, idarî bilgisi ve devlet işleriyle yakından ilgilenmesi sebebiyle, dizginleri eline almaya muvaffak oldu ve bütün valilere söz geçirir hale geldi. Gerçek vezir Hamid b. Abbâs ise yetkileri elinden alınmış bir duruma geldi. O, Abbasî devletinin alâmet-i farikası olan siyah renkli elbise giyer, vezirlik makamına oturur, Ali b. İsa da günlük normal elbiseleriyle yardımcı olarak ya-

(34) İbnu'l-Esîr, VIII, 22, 34, 47, 51.

(35) Hilalü's-Sabî, Tarihu'l-vüzerâ, s. 286; İbnu'l-Esîr, VIII, 26.

nında dururdu. Şairlerden biri, vezirin bu durumuyla alay ederek şöyle demiştir;

"Gördüklerime şaşıyorum, bir ülkede iki vezir.

Biri vezir; ancak yetkisiz, öbürü yetkili ama vezir değil!"(36)

Muktedir'in Hilafeti döneminde vezirlik makamı, işte böyle dejenere oldu ve onun vezirleri tayin ve azilde takip ettiği bu yöntem sebebiyle işler kötüleşti. O kadar ki, halifeliği döneminde görev yapan vezirlerin sayısı 12'yi bulmuştu. İçlerinden Ebu'l-Hasan b. Ali b. Furat ve Ali b. İsa gibi bazılarını birkaç defa göreve getirip azletti. Düşmanları tarafından jurnal edildiği için Razî tarafından azledilen ve sağ eli kesildikten sonra hapse atılan Ebu Ali b. Muhammed b. Mukle gibi zayıf şahsiyetleri vezirliğe getirmesi de bunlara ilave edilmelidir. Söz konusu vezir, elinin kesilmesine ağlar ve şöyle derdi: "O el ile üç halife zamanında devlete üç kez hizmette bulundum(37), onunla Kur'an-ı Kerîm'i iki defa yazdım; ancak hırsız eli gibi kesildi."(38)

Muktedir'in vezirlerinden bazıları, her ne kadar Razî döneminde nüfuzlarını korumuşlarsa da, komutanların baskısının artması sonucu, devleti idareden âciz kalmışlardı. Bu yüzden Halife, tüm devlet işlerini "Emiru'l-ümera" ünvanını verdiği İbn Raik'e teslim etmeye mecbur kalmıştı. Bu görevlendirmeden sonra, vezirlerin hiçbir etkinliği ve yetkileri kalmıyordu. Artık onların işleri, sadece siyah elbise giyip, kılıç ve kuşak kuşanmak ve vezirlik alametlerinden olan diğer şeyleri takınarak Hilafet sarayında merasimlerde bulunmak gibi formalitelerden ibaretti. Vezirlerin tayin ve azli yetkisi dahi "Emiru'l-ümera"nın eline geçmişti.(39)

Hicrî 334 (M. 948) yılında Büveyhoğulları Bağdat'ı istilâ ettiklerinde, Abbasî halifelerini nüfuzları altına alarak devlet işlerini kendi ellerine geçirdiler. Vezirlerin nüfuzuna son vererek onların yerini aldılar; ancak onlar da, bu sefer kendilerine vezirler tayin ettiler. Büveyhi sultanları-

(36) İbn Tabataba, el-Fahrî, 242.
(37) Bu üç halife Muktedir, Kahir ve Razî'dir.
(38) Miskeweyh, Tecaribu'l-ümem, I, 338.
(39) H. İbrâhim Hasan, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, 128-129.

nın vezirlerinden, Rey, Hemedân ve İsfahan hükümdarı Rüknüddevle b. Büveyh (330-365/941-976) in Ebu'l-Fazl Muhammed b. Amir gibi bazıları şöhret kazanmışlardır.(40) Rüknüddevle, Merdaviç'e karşı ayaklanmasında ve bilahare yönetimine geçmiş olan Kereç bölgesi üzerine yürüdüğü esnada yaptığı yardımlardan sonra, onun üstün deha ve kabiliyetini farketmişti. Onun zamanında veziri İbnu'l-Amid'in devlet yönetiminde büyük etkisi olmuştur. Rüknüddevle, onu vezirliğe hicrî 338 yılında getirmişti.(41) Azududdevle'nin yetiştirilmesinde ve dolayısıyla memleketi en iyi bir şekilde yönetmesinde de onun büyük tesiri olmuştur.(42) Azududdevle, ondan övgüyle bahseder ve ona "el-Ustaz er-Reîs" diye hitâb ederdi.(43)

İbn Hallikan'ın dediği gibi, İbnü'l-Amîd, edebiyatta "İkinci Cahiz" olarak isimlendirilecek seviyeye ulaşmıştı.(44) Hakkında şöyle söylenmiştir: "Kitâbet sanatı, Abdülhamid ile başladı, İbnu'l-Amîd ile son buldu." Bu vezir, aynı zamanda kabiliyetli bir komutandı. Nitekim nakledildiğine göre, Rey ve Isfahan'da İbn Makan'a karşı galip gelmiş ve hicrî 344 (M. 955) yılında onu esir almış, 360/971 yılında Kürtlerin lideri Hasanveyh'e karşı savaşmak üzere giderken yolda ölmüştür (359 yılında öldüğü de söylenir)(45).

Ebu'l-Feth Ali b. Muhammed, edebî ve askerî kaabiliyetlerde babası Ebu'l-Fazl b. Amîd'in yerini doldurdu. Babasının ölümünden sonra, Rüknüddevle onu kendisine vezir yaptı. O, Rüknüddevle'nin ölümüne kadar vezirlikte kaldı. Rüknüddevle ile, yeğeni Bahtiyar'ın elinden Irak bölgesini almaya çalışan oğlu Azududdevle arasında meydana gelen anlaşmazlığı gidermede onun büyük rolü olmuştur.(46) Rüknüddevle, saltanatının Irak'ta tanınması hususunda Ebu'l-Feth'in başarılı olduğunu görmüştü. Dolayısıyla onu Bağdat'ta bıraktı ve ona hil'at giy-

(40) Merdaviç b. Ziyar ed-Deylemî'nin veziri olan babası Hüseyin b. Muhammed "Amîd" lâkabı ile anılırdı.
(41) İbn Hallikan, Vefayat, II, 364.
(42) Miskeveyh, Tecaribu'l-ümem, II, 281.
(43) Aynı eser, II, 281-282.
(44) İbn Hallikan, II, 57.
(45) Bkz. Dairetu'l-mearif'il-İslâmiyye, Ebu'l-Fazl b. Amîd Maddesi.
(46) Miskeveyh, II, 348-352.

dirdi (366/976). Savaştaki kaabiliyeti, ilimdeki üstünlüğü ve siyasetteki mahareti sebebiyle ona "Zülkifayeteyn" ünvanı verdi. O, merasimlere Bahtiyar'ın veziri ibn Bakiyye ile birlikte katılırdı. Azududdevle'nin ölümünden sonra Irak'ta vezirliğe getirilmesi için Bahtiyar'la gizlice anlaşma yapmıştı. Azududdevle bundan haberdar olunca ona düşman oldu. Rey, Hemedan ve Isfahan Büveyhileri sultanı Rüknüddevle 366/976 yılında ölünce yerine geçen oğlu Müeyyidüddevle de onu vezir edindi. Ancak kısa süre sonra Ebul-Feth b. Amîd ile Sahib b. Abbâd arasında mücadele baş gösterdi. Azududdevle, İbnu'l-Amîd'i hapse attı ve mallarını müsadere etti. Aynı sene ölünceye kadar ona işkence edildi.(47)

Büveyhoğullarının meşhur vezirlerinden biri de Müeyyidüddevle'nin Ebu'l-Feth b. Amîd (366-373/976-983)'den sonra vezirliğe tayin ettiği Sahib İsmail b. Abbâd'dır. Daha sonra 373/983 de Fahrüddevle de onun vezirliğini onayladı. Onun babası da Rüknüddevle'nin vezirliğini yapmıştı. İbn Hallikan onu tanıtır ve şöyle der: "Sahib, vezirlik makamının kucağında büyüdü, onun ocağında gelişti, sütü ile beslendi ve onu babalarından miras olarak aldı."(48) Ebû Said er-Rüstemî de şöyle der: "O, vezirlik makamına, babadan oğula kesintisiz veraset yoluyla gelmiştir."

"es-Sahib" ünvanını alan ilk vezir, İsmail b. Abbâd'dır. Vezir Ebu'l-Feth'e arkadaşlık ve dostluk ettiği için bu ünvanı almıştır. Ona önceleri "Sahibu İbni'l-Amîd" denilirdi. Sonra vezirliğe geldiğinde de bu ünvanla anıldı ve bu ünvan ona alem oldu. Başka bir nakle göre, bu ünvanı "es-Sahib" ünvanıyla anılan Müeyyidüddevle b. Rüknüddevle'ye arkadaşlık ettiği için almıştır. Ondan sonra vezir olan her şahsa bu ünvan verilmiştir.

Sahib b. Abbâd, bunun ötesinde iyi bir komutandı. Nitekim hicrî 377 (987-988 M.) yılında bir ordunun başında Taberistan'a gitti, orada bazı kaleleri aldı ve bölge işlerini düzene koydu. Sahip, aynı zamanda, iyi bir şairdi; hatta onu en güzel kasidelerle öğen şairler sayısınca bir şair topluluğu, ondan başkasının yanında bir araya gelmemiştir. Hicrî 385 (985 M.) yılının safer ayında ölünceye kadar böyle devam etti. O,

(47) Aynı eser, II, 337.
(48) Vefeyâtu'l-a'yan, I, 75.

İsfahan'da defnedildi.[49] Sahip, son hastalığında kendisini ziyarete gelen Fahrüddevle'ye nasihat etmiş ve şöyle demiştir: "Ey emir! Sana gücüm yettiği kadar hizmet ettim, idaren seni hayırla andıracak şekilde yürüdü. Eğer benden sonra bu işleri şu andaki düzen üzerine yürütür, atılmış sağlam temelleri bozmazsan, bu geçen nesil seninle anılır; sen övüldüğün zaman ben de övülürüm. Bu iyiliklerin devam edip gider. Eğer bu düzeni değiştirir ve bu yoldan dönersen, geçen dönemden dolayı ben şükranla anılırım, sen ise yakın zamandaki karışıklıkla hatırlanırsın. İktidarında geleceğini etkileyecek yaralar açılır." Fahrüddevle, onun doğru düşündüğünü kabul ettiğini açıkça ifade etti.[50]

Mısır'da

Hulefa-i Raşidin ve Emeviler devrinde Mısır'da vezirlik bilinmezdi; çünkü bu halifeler henüz vezirlik müessesesini ihdas etmemişlerdi. Onlar, Mısır'a ülkeyi adlarına idare edecek valiler gönderirlerdi. Abbasîler dönemine gelince, Ahmed b. Tulun'un, Ahmed b. Muhammed el-Vasitî'yi kendisine katip tayin ettiğini görmekteyiz. Ki, bu şahıs vezir ünvanını taşımadığı halde vezirlik vazifesi yapıyordu.[51] Ahmed b. Tulun'un oğlu Humaraveyh ise Ebubekir Muhammed b. Rüstem el-Maderâî'yi vezir tayin etmişti[52]

Mısır'da İhşidîler döneminde, vezirlik görevini İbn Hınzabe[53] diye bilinen Fazl b. Ca'fer (b. Muhammed b. Musa b. Hasan b. Hasan b. Furat) yürütmüştür. O, vezirliğe halife Razî tarafından atanmıştı. Bu vezir, çok geçmeden oğlu Ca'fer'i İhşid'in kızıyla evlendirerek onunla akrabalık bağı kurdu.[54] Bu akrabalık, vezirle İhşit arasındaki sevgi bağlarını o derece kuvvetlendirdi ki, vezir, İhşit ülkeden ayrılırken uğurlamaya, geri döndüğü zaman da karşılamaya çıkardı.

---

(49) İbn Hallikan, I, 75.
(50) Miskeveyh Tecaribu'l-ümem, III, 261-262.
(51) Suyûtî, Hüsnü'l-muhadara, II, 116.
(52) İbn Hallikan, I, 119; Makrîzî, İttiâzu'l-hunefâ, 70
(53) Rum asıllı cariye olan annesi Hınzabe'ye nisbet edilir. Hınzabe, kısa boylu şişman kadın demektir. (İbn Dükmak, el-intisar, IV, 57).
(54) İbn Saîd, Kitabu'l-Muğrib, 11.

Bu vezirin Abbasî halifesi yanında itibarlı bir durumu vardı. Bu sebeple hicrî 326 yılında Bağdat'ta vezirliğe getirildi. Fakat o, emirü'l-ümerâ'nın yönetimi kendi eline alması nedeniyle Mısır'a dönmeyi tercih etti; ancak ömrü vefâ etmedi ve hicrî 327 yılı Cemaziyelahir ayının 18 inde Remle'de vefat etti.(55) Bunun üzerine Halife Râzî, yine ninesinin ismine nisbetle İbn Hinzabe diye tanınan Ca'fer'i babasının yetkilerini aynen taşımak üzere vezirliğe tayin etti. Ca'fer, Fatimî halifesi Muiz'in Mısır'ı istilâsına kadar bu görevde kaldı. Sünnî olduğu için, Muiz onu vezirlikten azletti.

Fatimîlerin ilk döneminde (358-365/969-976) vezirlik, Tenfîz vezirliği (sadece yönetme yetkisine sahip) durumundaydı; zira halifeler devlet işlerini bizzat idare edebilecek güce sahiptiler. Bu dönemin meşhur vezirlerinden birisi de Yakûb b. Killis'tir.

Sayrafî, Yakûb b. Killis'in ilim ve edebiyattaki tesiri yanında Fatimî halifesi Muiz ve oğlu Azîz ile olan yakınlığını, vezirliğe tayin edilişini, ona verilen ünvanları ve ihsanları genişçe anlatmıştır(56).

Yakûb b. Killis'in vefatıyla, vezirlik zayıfladı ve vezirlerin nüfuzunun artmasından korkulduğu için, bu makama "el-Vesata" adı verildi. Hâkim (386-411/996-1021)'in ilk dönemlerinde, Hıristiyan vezir İsa b. Nestorius azledildi ve Ketamîlerin lideri Hasan b. Ammâr, Vesata'ya tayin edildi. Ona Eminüddevle ünvanı verildi (3 Şevval 386 H.)(57) Fakat Hasan, Ketamîlerin tarafını tuttu, Türklere yapılan ödemeleri kesti, harcama ve bahşiş verme hususlarında, hazineyle ilgili konularda, hatta hibe ve bağış yollu saray harcamalarında bile söz sahibi oldu."

İbn Ammâr'dan sonra vezirliğe (vesataya) halife Hâkim'in hocası ve müsteşarı Bercevan getirildi (Ramazan 387 H.). Bercevan, devlet işlerini idarede, hristiyan olan katıbi Ebu'l-Alâ Fehd b. İbrâhim'den yararlanıyordu. Ancak Fatimî halifesi devlet işlerini yürüten ve kendisinin üzerinde büyük bir nüfuz kuran hocası Bercevan'a tahammül edemez hale gelmişti. Onu hicrî 390 yılının Rebiulâhir ayında öldürttü. Onun yerine "Reis" ünvanını alan ve Fehd b. İbrahim'in desteğini sağ-

(55) Aynı eser, 16-18, 24.
(56) Sayrafi, el-İşare ile men nâle'l-vizaret, s. 21-22.
(57) Ebû Şucâ', s. 222.

layan komutan Hüseyin b. Cevher geçti.[58] Halife Hâkim dönemindeki vezirleri iyice araştıran kimse, onların birçoğunun gayrimüslim olduklarını ve kendi dindaşlarına meylettikleri için uzun zaman görevde kalamadıklarını görür.

Fatimîlerin ilk dönemi vezirlerinin meşhurlarından biri de "Veziru'l-vüzerâ zür-riyâseteyn el âmir el-muzaffer Kutbuddevle" diye ünvan almış olan Ebu'l-Hasan Ali b. Ca'fer b. Fellâh'tır[59].

Ali b. Ahmed el-Cercerâî de, vesata ve vezaret görevlerini üstlenenlerdendi[60]. Hâkim döneminde bazı yüksek mevkilere gelmiş, sonra da Zahir'in hilafetinin (411-427/1021-1036) ilk dönemlerinde Celîlüddevle Ebu Abdullah Muhammed b. Addas ile birlikte vesata'ya tayin edilmiştir. İkisi, bu görevde yedi ay beraber kaldılar; Cercerâî, Zahir'in ölümüne kadar devam ettirdiği vezirliğe ancak 418/1027 yılında yükselebildi. Zahir'den sonra oğlu Mustansır da onun vezirliğini onayladı ve o, 436/1044 yılında ölünceye kadar bu görevde kaldı[61].

Muiz döneminden sonraki vezirlerden bazıları, devlete nisbet edilen ünvanlar kullanmışlardır. Meselâ; Ebu Muhammed Hasan b. Ammâr el-Ketamî "Emînüddevle", Hasan b. Salih b. Ali er-Ruzbarî ise "Amîdüddevle", İsa b. Nestorius'un kardeşi Zür'a "eş-Şafî", Hüseyin b. Tahir "Eminü'l-ümenâ", Ali b. Cafer b. Fellâh, Veziru'l-vüzerâ zür-riyaseteyn el-âmir el-muzaffer Kutbuddevle", Ebu'l-Kasım Cercerâî "Safiyyü Emiri'l-mü'minîn ve Halisatühü", Ebu Mansur Sadaka el-Fellahî de "Tacülmille Fahrulmülk Mustafa Emiri'l-mü'minîn" ünvanlarını almışlardır.

Kitabımızın 5. cildinde, Halife Mustansır devrinde Fatimî vezirlerinin tefvîz veziri (tam yetkili) haline geldiklerini ve bu göreve getirilenlerin güçlü şahıslar olduğunu göreceğiz. Böylece, halifenin emirlerini uygulamaktan ibaret olan tenfîz vezirliği veya vesata, yerini tefvîz vezirliğine bırakmıştır.

---

(58) Sayrafî, Age, 30-32.
(59) Aynı eser, 30-32
(60) Irak köylerinden Cercerâyâ adındaki köye nisbet edilir.
(61) Sayrafi. Age.; s. 35-37.

c. Endülüs'te

Endülüs Emevî devletinde vezirlik kavramı, doğuda ve Mısır Fatimî devletinde olduğu gibi yaygın değildi. Aksine Endülüs'de vezirlik görevini üstlenenlere bazen "hacib" bazen de "vezir" veya "zü'l-vizareteyn" ünvanı verilirdi.

Makkarî şöyle der: "Endülüs Emevî devletinde vezirlik, bir kurul tarafından müşterek olarak yürütülürdü. Bu kurulun üyeleri, hükümdar tarafından, yardımlarına başvurma ve onlarla istişarede bulunmak üzere tayin edilirdi. Hükümdar, onları özel meclislerine alır, devlet işlerini müzakere ederdi. İçlerinden birini, daha çok vezir olarak bilinen "naip" makamına geçirir ve ona "hacib" ünvanını verirdi. Bu kurulun üyelikleri belli ailelerde kalır, tevarüs yoluyla çocuklarına geçerdi. Bu durum, tavaif-i mülûk dönemine kadar devam etti. Endülüs Emevîlerinde halifenin naibi haline gelen hacibin nüfûzu gittikçe arttı. Görülüyor ki, bu ünvan, uğrunda mücadele edilen ve ele geçirilmesiyle zafer kazanılan en büyük makamdı. Bu durumu, şairlerin övgüleri ve Endülüs tarihlerinden de anlayabiliriz. Vezirlik ise, hükümdarların meclislerinde ve özel sohbetlerinde bulunan herkese verilen genel bir ünvan oldu. Hükümdarın naibi olan vezir " zülvizareteyn" ünvanıyla anılmaya başlandı. Vezir genellikle edebiyat ilminde mahir olurdu, bazen de edebiyat bilgisi olmaz, fakat özellikle devlet işlerini iyi bilirdi."(62)

İbn Haldun, Endülüs Emevî devletinde vezirlik müessesinin mahiyetine ışık tutmuş, onlarda "hacib" ünvanını alan görevlinin, Abbasî ve Fatımî devletlerindeki vezirin işlerini yürüttüğünü ve her birine "vezir" denilen divan başkanlarının icraatlarını kontrol ettiğini bildirmiştir(63). Yani onlarda hacib, bugünkü başbakanın yerini tutar ve devlet işlerini yürüten bakanlar kuruluna başkanlık ederdi.

Hacib'in meclisi, ya da başka bir ifade ile bakanlar kurulu, devlet işlerini yürüten tek organ değildi. Bunun yanında "şûra meclisi" denilen ve hanedana mensup valiler ve ileri gelen devlet adamlarından te-

(62) Makkarî, Nefhu't-tîb, 1, 102.
(63) İbn Haldun, Mukaddime s. 208.

şekkül eden, hükümdarın başkanlık ettiği başka bir meclis vardı.

Abdurrahmân en Nâsır (300-350/912-961) aynı zamanda kılıç ve kalem erbabından olan vezirine, Abbasîleri taklit ederek "zülvizareteyn" ünvanını veren ilk Endülüs Emevî hükümdarı olmuştur. O, 327/938 yılında Ahmed b. Abdülmelik b. Şehid'e "zü'l-vizareteyn" ünvanını vermiş, maaşını iki katına çıkarmıştır. Bu ünvanı taşıyan görevli, hacib'in işleri yoğun olduğu zamanlarda ona yardımcı olurdu. Endülüs Emevîleri vezirliğe bazen zimmîlerden olan gayrimüslimleri getirirlerdi. Nitekim Abdurrahman en-Nasır, Mukaddes Roma İmparatoru Büyük Otto'ya elçi olarak gönderdiği Hasday b. Şebrut'u vezirliğe atamıştı.

Endülüs Emevî Hilafeti zayıflayınca, hacib'in nüfuzu arttı ve yönetimde halifenin hiç bir etkinliği kalmadı. Hişâm el-Müeyyed (366-399/976-1009) zamanında, İbn Ebî Amir'in, otoriteyi eline geçirmek için Hacib Ca'fer b. Osman el-Mushafî'den nasıl kurtulduğunu, onun yerine haciblik koltuğuna otururak ülkenin gerçek hakimi haline geldiğini görmüştük. Hatta o minberlerde halifeden sonra ismini okutmuş, aynı şekilde paralara da halifeden sonra ismini yazdırmış ve halifeler gibi ismini altın simli elbiselere nakşettirmiştir.

C. Kitâbet:

Abbasî devletinde, devlet daireleri çoğalınca, onları yönetmek için yüksek tabakadan bir grup görevli tayin etmek zarûret haline geldi. Bu görevlilerden her birine "kâtib" denilirdi. Abbasîlerin ikinci döneminde en meşhur katibler (divan başkanları) şunlardı: Katibu'r-resail, Katibu'l-harac, Katibu'l-cund, Katibu'ş-şurta ve Katibu'l-kadâ.

Katibu'r-resail'in görevleri, emirnameleri ve fermanları neşretmek, devlet adamlarına ve valilere siyasî mektuplar yazmakv e halifenin onayından sonra onun mühürüyle mühürlemekti. Aynı zamanda resmi yazışmalarla ilgilenir, onlara son şeklini verir ve kendi mühürüyle mühürlerdi. Bunun yanında Mezalim mahkemelerine nezaret etmek ve verilen hükümleri halifenin mühürü ile mühürlemek için mahkemede halife, emiru'l-ümerâ ya da sultanla birlikte bulunmaktı.

İbn Haldun, genel olarak kâtiplerde, özel olarak da Kâtibu'r-resail'de bulunması gereken vasıfları şöyle sıralar: "Bil ki, bu makam sahibinin, halkın en yüksek tabakasına mensup, âlicenâb, nüfuz sahibi, âlim ve güzel konuşmasını bilen kişiler arasından seçilmesi şarttır. Çünkü o, hükümdarların meclislerinde ortaya çıkan ilmi ve fikrî münakaşalara katılmak ve görüşülen konularda görüş beyan etmek durumundadır. Bunun yanında katib, saray protokolünü bilmeli, yani hükümdarla düşüp-kalkmanın gerektirdiği üstün edep ve ahlâkî vasıflara sahip olmalıdır. Ayrıca yazışmalarda kullanılan ifadeleri, yapılan imâları ve ifadelerde nelerin kastedilmek istendiğini bütün incelikleriyle bilebilmesi için, belağatta otorite olmalıdır."(64) Genellikle kâtib'in mevkii vezirin mevkiine yakın olurdu. Hatta bu görev kişiyi vezirliğe hazırlayan bir basamaktı.

Bu dönemin en meşhur katibi, Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyâd'dır. O, Vasık döneminde Divanu'r-resâil'in başkanlığını yapmıştı. Mütevekkil'in veliahdlığına dair ahidnameyi, o yazmıştır. Mütevekkil, Hilafete gelişinden biraz sonra onu azletti. Halifeler, vezir yerine bazan katipleri istihdam ederlerdi. Nitekim Mütevekkil'in, İbn Zeyyâd'dan sonra vezir ünvanı vermeksizin Ebu'l-vezir Ahmed b. Halid'i katip edindiğini, Muktedir'in de kitabete tayin edilmiş olan İbnu'l-Furat'ı kendisine vezir yaptığını görmekteyiz. Bazı halifelerin, çoğu kez katiplerini komutan olarak savaşlara gönderdikleri de görülmektedir. Bunun en güzel örneği, katib Muhammed b. Süleyman'dır ki, o, hicrî 291 yılında Karmatî Hüseyin b. Zikreveyh'i ortadan kaldırarak Suriye bölgesindeki tehlikesine son verdiği gibi, ertesi sene de Mısır'da Tuluniler Devletini ortadan kaldırmıştır.

Katipler istihdam etmek, sadece halifelere mahsus bir keyfiyet değildir; bilâkis bölge valileri, emiru'l-ümerâ ve Büveyhî sultanları da devlet idaresinde kendilerine yardımcı olacak katipler görevlendirmişlerdir. Nitekim Râzi ve Müttakî zamanlarında emiru'l-ümeralık görevini üstlenmiş olan Beckem, el-Kûfî'yi kendisine katip tayin etmiştir. Müttaki'nin Hilafete gelmesinde bu katibin büyük rolü olmuştur. Müttakî döneminde

(64) Taberî, XI, 26

emiru'l-ümerâ makamına yükselmiş olan Tüzün de Ebu Ca'fer b. Şirzad'ı katip edinmiştir. Rey, Hemedân ve Isfahan sultanı Rüknüddevle'nin veziri olan İbnü'l-Amîd'in de, İbn Abbâd'ı özel katipliğinde görevlendirdiğini görmekteyiz. Rüknüddevle oğlu Müeyyidüddevle'nin yetiştirilmesi de bu katibin uhdesine verilmişti. Çok geçmeden bu katip, Müeyyidüddevle zamanında vezirlik rütbesine yükselmiş ve bu vazifeyi onun kardeşi Fahrüddevle döneminde de yürütmüştür.

Yukarıda geçtiği üzere, İhşidler döneminden önce Mısır'da vezirlik müessesesi bilinmezdi. Ahmed b. Tulun, Ahmed b. Muhammed el-Vasîtî'yi kendisine katip tayin etmiş, sonra da bu makama Ca'fer b. Abdulgaffar el-Mısrî'yi getirmişti. Ne var ki, onun bu makamın yükünü kaldırabilecek güçte olmadığı görülüyor. Nitekim Ahmed b. Hakan, İbn Tulun'a bu atamadan vazgeçmesini teklif etmişti. Ancak İbn Tulun, "Görevi ona Mısır'lı olduğu için veriyorum." cevabını verdi. İbn Hakan, "Ey Emir! Görüyorum ki, Mısır'lı katibi Bağdat'lı katibe tercih ediyorsun!" dedi. İbn Tulun; "Vallahi hayır! Lâkin bir ülkeye sahip olan kişinin yapacağı en uygun iş, katibini o ülke halkından seçmesi ve katibin çevresinin orada olmasıdır. Çünkü o ülkede bu katibi başarılı kılacak bir takım şartlar vardır. Katibin dost ve çevresinin o ülkeden olması, dolayısıyla yapacağı icraatta o ülke halkından olanlara dayanması, bunların başında gelir. Ayrıca, herkes kendi ülkesini zenginleştirmeye çalışır. Yerli vezirin bu gayreti, bir ölçüde kusurlarına bedel olur. Katip ve çevresi böylece benim hizmetimde görünürler. Halbuki Irak'lı katip için bunlar söz konusu değildir. Çünkü o, asıl niyetini gizleyerek benden ve kendisinden uzak olan ülkesinin zenginleşmesini ve ilerlemesini düşünür. Biri çıkıp vazife gördüğü ülkeyi imar hususunda tavsiyede bulunsa bile, o katip her zaman doğduğu memleketini düşünür. İşte bu yüzden, yazışmadaki tartışılmaz üstünlüklerini bilmeme rağmen Samarralı katipleri görevlendirmekten kaçındım." dedi. Ahmed, "Onun bu görüşünü doğru ve mazeretini de yerinde buldum, demiştir."(65)

Fatimîler döneminde kitabet, rütbe bakımından vezaret makamın-

(65) İbnu'd-Daye, Sîretu Ahmed b. Tulun s. 15; H. İbrahim Hasan, en-Nuzumu'l-İslâmiye, s. 142.

dan sonra gelirdi. Halifeler bu makamı, devlet işlerini yürütecek güç ve yeterlilikte gördükleri kimselerden başkasına vermezlerdi. Katip, bu makamda gücünü kanıtlarsa halife onu uygun bir zamanda vezirliğe tayin ederdi. Fatimîler döneminde katibe bazan "sahibu'l-vesata" denilirdi ve halife vezir istihdam etmediği zaman vezirin görevini de üstlenirdi.

Endülüs'te ise kitabet makamı, rütbe bakımından, vezirlik demek olan hicabet makamından sonra gelir, Kitabetu'r-resâîl ve Kitabetu'z-zimam diye iki kısma ayrılırdı. Kitabu'r-resâil makamında oturana "el-Katib" denilirdi, onun, beliğ, üslûbu güzel ve yazısının anlaşılır olması şarttı. "Katibu'z-zimam" ise, "Katibu'l-cehbeze" diye bilinirdi. Bu görevlinin gayrimüslim olmaması gerekirdi. Onun rütbesi vezirinkinden üstündü. Makkarî bu hususta şöyle der: "Bu katip, vezirden daha büyüktü. Maiyetinde çalışanlar da onunkilerden daha kalabalıktı ve daha fazla maaş alıyorlardı. Boyunlar daha çok onun önünde eğilir, yardım için daha çok ona başvurulurdu; yani vezirden çok daha nüfuzluydu. İşleri gözetmenler ve şahitler vasıtasıyla kayda geçirilirdi"(66). Özellikle devletin zayıflayıp, emniyetin sarsıldığı dönemlerde, bu katip çok kere baskı, azil ve müsadereye maruz kalmıştır.

Murabıtlar ve Muvahhitler döneminde, bazı yüksek seviyedeki görevliler sekreterlik ve müsteşarlık vazifelerini birlikte yürütürlerdi. Endülüs ediplerinin çoğu, tevaif-i mülûk saraylarında veya valilerin ya da Murabıt idarecilerinin köşklerinde çalışan katipler arasından yetişmiştir. Sonra bunlar, emirü'l-müslimîn ünvanını kullanan Murabıt hükümdarının bilahere "Emiru'l-mü'minîn" ünvanını taşıyan Muvahhit hükümdarının sarayına girmişlerdir.

D. Hicabet

Haricîlerin Hz. Ali b. Ebi Talib, Amr b. Âs ve kendisine karşı hazırlamış oldukları suikastten sonra mabeyinci görevlendiren ilk halife, Muâviye b. Ebi Süfyân'dır. Bu memuriyetin konulmasının sebebi halifelerin suikaste maruz kalmaktan korkmaları yanında, halkın kendilerini devletin mühim işlerinden alıkoyacak şekilde kapılarında yığılma-

(66) Nefhu't-tîb, I, 103

sını önlemekti. Bu hususta Abbasî halifeleri de Emevîlere uymuşlar, hacibler görevlendirerek, halkın mühim işler dışında halife ile görüşmesini engellemek hususunda daha da ileri gitmişlerdir. Dolayısıyla onlar, halkın halife ile görüşebileceği iki salon ihdas ettiler; Daru'l-hassa ve Daru'l-âmme. Haciblerin belirlemesine göre halife, her grubu kendilerine ayrılan yerde kabul ederdi. Abbasîlerin ikinci döneminde, haciplik sistemi gelişti ve halifeler, görüşmeleri daha zorlaştırıcı üçüncü bir engel koydular.

Bu dönemde hacibin görevi, sadece halifeyi korumak ve halkın onunla doğrudan görüşmesini engellemekle kalmadı; bilakis devletin mühim işlerine de müdahale etme haline dönüştü. Hatta bazı hacibler, vezirleri de aşarak devlet işlerini kontrollerine geçirdiler. Divan başkanları, daireleriyle ilgili meselelerde onlara baş vururlar, onların görüşünü almadan herhangi bir işe karar veremezlerdi[67]. Hacip nüfuzunu artırıp devlet işlerinde ağırlığını hissettirince, çoğu kere vezirin entrikalarına hedef olurdu. Bu kanaatin doğruluğunu te'yid eden en güzel örnek, vezir Ebu Ali b. Mukle'nin, Hacib Muhammed b. Yakût'un tutuklanmasıyla sonuçlanan komplosudur[68].

Fatimîlerde hacibler, Abbasîlerin ikinci dönemi hacibleri kadar nüfuzlu değildi. İbn Haldun, Mağrib ve İfrikiyye devletlerinde, bedevîlikten dolayı böyle bir makamın olmadığını söyler. Ancak az olmakla beraber, Ubeydîler (Fatîmiler)'in güçlenme dönemlerinde hacib'e rastlandığını nakleder. Hacip tayin etmek sadece halifelere mahsus değildi. Nitekim başkadılar veya vezirler de duruşmaya çıktıklarında huzurlarında bekleyen bir veya birden fazla hacıp tayin etmişlerdir.

Yukarıda da geçtiği gibi, Endülüs'te haciblik, Abbasî ve Fatimîlerdekinden büyük farklılık gösterirdi. Zira bu devlette hacip daha güçlü bir fonksiyona sahipti. Hâtta devlet işlerini eline alabiliyordu. Bunun en güzel örneği hacip Mansur b. Ebî Âmir'dir. Hacib'e bazen "zülvizareteyn" ünvanı da verilir, bununla aynı zamanda kılıç ve kalem erbabı olduğu kastedilirdi.

(67) İbn Haldûn, Mukaddime, 208-209.
(68) Miskeveyh, I, 318-319.

2. İDARÎ TEŞKİLAT

A. Vilayetlerin İdaresi:

Hicrî IV. asrın başlarında, Abbasî ülkesi, şu vilayetlere ayrılıyordu: Mısır, Faris, Basra, Ahvaz, Rey, Şam, İsfahan ve Suğur[69] Vilayette vali veya emir'e, "Amil" ya da "Sahibu'l-harac" denilen yüksek seviyede bir görevli yardımcı olurdu. Amilin görevi haraç vergisini toplamak, vilayet işleri için gerekli harcamaları yaptıktan sonra kalanı başkentteki hazineye göndermekti. Bu görevli, rütbe bakımından, aşağı yukarı vali ya da emir seviyesindeydi. Nitekim halife, kendisiyle ilgili yazışmalarda valiyle olan yazışmalarındaki gibi, doğrudan onu muhatab alırdı. Valiye gönderildiği gibi, ona da ferman ve menşur gönderilirdi. Valinin ondan yegâne farklılığı, halka imamlık etmesiydi. Bu husus, valinin görevini amil veya diğer adıyla sahibu'l-harac'ın vazifesinden daha umûmî yapıyordu.

Vali ile amilin uyum içinde olması, devleti bazı zorluklara sokmuştur. İkisinin ittifakı, çoğu kez devletin başına gaileler açmıştır. Nitekim 319/931 yılında Faris-Kirman valisiyle harac amili anlaşarak vergileri Bağdat'a göndermemişlerdi. Bu iki görev tek şahısta birleştiği zaman ise, devlet için daha tehlikeli olurdu. Türk asıllı Beckem'in Ahvaz'ı bir haraç amili ile birlikte idareden kaçınıp Abbasî halifesini, valilik ve harac amilliğinin kendisine verilmesi için zorladığı ve isteğini kabul ettirdiği sırada, böyle bir tehlikenin yaşandığını görmekteyiz.[70]

Abbasî devleti zayıflamaya başlayınca, valiler, Bağdat ya da Samarra'da oturmayı tercih ederek, vilayetlerine, oraları kendi adlarına yönetecek nâib'ler göndermeye başladılar. Bu politikanın neticesi ola-

---

(69) Hilalü's-Sabî, Tuhfetu'-ümerâ, 156.

(70) Mez, el-Hadaratu'l-İslâmiyye, 1, 132-133.

rak, bazı vali veya vali vekilleri istiklallerini ilan etmeye yeltendiler. Merkezî otoritenin zayıflaması da, devlet merkezinden uzak olan bölge valilerini istiklallerini ilan etmeye sevketmiştir. Nitekim, Ahmed b. Tulun'un, valiliği ve harac amilliğini birlikte elinde toplamağa ve Mısır'da istiklalini ilan etmeye çalıştığını görmekteyiz. İhşid Muhammed b. Tuğc da onun yolunu takip etmiştir.

Abbasî devletinin bazı topraklarını ele geçirip bölgedeki nüfuzunu zorla halifeye kabul ettirerek Saffariler devletini kurmuş olan (254-290 h.) Yakûb b. Leys te böyle yapmıştı.[71].

Samanîler de Maveraünnehir'de istiklallerini ilan ederek Saffarîlerin topraklarını istilâya ve Samanî devletini kurmaya muvaffak oldular (261-389/875-999). Mısır'da Tulunîler, müteakiben İhşidîler, daha sonra da onların enkazı üzerine Fatimîler, Faris, Rey, Hemedan ve İsfahan'da Büveyhîler kuruldu. Diğer bir devlet de Gazneliler'di. Abbasî devletinin o dönemde içinde bulunduğu kötü durum, bu devletlerin kurulmasından iyi bir şekilde anlaşılır. Şehirlerde vali ve amillerin yanında, devlet işlerinin yürütülmesinde onlara yardımcı olan başka memurlar da vardı. Bunların önemlilerini şöyle sıralayabiliriz: a) Kadı, b) Katibu's-sılâ olarak bilinen ve ticarî eşya ve vergilerle ilgilenen bundar. c) Sahibu'l-cünd, d) Sahibu'l-berid, e) Halifenin özel mülklerinin mütevellisi, f) Askerlik işlerinde Sahibu'l-cünd'e yardımcı olan Sahibu'l-meûne. Vezir tarafından tayin edilen bu görevliler, onun azliyle birlikte görevlerinden alınıyorlardı. Vezirin tekrar göreve getirilmesi durumunda da yeniden göreve dönüyorlardı. Bu durum, karışıklıkların yayılması ve tembelliğin çoğalmasına sebep oluyordu[72].

Bölge valiliği, İslâm devletinde yüksek makamlardandı. Kalkaşandî, Abasî halifelerinin bölge valilerini tayini keyfiyetini aşağıdaki ibarede anlatır: "Halifenin tayin ettiği emir, Mısır ve benzeri hilafet merkezinden uzak bölgelerin yöneticileriyse, Bağdat'tan halife tarafından elçilerle hil'at ve bazı eşyalar gönderilirdi. Bu eşyalar, altın tırazlı siyah atlas cübbe, altın bir gerdanlık, bileğine takacağı iki altın bilezik,

(71) Bkz. Dûrî, Dirasat fi'l-Usûri'l-Abbasîye el-Müteahhire, 113-115.
(72) İbnu'l Esîr, VIII, 77.

kını altınla kaplanmış bir kılıç, altın eğerli bir at ve başının üstünde dalgalanacak üzerinde beyaz renkle halifenin ismi yazılmış siyah bir sancaktan ibaretti. Nitekim, Eyyûbîlerin kurucusu Selahaddîn Eyyûbî, sonra da kardeşi Adil'e aynı eşyalar gönderilmişti. Sultan tayin edildiği bölgeye vardığında gönderilen hil'atı giyer, sarığı sarar, kılıcı kuşanır, ata biner ve halkının içinde görev yerine giderdi. Bazen sultanın hil'atiyle birlikte çocuğuna veya vezirine, ya da o zamanki durumun gereklerine göre yakınlarından birine başka hil'at da hazırlanırdı."[73].

İbnu'l-Esîr'in, Razî zamanında (322-329/934-941) Abbasî devletinin durumu hakkında verdiği bilgilerden, yıkılmak üzere olan bu devletin vilayetlerinin isimlerine ve valilerin çoğunun devletten müstakil hale gelerek, idareyi bizzat yürüttüğüne vakıf olmaktayız. İbnu'l-Esîr şöyle der: "Halifenin elinde sadece Bağdat ve oraya bağlı yerleşim merkezleri kaldı. Buralarda da yönetim, halifenin değil, İbn Raik'in elindeydi. Halifenin hiçbir etkinliği kalmamıştı. Diğer bölgelere gelince, Basra İbn Raik'in, Huzistan Berîdî'nin; Faris İmadüddevle b. Büveyh'in; Kirman Ebu Ali b. Muhammed b. İlyas'ın; Rey, Isfahan ve Cebel Rüknüddevle b. Büveyh ile ona karşı mücadele veren Veşmgîr ve Merdavic'in; Musul, Diyarbakır, Diyar-ı Mudar ve Rebia Hamdan oğullarının; Mısır ile Suriye Muhammed b. Tuğc'un; Mağrib ile İfrikiyye, Kâim b. emri'llah b. Mehdî el-Alevî'nin; Endülüs, en-Nâsır el-Emevî ünvanını almış olan Abdurrahman b. Muhammed'in; Horasan ile Maveraünnehir Samanî hükümdarı Ahmed'in; Taberistan ile Cürcan Deylemlilerin; Bahreyn ile Yemame ise Ebu Tahir Karmatî'nin elindeydi[74]."

İbnu'l-Esîr, bölge valiliğine tayin edilecek, oranın işlerini yürütecek ve halkının mutluluğu için çalışacak bir valinin taşıması gereken vasıfları saymış şöyle demiştir: "Bu işe, kendisinde dört özelliğin geliştiği şahıstan başkası uygun olamaz. Bu özellikler: Olayları normal karşılayacabilecek, onların gerçek sebeplerini görebilecek ihtiyatlılık, fırsatların elverdiği ölçülerin dışında, tehevvüre kapılmasını ve kendini tehlikelere atmasını önleyecek bir hilim, birbirini takip eden tehlikelerin et-

(73) Subhu'l-aşâ, III, 276.
(74) el-Kâmil, VIII, 112-113.

kilemeyeceği şecaat, gerektiğinde, malları saçıp savurmaksızın harcayabilecek bir cömertlik, samimî ve çalışkan memurları mükafatlandırma hasleti, sapıklara ve düşmanlara karşı güçlülük ve olaylara karşı hazırlıklı olma kaabiliyeti; çünkü zamanın felâketlerinden emin olunamaz(75)."

Araplar, fetihten sonra Mısır'da, Fatimî devletinin kuruluşuna kadar, idarî müesseselerde kayda değer bir değişiklik yapmamışlardı. Fatimîler gelince, birçok değişikler yaptılar. Nitekim Fatimî komutanı Cevher, meydanı Mağriblilere açmak için Mısırlı sünnîleri mühim görevlerden alarak onların yerine Mağribli Şiîleri yerleştirmeye çalışmıştı. Onun Şiîlere verdiği idarî makamların en mühimleri şunlardı: Vezirlik, Haraç amilliği, Kazâ ve Hisbe. Fatimîler döneminde Mısır, Kus, Doğu vilayeti, Batı vilayeti ve İskenderiyye olmak üzere dört büyük vilayete ayrılıyordu. Fatimîler ve Endülüs Emevîleri döneminde bölge valilikleri sistemi, Abbasîler dönemindeki uygulamadan pek farklı olmamıştır.

B. Divanlar (Devlet Daireleri):

Abbasî Devleti, büyük vilâyetlerden oluşan bir birliğe benziyordu. Bağdat'ta her vilayetin özel bir divanı olur, bu divan o eyaletin işlerini yürütürdü. Her divan, iki bölüme ayrılıyordu. Asıl denilen birinci bölüm, vergi koyma ve bu vergiyi Beytülmal'e taşıma görevini yürütüyordu. İkinci bölüme "Zimam" veya "Divanu'l-mal" deniliyordu.

Bu sistem, Mu'tezid'in Hilafet makamına gelmesine kadar (279/892) devam etti. Mu'tezid, şehirlere ait divanları birleştirerek tek divan haline getirdi ve "Divanu'd-dar" olarak isimlendirdi. Bu divana, zaman zaman "Divanu'd-dâri'l-kebir" denilmiştir.

Hilalü's-Sabi, Mutezid döneminin (279-289/892-902) Abbasî devlet adamlarını aşağıdaki ifadesiyle övmüştür: "Katiplerin yaşlılarının şöyle dediğini işittim: Hiçbir tarihte Mutezid bi'llah, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Süleyman, Ebu'l-Abbâs b. Furat ve Bedr emsali halife, vezir,

(75) Aynı eser, VII, 69.

divan başkanı ve ordu komutanı olarak dört büyük devlet adamı birlikte görev yapmamışlardır[76].

Mutezid, bu divanı, Doğu Divanı (= Divanu'l-Meşrık), Batı divanı (= Divanu'l-Mağrib) ve Irak Divanı (=Divanu's Sevad) olarak üçe ayırdı. "Asl" ve "Zimam" bölümlerinin başında ayrı şahıslar görevlendirdi.

Hicrî 4. asırda devlet idaresi, içişleri (Divanu'l-usul) ve Maliye (Divanu'l-ezimme) bakanlıklarına benzer iki bölüme ayrılıyordu. Her büyük divan, yine divan denilen kısımlara ayrılıyordu. Zira her bölgenin bir divanı vardı. Ancak Irak Divanının idaresini bizzat merkezî yönetimin başkanı olan vezir üstlendiğinden, Bağdat'taki vilayet divanlarının birçoğu devlet divanlarının yerini tutuyordu.

İslâm devletinde idare, divanlar arasında kesin bir ayrım sınırına ulaşmamıştı. Bu divanları şöyle sıralayabiliriz: a) Divanu'l-ceyş b) Bağdat'ta Divanu'n-nafakat: Bu divan devlet mallarından yapılan harcamalara bakardı. Hişam b. Abdülmelik zamanında kurulmuş olan bu divanın[77] Beytülmal ile müşterek çalıştığı anlaşılmaktadır. c) Divanu Beytilmal (Hazine divanı). Bu da Bağdat'ta olup Beytülmal'ın gelirlerine, gerekli ödemeler ve serbest harcamalar yoluyla yapılan giderlere bakardı. e) Dîvanu zimami'n-nafakât f) Divanu'ş-şurta g) Divanu'l-atâ. h) Divanu'l-ükra: Köprüler, su kanalları ve sulama işlerini yürütürdü. i) Divanu'z-zimâm (veya ezimme). Bu divanın yönetisi, Irak ve diğer bölgelerin vergilerini, bunun yanında "Meavîn" olarak adlandırılan nev'î vergiyi toplama vazifesini yürütürdü. k) Divanu'l-musâderin 1) Divanu'r-resail (Mısır'da Fatimîler döneminde bu divana, Divanu'l-inşâ ve'l-Muraselat denilirdi). m) Divanu'l-berîd n) Divanu'tevkî: İhtiyaç sahiplerinin dilekçelerini kabul eden divan. o) Divanu'l-hatem. ö) Divanu'l-fadd: Komutan ve valilerden halifeye gelen mektupların açıldığı divan. p) Divanu'l-Cehbeze: r) Divanu's-sadaka: Zekât gelirlerine bakar ve bunların Kur'an'da belirtilen hak sahiplerine tevziini sağlar[78]. s) Divanu'l-müsteğillat: Buna muhtelif gelirler divanı da denilir. Bu divanın yöne-

(76) Tuhfetu'l-ümerâ, 189.
(77) Dûri, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, 196 vd.
(78) Mez, el-Hadaratu'l-İslâmiyye, II, 125-131.

ticisi, muhtemelen devletin bina, dükkan ve hamamlar gibi gayr-ı menkûl mallarına bakardı. ş) Divanu'n-nafakat: Bu divanın yöneticisi, devlet bütçesinden yapılan harcamalara bakardı. Anlaşıldığına göre bu divan Beytülmal'e bağlıydı.

Fatimîler döneminde Mısır'da herbirinin başında yüksek seviyede bir görevli bulunan bir çok divan vardı. Bu divanların başlıcaları şunlardır: a) Divanu'l-ceyş; Askeri işlere bakardı. b) Divanu'l-kisve ve't-tıraz: Halife ve devlet ricalinin giyim eşyalarını hazırlar. c) Divanu'l-ahbâs: Bu günkü vakıflar bakanlığının yerini tutardı. d) Divanu'r-revatip: Devlet bütçesi ve memurların maaşlarına bakardı[79]

Suriye bölgesinin işlerini yürüten Divanu'ş-Şam ve Hicaz bölgesinin işlerini yürüten Divanu'l-Hicaz da bu divanlar arasındaydı.

Fatimîler döneminde yüksek kademeli memurların sayısı fazlaydı. Bunlardan bazılarını saymakla yetinelim: a) Sahibu'l-bab: Başmabeyinci b) Hamilu mezaleti'l-halife: Halifenin gölgeliğini taşıyan memur. c) Sahibu'r-risâle: Halifenin yazılarını.vezir ve diğer yüksek seviyedeki görevlilere bu memir götürürdü. d) Sahibu Beytil'mal: Bu günkü maliye bakanının yerini tutardı. e) Kadi'l-kudat: Başkadı, Şer'î mahkemelere, darphanelere ve paranın ayar işlerine bakardı. f) Dai'd-düât: Rütbe bakımından Kadi'l-kudat'tan sonra gelirdi, cami ve medreselerde Fatimî propagandasını yaymak vazifesini yürütürdü. g) Muhtesib: Çarşı ve pazarları; tartı ve ölçü aletlerini kontrol etmek, aynı zamanda borçların ödenmesi, ticarî ahlâk, fazilet ve genel ahlâkı korumak vazifesini yürütürdü.

Fatimîler döneminin ileri gelen görevlilerinden bazıları da şunlardı: a) Beytülmal emîni b) Sahibu'l-bab nâibî: Yabancı devletlerin elçilerini karşılar, onları makamlarına uygun yerlere indirir, halifenin huzurunda Kur'an okuyan ve (Kurra'ül-hadra) olarak bilinen kıraatçıların hazırlanması işlerini yürütürdü[80]

(79) Kalkaşandî, Subhu'l-A'şa, III, 495.
(80) Aynı eser gös yer.

C. Posta Teşkilatı:

Abbasîlerin II. döneminde posta teşkilatı, özel olarak devlet işlerine bakıyordu. Posta genel müdürü, aynı zamanda valileri mürakabe eder ve düşmanlara karşı da casusluk görevini yürütürdü. Bugün savunma bakanlığına bağlı istihbarat dairesi başkanının yaptığı işleri yapardı. Başlangıçta onun vazifesi, sadece vali ve amillerle ilgili haberleri halifeye ulaştırmaktı. Sonra yetkileri daha da genişledi, posta genel müdürü halifenin casusu haline geldi, halifenin emirlerini vali ve amillere (zekât memurlarına) iletir onların durumlarıyla ilgili bilgileri de halifeye getirirdi[81].

Kudame b. Ca'fer, Sahibu'l-berid (= posta genel müdürün) de bulunması gereken şartları saymış ve şöyle demiştir: "Hem güvenilir, hem de zamanında iş başında bulunan halifenin güvendiği biri olması gerekir. Çünkü bu divanda derin bilgi sahibi olmayı gerektirecek bir iş yoktur; bu işler için kendisine güvenilir ve emaneti koruyucu birine ihtiyaç vardır.

Sahibu'l-berîd'in ülkesinin yolları hakkında çok geniş bilgi sahibi olması ve bu konuda başka birinin görüşüne müracaat etmeyecek seviyede bulunması gerekir. Halife bir yere gitmek istediğinde, çok önem verdiği bir orduyu göndereceği esnada veya yolların bilinmesini gerektiren herhangi bir durumda kendisine müracaat ettiğinde, onu geniş bilgi vermeye hazır bulmalıdır. Sahibü'l-berîd, hiç kimseye sormadan, hiçbir çalışmaya gerek duymadan, halifenin istediği anda yollar hakkında bilgi vermelidir."[82]

Abbasî halifeleri, Sahibu'l-berîd'i göreve tayin ederken bir menşur çıkarır ve onda takip etmesi gereken siyaseti, onun yetki, salahiyyet ve sorumluluklarını bildirirlerdi. Kudame b. Ca'fer, Sahibu'l-berîd'in vazifelerini şöyle sıralar: "Vergi toplama memurlarının görevleriyle ilgili hususları bilip iyi takip etmesi, meselelerin hakikatini öğrenmek için gayret sarfetmesi ve bunları gerçek şekliyle halifeye ulaştırması gerekir. Bölgenin imar durumunu, imar faaliyetlerinin iyiliğini veya ihmal edildiğini rapor eder. Halkın durumunu, adalet ve hakkaniyetle

(81) Von Kremer: Orient Under the Caliphs s. 233.
(82) Kitabu'l-haraç 184-188.

mi, ya da zulüm ve şiddetle mi idare edildiklerini bilmesi ve bunu açık bir şekilde halifeye yazması gerekir. Yöneticilerin, yönetimdeki tutumlarını, yaşayışlarını ve diğer hallerini; darphanenin, orada basılan altın ve gümüş paraların durumunu, para basımında çalışanlara ve bunların ihtiyaçlarına yapılan harcamaları bilmek ve bunları gerçek ve doğru olarak halifeye yazmak zorundadır. Valilerin ve diğer memurların yaptığı toplantıları, bu toplantılarda cereyân eden olayları ve idarecilerin verdiği bahşişleri gözetleyecek birini tayin etmesi; durumları, anında halifeye yazması gerekir. Doğruluğuna güvendiği haberleri ulaştırmalıdır. Posta çantalarını taşıyacak kimselerin durumunu inceleyip, onların sayılarını, isimlerinin ve maaşlarının miktarını görev anında takip ettikleri yolları, bu yolların mesafesini, konaklama yerlerini bildirir. Bu görevlilere ellerine verilen posta çantalarını acele götürmelerini, muvakkitlere de herhangi bir görevli'in posta merkezine ulaşması gereken zamanda yetişmesi için çıkış ve varış zamanlarını tesbit etmelerini emreder. Rapor ettiği konuların her biri için ayrı ayrı mektup yazar. Meselâ: Yargı işleri, vergi işleri, görevlilerin maaşları ve benzeri mevzuların her biri için ayrı bir mektup yazması gerekir[83].

Büveyhoğulları döneminde posta teşkilatı büyük ölçüde gelişti ve posta sür'at kazandı. Hatta ülkenin herhangi bir tarafında yetişen taze meyveler, sür'atle yol alan posta katarları sayesinde halifelerin saraylarına, bozulmadan taptaze ulaştırılıyordu. Devlet, posta memurlarından görevini yerine getirme hususunda tembellik gösterenlere karşı, şiddetli cezâ uyguluyordu. Posta kolileri sultanın huzurunda açılır, sultan önemli mektupları alır, bundan sonra diğer mektuplar postahaneye gönderilerek sahiplerine dağıtılırdı. Ebu Şuca'nın bildirdiğine göre, Azududdevle'ye gönderilen mektuplar onun huzurunda birkaç defa okunurdu. Sultan bu mektuplara ya bizzat cevap verir veya cevap yazılmasını emrederdi. İkinci durumda verilen cevapları gözden geçirir, bazen ilaveler yapar, bazen de azaltırdı. Gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra mühürlenerek çantasına (= İsküdar)[86] konulur ve posta dairesine gönderi-

(83) Mez, el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbi el-Hicrî I, 129. Kudame b. Ca'fer, Kitabu'l-harac (Mahtut. Paris, Vr. 18 B-19 B) den naklen. Bu dönem hicrî 315 yılına, yani Halife Muktedir zamanına rastlamaktadır.

(84) Arapça metindeki kelime, İsküdür, Üsküdar ve Esküdar diye üç şekilde okunabilir. Farsça

lirdi. Buradan da gideceği yere zamanında ulaştırılmak üzere yola çıkarılırdı[85].

Azududdevle, posta teşkilatına çok önem verir, kuşluk vakti olunca mektupları getiren posta memurlarının gelip gelmediğini sorardı. Mektupların ulaşması gereken belirli bir zaman vardı, günün erken saatlerinden itibaren bu an gözlenirdi. Şayet postacı gecikirse kıyamet kopar ve geç kalmasının sebebi araştırılmaya başlanırdı. Gecikme açık bir özürden kaynaklanıyorsa, özrü kabul edilir, giderilmesi gereken bir problem varsa giderilir, yok eğer gecikme posta memurlarının kusurundan kaynaklanıyorsa, memurlar cezalandırılırdı. Posta idaresi müfettişlerinden biri şöyle anlatmıştır: "Görevlilerden birine hanımı "pilav pişirdik, biraz dur, ye de öyle git" demiş, memur da pilavı yiyecek kadar durmuş ve posta bu kadarlık bir süre gecikmiş. Şiraz ile Bağdat arasında görev yapan müfettiş ve memurlar, o adama bu yüzden üçbinden fazla sopa vurdular." Postacılar Şiraz'dan Bağdat'a yedi günde gelirlerdi. Onlar, mektupların yanında Faris ve Huzistan'ın çeşitli mıntıkalarından taze ve kokulu meyveler de getirirlerdi. Bu meyveler taze ve bozulmadan halifeye ulaştırılırdı[86].

Abbasîler, posta ulaşımında Deylem bölgesinde katır kullanırlardı. Fırat nehrinin batı tarafında bulunan mıntıkalarda mesafe birimi olarak "mil"[87] doğu tarafında yer alan bölge için de "fersah"ı esas alırlardı[88]. Posta teşkilatının "Sikke" diye isimlendiren istasyonları vardı. Her üç veya altı mil mesafede yapılan bu istasyonlar hizmet için at ve binicilerle donatılırdı. Posta yolları, doğuda ve batı bölgelerde oldukça iyi durumdaydı. Bu yolların en önemlileri şunlardı:

---

olan bu kelime, zarf ve katalog manasına gelir. Posta çantalarının sayısı, gidengelen mektupların ve sahiplerinin isimleri bunun üzerine yazılır. Bkz. Harezmî, Mefâtihu'l-ulûm: Steingass. Mu'cemu'l-el-fâzı'l-Fârisiyye.

(85) Zeylu Tecaribi'l-ümem, III, 40-41.

(86) Ebu Şuca', III, 40.

(87) "Mil" kelimesi, Fırat'ın batı taraflarındaki bölgelerde mü'essir olan Yunanca'dan alınmıştır.

(88) Bir fersah üç mil'e eşittir. Anlaşıldığına göre İranlılar mil'i kulanmıyorlardı.

1— Bağdat-Kayravan yolu: Bağdat'tan Dicle paralelinde ilerleyerek Musul, Sincar ve Beled'e uğrar. Sonra Sincar-Cezire istikâmetinde Cezire arazisini geçerek, Nusaybin, Rakka, Menbiç, Halep, Hama, Humus, Baalbek, Dimeşk, Taberiyye, Remle, Kahire ve İskenderiye'ye uğradıktan sonra Kayravan'a ulaşır(89)

2— Bağdat-Şam yolu. Bu yol Fırat'ın batı kıyısını takip eder, Enbar ve Hît'i geçerek Dimeşk'e ulaşır.

3— Bağdat-Doğu yolu. Bu yol Hulvan, Hemedan, Rey, Nişapur, Merv, Buhara ve Semerkant'ı geçerek Çin'e ulaşır. Merv'den itibaren ikinci bir yol başlar. Bu yol, Horasan bölgesinin ortalarından geçerek Mervruz ve Talekan'a ulaşır. Sonra Tirmiz yakınında Ceyhun nehrini geçer ve Fergana'ya varır(90).

Abbasî hükümeti, savaş anında posta evraklarını, çok sür'atli atların çektiği araba üzerindeki mahfeye benzeyen cemmazelerle taşıtırdı(91). Nitekim Fatimîlerin hicrî 301 yılında Mısır'a saldırıya karar verdikleri sırada, Abbasî halifesi Muktedir'in veziri Ali b. İsa, gelişmelerden günü gününe haberdar olmak için Bağdat-Mısır yolunda cemmazeleri kullanmıştır. Arib b. Sa'd el-Kurtubî, bu hususta şöyle der: "Hicrî 302 yılının Rebiülevvel ayında hil'ât giydirilen Munis el-Hadim, Mısır'a doğru yola çıktı. Vezir Ali b. İsa ise Mısır'da gelişen olaylardan gününde haber alabilmek için, Mısır-Bağdat arasında Cemmazelerin çalışmasını emretti. Fatimî halifesi Ubeydullah'ın oğlu ve komutanı Hubâse ile birlikte gönderdiği ordunun mağlûb edildiği haberi gelince bunu halife Muktedir'e müjdeledi. Bunun üzerine halife o gün 100.000 dirhem sadaka verdi. Ali b. İsa da büyük bir ihsana kavuştu."(92)

Posta teşkilatının gelişmesinde, Büveyhoğullarının da büyük tesiri olmuştur. Nitekim Muizzüddevle acele posta servisini (=nizamü's-süât) kurmuştu. "füyuc" adı da verilen bu postacılar, bir yerden diğer bir yere hızlı posta ulaşımını sağlamak için yetiştirilip, ona göre teçhizatlandırılmışlardı. Muizzüddevle bu serviste çalışanlara bol maaş ve bah-

(89) Kudame b. Ca'fer, Kitabu'l-harac, 227-229.

(90) Mez, el-Hadâratu'l-İslâmiyye, II, 349-353

(91) Zamanımızda hızlı koşan atların çektiği arabalara benzerdi. Posta memurları, savaşçılar ve görevi hızlı gitmeyi gerektiren diğer memurlar bu arabalara binerdi. (Bkz. Tâcu'l-arus).

(92) Sılatu Tarihi't-Taberî, XII, 28.

şişler vererek bu mesleği cazip bir duruma getirdi. Nihayet gençler, bu posta servisini sevdiler; fakirler bu meslekte yetiştirmesi için çocuklarını Muizzüddevle'ye teslim etmeye başladılar.

Yollar üzerine muayyen aralıklarla kale ve kervansaraylar yapılırdı. Devlet adamları, gitgide postacılıkta at kullanmaktan vazgeçip, bunun yerine cemmazeleri kullanmaya başladılar. Nitekim 364/974 yılında Faris'te Rüknüddevle'ye yetişmek isteyen İbnü'l Amid'in cemmazeler kullandığını görmekteyiz[93].

Ateşin, haberleşme alanında bir işaret olarak kullanılmasına gelince; önceden bu usûlü kullanmış Bizanslılardan alınan bölgelerde yaşayan müslümanlarca biliniyordu. Diğer İslâm ülkelerinde ise kullanılmıyordu. Ancak hicrî üçüncü asırda Kuzey Afrika sahillerinde bu usulden çok iyi bir şekilde yararlanıldı. Öyle ki, bu usul sayesinde, İskenderiye'den Septe'ye bir gecede Trablus'tan İskenderiye'ye ise üç saatte haber ulaştırılabiliyordu. Bu sistem, 440/1048 yılında Muiz b. Badis'in, Mağrip'te Bedevîlere karşı kalelerini koruyamayan Fatimîlere isyan ettiği zamana kadar uygulanmıştır.[94].

Abbasîler, haberleşmede, mektup göndermek için eğitilmiş posta güvercini de kullanırlardı. Bu tür posta ulaşımı, daha çok Batınî fırkaları nezdinde revaç bulmuştu. Nitekim Abdullah b. Meymûn, Taraftarlarına haber iletmede kuşlardan faydalanmıştı[95]. Irak'ta Karamite mezhebinin kurucusu Hamdan Karmat, Yemen'de İbn Havşeb, Fas'ta Ebu Abdullah eş-Şîî ve İran'da İsmailiyye propagandistlerinin tümü posta güvercini kullanmışlardır.

Arib b. Sa'd, şöyle der: "Karmatîler Basra'ya girdiklerinde, kısa sürede haber ulaştıran posta güvercinlerinden istifade ederek, Hamid b. Abbâs'ın azledilip vezirliğe İbnu'l-Furat'ın atandığını, haberin normal yoldan gelişinden tam dört gün önce halka bildirmişlerdi[96].

---

(93) İbnu'l-Esîr, VIII, 235.
(94) Şekib Arslan, Tarihu gazevati'l-Arab, 237-238.
(95) İbnu'n-Nedim, Fihrist, 234.
(96) Sılatu Tarihi't-Taberî, 57.

Miskeveyh ise 328/939 yılının olaylarını anlatırken şöyle der: "Beridî hanedanı mektup ve mesaj ulaştırmakta posta güvercini kullanırlardı. Beckem de böyle yapardı. Bir gün bir kuş düştü, Beckem'in köleleri onu avlayıp efendilerine getirdiler. Kuşun kuyruğunda bir mektup bulundu. Beckem mektubu okuyunca, kendi katibi tarafından kardeşine yazılmış olduğunu gördü. Katibi, bu mektupta Beckem'in gelişini, ordularının asker ve teçhizat bakımından durumlarını ve diğer bazı gizlenmesi gerekli hususları bildiriyordu. Beckem bu duruma vakıf olunca şaşkına döndü ve çok kızdı. Katibini getirtti ve mektubu onun önüne attı. Mektubu gören katip ne yapacağını şaşırdı. Kendisinin herkesçe bilinen yazısı ile yazılmış olduğu için inkar edemedi ve itiraf etti. Beckem'in emri ile öldürülüp suya atıldı[97].

Posta teşkilatı, Ahmet b. Tulun'un Abbasî hilafetine karşı mücadelesi esnasında faydalandığı vasıtalardan biri olmuştu. Şöyle ki: Kendisine casusluk yapması için adamlarından birini, Abbasî devletinin merkezinde posta müdürü olarak tayin ettirmeyi başarmış; bu görevli, Irak'ta olup bitenlerden ve düşmanlarının Ahmet hakkında tertiplediği komplolardan onu haberdar etmiştir. İbn Tulun, bu memur sayesinde kendisini halifeye jurnalleyen Mısır'daki rakiplerinin niyetlerini açığa çıkarmayı ve ülkeyi onlardan temizlemeyi başarabilmiştir. Bağdat'ta kurmuş olduğu bu casusluk şebekesi sayesinde, Mısır'da durumunu sağlamlaştırmıştır.

Ahmet b. Tulun ile Abbasî halifesi Mutemid'in kardeşi Ebu Ahmet Muvaffak arasında anlaşmazlık çıkınca, Ebu Ahmet, İbn Tulun'u Mısır'dan çıkarmak için komutanları bu işe teşvik etmişti. Ancak tayin ettirmiş olduğu posta görevlisi İbn Tulun'u bundan haberdar etti. Bunun üzerine İbn Tulun tedbir alarak komployu boşa çıkardı[98].

Humaraveyh (b. Ahmet b. Tulun)'in kızı Katrunnedâ'nın, halife Mu'tezid ile evlendiği sırada Irak'a kolaylıkla götürülmesinde, posta teşkilatının büyük rolü olmuştur. Humaraveyh, Mısır posta görevlilerine

(97) Tecaribu'l-ümem, I, 412-414.
(98) Makrizî, Hıtât, II, 178-179.

Katai şehriyle Bağdat arasındaki yolu hazır duruma getirmelerini emretmişti. Bu emir üzerine Katrunnedâ için her konaklama yerinde konaklayabileceği bir köşk yapıldı.

Ebu'l-Mehasin'in kayıtlarından anladığımıza göre hicrî 292 yılında posta teşkilatını Şefî el-Lü'lüî adındaki bir şahıs idare ediyordu. Tarihçi bu şahsı "Sahibu'l-berid" ünvanıyla da zikreder[99]. Posta teşkilatının İhşitler ve Fatimîler dönemindeki durumu hakkında pek fazla bilgimiz yok. Ancak onların da posta güvercini kullandıkları bilinmektedir. Kalkaşandî, bu hususta şöyle der: "Fatimîler mektup gönderme alanında posta güvercinine çok önem verdiler. Bunun için bir daire tahsis ettiler ve bu güvercinlerin cinsleri ve soylarını tesbit için defterler tuttular[100]."

D. Şurta (Polis Teşkilatı):

Emniyet teşkilatının, mühim idarî müesseselerden biri olduğunu ve bu teşkilatın başına toplumun ileri gelenlerinden, nüfuz sahibi ailelerden olan kişilerin getirildiğini ve bu görevlinin günümüzdeki inzibat birlikleri komutanına benzediğini daha önce anlatmıştık.[101]. Halife, genel emniyet ve asayişin korunması, suçluların yakalanması görevini Sahibu's-şurtâ'ya vermişti. İbn Haldun Sahibu'ş-Şurtâ'nın mühim görevlerini aşağıdaki şekilde saymış ve şöyle demiştir: "Abbasî devletinde şurta görevi, ilk defa suç ve cinayetleri takip ve suçlularla ilgili cezaları tatbik etmekle görevli devlet memurunun vazifesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu görev, suç ve cinayetle itham olunanları yakalayıp sorguya çekmek, sorgulama üzerine, bazı delil ve karinelerle suçu sabit olanlara gerekli cezayı infaz etmektir. Şeriatte, cezanın tatbik edilmesi için suçlunun suçu işlediğinin ısbat edilmesi şartı vardır. Zann ve tahmin üzerine yakalanan ve bir suçla itham olunan suçu kesinleşmeden ceza tatbiki düşünülemez. Ancak kimseye umumun menfaati için, işin içyüzü ortaya çıkıncaya kadar, görevlinin, bazı delil ve işaretlerle ithamı sabit olan zanlıları tutuklayıp, suçlarını itiraf etmeleri için zorlaması gerekir. Bu bakımdan yönetimin, genel emniyet ve asayişi sağlamak için

(99) en-Nücumuz-zahire, III, 148.
(100) Subhu'l-a'şâ, XIV, 390.
(101) Bk. III, 90-91.

zanlıları takip edip, durumu vuzuha kavuşturmak için gerekeni yapması lazımdır. Kadıların bu vazifeyi yerine getirmekten kaçınmaları üzerine, suç ve cinayet zanlılarını yakalayıp önce sorguya çekmek, bilahare suçu sabit olursa gereken cezayı tatbik etmekle görevlendirilen memura "Sahibu'ş-şurta" ünvanı verildi. Bazı devletlerde, kısas ve diyetlerle ilgili hususları takip edip, gereken kararları vererek cezaları tatbik görevi de şahibu'ş-Şurta'ya devredilerek kadı'nın görevleri arasından çıkarıldı. Halifeler, şurta görevinin derecesini gittikçe yükselttiler, bu göreve büyük komutanlarını ve azadlılarından yakınlarını tayin ettiler. Bu müessesenin görevi, toplumun tümüne şamil değildi; sadece avam tabakasını ve şüphelileri yargılamak ve düşük karakterli insanları, anarşist ve ahlaksızları cezalandırmaktan ibaretti. Şurta teşkilatı başkanlığı, devlet ricali için vezirlik veya halife mabeynciliğine yükselme basamağı haline geldi."[102].

Abbasî devleti, her şehirde, askerî bir birliği emniyet hizmetinde istihdam ederdi. Bu birlik, başşehirde veya eyalet merkezinde oturan Sahibu'ş-şurta'ya vekalet eden bir komutan emrinde çalışırdı. Bu askerler komutanlarının gözetimi altında emniyet ve asayişi sağlarlar, nizam ve intizamı korurlar, kadı ve muhtesiblerin verdikleri hükümleri infaz ederler, geceleri de devriye gezerlerdi. Devlet, emniyet mensuplarına cömertçe harcamalar yapar ve onlara yüksek maaş verirdi. Hatta Bağdat emniyet müdürü, protokol bakımından vali seviyesindeydi[103]. Devlet başkentindeki merkezî hükümet ve valilikler, emniyetin sağlanması ve düzenin muhafazası görevini Sahibu'ş-şurta'ya verirdi[104]. Başlangıçta şurta teşkilatı, adlî teşkilata bağlıydı, bu dönemde Sahibu'ş-şurta, suçluları yakalamak ve kadıların verdiği hükümleri infaz etmek gibi görevleri ifa ederdi. Ancak çok geçmeden adlî teşkilattan ayrıldı ve Sahibu'ş-şurta sadece suçlulara bakmakla görevlendirildi. İslâm vilayetlerinde Sahibu'ş-şurta'yı tayin ve azil yetkisi valinin elindeydi.

Araplar Mısır'ı fethettikleri zaman, Şurta teşkilatı Fustat şehrinde kuruldu. Hicrî 132 yılında Asker şehri kurulunca burada şurta teşkilatı

(102) İbn Haldun, Mukaddime, 218-219; ayrıca Bkz, III, 90-91
(103) C. Zeydan, et-Temeddunu'l-İslâmî, 260-261.
(104) Mez, el-Hadâratu'l-İslâmiyye, II, 233.

için başka bir merkez yapılarak buna "Daru'ş-Şurtati'l-ulya" ismi verildi. Fustat'taki şurta merkezine de "Daru'ş-Şurtati's-süflâ = Aşağı Şurta Dairesi" adı verildi. Böylece şurta teşkilatı:

1. Merkezi Fustat'ta bulunan "eş-Şurtatu's-Süflâ"

2. Merkezi Asker'de bulunan eş-Şurtatu'l-Ulyâ" olmak üzere ikiye ayrılmış oldu. İkincisinin bu ismi alması, büyük bir ihtimalle Asker şehrinin kurulduğu yerin (Yeşkür ve Tulun dağı) Fustat'ın kuzeyinde bulunması ve rakımının yüksek olması sebebiyledir[105]. Fatimî komutanı Cevher es-Sıkıllî, Mısır'ı fethedince "eş-Şurtatu'l-ulyâ"yı Asker'den Kahire'ye nakletti. İbn Dükmak'ın kaydına göre: Cevher, Mısır'a vardığı gün, Sahibu'ş-şurtâ vefat etmiş ve bu görev Cebr'e verilmiştir[106]. "eş-Şurtatu's-Süfla"nın merkezi Fustat'ta kaldı. Bu göreve de Urve b. İbrahim ve Şibl el-Ma'rizî atandılar[107].

Daha önce geçtiği gibi Şurta teşkilatı, Endülüs'te Şurta-ı Kübra ve Şurta-i Suğra olmak üzere ikiye ayrılıyordu. İbn Haldun bu iki teşkilatın görev ve yetkilerini şu şekilde açıklar: "Daha sonra, Endülüs'te kurulmuş olan Emevî devletinde şurtanın mevkii yükseltildi. Şurta-i Kübra ve Şurta-i Suğra olmak üzere ikiye ayrıldı. Şurta-i Kübra vazifesini yürüten görevliye devlet memurlarıyla ilgilenmek, halka karşı tecavüz ve haksızlıklarını teftiş ederek suçlarına göre onları muâheze edip cezalandırmak vazifesi verildi. O, görevlilerin yakınları ve yüksek makam sahipleriyle de meşgûl olur ve gerektiği zaman onları cezalandırırdı. Şurta-i Suğra ise sadece avam tabakasıyla uğraşmak ve onların cürüm ve saldırılarına mani olmakla görevlendirilirdi. Şurta-i Kübra için hükümdar sarayının kapısının önüne bir kürsü kurulmuştu. Sahibu'ş-Şurta, bu kürsüye oturduğu zaman, ön tarafında hazırlanmış sıralara diğer görevliler oturur, onun emri olmadan hiçbirisi yerinden ayrılmazdı."[108].

---

(105) İbn Müyesser, Tarihu Mısr, 45.

(106) el-İntisar, IV, 11

(107) Makrizî, itiazu'l-hunefa, 95. Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l Fatimiyye, 196.

(108) Bkz. İbn Haldun, Mukaddime, "Daru'l-kütübi'l-Mısriyye, el-Mektebetü'z-zekiyye bölümünde 1016 numaralı yazma. 249 (müellifen hattıyla).

Endülüs'te III. Abdurrahman en-Nasır tahta geçince, üçüncü bir nev'î şurta teşkilatı daha kurdu. Bu teşkilata da "eş-Şurtatu'l-vusta" (Orta Şurta) adı verildi. Bu yeni kurulan teşkilatın da, orta tabakanın cürüm ve cinayetlerine bakmakla görevlendirildiği anlaşılıyor. Bu orta tabaka, ileri gelen tüccarlar, sanayiciler, doktorluk ve müderrislik gibi yüksek meslek erbabı ve onların seviyesinde olanlardan meydana gelir. Yeni kurulan bu teşkilatın başkanlığına Saîd b. Cüdeyr getirildi[109] Endülüs'teki şurta müessesesi hakkında Makkarî de şöyle der: "Endülüs'teki şurtanın durumuna gelince; zamanımıza kadar, bilinen özelliklerini korumuştur: Bu görevin başında bulunan memur, halkın dilinde "Sahibu'l-Medîne" ve "Sahibu'l-Leyl" olarak bilinir. Bu memur eğer sultan yanında nüfuzlu biriyse, ölüm cezasını gerektirecek suç işleyenleri dahi, sultandan izin almaksızın öldürtebilirdi. Ancak bu çok nadir olurdu. Zira ölüm cezası ancak hükümdarın izniyle infaz edilirdi. İçki içenlere ve zinâ fiili işleyenlere, gerekli hadd cezasını infaz etmek bu şahsın göreviydi. Şer'î meselelerle ilgili suçların çoğuna o bakardı. Ancak bu cezaları kadı'nın onayından sonra infaz etmesi gerekiyordu. Dolayısıyla Endülüs'te kadı, emniyet müdüründen daha yetkiliydi[110].

Endülüs'te gece emniyetini sağlayan teşkilat ile doğudaki İslâm devletlerinde aynı görevi ifâ eden "Ases" müessesesi arasında sadece isim farkı vardı. Şöyle ki: Bu müessese Endülüs'te "Nizamü'd-daribin" adıyla biliniyordu. Çünkü Endülüs'teki merkezlerde mahalle aralarında, geceleri yatsı namazından sonra kapatılan büyük kapılar vardı. Ayrıca her sokakta sokak sakinlerini tanıyan ve kapıyı açıp kapatan silahlı bir kapıcı olur, yanında bir lamba ve bir köpek bulunurdu. Bu tedbir, Endülüs'te avam tabakasının, düşük karakterli ve kötülük yapmaya alışık olmaları sebebiyle alınmıştır[111].

---

(109) İbn İzarî, el-Beyanu'l-Muğrib, II, 212.

(110) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 103. Abbasî devletinde, Endülüs'te ve Fatimiler zamanında Mağrib ve Mısır'da sahibu'ş-şurta, suçlara ve şer'î cezaların uygulanmasına bakardı (İbn Haldun, Mukaddeme, s. 193).

(111) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 103.

3. ASKERÎ TEŞKİLAT

A. Ordu:

a. Abbasî Devletinde

Rasülullah (s.a.), Raşid halifeler ve Emevîler döneminde, ordu, sadece Arap unsurundan teşekkül ediyordu. Abbasîler ise devletlerini kurarken İranlılardan büyük destek almışlardı. Bundan dolayı orduda Fars unsurunun etkisi bariz bir şekilde ortaya çıktı. Mu'tasım Hilafete gelince ise, orduda Türk unsuruna ağırlık verdi. Zira onun annesi Türktü. O, Türkleri Arap ve Fars unsuruna tercih ederek, muhafız kıtalarını onlardan kurdu. Arapların ismini maaş defterinden sildi. Türklere çok güvendiği için onların sayısını 70.000'e çıkardı. Dolayısıyla Türk unsurunun nüfuzu o derece arttı ki, bizzat halifelerin hayatını tehdit edecek bir tehlike durumuna geldi. Halifeyi tahta çıkarmak, azletmek, gözüne mil çekmek ve onu öldürmek tamamıyla Türk komutanlarının yetkisine kalmıştı. Nitekim Halife Mütevekkil'in Türk komutanların komplosuna kurban gittiğini, onun peşinden oğlu Muntasır'ın da doktoru vasıtasıyla yine onlar tarafından zehirletildiğini görmekteyiz. Bu komutanlar, halife Mu'tezz'i işkenceyle katletmek, Muhtedî'ye ölünceye kadar işkence etmekle Hilafetin şerefini hiçe saymışlardı.

Çok geçmeden, Abbasî ordusuna Türklerin dışındaki diğer unsurlar da karıştı. Bunların hepsi maaşlı askerler (=Murtezîka) idi. Onların, mal biriktirmek, maaşlarının ödenmesi geciktiğinde anarşiyi tahrik etmek ve problem çıkarmaktan başka dertleri yoktu. Nitekim, bolca para dağıtan büyük komutanlar, kolaylıkla onları etraflarında toplarlardı. Müstaîn zamanında (248-252/862-866) ordu, Türkler, Megaribe[112] ve Ferağıne[113] den oluşuyordu. Bu husus, Mustaîn'e karşı ayaklanan ko-

---

(112) Burada Mısırlılar demektir.

(113) Maveraünnehir bölgesinden olan askerler kasdolunuyor.

mutanların isyanlarını tavsif eden Ahmed b. Haris el-Yemanî'nin nazmettiği aşağıdaki beyitlerde açıkca görülmektedir:

"Türkler, Mağribliler ve zırhlara bürünmüş Ferganalı askerlerin teşkil ettiği piyade ve süvari birlikleri bölükler halinde yürüdü.

Savaş işlerinden iyi anlayan bir komutan bir süre onlara karşı savaştı. Bağdat'ın surlarını yenileyerek sur kapılarını kapatıp Müstaîn'i korumak için gerekli savunma tedbirlerini aldı."(114)

Bazı halifeler, Türk komutanlardan kurtulmaya çalıştılar ve bu konuda diğer unsurlardan meydana gelen Mürtezikâ(115) birliklerinden yararlanmak istediler. Nitekim Mu'tez (252-255/866-869)'in Mısırlı ve Maveraünnehir'li askerlere iyi davrandığını, bunun yanında Türk komutanları ihmal ettiğini görmekteyiz. Ancak bu davranışı, onun Türk komutanlar eliyle öldürülmesine sebep olmuştur. Yine bunun gibi Abbasî halifeleri ve bazı komutanlar, bu konuda düşmanlarından dahi yardım istemişlerdir. Bu cümleden olarak halife Razî (322-329/934-940), Karmatîlerden yararlanmak istedi ve onları ordusunun saflarına aldı; ancak kendisi bile onların eziyetlerinden kurtulamadı. Çünkü askerler ayaklandılar ve devlet otoritesini eline geçirmeye çalışan İbn Raik'e katıldılar. "İbn Raik Karmatîlerden 1.000 kişilik bir ordu teşkil edip Bağdat'a getirdi, onlar Bağdat'ta karışıklık çıkardılar."(116) Karmatîlerden oluşan bu paralı askerler, bazan İbn Raik'e bazen de onun düşmanlarına katılıyorlar, devlet aleyhine salgın bir afet halini alıyorlardı. Onların bazen İbn Raik'in saflarında Ebu Abdullah Beridî'ye karşı savaştıkları(117), bazen de Ebu Abdullah'ın saflarında yer aldıkları şüphesizdir. Nitekim Karmatî Ebu Tahir Cennabî, Basra'yı istilâ etmeye çalışan Ebu Abdullah Beridi'ye yardım için bir ordu gönderdi. 330/941 yılında ha-

(114) Taberî, XI, 97.

(115) Ordu iki kısımdan meydana geliyordu: 1- Devletten muntazam maaş alan Murtezika, 2- Cihadı gerektiren bir durum ortaya çıktığında orduya katılan gönüllüler. Bunlar, askerlik süreleri devam ettiği müddetçe ücret alırlar yine bu sürece ailelerine ödeme yapılırdı.

(116) İbn Kesîr, el-Bidaye ve'n-Nihaye, XI, 189

(117) Sûli, Ahbaru'r-Razî bi'llah ve'l-Muttakî li'llah, s. 223.

lifeye karşı ona yardım etti. Bu olayda Beridî, Karmatîlerin yardımıyla yetinmemiş, Kürtler ve Deylemlilerden de yardım almıştı[118]

Hicrî 334 (M. 946) yılından itibaren, Abbasî devletinde nüfuzu ellerine geçiren Büveyhîler zamanında, ordunun çoğunluğunu oluşturan ve Mutasım döneminden beri büyük bir nüfuz sahibi olan Türklerle Büveyhîlerin mensup olduğu ve otoritelerini yerleştirmek için destek sağladıkları Deylemliler arasında rekabet başgösterdi. Bu durumu hisseden Muizzüddevle, oğlu Bahtiyar'a Deylemlilere karşı durumu idare etmesini ve Türklere de iyi davranmasını tavsiye etmişti[119] Büveyhî sultanları, bazan Türklere bazen de Deylemlilere yakınlık göstermeye başladılar. Nitekim Bahtiyar'ın Türklerden korktuğunu, onlara yakınlık göstermeye çalıştığını ve onları tuttuğunu, bu davranışıyla Deylemlilerin düşmanlığını kazandığını görmekteyiz. Ancak çok geçmeden Türk askerler, amcasının oğlu Azududdevle'nin kışkırtmasıyla 364/975 yılında Bahtiyar'ı azlettiler. Rüknüddevle müdahale etmeseydi bu andan itibaren Irak yönetimi Azududdevle'nin eline geçecekti[120]. Büveyh oğulları döneminde ordu, Deylemliler, Türkler, Araplar, Kürtler, Feragine, Megaribe ve diğer ücretli askerlerden oluşuyordu. Tarihçi Ebu Şuca'nın kaydettiğine göre Azududdevle döneminde orduyu sevk ve idare eden iki büyük komutan vardı. Bunlardan biri Deylemlilere diğeri ise Türkler, Araplar ve Kürtlere komuta ederdi[121]. Megaribe, Feragine ve diğer ücretli askerlerin de ikinci komutanın emrinde olduğu anlaşılıyor.

Ordu işlerini yürüten iki meclis vardı. Bunların birincisi "Meclisu't-takrir" adını taşıyor ve askerin maaşlarını belirliyor, ilgililere ödenme zamanını tesbit işlerine bakıyordu. "Meclisu'l-mukabele" adını taşıyan ikincisi ise ordunun sicil işlerine bakardı. Bu her iki meclis, Hassa ordusu, askeri hizmet ordusu ve vilayetler ordusu meclisleri gibi ordu içinde belirli birimlere ayrılırdı[122].

---

(118) Zehebî, Tarihu'l-İslâm (yazma), III, varak, 136.
(119) Bkz. III, 379
(120) İbnu'l-Amîd, Tarihu'l-Müslimîn, s. 232-233.
(121) Zeylü Tecaribi'l-ümem, III, 40.
(122) Mez, el-Hadaratu'l-İslâmiyye II, 125. (Kudame b. Ca'fer'in Kitabu'l-harac'ından naklen Paris, 907, varak 2, A-B).

Abbasî ordusu nizamî ordu veya diğer adıyla mürtezika ve gönüllüler olmak üzere iki gruptan meydana geliyordu. Bu askerler, piyadeler, süvariler, okçular, mancınıkçılar, ateşçiler,sapancılar gibi sınıflara ayrılırdı. Piyadeler ve süvariler kılıç, harbe, mızrak ve kalkan gibi silahları kullanırlardı.

Okçular, yay, kalkan ve ok kullanırlar, başlarını korumak için miğfer; göğüs, kol ve bacaklarını korumak için de zırh giyerlerdi. Mancınıkçılar ise mancınık aletiyle taş atarlardı. Araplar mancınık sanatını İranlılardan öğrenmişlerdi.

Sapancılar, sapanla taş atarlar, ateşçiler (= neftçiler) ise ham petrol veya yanıcı sıvılara batırılmış paçavraları yakarak düşman üzerine atarlardı. Onlar yanan kalelere tırmanırken ateşin tesir edemeyeceği elbiseler giyerlerdi.

İslâm ordusunda mühendisler, tabibler ve baytarlar da bulunuyordu. Her 10.000 askerin başında bir "Emîr = albay", her 1.000 askerin başında bir "Kaid = binbaşı", her 100 askerin başında bir "nakîb = yüzbaşı", her 10 askerin başında bir "arif = onbaşı" bulunurdu. Askerlerin elbiseleri sınıflarına ve silahlarına göre değişirdi. Mütevekkil Hilafete geldiğinde, askerî kıyafetlerin rengini değiştirdi ve askere gri renkli elbise giydirdi. Kılıçları boyunlarına asmayı bırakıp, İranlıları taklit ederek bellerine kuşanmalarını emretti.

Halifenin, muhafız kıtaları yanında, onlara nazaran daha az önemli işler yapan saray askerleri vardı. Bunlara daha sonra "Candar = zaptiye" adı verilmiştir. Ayrıca iç oğlanlarından müteşekkil bir başka grup daha vardır ki, bunlar sarayda yetiştirilirler, harp sanatlarında eğitilirler, rüşd çağına geldiklerinde komutan yaveri olarak tayin edilirlerdi. Onlar ordu birliklerinin kışlalarından ayrı odalarda kaldıkları için, İbn Ebi's-Sac'a nisbet edilen "Saciye" ve diğer birliklerden ayırd edilmek için "Huceriyye" olarak adlandırılmışlardı.

Abbasiler, orduda mancınıkçılar diye bilinen bir grup mühendisi istihdam ederlerdi. Bunların komutanına "Emiru'l-mancınıkıyyin" denirdi. Bu komutanların en meşhuru savaş tekniği konusunda "Umdetu'l-mesalik fi siyaseti'l-memâlik" adlı bir kitap yazan Yakub b. Sâbir'dir. Yakub, kitabında; orduyu hazırlamak, tâ'biye usulleri, kaleleri istilâ ve

tahkim, binicilik, mancınıkçılık, kuşatma, savaş aletlerinin yapısı, atların vasıf ve çeşitleri gibi savaşla ilgili konuların tamamına değinmiştir. Abbasî ordusu, seyyar hastanelerle teçhiz edilir; hasta ve yaralılar develerin taşıdığı mahfeller üzerinde taşınırdı[123].

Abbasîler, askerlik alanında casusluk teşkilatına da önem vermişler ve bu hususta hem erkek hem de kadın casuslar kullanmışlardır. Bu casuslar, haber toplayıp kendi devletlerine iletmek için, tüccar, doktor ve diğer meslek erbabı kılığına girerek komşu ülkelere giderlerdi. Harp casusluğu, hiçbir ülkede Bizans'ta olduğu kadar gelişmiş ve yaygınlaşmış değildir. Geçmişte harb sanatlarında Arapların hocaları olan Bizanslılar, halâ araplarla mücadele içinde bulunuyorlardı.

Araplar, Bizans saldırılarına karşı korunmak için devletin sınır boylarında "suğur" adı verilen kaleler yaptılar[124]. Bu faaliyet, Arapların askerliğe karşı ilgilerini, bu sahadaki maharetlerini ve gelişmelerini gösteren savaş tedbirlerinden biridir. Suriye'nin -Anadolu sınırı Araplar için tehlike kaynağıydı. İki taraf arasında çıkan savaşlar sürüp gitti. Zafer bazen Arapların, bazen de Rumların oluyordu. Dolayısıyla Suğur vilayetleri bazen Arapların, bazen de Bizanslıların eline geçiyordu.

Herhangi bir gencin askerî hizmete elverişliliği -bu günkü askerlik yoklaması-, ileri gelen komutanlardan bir grubun gözetiminde yapılan dikkatli bir imtihandan sonra kesinleşirdi. Hilâlü's-Sâbî, bu yoklamanın şeklini, sağlamlık veya elverişsizlik derecelerinin takdirini aşağıdaki ifadeleriyle anlatır:

"Komutanlar ve askerler meydanda onun (yani Mu'tezid'in) önünde toplanırlar, katipler ise askerlerin göremeyeceği şekilde daha aşağıda otu-

(123) Emir Ali, Muhtasaru tarihi'l-Arab, s. 271-272.

(124) Mansur, Tarsus, Adana, Maraş ve Malatya gibi Suriye Anadolu sınırlarında bulunan şehirleri ele geçirince bölgede sınır tahkimatı yaptırdı. Yeniden yaptırdığı kalelere "Suğûr" ismini verdi. Harun Reşid, Halife olunca bu sınır bölgelerini yeni bir vilayet kabul ederek "Suğur" adını koydu. Bölge için özel askerî uygulama getirdi; orada kaleler inşa etti ve sürekli muhafız birlikleri ile takviye etti. Askerlere maaşlarından fazla olarak hem kendilerinin hem de ailelerinin imar edip ziraat yapabilecekleri araziler bağışladı. Sürekli savaşlara rağmen bu sınır vilayeti Vâsık dönemine kadar gelişti, zenginleşti ve müreffeh bir hayata kavuştu. Vâsık'tan sonra ise zayıflamağa başladı. Bkz: Kudâme b. Ca'fer, Kitabu'l-harae, s. 252-269.

rurlar. Komutan, beraberindeki askerlerin isimleri ve maaşlarının yazılı olduğu bir liste ile ileri çıkar. Halifenin hizmetçisi ondan bu listeyi alarak Mu'tezid bi'llah'a götürür. Müteakiben Ubeydullah b. Süleyman, listedekileri birer birer çağırır. İsmi okunan asker atış alanına girer ve hedefe ok atışı yaptırılarak imtihan olunur. Asker kendinden emin, bineğine iyice oturmuş olarak güzel bir şekilde ok atar, oku da hedefe isâbet eder veya yaklaşırsa isminin karşısına "Cim" harfi konur. Bu harf iyi dereceyi (=ceyyid) gösterir. Bundan daha aşağı derecede atış yapanların isimlerinin başına da "Tı" harfi konur. Bu harf orta derece (=mütevassıt) demektir. Bundan da geri kalıp atına iyi binemeyen veya hedefi vuramayanların isimlerinin başına da "dâl" harfi konurdu. Bu harf başarısızlık (=dûn) alametiydi. Sonra askerler ve imtihan sonuçları, ordu katiplerine götürülürdü. Katipler, askerleri gözden geçirerek, önceki askerlerden olup olmadıklarını, başkasının yerine girip girmediklerini, ismi yazılandan başka bir şahıs olup olmadıklarını incelerlerdi.[125]".

Savaş anında, ordu beş bölüm halinde savaş düzeni alırdı: a) Başkumandanın yönettiği merkez (=kalp), b) Sağ kanat (=meymene), c) Sol kanat (=meysere), d) Öncüler (=talîa), e) Artçılar (=Sâka). Öncü kuvvetler ordunun önünde giderlerdi. Bunlar, zırh, çelik miğfer giyen ve mızrak taşıyan süvari birliklerinden oluşurdu[126]. Bu hususta Emir Ali şöyle der:

"Şüphesiz ki, düşman ülkelerinde sonsuz fetihler yapan Arap ordusunun görünümü son derece azametli ve haşmetliydi. Süvariler önde gider, bunların iki tarafında okçular yer alırdı. Daha sonra son derece düzenli bir şekilde sık saflar halinde yürüyen askerler, bunların arkasında da, yük, malzeme, çadır ve mühimmat taşıyan develer; develerin peşinden seyyar klinikler, hasta ve yaralıları taşımak için nakıl vasıtaları gelirdi. Daha sonra da mancınık ve diğer savaş araç ve gereçleri yüklenmiş bulunan deve, at ve katırlar bulunurdu. Halife veya hanedan fertlerinden birisi ordunun başında gittiği zaman, şüphesiz bu ordunun görünümü çok daha parlak ve güzel olurdu. Çünkü, Hilafet muhafız bir

(125) Tuhfetu'l-ümerâ fi tarihi'l-vuzera, 13-14
(126) Aynı eser, 13-14.

likleri parlak renkli elbiseler giyer, altınla işlenmiş kraliyet sembollerini taşırlardı. Komutan ve emirler de gösterişli elbiseler giyerlerdi. Kısacası bu manzara, azametli ve parlak görünürdü. Öncü birlikler hedefe ulaştıklarında, mevzîler kazarlardı. Çünkü harp tekniği, ansızın yapılabilecek bir saldırıyı önleyecek bir siper hazırlanmadan önce ordunun karargâh kurmamasını gerektirir. Ordu karargâha vardığında, intizamlı bir şekilde çadırlar kurulur, caddeler, sokaklar ve meydanlar oluşturulur, askeri karargâh, sanki bir ma'mur şehir havasına girerdi. Yiyecekler dağıtılır, ocaklar yakılır, yemekler vurulurdu. Akşam yemeğinden sonra halife ya da Kadı'l-kudat (=başkadı) orduya namaz kıldırırdı. Sonra bütün asker halkalar halinde oturarak harp kıssaları ve harp hatıraları ya da ney sesi eşliğinde hamasî kasideler dinlerlerdi. Gecenin üçte biri kadar bir bölümü geçmeden yatmazlardı[127].

Muhammed b. Süleyman el-Katib'in, kendisiyle "sahibu'ş-Şame" diye bilinen Hüseyin b. Zikreveyh arasında, 292 /905 yılında Suriye'de meydana gelen savaş hatıralarından, o dönemde ordunun savaş düzenini açık bir şekilde anlamaktayız.

Nitekim bu hatıralardan, pusuya yatarak düşmanı tuzağa düşürmenin önemli bir harb tekniği olduğunu, kamçıların bile bir harp aleti olarak kullanıldıklarını, arapların süvari ve piyade birliklerine ne derece önem verdiklerini öğrenmekteyiz[128].

b. Mısır'da

Mısır'da, Ahmed b. Tulun, Sudanlılar Nubeliler ve Rumlardan meydana gelen güçlü bir ordu kurdu. Sarayında resmî geçitlerde orduyu teftiş ettiği bir alan yaptırmıştı. Bu geçit esnasında kendisi orta kapıdan çıkar, askerleri ise kalabalık ve fakat mükemmel bir düzen içinde diğer iki kapıdan çıkarlardı. İbn Tulun zamanında Mısır ordusu mevcudunun 100.000'e ulaştığı söylenmiştir.

Humaravey'in, ava, kır gezisine ya da resmi bayram ve merasimlere çıktığı sırada teşkil edilen alayın tavsifinden, Tulunoğullarının ordu-

(127) Muhtasaru tarihi'l-Arap, 377.
(128) Bkz. ek 4. s. 446-448.

ya verdikleri önemin ne derece ileride olduğu anlaşılmaktadır. Zira Humaraveyh'in bu alayları, son derece görkemli oluyordu.

Daha önceleri yol kesicilik yapmış olan iri cüsseli, kuvvet ve şecaatleriyle tanınan Navflılar bu alaya katılırlardı. Humaraveyh, onları hizmetine almış, bol maaş bağlamış, ihsanlara boğmuştu. Böylece halka eziyet etmelerini önledi ve onları kendisine muhafız edindi. Bunlar, ipek kaftan giyerler, bellerine geniş ve ağır kemerler bağlarlar ve süslü kılıçlar kuşanırlardı. Onların arkasından çeşitli askeri gruplar yürür, bunları Sudanlılardan 1.000 asker takip ederdi. Sudanlılar, demirden yapılmış sağlam kalkan kullanırlar, üzerlerine siyah kaftan giyerler başlarına da siyah sarık sararlardı. Renkleri ve elbiseleri siyah olduğu için, görenler onları yürüyen siyah bir deniz sanırdı. Kalkanlarının parlaklığı, kılıçlarının parıldaması ve sarıklarının altında ışıldayan demir miğferleri güzelliklerini daha da artırıyordu. Sudanlılar geçtikten sonra, Humaraveyh öne geçer ve ordudan yarım ok menzili ilerde tek başına ve atlı olarak yürür; özel muhafızları da onu çevrelerdi. Bu durum ona heybet verir, gücünü ve kuvvetini gösterirdi. Ortalarında ordu olduğu halde bütün halk derin bir sessizlik içinde yürür, adeta başlarındaki kuşu uçurmamak endişesiyle yürüyor intibaını verirlerdi.

İhşidiler zamanında, mevcudu 400.000 savaşçıya ulaşan ordusu sayesinde Mısır, emniyet ve huzur içindeydi. İhşid'in sarayının dolup taştığı özel muhafızları ve köleleri bu sayının dışındadır ki, bunların sayısı da 8.000 civarındaydı. İhşid, o derece kuvvetlenmişti ki, oğlu Unucur'u veliahd tayin ederek vali ve komutanlarına; ona bi'at etmelerini emredebiliyordu[129] İhşit'in ölümünden sonra Mısır ve çevresindeki bölgelerin yönetimi Kafur'un eline geçince Mısır ordusuna çok sayıda Sudanlı asker katıldı[130]

Fatımî ordusu, komutanlar ve çeşitli sınıflardaki askeri gruplardan meydana geliyordu. Onlarda komutanlar ve askerlerin mertebeleri ayrı kabul ediliyordu. Bu iki sınıfın birinden diğerine geçilmezdi. Komutanlar (= emirler) boyunlarına altın gerdanlık takarlardı. Onlardan bazıla-

(129) Makrizî, Hıtat, I, 152; Ebu'l-Mehasin; en-Nucûmu'z-zahire, II, 252.
(130) Makrizî, Hıtat, I, 152

rı, merasim alaylarında simli şerit kullanırlardı. Ordu birliklerine gelince, bunlar Mağripliler, Türkler, Kürtler, Oğuz Türkleri, Deylemliler ve Sudanlılar gibi birkaç unsurdan meydana geliyordu. Bu unsurların bazıları, halifelere nisbet edilerek isimlendirilirdi. Meselâ: Halife Hafız'a nisbetle "Hafiziyye", "Amir"e nisbetle "Amiriyye" denmesi gibi. Bir kısmı da "Cüyûşiyye ve Efdaliyye" gibi vezirlere nisbetle adlandırılırlardı[131].

Fatimî halifeleri, ordunun teftişine ve özellikle Suriye ve Filistin bölgelerine saldırılar tertip etmeye çok önem vermişlerdi[132]

B. Donanma:

Suriye ve Mısır fethinin peşinden müslümanlar, bu bölgelerin sahillerini Bizans saldırılarına karşı korumak ve diğer taraftan İstanbul'u fethetmek gayesiyle donanma kurmaya önem verdiler. Bu durum, Hz. Osman zamanından beri açık bir şekilde ortaya çıkmış, Suriye'yi Hilafet merkezi yapmış Emevîler devrinde de bütün canlılığını korumuştur. Ancak, Abbasîler zamanında Hilâfet merkezinin Irak'a nakli, adı geçen bölgelerin savunmasını, bizzat bölge valilerinin ilgi alanı haline getirdi.

Müslümanlar, denizciliğe ve donanmaya büyük bir önem vererek, Bizans gemilerinden daha büyük ve daha güçlü gemiler yapmayı başardılar. Limanlara, gemicilere yol göstermek için, deniz fenerleri koydular. Savaş gemilerinden herbirinin başında bir komutan bulunurdu. Bu komutan, askerini eğitir ve deniz muharebeleri için gerekli mühimmat ve malzemeyi hazırlatırdı. Bu komutanın yanında, "reis" ünvanını taşıyan ve sadece denizcilik ve gemicilik işlerine bakan başka bir görevli daha vardı. Donanmanın başkumandanı "emiru'l-mâ" veya "emiru'l-bahr" ünvanlarını alırdı. "Emiru'l-mâ = dnanma komutanı" ünvanı, Avrupalılara "admiral = amiral" olarak geçmiştir.

Mısır, İslâm döneminde Nil nehir gemiciliğiyle şöhret bulmuştur. Ülkede yetişen ürünler, bu nehir vasıtasıyla gemilerle taşınırdı. Mısır,

(131) Kalkaşandî, Subhu'l-a'şâ, III, 480.
(132) H. İbrahim Hasan, en-Nuzumu'l-Islâmiyye, 190.

aynı zamanda, Mısır donanmasını teşkil eden savaş gemileri yapımıyla da meşhurdu. Donanma gemileri, Bizanslılara karşı savaş için, İskenderiye, Dimyat, Tinnis ve Ferama şehirlerinden asker ve malzeme taşırlardı.

Mısır'da gemiciliğin gelişmesi, Bizanslıların Bürlüs şehrine taarruzlarıyla yakından ilgilidir. Bu savaşta ve yine Bizanslıların 101/720 yılında Tinnis'i işgalleri anında Mısırlılar, çok büyük zayiat vermişlerdi. Çok daha sonra 238/853 yılında da Dimyat'ın işgali üzerine büyük felaketlere katlanmış oldukları bir gerçektir. Nitekim Bizans'ın zikredilen son saldırısı neticesinde, zamanın Mısır valisi Anbese b. İshak (238-242/853-857), Mısır'ın diğer limanlarını tahkim ettirdiği gibi, Dimyat'ta bir tersane yaptırmıştı. Ondan sonraki Mısır valileri, Tulunoğulları devletinin kurulmasına kadar, bu tersaneye büyük önem vererek Mısır donanmasını güçlendirmek için çalıştılar. Ahmet b. Tulun da orada güçlü bir donanma filosu kurmuştu. Fakat İsyancıların hicrî 323 yılında tersaneyi yakarak Feyyum'daki Mısır donanmasına el koyup, kullanmalarından sonra, tersanenin burada kalması ülke için tehlike kaynağı olmuştu. Bundan dolayı İhşit, bu tersanenin Ahmet b. Tulun'un eşi Hatice bintü'l-Feth b. Hakan semtine nakledilmesini emretti (Şaban. 325 Haziran 937). Tersanenın yerinde "Muhtar" diye bilinen bahçesini yaptırdı.(133)

Fatimiler, sadece ordu teşkiline önem vermekle kalmadılar. Bizanslıların, o zaman Mısır'a tabi olan Suriye'yi tehdit etmeleri, bölgenin Antakya ve Halep gibi bazı önemli şehirlerini istilâ etmeleri neticesinde, kuvvetli bir donanmaya ihtiyaçları olduğunu anladılar. Bu sebeple Fatimî Halifesi Muizz li dini'l-lah, tersane kurarak burada 600 adet gemi yaptırdı.(134) Mısır Donanmasının başında Fatimîler zamanında "Emiru'l-Ceyş", Memlûklar döneminde ise "Naziru'l-Ceyş" unvanı taşıyan deniz kuvvetleri komutanı bulunurdu. Bu komutanın emrinde 10 tane yüksek seviyeli komutan görev yapardı. Komutanların herbiri, aylık yirmi dinara ulaşan maaş alırlardı. Mısır donanması için tahsis edi-

(133) Suyuti, Hüsnu'l-muhadara 11, 199.
(134) Makrîzi, itiazu'l-hanefâ, 133.

len arazilerin haraç vergilerinden büyük bir bütçe oluşturuldu. Fatimîler, haçlılarla anlaşmazlığa düşünceye kadar donanmaya önem vermeye devam etmişlerdir. Bu mücadele üzerine Fatimîlerin son halifesi Âzid'in veziri Şavir, düşmanın ulaşmasını engellemek için donanma gemilerini yaktırdığı gibi Fustat şehrini de tahrip etmiştir.[135].

(135) Kalkaşandî, Subhu'l-a'şâ, III, 523-524.

6. MALİYE TEŞKİLATI

A. Abbasî Devletinde:

Abbasi Devletinin mali politikasının, devletin gelirleri ile giderleri arasında bir denge sağlama maksadına yönelik olduğunu, devlet bütçesinin gelirler ve giderler bölümü olarak iki birime ayrıldığını bu kitabın üçüncü cildinde zikretmiştik.

Abbasîlerin ikinci döneminde, maliye teşkilatı, mükemmel bir seviyeye ulaşmıştı. Nitekim her vilayette Bağdat ya da Samarra'daki merkez Divanu'l-haraç'a bağlı olan divanu'l-haraç şubesi bulunuyordu. Bu şubelerin herbiri, ikiye ayrılıyordu. Bölümlerden biri harcama işlerine bakar, harcamadan arta kalanları hilafet sarayına gönderir, ikincisi ise gelirlere bakardı. Hilafet sarayındaki Beytülmal ise, divanların idaresi ile Bağdat'ın doğu kesimiyle ilgili işlere bakardı. Çünkü Bağdat'ın batı yakası Badurâya bölgesine, burası ise Hilafet merkezine bağlıydı.

Harezmî, bu asırda Horasan divanlarında (= devlet daireleri) kullanılan defterleri, tutulan kayıtları ve takip edilen işlemleri şöyle açıklamıştır:

"Kanunu'l-harac: Vergi toplama hususunda uygulanan vergi kanunu anlamındaki "kanun" kelimesi, yunanca asıllı olup arapçalaştırılmıştır.[136]

1— Evaric: Farsça'da naklolunan şey manasına gelen "evâreh" kelimesinden arapçalaştırılmıştır. Divanlarda tutulan bir defterdir. Deftere bu ismin verilmesinin sebebi, vatandaşların ödemekle yükümlü oldukları vergilerin onda kaydedilmesidir. Kişinin mükellef olduğu vergiyi bitirmesine kadar yaptığı ödemeler bu deftere kaydedilirdi.

---

(136) Roma İmparatoru Diocletianus zamanından sonraki dönemde "kanun" tabiri nor-

2 — Ruznamçe: Günlük demektir. Çünkü günlük gelir-gider vb. şeylerle ilgili kayıtlar bu deftere yazılırdı.

3 — Hatme: Cihbez[137]. unvanını taşıyan vergi memurunun her ay sonunda, o ay içindeki gelirleri, giderleri ve bakiye kalan miktarı kaydederek yetkililere sunduğu defterdir. Anlaşıldığına göre, bu ismi almasının sebebi, Cihbez'in ayın işlemlerini bununla bitirmesidir.

Yıllık hesapların neticelerinin tutulduğu deftere ise "el-Hatmetu'l-Câmia" denirdi.

4 — Te'ric: Farsça bir kelime olup, düzenlemek manasına geldiği söylenmiştir. Kanaatimizce bu tabir "evaric kelimesinin tef'il kalıbında" mastarıdır. Evaric'e benzetilerek akid için tutulan kayıtları ihtiva eden deftere bu ad verilmiştir. Her ismin altında, yapılacak ödemeler yazılır, tutulan kayıt sıra sıra düzene girer ve işlemi kolaylaştırırdı.

5 — Arîza: Te'rice benzemektedir. Ancak bu defter, aralarındaki farkın bilinmesine ihtiyaç duyulan işlemler için kullanılır. Satır üzerindeki birinci haneye çok olan miktar, ikinci haneye az olan miktar, çıkarma işlemi yapıldıktan sonra çıkan fark ise üçüncü haneye yazılırdı. Arizanın yapılmasından maksat, üçüncü hanedeki neticeyi elde etmektir. Ariza, büyük bir ihtimalle sermaye ve gelir için düzenlenirdi. Şöyleki: Çoğunlukla gelir sermayeden az olur. Arizanın birinci satırı üç haneden oluşur. Birinci haneye sermaye, ikinci haneye gelir, üçüncü haneye yine fark yazılır. İkinci ve müteakip satırlar ise, sermaye, gelir ve farka dair yazılacak malumata ayrılır. Bu bilgiler, ilgili olduğu hanenin hizasına, her bölümün toplamı da ait olduğu hanenin altına yazılır.

6 — Beraet: Cihbez ya da haznedarın mal ödeyenlere, ödemeyi yaptıklarına dair verdiği makbuzdur.

7 — Muvafaka ve Cemaa: Vergi memurunun işi bitirdiği zaman sunduğu genel hesaptır. Hesabı sunan ile kendisine sunulan arasında görüş

---

mal vergiler için kullanıyordu.

(137) Cihbez tabiri, arapçalaştırılmış yabancı bir kelime olup, sahasında mahir olan her kişi için kullanılır. Burada para ve vergi işlerinden iyi anlayan ve hesapların kontrolünü yapan resmi görevli için kullanılmıştır.

birliği olmadığı takdirde ise buna muvafaka değil, muhasebe adı verilir.

8 — Ceride-i Sevdâ: Divanu'l-Ceyş defterlerinden biridir. Yıllık olarak, komutanlara göre askerlerin isimleri, soyları, ırkları, eşkâli, maaşları, ellerindeki mevcut mal varlıkları ve diğer durumları bu kütüğe yazılırdı. Askerlik dairesinin her hususta baş vurduğu ana kütük bu defterdi.

9 — Ric'a: Maaş almak için divana baş vuran asker hakkında îta âmirinin çıkardığı bordrodur. Askerlik dairesi başkanının her türlü ödemeler için düzenlediği genel bordroya da "er-Ric'atu'l-Camia" denilir.

10 — Sa'leke: Maaşlar için düzenlenen ve ödeme yapılacak kişilerin isimleri, sayıları ve sahip oldukları mallarının miktarını gösteren belgedir. Ödemelerin yapılması için Sultanın bu belgeyi imzalaması gerekir. Kervancılar, tacirler vb. ne yapılan ödemeler için de sa'leke düzenlenir.

11 — Muamere: Devlet memurlarının resmi görevleri dışında yapabilecekleri işler için düzenlenen ve hükümdarın onayını gerektiren belgedir. Her devlet dairesinde hükümdarın iznini gerektiren hususları ihtiva eden bir muamere defteri tutulurdu.

12 — İstikrar: Kayıt, ayırma, zam, indirim, nakil, tahvil ve benzeri işlemlerden sonra maaşın son durumunu gösterir belge.

13 — Muvasafa: Meydana gelen olaylar, sebepleri, saikleri, olayların devamı veya sonu ile tekrar meydana gelen şeylerin tanıtılması için yapılan işlem.

14 — Ceride-i Müseccele: Elçi, kurye, devlet adamları veya benzeri görevlilere uğradıkları merkezlerde ödeme yapılması için verilen onaylı belge. Bu ödemeyi uğradığı her vilayetin yetkilisi yapar. Kadı'nın, kararlarını kaydettiği zabıtnameye de sicil adı verilir.

15 — Fihrist: Divanla ilgili işlerin ve divanda tutulan defterlerin isimlerini ihtiva eden katalog. Bu defter, bazen diğer eşyalar için de tutulurdu.

16 — Düstur: Müsvedde defterlerdeki kayıtların nakledilmesiyle tutulan ana defter.

17 — Terkîn: "rikan" kelimesinden türemiş olup te'ric veya ariza kayıtlarında sıralardan biri boş kaldığı zaman, tertibi korumak için boş yerleri doldurmak maksadıyla çizilen çizgiye denir. Hind ve ebced hesabındaki sıfırın yerini tutar. Bu kelime Nabtî dilinde "boş" manasınadır.

18 — Caize: Karşılaştırma işaretidir.

19 — İncîzec: Kelime, Farsçadan arapçaya geçmiş bir tabirdir. Divanda tutulan bir defter de bu ismi taşır.

20 — Evşenc: Bu da Farsça bir kelime olup toplanan ve dürülen şey demektir.

21 — Diğer bir defter de deruzen (?) adını taşır. Arazi ölçümleri için kullanılır. Ölçülen arazilerin miktarları ve ölçümü yapanların isimleri yazılır."[138]

Bu dönemde, Beytülmalin önemli gelir kaynakları haraç, cizye, zekât, fey, ganimet ve gümrük vergileridir.

Emeviler döneminde vergiler, Hulefa-i Raşidin dönemine nisbetle artmıştır. Çünkü Emevî halifeleri, seleflerinin koymuş olduğu kaidelere bağlı kalmadıkları gibi, onların koymuş olduğu vergi sınırını da aştılar. Emevîler, vergi işlerini kontrol için mükemmel bir sistem geliştirmişlerdi. Nitekim Abdülmelik b. Mervan döneminde, vergi memurları vazifelerinden ayrıldıkları sırada, haklarında sıkı bir tahkikat yapılıyordu. Bu tahkikat için tahsis edilen özel daireye "Daru'l-İstihraç" adı verilirdi.

Abasilerin birinci döneminde haraç vergisi için üç usûl uygulanırdı. Bunlar:

1. Muhasebe Usulü: Verginin, ya para olarak veya mahsulden (nev'i), ya da her ikisinden birlikte alınmasıdır.

2. Mukaseme Usülü: Üründen alınan nev'î bir vergidir.

3. Mukataa Usülü: Bu vergi, hükümetle özel şahıslar arasında yapılan muayyen anlaşma gereğince alınan bir vergidir. Haraç arazilerinin büyük bir kısmı, bu sisteme göre vergilendirilirdi. Çoğu kere, kıtlık ve kuraklığın hüküm sürdüğü dönemlerde dahi bu verginin bir miktarı

(138) Harezmî, Mefatihu'l-ulûm, 36-39.

alınmayabilirdi. Meselâ: Halife Mu'tezid (279-289/892-902) mali yıl başını Mart ayından 17 Temmuz'a, bir başka sefer de 21 Eylül'e erteleyerek verginin 1/4'ünü almamıştır.(139)

Kudame b. Ca'fer, Abbasî devletinin vergi bölgelerini ve hicrî üçüncü asrın sonlarında bu bölgelerden her yıl alınan vergi miktarını bildirmiştir. Bu açıklamadan anlaşıldığına göre vergi, doğu bölgelerinde dirhem; batı bölgelerinde ise dinar olarak alınıyordu. Yine bu açıklamadan vilayetlerde gerekli harcamalar yapıldıktan sonra Beytülmal'e gönderilen nakdî verginin 4.920.000 altına (dinar) ulaştığını görüyoruz. 1 dinarın 15 dirheme eşit kabul edilmesiyle, bu verginin dirhem olarak karşılığı 73.800.000 dirhemdir.(140) Şüphesiz bu rakam, devletin ekonomik durumunun iyi olmadığını ve bazı bölge valilerinin egemenliğini ilân ettiğini gösterir. Ancak, gayrimüslimlerden, sanatkârlardan, sanayicilerden ve İslâm devletine dışardan mal getiren yabancı tücarlardan alınan ve hesaba dahil edilmeyen diğer vergi türlerini gözden uzak tutmamamız gerekir. Bu hususta Kudâme'nin açıklamalarına bakmanızı tavsiye ederiz.

Gayri müslimlerin korunmaları karşılığında şahıs başına ödediği cizye vergisinin Medinetu's-Selâm (Bağdat)'a gönderilen miktarı da 200.000 dirheme ulaşıyordu.

İkta Sistemi:

Haraç vergisi, haracî araziler yanında ikta arazisinden de alınırdı. İkta sisteminin tarihi, ilk İslâmî futuhat dönemine dayanmaktadır. İran'da büyük arazi sahiplerinin arazileri, devlet bu araziyi ikta olarak istediğine vermekteydi. Maverdi, ikta arazisini şöyle anlatır: İkta;

a — İntifa iktaı (sadece gelirinden faydalanmak üzere ikta),

b — Temlik iktaı (mülk olarak verme) olarak ikiye ayrılır. Temliken ikta edilmiş araziler de ikiye ayrılır: a) İhya edilmemiş araziler. b) İhya edilmiş araziler. İhya edilmiş arazi de iki kısımdır. Birincisi, sahibi

(139) Bkz. III, 98.

(140) Kudame b. Cafer'in vergi bölgeleri ve alınan vergi miktarlarını gösteren cetveli daha önce geçtiği için (c. III, 108-109) tekrar koymadık. Mütercimler.

belli olan arazilerdir. Bu arazi İslâm ülkesinde ise sultanın bu arazi üzerinde beytülmale verilmesi gereken vergi dışında hiçbir tasarruf yetkisi yoktur. Eğer arazi müslümanların elinde olmayan bir ülkede, yani daru'l-harb'de ise, devlet başkanı ele geçirildiği taktirde bu arazinin mülkiyetini ikta etmek isterse, bu caizdir.(141)

İkta arazisinden ödenen vergi miktarı, ikta sahibi ile hükümet arasında yapılan özel anlaşma ile tesbit edilir, fukahanın kararına göre bu vergi 1/10'e ulaşabilir. Bu ikta araziler, sahiplerinin mallarının musadere edilmesi veya arazinin bakımsız, harap bir hale gelmesi durumunda tekrar hükümetin olur. Vergi, çok zaman küçük arazi sahipleri için ağır bir yük olurdu. Dolayısıyla bazı arazi sahipleri, kendilerine takdir olunan ağır vergiden kurtulmak için, arazisini büyük toprak sahiplerinin arazisine katardı. Dolayısıyla bu arazilerden sadece öşür verirlerdi.(142) Bu usule "Telcie" denilirdi. Telcie, Zayıf bir kimsenin mülkünü koruması için, onu daha kuvvetli birine vermesidir.(143)

Bununla beraber ikta sistemi bazı kusurlardan hali değildi. Zira ikta sahibi veya mültezim tamamen sorumsuz ve sadece mal biriktirmeye çalışır, halka gücü yetmeyeceği muhtelif ağır vergiler yüklemekte tereddüt etmezdi. Bu sebeple halk, takdir olunan vergiyi ödeyip bundan arta kalanı da kendisi için saklama imkanı bulamazdı. Bu hususta halk aciz kalır, bazen merkezî yönetime kadar şikayetler gelirdi. Bundan da öte, bazı vergi memurlarının işkence yollarına baş vurdukları görülürdü.(144)

İltizam (veya ikta) bazen, bütün bir vilâyeti kapsardı. Abbasîlerin birinci döneminde Türkler, Abbasî devlet yönetimine girdikleri zaman, bu sistem hakimdi. Türkler, Hilafet merkezine gönderilecek hediye ve kıymetli eşyanın dışında, ikta arazi sahiplerinin belli bir miktar vergi ödemeleri şartıyla vilâyetleri ikta olarak verdiler. İkta sistemi, miladî 9. ve 10. asırlarda (hicrî 3. ve 4. asırlar) Avrupa'da da uygulanan bir sistemdi.(145)

---

(141) el-Ahkâmu's-Sultaniyye, 188.
(142) Hilalü's-Sabî, Tuhfetü'l-ümerâ, 134, 220.
(143) Harezmî, Mefatîhu'l Ulûm, 41.
(144) Ebu Yusuf, Kitabu'l-haraç, 18, 61, 70, 71.
(145) H. İbrahim Hasan, en-Nuzumu'l-İslâmiyye. 273-274 (3. baskı)

Halifeler, vergi toplama zamanlarına önem vermişlerdir. Vergi toplama zamanı teamül olarak Nevruz bayramıydı. Ancak Emevîler, vergi toplama zamanını bir ay kadar ileri aldılar. Arazi sahipleri, onlardan bu kararı uygulamaktan vazgeçmelerini istedilerse de Hişam b. Abdülmelik bunu kabul etmedi. Sistem Harun Reşid zamanına kadar bu şekilde devam etti. Onun zamanında arazi sahipleri, Yahya b. Halid el-Bermeki'den vergi toplama mevsimini iki ay ertelemesini istediler. Yahya, onların bu isteğini kabul edecekti; fakat Mecusilik taassubu ile itham olunduğu için bundan vazgeçti. Bu mesele Halife Mütevekkil zamanına kadar çözülemedi. Mütevekkil'in oğlu Muntasır gelince, vergi toplama zamanını önce olduğu gibi Nevruz bayramına aldı. Daha sonra Mu'tezid (279-289 h.) bu zamanı Mutevekkil döneminde olduğundan 16 gün ileri aldı. Böylece vergi toplama başlangıç tarihi, 20 Haziran olarak tesbit edilmiş oldu.

Gayri müslimlerden alınan cizye vergisi, beytülmalin önemli gelir kaynaklarından biriydi. Cizye, başlangıçta hıristiyan ve yahûdi tebea üzerine, mal ve can güvenliklerini sağlamak karşılığında konulmuştu. Dolayısıyla bu vergi, milli savunma vergisi veya askerlik bedeli ücretine benzemektedir. Bu yönden cizye vergisi, sadece askerlik yapabileceklerden alınırdı. Cizye, cizyetü'r-rüûs veya şahıs vergisi olarak bilinen bu vergi, mükellefin maddi gücüne göre alınırdı. Bu bakımdan gayrimüslim tebea, aşağı tabaka, orta tabaka ve yüksek tabaka olarak üç kısma ayrılmıştı. Aşağı tabakadaki bir şahıs, yılda 12 dirhem, orta tabakadaki 24 dirhem, yüksek tabakadaki ise 48 dirhem cizye öderdi. Altın para kullanılan bölgelerde vergi, sırası ile 1,2,4 dinar olarak alınırdı. Önceleri Irak'ta 1 aylık taksitlerle alınan cizye, daha sonra bazen 5 veya 6 bazen de 2, 3, veya 4 taksitte alınırdı: Hicrî 366 yılında Halife bir ferman yayınlayarak cizyenin her yılın Muharrem ayında alınmasını, kadınlardan, erginlik çağına ermemiş çocuklardan, çok yaşlı ihtiyarlardan, felaketzedelerden, çok yoksullardan ve uzlete çekilmiş rahiplerden cizye alınmamasını ve mükelleflere cizyeyi ödediğine dair bir makbuz verilmesini emretti.(146)

Hicrî III. asrın sonlarında Bağdat'ta toplanan cizye vergisinin miktarı yıllık 200.000 dirhem'e ulaşmıştı.

(146) Bkz. Mez, el-Hadaratu'l-İslâmiyye, 1, 74-78.

Beytülmalin kaynaklarından biri de, vâris bırakmadan ölen kimselerin miraslarından alınan mallardı. Bu gibi kimselerin bıraktığı mal beytülmale yani devlet hazinesine alınırdı. Bu işlem, müslüman varislere mahsustu. Bunun içindir ki, h. 311 yılında Halife Muktedir'in gayrimüslimlerden mirasçı bırakmadan ölen birinin terikesinin beytülmale değil kendi dinine mensup olanlara verilmesini emreden bir ferman çıkardığını görmekteyiz. Bu uygulama, Rasûlullah (s.a) dan rivâyet edilen şu hadise dayanmaktadır: "Müslüman, kâfire mirasçı olmaz. Kâfir de müslümana mirasçı olmaz. İki (ayrı) dinin mensupları birbirine mirasçı olmazlar." Buna göre uygulama şöyle cereyân etmiştir: Her dininin mensupları, kendilerinden olan ve öldüğünde mirasçı bırakmayan dindaşlarına mirasçı olurlar.(147) Beytülmal'in mühim gelir kaynaklarından sayılan bu terikenin önemine binâen, Halife Mu'temid döneminde (256/279-870-892) bunun için "Divanu'l-mevaris" adıyla özel bir divan kurulmuştur.

Miras mallarının bazen sünnete uygun olarak alınmaması sebebiyle, bu divan bir çok güçlükler, haksızlıklar ve şikâyetlerin kaynağı olmuştur.(148)

Aşağıda zikredilen mallar da Beytülmal'in gelir kaynaklarındandır. Bunlar: Madenlerle yer altına gömülmüş hazine ve definelerin beşte biri, inci ve anber gibi denizden çıkarılan veya denizin dışarıya attığı şeylerin beşte biri, efendisinden kaçmış kölelerin kıymetlerinin sekizde biri, hırsızların elinden alınıpta sahibi belli olmayan mal ve eşyalarla(149) 8. bölümde geleceği gibi gümrük vergileridir.

Emirler, vezirler ve ileri gelen devlet adamlarının müsadere edilen malları da, Beytülmal'in kaynaklarındandır. Halife Kahir'in, selefi Muktedir'in annesinin ve onun taraftarlarının mallarını müsadere ettiğini ve aşağıdaki mallara el koyduğunu görmekteyiz. Bu mallar desenli elbiseler, Bizans kumaşları, altınla süslenmiş Tuster kumaşı, deri döşemelikler, halis ipek ve yünlü alacalı kumaşlar, içinde değerli elbiseler bulunan sandıklar, altın ve gümüş mücevherlerle dolu mücevher kutuları,

(147) Hilalü's-Sabî, Tuhfetu'l-umera, 448.

(148) Halife Muktedir'in mirasçılar kanununun tadilatı hususunda valilere gönderdiği mektuba bakınız (Hilalü's-Sa'bî, Tuhfetu'l-umera, 246-249).

(149) Mez, el-Hadaratu'l-İslâmiyye, 189.

Hindistan udundan elde edilmiş güzel koku, misk, anber, kafur, şişelerinden ve heykellerden ibaretti.

Bu eşyaların kıymeti 130.000.— dinar, heykellerin kıymeti ise 300.000 dirhemdi. Bunların çoğunu, satılmak üzere Munis el-Muzaffer teslim aldı. Bir kısmı ise, Kahir'in kullanması için alıkonuldu[150].

Beckem öldürüldüğü zaman, bahçesinin muhtelif yerlerinde gömülmüş olan malları müsadere edilmişti. Halife Muttekî'nin onun mallarından 200.000 dinar altına el koyduğu söylenmiştir. O, Beckem'in taraftarlarından İbn Şirzad'ın da 200.000 dinarına el koymuştur.[151] Yine Muizzüddevle'nin oğlu Bahtiyar'ın, Deylem ileri gelenlerini sürgün ederek, ikta arazilerini musadere ettiğini, mallarına, hatta onlara yakın ilgisi olan kimselerin mallarına dahi el koyduğunu görüyoruz.[152]

Büveyhoğulları, mal sahiplerinin mallarını almak için çeşitli usuller getirdiler. Azududdevle bu usullere ilaveten arazilerin alanını onda bir arttırdı ve bunu uygulanan sistem haline getirdi. Tüm ülkede bunu uygulamaya devam etti. Daha önce mevcut olmayan yeni vergiler ve muamele vergileri koydu. Her şeye el attı, mahsulatın çoğunu aldı sahibine az bir miktar bıraktı. Bundan dolayı, Azududdevle'nin son zamanlarında zulüm çoğaldı. "Bir millet kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez."[153] Daha sonra Samsamüddevle bu vergi usulünü kaldırdı. Ürünün haracını almakla yetindi. Meralar ve zekat işleri için bir divan tesis edip bu divana memurlar, katipler ve cihbezler tayin etti. Irak arazisinden yıllık 1000.000 dirhemden fazla vergi aldı. Irak vakıflarına da el attı, onlarla ilgilenerek memur ve mutasarrıflar tayin etti. Vakıf arazilerinin sahiplerine verilmesi için bunlara ruhsat verdi. Böylece vakıf arazilerin büyük bir kısmı, vakıf sahiplerinin eline geçti. Vakıf araziler dışında kalan arazi, ikta usulüyle mültezimlere tevzi edildi. Samsamuddevle, at, eşek ve deve pazarlarına da müdahale etti ve pazarda satılan her maldan vergi aldı. İhrac ve ithal mallarına eskisinden

(150) Miskeveyh, Tecaribu'l-umem, 1, 244.
(151) Sulî, Ahbaru'r-Razî billah ve'l-Muttakî li'llah, 197-198.
(152) Miskeveyh, II, 235.
(153) Ra'd Sûresi, 13/11.

daha fazla gümrük vergisi koydu. Halkın İpek ve buz ticaretiyle meşgul olmasını yasaklayıp, bu işleri devlet tekeline aldı. Bundan önce, her iki iş de serbest olup isteyen bunlarda çalışır ve ticaretini yapardı.(154)

Abbasî devleti zayıflamış olmasına rağmen, bu dönemde gelir kaynakları çoğaldı. Hilâlu's-Sabî'nin, Halife Mutezid' (279-289/892-902) dönemi başlarında Abbasî devletinin günlük harcamaları hakkında vermiş olduğu uzun açıklama bunu göstermektedir. Günlük olarak harcanan meblağın 7000 dinara ulaştığını, yani yıllık harcamanın 2.500.000 dinarı geçtiğini görmekteyiz. Öte yandan devlet merkezine ulaşan sâfi gelirin yıllık 4.920.000 dinar olduğunu biliyoruz. Durum böyle olunca, yılda 2.500.000 dinar para biriktirmek mümkün olur. Hatta biz, bu halifenin son dönemlerinde bütün harcamalar yapıldıktan sonra merkezde 9.000.000 dinar kaldığını görmekteyiz. Mu'tezid —Allah rahmet eylesin— bu meblağı 10.000.000 dinara tamamlayacağına inanmıştı. O, parayı eritir tek bir külçe haline getirerek cümle kapısının önüne kordu ki, halk görsün ve halifenin 1.000.000 dinar altını olduğu fakat buna ihtiyacı bile olmadığı haberi çevreye yayılsın. Ne var ki halife düşündüklerini gerçekleştiremeden öldü.(155) Mu'tezid'in ilk günlerinde Abbasî devletinin günlük harcamaları hakkında Hilalü's-Sabî'nin vermiş olduğu bilgilerden bir kısmını aşağıya alıyoruz. Bu bilgiler bize, bu hususta, yeterli fikir verecektir.

Mu'tezid (r.a)'in emriyle günlük harcama yapılması gerekli yerler şunlardır:

1.000 dinar, nöbet ağaları, bunlara mümâsil kapı oğlanları ve bunların yerine görev yapan diğer kimselere verilen maaş.(156)

1.000 dinar, Gılmân-ı hâssa olarak bilinen iç ağalarının yevmiyesi. Mu'tezid'in hacibi ve onun yardımcıları bunlara dahildir. Bunların sayısı 25 olup seferlerde halifeden ayrılmazlardı.

1.500 dinar, hür ve seçkinlerden müteşekkil suvarilerin yevmiyesi. Bunlar maaşlarını 50 günde bir alırlardı. Sonra bu süre 90 güne çıka-

(154) Miskeveyh, III. 71.

(155) Hilalu's-Sabî, 189.

(156) Basralılar, Deylemliler, Teberiyyeliler, Mağripli ve Sudanlılar bu grubu teşkil ederler.

rıldı. Dolayısıyla maaşa 90 lık manasına gelen "et-tis'îniyye" adı verdiler. Hayvanlara ayrılan tahsîsat bunun dışındadır. Atlar için 35 günlük 4 dinar, katırlar için 3,5 dinar, eşekler için bir piyade askerin tahsisatı kadar, yani 2 dinar tahsisat ayrılırdı.

600 dinar, her komutanlıktan seçilmiş, şecaat ve cesaretiyle tanınan askerlerin maaşı. Bu askerlerin mensup oldukları komutanlıklar şunlardır: Nasiriyye, Boğaiyye, Mesrûriyye, Bekcûriyye, Yanisiyye, Muflihiyye, Ezkutektiniyye, Keygalağıyye ve Kundaciyye.(157)

500 dinar, halifenin hizmetinde bulunan süvarilerin yevmiyesi. İbn Ebî Dulef'in tanzimine göre, bunlar maaşlarını 120 günde bir alırlardı.(158)

110 dinar, hilafet sarayı hizmetlilerinden 17 sınıf kimseye verilen yevmiye. Bunlar: kürkçüler, haberciler, müezzinler, bayraktarlar, trampetçiler, sihirbazlar, güldürücüler ve davulculardır.

50 dinar, Bağdat'ta emniyet görevini üslenen maaşlı askerler, onların yerine görev yapan memurlar, mahalle bekçileri, devriyeler, yardımcıları, gardiyanlar ve hizmetçilerin yevmiyesi.

300 dinar, kölelerin erzaklarının değeri. Komutanların kendi maiyetlerindeki askerlerin yiyeceklerini temin etmesi ve onların güzelce eğitecek birini tayin etmesi için verilen paradır.

333 $^1/_3$ dinar, özel ve genel mutfaklar, fırınlar, harem ve saray halkının erzaki ve Sudanlıların fırınları için harcanan para. Bu paranın 80 dinarı özel mutfaklara, 253 $^1/_3$ dinarı da genel mutfaklara harcanıyordu.

100 dinar, hâs ve avâmın meşrubat ihtiyacını temin. Bununla ilgili araç ve gereçler; elbise ve hil'atlar; güzel koku, abdest ve hamam mal-

(157) Bu gruplar, görüldüğü gibi o zamanki meşhur ordu komutanlarına nisbet edilmişlerdir.

(158) Bu şahıs Ahmet b. Abdü'l-Aziz b. Ebî Dulef'tir. Kereç bölgesinde bağımsızlık için uğraşmış ve Sahibu'z-Zenc'in isyan ettiği zaman da Abbasîlere karşı savaşmıştır. Katibi Muhammed b. Hüseyin, Abdullah b. Meymun el-Kaddah taraftarlarının ileri gelenlerindendi Bkz. İbnu'n-Nedim, el-Fihrist. 267.

zemesi; silah depoları masrafları, zırhların tamiratı; ok, bayrak süngü yapımı, eğer ve yaygı giderleri için ayrılan tahsisat.

4 dinar, saraydaki hazinelere, mutfaklara, fırınlara, evlere, odalara tulum ile su taşıyan suculara, hizmetçilere, özel kişilerin abdesti için, katırlarla hareme su getirenlere, umuma açık evdeki kapıcılara, ayrılan tahsisat.

167 dinar, özel hizmetçilere ve -ileri gelen hür kimseler müstesna- onların görevini yapan kölelere, bunlara ilâveten emekli hizmetçilere ayrılan maaş.

100 dinar, umumî mefruşat ve elbise dikimevinde çalışan hizmetçiler, kuyumcular, terziler, ayakkabıcılar, demirciler, elbise yamacıları, kürkçüler, işlemeciler, yorgancılar, kağıtçılar, aktarlar, tellallar, marangozlar, tornacılar ve diğer sanatkârlar ile silah ve saraç deposunda bulunan depocu ve sanatkârlara verilen yevmiye.

100 dinar, harem maaşları. Bunlar için ayda 3.000 dinar tahsis edilmiştir.

400 dinar, beş ahırda bulunan at, katır ve eşek gibi hayvanların yem bedeli.(159)

$66\frac{1}{3}$ dinar, at, katır, eşek ve deve gibi hayvanların yemleri ile arap muhitlerinde meşhur atlardan satın alınanlar ve iş göremez hale gelen atların değiştirilmesi için ayrılan tahsisat.

30 dinar, aşçıların yevmiyesi.

30 dinar, döşemeciler, muhallebiciler, mefruşat malzemesi muhafızları, mum bekçileri, bunlara yardım eden hizmetçiler ve hamalların ücreti.

---

(159) Hilalü's-Sabî bu ahırları şöyle sıralar:

1. Özel ahır: Atlar ve kısraklar, Şeharî ve Berazîn (bir at türü) atları, eyerli, keçeli ve hevdeçli katırlar ile eşeklerin ahırı.
2. Umumî ahır. Burada hizmetçilerin, kölelerin hayvanları kalırdı.
3. Doğum yapacak ve hasta hayvanlar için ayrılan ahır.
4. Yük ve alet taşıyacak katırlara mahsus ahır.
5. Şemmasiyye'de iyi vasıflı deve ve eşekler için yapılmış ahır. Bkz. Tuhfetu'l-umera, 17-18.

$6\frac{2}{3}$ dinar, mum ve gaz giderleri.

5 dinar, üzengici, eyerci yedek at ve posta hayvanları bakıcıları için ayrılan tahsisat.

$44\frac{1}{3}$ dinar, halifenin sohbet arkadaşları ve ileri gelen nedimlerin maaşları.

$23\frac{1}{3}$ dinar, doktorlar, talebeleri ve yardımcılarının yevmiyesi. Bunlarla birlikte saray deposundaki ilaçlar için 30 dinar ödenirdi.

70 dinar, avcılardan kuşçu başı, arslancı başı, av köpekleri ağası, doğancılar ve diğer avcılara tahsis edilen ücret ile yiyecekler, av hayvanları için ilaç, harbeciler, yırtıcı hayvan terbiye edenler, ağcılar, çuvalcılar, aygırcılar, bunlara yardım eden hizmetçiler, hamallar ve klavuzlar için ayrılan tahsisat.

$16\frac{3}{4}$ dinar, muhtelif gemilerde çalışan gemici ve denizcilerin yevmiyesi.

4 dinar, kandil ve neft çerağları için neft ve fitil parası ve bunların hizmetinde çalışan adamların ücreti.

5 dinar, Rusafe köşkünde kalan ihtiyaç sahibi saraylı hanımlara verilen yardım.

$33\frac{1}{3}$ dinar, Mütevekil'in çocuklarına ve çocuklarının çocuklarına, erkek-kadın ayrımı yapılmaksızın, ayrılan tahsisat.

$16\frac{2}{3}$ dinar, Vasık, Mühtedi, Müstain ve diğer halifelerin çocukları için yapılan ödeme.

$36\frac{1}{3}$ dinar, Nasır'ın çocuklarına, Haşimoğullarının ihtiyarlarına,

rütbe sahiplerine ve Medinetu's-Selâm (Bağdat)'daki camilerde görev yapan hatiplere ayrılan tahsisat.

$33\frac{1}{3}$ dinar, Hz. Abbâs ve Ebu Talib'in soyundan gelen tüm Haşimoğullarının yevmiyesi.

$33\frac{1}{3}$ dinar, Abdullah b. Süleyman (vezir) ve oğlu Kasım'ın ücreti.

$156\frac{1}{3}$ dinar, büyük katiplere, divan müdürlerine, hazinedarlara, kapı ağalarına, müdürlere ve yardımcılarına, dairelerde bulunan diğer görevlilere ödenen ücretle devlet dairelerinin kırtasiye giderleri için ayrılan tahsisat. Ödeme divanlarının katipleri ile tevziat meclislerinde onların yerine görev yapan memurlar ve maiyetlerinde bulunan yardımcılarının ve Beytülmal hazinedarlarının maaşları bunun dışındadır. Zira bunlar maaşlarını kesilen maaşlardan ve atlarına iyi bakmayan kimselerin maaşlarından ceza olarak kesilen paralardan alıyorlardı.

$16\frac{2}{3}$ dinar, Kadı İshak b. İbrahim ve halifesi (talebesi) Yusuf b. Yakup, bunların çocukları ve fukahadan 10 kişiye verilen maaş.

$3\frac{1}{3}$ dinar, iki ulu cami'de görevli müezzinler, tekbir getirenler, kayyımlar, imamlar ve kapıcıların maaşı; kandillere konan zeytinyağı, hasır su, yaz mevsimlerinde kullanılan perde, saksı ve Ramazan ayında yapılan diğer harcamalar için ayrılan tahsisat.

50 dinar, hapishaneler ve buralarda bulunan hükümlüler ve tutukluların yeme-içme masrafları.

10 dinar, Bağdat'taki iki köprünün masrafları ile bu iki köprüdeki dubaların değiştirilmesi için yapılan harcamalar ve köprü muhafızlarının maaşı.

15 dinar, Saidî hastanesinin masrafları. Doktorlar, sürmeciler, akıl hastalarına hizmet edenler, kapıcılar, cenaze teçhiz edenler ve diğer gö

revlilere verilen maaş ile, yemek, ilaç ve meşrubat giderleri için yapılan tahsisat.

Verilen bu rakamlara göre, günlük harcamaların toplam tutarı 7.000. dinardır. Bu miktar aylık olarak 210.000 dinara, yıllık olarak ta 2.520.000 dinara ulaşır.

Bu asırdaki maddî refahı, müsrifliği ile tanınan Halife Muktedir'-in harcamalarını anlatan Miskeveyh'in geniş açıklamalarından daha iyi gösteren bir delil yoktur. Bu açıklamadan Muktedir'in, yerinde yaptığı gerekli harcamalar ve ödemeler dışında yılda 70 küsur milyon dinar sarfetmiş olduğunu anlıyoruz. Ki bu meblağ, Harun Reşid'in vefatında hazinede miras bırakmış olduğu paradan daha çoktur. Halbuki Abbasi halifeleri içinde Harun Reşid'den daha çok para ve mal biriktirmiş halife yoktur. Nitekim Mu'tezid, Kasım b. Ubeydullah'a, Abbas oğullarından her birinin Beytülmal'de ne kadar para bıraktığını sorunca şu cevabı almıştır: "Onların içinde Harun Reşid'den daha çok mal bırakan halife yoktur. Çünkü o, hazinede 48 milyon dinar bırakmıştır."[160]

Abbasî devletinin, önemli harcamalarının bazıları şunlardır: Hac işleri için tahsis edilmiş harcamalar, Karmatiler, Fatimîler ve Bizanslılar gibi düşmanlara karşı savaşmak için yapılan harcamalar, müslüman esirleri kurtarmak için verilen fidyeler, hükümdar ve emirlerden gelen elçileri ağırlamak için yapılan harcamalar, zaman zaman bunlara verilen hediye ve armağanlar ve Hilafet sarayının ihtiyaçlarıyla ilgili diğer harcamalar.[161]

B. Mısır'da

Halife Mütevekkil, Mısır'ın haraç vergisini toplama görevini bu işte sertliğini zulme vardıracak olan Ahmed b. Müdebbir'e vermişti. Ahmed b. Müdebbir, vergileri artırdı. Önceden serbest olan Natrun (= boraks) madeni üretimine elkoydu. Serbest otlaklar üzerine "malü'l-meraî" adıyla bir vergi koydu. Ayrıca Akdeniz'de, Nil nehrinde, göllerde ve havuzlarda avlanmalar için de vergi tahakkuk ettirdi. O sırada vergi gelirleri harâcî ve hilâlî diye ikiye ayrılıyordu:

(160) Miskeveyh, Tecaribu'l-umem, 1, 238.
(161) Mez, el-Hadaratu'l-İslâmiyye, 1, 202.

1. Harâcî Vergiler: Hubûbât, hurma, üzüm ve meyve yetiştirilen araziden alınan vergilerle, çiftçilerden hediye olarak alınan tavuk ve koyun gibi mallardı.

2. Hilâlî vergiler: Mer'alardan ve avlanan balıklardan alınan vergilerdir. İbn Müdebbir zamanında ve ondan sonra bu hilâlî vergi, "merafık ve meâvin" adıyla biliniyordu.

İbn Müdebbir, vergiyi toplar ve içinden bir bölümünü Hilafet merkezine gönderirdi. Kalanı da, ülkenin ihtiyaçlarına ters düşecek şekilde harcardı. Nihayet bu durum, ülkenin gerilemesi ve vergisinin 800.000 dinara düşmesine sebep oldu. Halbuki bu vergi, Amr b. As zamanında 12.000.000 dinara, O'nun halefi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh zamanında 14.000.000 dinara ve İbn Tulun zamanında ise 4.300.000 dinara ulaşıyordu.

Mısır'da, İhşîdiler Devleti zamanı boyunca, vergi toplama görevini, bu ülkede büyük nüfuz kazanmış olan Mâderâî âilesi üstlenmişti. Bu âilenin meşhurlarından biri, 272/885 yılında Mısır'a gelen ve Muhammed b. Süleyman'ın hicrî 292 senesinde Tulunoğulları Devletini yıkmasına kadar orada kalan Ebubekir Muhammed b. Ali el-Mâderâî'dir. Ebubekir, Tulunoğulları Devleti'nin yıkılmasını müteakip, Muhammed b. Süleyman'la birlikte Bağdat'a döndü, daha sonra da, Hubase b. Yusûf el-Ketâmî ve Ebu'l-Kasım b. Ubeydullah el-Mehdî komutasında saldırıya geçen Fatımîlere karşı savaşmak üzere Abbâsî halifesi Muktedir'in gönderdiği ordu ile beraber tekrar Mısır'a gitti.

Makrîzî'nin zikrettiğine göre, İhşid zamanında Mısır'ın haraç geliri, kendisinin sahip olduğu çiftlikler hariç, 2.000.000 dinara ulaşıyordu. Sadakaya muhtaç olanlara ilk defa o maaş bağladı. Kafûr zamanında bu maaşlar, yılda 500.000 dinara ulaştı. Bu fondan maaş alanlar sadece ihtiyaç sahipleriydi, içlerinde asker veya herhangi bir devlet memuru yoktu.(162)

Kafûr el-İhşîd, devletin gelirlerini artırmak için o kadar gayret gösterdi ki, onun zamanında Mısır'ın haraç vergisi yılda 4.000.000 dînarın üstüne çıktı. Kafur, kendi ismini paraların üzerine yazdırmamış; halifenin ismini yazdırmakla yetinmişti.

---

(162) Hıtat I, 99.

Fatimîler Mısır'ı fethedince, komutan Cevher, haraç vergisini toplama görevine Ali b. Yahya'yı getirmişti. Fakat çok geçmeden Recâ b. Savlâb ona ortak tayin edildi. Kısa süre sonra da, haraç vergisini toplama işinde onların yerini Ya'kub b. Kilis ve Uslûc b. Hasan aldı. Müteakiben Haraç toplama görevi, ikiye ayrıldı. Bu görevin biri Ali b. Muhammed b. Tabâtaba ve Abdullah b. Abdullah'a, ikincisi de Hasan b. Abdullah ve Hüseyin b. Ahmed er Rûzbâri'ye verildi.

Makrîzi'nin anlattığına göre, Kâfûr el-İhşid zamanının sonlarında çok düşmüş olan Mısır haraç vergisi, Cevher'in vâliliğinin ilk senesinde 3.400.000 dinara ulaşmıştır.(163)

Fatımî halifesi Muizz, hicrî 362 senesi (973 M.) sonlarında Mısır'a gelince, Yakup b. Kilis ve Uslûc b. Hasan'a yeni bir vergi kanunu hazırlamalarını emretti. Bunun üzerine, çeşitli vergi bölümleri bir arada toplandı, emlâk takdiri ve her birine konulan vergilerin tahdidi için yeni bir sistem geliştirildi. Şikâyetlerin araştırılmasını hükme bağlayan bu mükemmel malî politika ve devletin bu yeni sistemi uygulamadaki kararlı tutumu sayesinde. vergilerde artış oldu. İbn Müyesser'in anlattığına göre, Fustat'tan bir günde toplanan vergi 50.000 dinar ile 120.000 dinar arasında değişiyordu. Tinnis, Dimyat ve Eşmuneyn'den toplanan bir günlük hasılat ise 220.000 dinardan çoktu.(164)

Endülüs'te ise maliye teşkilâtı şu üç kuruluştan oluşurdu:

a) el-Hizânetü'l-âmme (umumî hazine),
b) Beytülmâl idaresi,
c) Halife veya emîrin özel hazînesinin idaresi.

el-Hizânetü'l-âmme müessesinin başında "Hazinü'l-mal" (hazinedar) adı verilen yüksek seviyeli bir vazifeli bulunurdu. Hazinenin merkezi saraydı. Şehir ve köylerden toplanan vergiler burada biriktirilirdi.

(163) Age, göst. yer.
(164) Tarihu Mısır, s. 46.

Bu gelirlerin en önemlileri, bir vâris bırakmadan vefat eden kişilerin bıraktığı mallar, çarşı pazar vergileri, gemilerden alınan gümrük vergisi, harâç, cizye ve öşür vergileridir. Abdurrahman en-Nasır'ın devlet hazinelerinde 5.000.000.000 bıraktığı söylenmiştir. Biz bu rakamın dinar olarak mı yoksa dirhem olarak mı söylendiğini bilemiyoruz. Ancak dirhem olması ihtimali daha ağır basıyor; çünkü dinar olarak düşünecek olursak bunda mübalâğa olduğu açıktır.

Malûmatını İbn Haldûn'a nisbet eden Makkarî, şunları kaydeder: "Abdurrahman en-Nasır, toplanan vergi varidatını üç kısma böler; üçte birini ordu, üçte birini imar işlerine ayırır, kalan üçte birini de ihtiyacı anında harcamak gayesiyle hazinede bekletirdi. Bu tarihlerde Endülüs'te şehir ve köylerden toplanan verginin miktarı 5 milyon 480 bin dinar, ticarî vergilerden alınan vergi miktarı ise 765 dinar tutuyordu. Toplanmış olan bu çok miktardaki varidatın miktarına gelince hiç bir defter bunu kaydetmemiştir"[165].

İbn Havkal, Abdurrahman en-Nasır'ın H. 340 yılına kadar gelirleri 20 milyon dinara çıkarmayı başardığını zikretmiştir ki[166], onun zamanında Ebû Tâlib Gazanfer b. Nasıruddevle Hasan b. Abdullah el-Hamdâni (358-369) dışında devlet gelirlerini bu kadar büyük bir miktarda artıran sultan yoktur.

Endülüs Emevîlerinde "Beytülmal" ismi verilen müessese, yalnızca vakıfların gelirlerine bakmak görevini yürütürdü. Merkezi Kurtuba'da ulu camiydi. Bu kuruluş, dînî müesseselerin korunması, cami görevlilerinin maaşlarının ödenmesi ve zekât gelirlerinin âyet-i kerîme'de sayılan belli yerlere verilmesi işlerine bakardı. Beytülmal teşkilâtının idaresini halifenin kontrolü altında başkadı (kâdı'l-kudât) ve ona vekâlet edenler yürütürdü. Bu bakımdan günümüzdeki vakıflar ve sosyal işler bakanlıklarının bazı dairelerine benzerdi.

Halifenin özel hazinesine gelince, bunu "sahibu'd-diyet" ünvanıyla bilinen görevli idare ederdi. Bu memur aynı zamanda emîr veya halifenin arazilerinin idaresine bakardı. Bu araziler, bir grup ziraatçı tarafından ürettikleri mahsûllerden az bir miktarını kendileri için almak şartıyla işleniyordu.

---

(165) Nefhu't-tîb, I, 171.

(166) el-Mesâlik ve'l-memâlik, s. 77.

5. ADLİYE TEŞKİLATI

A. Yargı (Kadılık)

a. Abbasilerde

Abbasilerin ikinci döneminde, adliye teşkilatı gelişmekle beraber politikadan etkilendi. Halifeler, adlî meselelere müdahele etmeye başladılar. Hatta, çoğu kere kadıları, kendi istekleri doğrultusunda hareket etmeye zorladılar.

Zaman zaman kadılar, halifelerin, verecekleri kazâî kararlarına müdahale edeceğinden korktuklarından, bu makamı kabul etmemek için ma'zeret beyan ettiler. Nitekim hicrî 370 (980/981) yılında vefat eden Ebubekir er-Râzî'ye Kadi'l-kudat'lık (= başkadılık) görevi teklif edildiği halde ma'zeret göstererek kabul etmediği söylenmiştir. İbnu'l-Esîr, hicrî 399 (m. 1008-1009) yılı olaylarından bahsederken şöyle der: "Bu yılda Ebu Ömer b. Abdulvâhıd el-Hâşimî, Basra kadılığını bıraktı. Halbuki, onun, Ebu Dâvûd es-Sicistânî'nin Sünen'ini rivayetteki isnadı âlî isnaddır. Biz de Sünen'i onun tarîkıyla dinledik. Ondan sonra kadılığa Ebu'l-Hasan b. Ebi'ş-Şevarib getirildi. Bunun üzerine şâir Usfurî şu şiiri söyledi.

"İki kadı hakkında bestelenebilecek güzel sözlerim var.

Birine tâziye verilir, diğeri tebrik edilir.

Biri "kadılıktan hoşlanmadık," diğeri ise "hoş bulduk" der."(167)

Bu asırda, dört mezhebin ortaya çıkmasıyla içtihad rûhu zayıfladı. Kadılar, hükümlerini bu mezheblerden birine uygun olarak vermeye mecbur oldular. Vilayetlerde yaygın mezheblerin farklılığı sebebiyle, yargı da değişik bir durum aldı. Irak'ta yargı genellikle İmâm-ı Azam Ebû Hanife'nin mezhebine göre icra edildi. Suriye, Mağrib ve Endülüs ka-

---

(167) IX, s. 79.

dıları Malikî mezhebine göre hüküm verdiler. Mısır'da ise Şâfiî mezhebi tercih edildi.(168)

Bu ülkelerden herhangi birinde, yaygın olan mezhepten olmayan iki kişi mahkemelik olduğu zaman, kadı, hasımların mezhebini benimseyen bir kadıyı kendisine vekil tayin ederdi. Bu dört mezhep, bugüne kadar İslâmî teşrîin (kanun vaz'ı) kaynağı olmaya devam etmiştir. Bundan dolayı Abbâsîler devrine "Mezheb imamları devri" denmiştir. Zira İslâm Hukûk Metodolojisi bu devirde vaz'olunmuştur.

Ancak o devirde, yukarıda zikredilen mezheplerden başka mezhepler de vardı. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

a) Yemen'de Zeydiyye Mezhebi. Bu mezhebe mensup olanlar, Zeyd b. Ali b. Zeynelâbidin b. Huseyin b. Ali'nin taraftarlarıdır. Bunlar, imamların çok ictihad yapmak zorunda olduğunu söylerler.

b) Faris ve Irak'ta yaygın olan İsnâ-aşeriyye imâmiyyesi ile İsmail b. Ca'fer Sâdık'a mensup olduklarını söyleyen İmamiyye-i Seb'iyye veya diğer adıyla İsmailiyye mezhebi. Bunlar da Fıkıhta imamların ictihad etmesinin zarûretine kaildiler. Onlar, mezheplerini Kitap, Sünnet ve İmamlarının fetvaları üzerine kurmuşlardır. Mensubu kalmamış mezheplerden bazıları da şunlardır: Havâric mezhebi, Mürcie mezhebi, İ'tizal mezhebi ve hicrî 310 yılında vefat eden Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin mezhebi. Ki bu zat, görüşlerini İmam Şâfiî mezhebinden almıştı; re'yi benimserdi; bu sebeple Hanbelîler ondan hoşlanmadılar.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hadisleri altı kitapta toplanmıştır. Müslümanlar, bu eserlerin, en sahih hadis kitapları olduğunda ittifak etmişlerdir. Bu kitapların müellifleri: 256/870 senesinde vefat eden Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, 261/875 yılında vefat eden Müslim b. el-Haccâc en—Nisâbûrî el-Kuşeyrî, 273/886 yılında vefat eden ve İbn Mace diye tanınan Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, 275/888 senesinde vefat eden Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, 273/886 yılında vefat eden Ebu Abdullah Muhammed b. İsâ es-Sülemî et-Tirmizî ve 303/915 yılında vefat eden Ebu Abdurrahman

(168) Makrîzî, Hıtat, II, 333, 334.

Ahmed b. Şu'ayb en-Nesei'dir.

Halkın taklide rağbeti, Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin zuhuru ve onun Ehl-i Sünnet mezhebine rücû düşüncesi sayesinde güçlendi. Bu asırda dört Ehl-i sünnet mezhebinin, teşri'in kaynağı olduğunu ve Sünnîlerden başkasının kadılık görevi almadığını da zihinlerimizden uzak tutmamalıyız. Süyûtî'nin zikrettiği şu olay bu durumu belgeler:

Büveyhî Bahaüddevle (379-403/989-1012), Şerif Ebu'l-Hüseyin b. Musâ el-Alevî'yi, Kadi'l-kudat'lık, hac işleri ve mezalim mahkemelerine bakmakla görevlendirdiği vakit, Halife Kadir, bu görevlendirmeyi uygun bulmadı. Çünkü bu Şerif, İsnâ aşeriyye imamiyyesine mensuptu.(169).

Abbasî Devletinde kadılar, Kadı'l-kudât'a vekâlet ederlerdi.(170) Kadı'l-kudât, görev bakımından günümüzdeki adalet bakanına benzerdi ve devletin başşehrinde otururdu. Bu ünvanı, ilk defa, Kitabu'l-Harâc isimli eserin yazarı Ebu Yusuf, Harun Reşid zamanında almıştır. Bu unvan Abbasîlerin ikinci döneminde de devam etmiştir. İbn Haldun şöyle der "Kadı'nın otoritesi daha da genişledi. O, medenî hukuka ait meselelere, davalara, vakıflara ve vasilerin tayinine bakmaya başladı, çok zaman şurta, mezâlim mahkemeleri, kısas, hisbe, darphane ve beytülmâl'e de o baktı(171).

Başlangıçta, İslâm vilayetlerinden her birinde, bir tane kadı bulunurdu. Abbasî Devletinin genişlemesiyle bu vilayetlerden her birinde dört mezhebi temsil eden ve kendi mezheblerinden olanlar arasındaki anlaşmazlıklara bakan birden fazla kadı bulundurulmaya başlandı.

Başlangıçta kadılar, davalara mescidde bakarlardı. Daha sonra müslümanlar, bu durumun Allah'ın mescidlerine saygıyla uyuşmadığını düşündüler. Bunun üzerine Halife Mu'tezid (279-289/892-902) kadıları duruşmaları mescidlerde akdetmekten menetti. Bazı kadılar da duruşmaları, kendi evlerinde yaparlardı.

---

(169) Tarîhu'l-Hulefâ, s. 274.
(170) Kadı'l-kudât'a "takda'l-kudat" da denirdi.
(171) İbn Haldun, Mukaddime, s. 192-193.

Kadı'l-kudat'ın Bağdat'ta "Kadı'l-Kudat Dairesi" diye bilinen bir resmi dairesi vardı. Bu dairenin en meşhur görevlilerinden bazıları şunlardı: Katip: Ayda 300 dirhem maaş alırdı. Hacib: 150 dirhem maaş alırdı. Mübâşir 100 dirhem alırdı. Mahkeme bekçisi ve yardımcıları: Bunlar 600 dirhem alırlardı. (172) Ayrıca bu asırda adliye teşkilatının gelişmesi, şahitlerin araştırılmasını da gerekli kıldı. Şahit doğrulukla tanınmışsa ve kendisini cerh edecek bir durum bilinmemişse, kadı, onun şahitliğini kabul eder, aksi halde şahitliği kabul edilmezdi. Durumu bilinmeyen bir kimse ise, komşularına sorulurdu. Bundan dolayı, devamlı şahitler veya adaletli kimseler diye tanınan bir şahidler grubu meydana çıktı. Kadı, görüşünde bağımsızdı. Şefâat ve tavassutları kabul etmezdi. Hatta bir defasında Azududdevle'nin ordu kadısı, adil kimselerden birinin oğlu hakkında şefaat için, onu yargılayacak kadı'nın yanına gitmek istemişti. Bunun üzerine Azududdevle ona, kadı'nın görüşüne saygının derecesini ve onun işlerine ulü'l-emrin dahi müdâhele etmeyişini açıklayan şu sözleri söyledi: "Bu, senin işin değildir. Seni ilgilendiren şey, ancak bir komutanın tayini, bir askerin rütbesinin terfî'i veya tenzili ve onlarla ilgili işlerdir. Şahitlik ve onun kabulüne gelince o kadı'ya aittir. O hususta söz söylemek bize de sana da düşmez."

Kadı, Abbasîlerin sembolü olan siyah renk elbise giyer ve uzun bir başlık üzerine siyah sarık sarardı.(173) Siyah başlık, hicrî üçüncü asırda kadıların özel kıyafetindendi ve taylasanla birlikte giyilirdi.(174)

Süyûtî, hicrî 359 yılı olaylarından bahsederken, İbn Ebi'ş-Şevârib'in kadılık makamına tayininden söz eder ve şöyle der: "Muizzüddevlenin evinde hil'at giydi, önünde davullar ve borazanlar ve hizmetinde asker olduğu halde merasim yapıldı."(175)

Ne var ki, kadılık müessesesine bazı suistimaller girmiş, bu önemli makama talip olanlar, her sene vermek üzere, belli bir meblağ teahhüd etmeye başlamışlardır. Nitekim, İbn Ebi'ş-Şevârib, her sene Muizzüddevle'nin hazinesine 200.000 dirhem göndermeyi teahhüd etmiş ve bu

(172) Suyûtî, Tarihu'l-hulefâ s. 267-268.
(173) Kındî, Kitabu'l-vülât, s. 378.
(174) Mez, el-Hadâratu'l-İslâmiyye, I, 373.
(175) Tarihu'l-Hulefâ, s. 265-266.

hususta bir defter tutmuştu."[176] Fakat halife Muti, bu kadı'nın tayinini uygun bulmamış ve huzuruna girmemesini istemişti. İbnu'l-Esîr, İbn Ebi'ş-Şevarib hakkında şöyle diyor: "Kadılardan ilk olarak hazineye para ödeme garantisi veren odur. Bu olay, Muizzüddevle'nin zamanında oldu. Ondan önce böyle bir şey işitilmemişti. Bu yüzden Halife Mutî, ona, huzuruna girmek için izin vermemiş ve kadılık garantisi gibi bir suçu irtikap ettiği için merasime gelmemesini emretmiştir. Daha sonra Bağdat'ta, hisbe ve polis teşkilatı için de ödemeler yapıldı."[177]

Ancak bu kötü âdet, yaygın değildi. Nitekim bir çok kadıların kendilerini bu gibi kötü adetlerden uzak tuttuklarını görüyoruz. Hatta onlar, bu makamı, enine boyuna düşündükten ve bağımsızlıklarını garanti eden, haysiyet ve şereflerini koruyacak bir takım şartlar ileri sürdükten sonra kabul ediyorlardı. Bu konuda Süyûtî bize şöyle bir olay anlatır: Halife Mu'tezid (379-289/892-902), Kadı Ebu Hazim'e bir mektup göndererek şöyle dedi: "Benim falan kimsede alacak malım var. Öğrendiğime göre onun alacaklıları, senin yanında alacaklarını ispat etmişler ve sen onun malından onlara taksim etmişsin, bizi de o alacaklılardan biri kabul et." Bunun üzerine Ebu Hazim, gelen elçiyle halifeye şu mesajı gönderdi: "Ey mü'minlerin emiri? —Allah ömrünü uzun etsin!— Beni göreve getirdiğin vakit söylediklerini hatırla! Zira sen sorumluluğu kendi boynundan çıkarmış benim boynuma yüklemiştin. Benim, delil olmadan bir adamın malını, dava eden bir başkasına vermem câiz değildir." Elçi dönüp haber verince Halife ona bu husustа ileri gelen bir şahsı göstererek "falan ve falan şahısların şahitlik edeceklerini söyle," dedi. Bunun üzerine Kadı şu cevabı verdi: "O iki kişi benim yanımda şahitlik etsinler. Ben onların hakkında soruşturma yapacağım. Eğer tezkiye edilirlerse, şahitliklerini kabul ederim. Aksi halde, bana göre sabit olanı infaz ederim." Bunun üzerine söz konusu iki şahıs korktukları için şahitlikten çekildiler ve kadı Halife Mu'tezid'e hiçbir şey vermedi."[178]

---

(176) Age. s. 266.
(177) VIII, 193.
(178) Tarihu'l-Hulefâ, s. 247-248.

Yine Süyûtî'nin zikrettiğine göre, Halife Muti (334-363/946-974) "Kadılığa, bir müddet bu görevi kabul etmemiş olan Ebu'l-Hasen Muhammed b. Şeybân'ı getirmek istedi. Bunun üzerine Ebu'l-Hasen, kendisi için bazı şartlar ileri sürdü: Kadılıktan ücret almayacak, kendisine hil'at giydirilmeyecek, şeriata aykırı işlerde onun nezdinde kimse için aracılık edilmeyecek. Ayrıca, kâtibi için ayda 300 dirhem, hâcibi için 150, mübâşiri için 100, mahkeme bekçisi ve yardımcıları için 600 dirhem verilmesini şart koştu. Onun için bir de ahidname yazıldı. Ahidnamenin muhtevası şöyledir: Bu ahidname, mü'minlerin emîri Abdullah el-Fazıl Mutî lillah'ın Muhammed b. Sâlih'e; Mansur'un şehri Medinetu's-Selâm (Bağdat), Bağdat'ın doğu ve batı yakası, Kûfe, Sakyu'l-Furat, Vâsıt, Kerh, Tarıku Fırat ve Dicle, Horasan, Hulvan, Karmisîn, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebî'a, Diyarbakır, Musul, Haremeyn (= Mekke-Medîne), Yemen, Dimeşk, Humus, Cündü Kinnesrîn, Avasım, Mısır, İskenderiye, Cündü Filistin, Ürdün ve buralara bağlı yerleşim merkezleri kadılığı görevini teklif ettiği sırada yazdırdığı ahidnamesidir: Kadı'l-Kudat, bu görevi yürütmek, yöneticilerin ve kadıların işleri hakkında gerekli araştırmaları yapmak ve bütün ülkede kadılar tarafından verilen hukukî kararları kontrol etmekle görevlendirilmiştir. O, ülkedeki kadılar hakkında araştırma yapacak, onlardan hal ve gidişi iyi olanları yerinde bırakıp, avam ve havassın menfaatlerini korumak maksadıyla huy ve karekterini beğenmediği, müslüman ve gayrimüslim tebeaya karşı kötülük yapmış kimseleri değiştirecektir. Görevden aldığı kadıların yerine getireceği kimseler, ailesi içinde ve toplumda şerefli bir mevkiye sahip, iffetli, dini ve emaneti koruma hususunda titiz ve muttaki olmalıdır. Bu kimselerin ilim ve zekâ sahibi, kirli işlerden uzak, en güzel takva libasını giymiş olmaları da gerekir. Ayrıca onlardan, dünya işlerini ve âhiretin selâmetini ifsat edecek şeyleri bilmeleri, Allah'a karşı takva ile amel etmeleri şartları da aranır. Zira takva koruyucu bir kalkandır. Göreve getirilen kadı'nın yaptığı her işte, Allah'ın Kitabını esas alması, kararını ona göre vermesi, onu kendisine baş vuracağı önder, dayanacağı bir destek edinmesi, Rasûlullah (s.a.v.)'ın sünnetini kendisine yöneleceği bir kılavuz ve tâbi olacağı örnek edinmesi, icmâ-i ümmete riayet etmesi, raşit imamlara uyması, Kitap, Sünnet ve İcmâ'ın olmadığı yerlerde kendi ictihadıyla amel etmesi, iilminden ve görüşünden istifade edeceği kimseleri meclisinde hazır bulundurması gerekir. Davacı ile davalı arasında fikir ve söz bakımından eşit muamele etmesi şart-

tır. Davacı ve davalı onun insaf ve adaletinden emin olmalıdır ki, zayıflar onun zulmünden emin olsun, kuvvetliler de taraf tutmasına ümitlenmesinler. Halife, başkadısına ayrıca, yakınlarını ve itimad ettiği emin adamlarını onları sakıncalı işler yapmaktan alıkoyacak ve yasaklanmış işleri yapanlara karşı gösterecekleri merhameti engelleyecek bir şekilde kontrol etmesini emretti."(179)

b. Mısır'da

Abbasîlerin birinci döneminde Mısır kadıları, İslâm fıkhıyla uğraşmaları sebebiyle geniş bilgi kazandılar ve dürüstlükle meşhur oldular. Bu dönemde, kadıların diğer devlet memurları gibi azledilmesi mümkün değildi. Kadılara karşı halkın sevgisi o kadar artmıştı ki, Mısır valileri, halkın tepkisiyle karşılaşmamak için onları azletmekten sakınıyorlardı. Şüphesiz, Abbasîler zamanında valilerin kadıları azletme yetkisi de yoktu. Onların tayinleriyle ilgili kararnâmeler doğrudan doğruya Bağdat'tan halifeden çıkardı. Onların maaşlarının tesbiti ve ödenmesi bizzat Halife'nin özel olarak ilgilendiği işlerdendi.

Tulunoğulları (254-294/868-907) ve İhşidler (323-358/935-969) zamanında kadılar, hüküm verirken tek bir mezhebe bağlı kalmak zorunda değillerdi. Her biri, kendi mensubu bulunduğu mezhebe göre hüküm verirdi. Bu asrın kadıları, nezahet, doğruluk ve haktan sapmamakla şöhret buldular.

Tulunoğulları zamanında, İslâm fıkhını en iyi bilen kadılardan sayılan Bekkâr b. Kuteybe yetişmiştir.

Hicrî 358'de (M. 969) Fatîmiler Mısır'ı aldığı zaman Kadı'l-kudâtlık görevini Ebu Tâhir yürütüyordu. O, hicrî 348 (m. 959) yılı Rebîülevvel ayından beri bu makamda bulunuyordu. Cevher es-Sıkıllî, onu azledip yerine Şîa'dan bir kadı getirmenin Mısırlıları kızdırabileceğini anladı ve sırf siyâsî bir maksatla onu yerinde bıraktı; fakat aynı zamanda da nüfûzunu azaltmaya çalıştı.

(179) Tarihu'l-hulefâ, 267

Fatimî halifesi Mu'iz, Hicrî 362 (m. 973) yılında Şîa'dan başka bir kadı daha tayin etti. Ali b. Ebi Hanîfe en-Nu'mân el-Mağribî adını taşıyan bu yeni kadı, Ebu Tahir'le müşterek görev yapıyordu. Yeni kadı yargılama görevini Fustat'ta Amr b. Âs Camiinde, Ebu Tâhir ise Kahire'de Ezher Camiinde yürütürdü. Söylendiğine göre bu durum, Ebu Tâhir'in, yaşlılığı ve zayıflığından dolayı istifa etmesi üzerine, hicrî 366 yılı Safer ayında (m. 976) Ali b. Nu'man'ın kadılığı tek başına üstlenmesine kadar sürdü. Halife Azîz zamanında, Ali b. Nu'man'ın kadılığa tayin edildiğine dair kararname, Amr b. Âs Camii minberi üzerinde okunmuş ve tescil edilmişti. Ali b. Nu'man'ın çocukları hicrî 398 (m. 1008) yılına kadar kadılık vazifesini üstlenmeye devam ettiler. Örneğin hicrî 393 yılı Safer ayında Hüseyin b. Ali b. Nu'man Mısır ve ona tabi yerlerin kadılığına tayin edildi. Fatimî propaganda işleri de ilk defa olarak Kadı'l-kudat'a bağlandı. Bundan sonra ona: "Kadı'l-kudât ve Dâi'd-dü'ât" (= Başkadı ve Başdavetçi) denmeye başlandı.

Ancak Mısır'da, Sünnîlerden bazıları da zaman zaman kadılık vazifesini üstleniyorlardı. Çünkü Fatimîler, kadılığı özellikle şiîlere vermek prensibiyle hareket etmediler. Nitekim halife Hâkim, Ehl-i sünnetden Hanbelî mezhebine mensup olan Ebu'l-Abbas b. Avvâm'ı kadılığa getirdi. Ebu'l-Abbas, halife Zahir zamanında ölünceye kadar bu makamda kaldı. İbnu'l-Avvâm kadılığa getirilince kendisine hıl'at giydirilmiş; Mısır, Berka, Sicilya, Filistin dışında Suriye ve Haremeyn'e ait adlî işler uhdesine verilmişti. Halife Hakim, Filistin kadılığına ise Zeydî el-Huseynî'nin kızının oğlu Ebu Talib'i tayin etmişti. Bu bölgelerde ölçü aletlerini, darphaneyi, namaz, miras, mescid ve camilerin kontrol görevini de yine Ebu'l-Abbas b. Avvam'a vermişti.

C. Endülüs'te

Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, Endülüs'te de kadılığın önemli bir yeri vardı. Bu görev dinî bir mahiyet taşıdığı için emîr veya halife adliye teşkilatının en yüksek başkanı sayılıyordu.[180] Başkentte oturduğu için Kadı'l-kudât'a "Kadı'l-cemâa' adı da verilirdi. Kadılarda, fıkıh

(180) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 193.

(= İslâm Hukuku) alanında ileri derecede bilgi sahibi, nezahet ve doğrulukta tanınmış olmaları şartı aranırdı. Arap soyundan olması şart değildi. Nitekim, Mevâli, İspanyol asıllı müslümanlar ve Berberî soyundan kimseler uzun zaman bu makama atanmışlardır. Başkadı, çoğunlukla, bölge kadıları arasından kadılıkta üstünlüğü müşahade edilenlerle, devletin bazı önemli makamlarında görev yapmış olanlardan seçilirdi.(181)

Kadı'l-cemâ'a, Endülüs Emevî Devletinin başşehri olan Kurtuba'da oturur ve emir veya halife tarafından tayin edilirdi. Taşra vilayetlerinde kendisine, "müsedded hâssa" adı verilen kadılar vekâlet ederdi.

Endülüs'te de teşrîin kaynağı Kur'an ve sünnet idi. Mağrib ve Endülüs'te kadılar, Malikî mezhebine göre hareket ederlerdi. Bu durum, günümüze kadar böyle devam etmiştir. Kadıların verdikleri hükümleri yönetici ve valiler infaz ederdi.

Endülüs Emevîleri, kadılarını kendilerine vekâleten ordu komutanlığı görevine getirme hususunda, doğudaki Emevî ve Abbasîlerin yolundan yürümüşlerdir. Doğudaki halifeler, kadıyı yaz aylarında savaşan askerlerin başına cihad komutanı yaparlardı. Meselâ, kadı Yahya b. Eksem, Me'mun zamanında yaz savaşlarında komutan olarak Anadolu'ya cihada giderdi. Abdurrahman en-Nâsır'ın kadısı Münzir b. Saîd de aynı şekilde cihada çıkmıştır.

Vakıf gelirlerini ve Şer'î sicilleri yönetmek, Kurtuba'daki Ulucami'de veya ez-Zehrâ'da cuma ve bayram namazlarını kıldırmak ve yağmur duasında dua etmek kadıya ait işlerden bazılarıydı.(182)

Abdurrahman en-Nâsır'ın namaz için bir şahıs, kadılık için de başka bir şahıs tayin etmesine kadar Kadı'l-kudât'a "sahıbu's-salat"ta denirdi. Endülüs kadıları Eski İspanyolcayı bilirler ve mahkeme oturumlarında davalı ve davacılarla o dille konuşurlardı.(183)

---

(181) Age., göst. yer.

(182) Başkadılar, aynı zamanda namaz da kıldırırlardı. Bu yüzden onlara "sahıbu's-salât" denirdi. Bu durum en-Nasır'ın namaz kıldırmak için ayrı bir şahsı tayin etmesine kadar sürmüştür.

(183) Huşenî, Kitâbu'l-Kudât bi-Kurtuba, (Madrîd, 1944) s. 96-138.

B— Mezalim Mahkemeleri

Mezalim mahkemeleri için "Divânu'l-mezalim" diye bilinen özel bir divan vardı. Bu divan, bugünkü istinaf mahkemelerine benzeyen en yüksek yargı organıdır. Bu divanın başkanına "sâhıbu'l-mezâlim" adı verilir. Onun yetkisi kadı'nın yetkisinden çok geniştir. İbn Haldun mezalim mahkemelerinin görevi hakkında şöyle der: "Bu görev, devlet otoritesi ve yargının adâletiyle mezcedilmiş bir vazifedir. Bu görevin, iki hasımdan zalim olanını cezalandıracak ve mütecâvizin tecavüzüne engel olacak yüksek bir otoriteye ve büyük bir korkutucu güce ihtiyacı vardır. Divanu'l-mezâlim, âdeta, kadıların ve öteki devlet görevlilerinin icra etmekten âciz kaldıkları görevleri icra eder. Sahibu'l-mezâlimin yargılamadaki tutumu, delillerin, hasımların hallerinin hakimin yolunu aydınlatacak kadar incelenmesine, hasımların durumlarıyla ilgili emâre ve karinelere, gerçeğin ortaya çıkmasına kadar kararın te'hir edilmesine, hasımların barışa teşvik ve şahitleri yemine zorlama gibi hususlara dayanır. Şüphesiz ki bu yetkiler kadının yetkilerinden daha geniştir.[184]

Mezalim mahkemeleri, halifenin veya valinin ya da onların vekillerinin başkanlığında kurulurdu. Sahibu'l-mezalim, devlet görevlilerinden bir kimse ise, diğer işlerine de vakit ayırmak için, haksızlığa uğrayanların kendisine müracaat edeceği bir gün tayin ederdi. Görevi yalnızca mezalim mahkemesindeki davalara bakmak olduğu zaman ise, hafta boyunca bu davalara bakardı. Mezalim mahkemeleri camide kurulurdu.

Abbâsî halifelerinden bazıları, mezalim mahkemelerindeki duruşmaları idare etmeye çok önem verdiler. Nitekim, Mes'ûdî, Halife Mühtedî (255-256/869-870)'nin dört kapılı bir kubbe yaptırıp, ona Kubbetu'l-mezâlim" adını verdiğini ve avamdan olsun, havastan olsun herkesin davasına bakmak için onun altında oturum tertip ettiğini zikreder.[185]

Mes'udî, başka bir yerde de şöyle der: "Sâlih b. Ali Hâşimî şöyle haber verdi: Bir gün Mühtedî'nin başkanlık ettiği mezalim mahkemesinde hazır bulundum. Getirilen davada, onun kolaylıkla teferruata ka-

(184) Mukaddime, s. 193.
(185) Murûcu'z-zeheb, II, 431.

dar ulaştığını, fıkhî hükümlere nüfuz etmiş olduğunu gördüm ve beğendim.(186)

Mezalim mahkemesi davalarına bakma sistemi, bazı değişikliklere uğramış ve vezirler davalara bakmaya ve katiplerin çoğu onların oturumlarında bulunmaya başlamışlar, hatta durum bu davalara bazı kadınların bakmasına kadar varmıştır. Nitekim Halife Muktedir'in annesi olan "es-Seyyide" büyük bir nüfuz kazanmış ve hicrî 306 yılında, kahyakadını Sumal'i Mezalim mahkemesi başkanlığına tayin ettirmiştir. Sumal, valide Sultanın kendisi için Rusafe'de yaptırmış olduğu adliye binasında her cuma günü mahkeme başkanlığı makamına oturur ve davalara bakardı. Kadılar ve ileri gelenler onun huzurunda oturur, kararlar onun imzasıyla çıkardı.(187)

Mezalim mahkemesi, yalnızca ferdî davalara bakmazdı; umum halkın şikayetlerini hallü-fasl etmek de onun görevlerindendi.

Sahibu'l-mezalim, verdiği hükümlerde kadıdan daha serbest hareket ederdi. Mâverdî, sâhibu'l-mezâlim'le diğer kadıların davalara bakışı arasındaki farkları açıklamıştır.(188) En önemli farklar şunlardır: a) Mezalim mahkemeleri hakimi, hasımların birbirlerine saldırılarını önleyebilmek için diğer hakimlerden daha üstün kuvvet ve otoriteye sahip olmalıdır. b) Sahibu'l-mezâlim, haklıyı haksızdan ayırmasına yardımcı olan şahitleri dinleme ve delilleri arama hususunda korkutma ve tazyik yoluna başvurabilir. c) Taraflar dava konusunu güçleştirdiklerinde, onları, anlaşmazlığı sulh yoluyla çözüme kavuşturmaları için güvenilir kişilerin hakemliğine re'sen havale edebilir. Halbukî diğer kadılar, hasımların rızası olmadan böyle bir muameleye başvuramazlar. d) Şahitler hakkında şüpheye düştüğü zaman onlara yemin ettirebilir, şüphenin ortadan kalkması için sayılarının çoğaltılmasını talep edebilir ve mahkemeye şahitleri çağırarak önce onları dinleyebilir. Halbuki diğer kadılar prensip olarak davacıdan şahit getirmesini isterler, şahidi de ancak davacının ifadesini aldıktan sonra dinlerler.

(186) Mürûcu'z-zeheb, II, 436.
(187) Suyutî, Tarîhu'l-Hulefâ, s. 253.
(188) el-Ahkâmu's-sultaniyye, s. 79-80.

C. Hisbe

Hâkim'in görevleri; kadı, muhtesib ve mezalim mahkemesi hakimi arasında taksim edilmişti. Şöyle ki: Kadı'nın görevi genel olarak dinle ilgili anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmak, muhtesib'in görevi, genel asâyiş ve bazan da sür'atle sonuçlandırılması gereken cinayetlere bakmaktı. Mezalim mahkemesi hakiminin görevi ise, kadı ve muhtesib'in sonuçlandıramadığı davaları halletmekti. İkisi arasında bazı zıtlıklar bulunmakla beraber, kadılık ve hisbe görevi bazan tek kişiye verilirdi. Bu zıtlık şudur: Kadıların görevi, davayı iyice araştırma ve teenni ile hareket etmeyi gerektirirken, muhtesib'in işi, meseleleri halletmede şiddet kullanmak ve sür'atle sonuç almak esasına dayanıyordu.(189)

Hisbe kelimesi her ne kadar ilk defa Abbâsî halifesi Mehdî (158-169/775-785) zamanında kullanılmışsa da Hisbe teşkilatını ilk kuran ve muhtesibin görevini bizzat yürüten Hz. Ömer b. Hattâb'tır.(190) İbn Haldûn, muhtesibin görevlerini şöyle özetler:

"Muhtesip, dine aykırı suç işleyenleri araştırır, suç işlemelerine engel olmaya çalışır. Suç işleyenleri gerekli cezaya çarptırır. Bulunduğu merkezde, vatandaşları müslümanların menfaatine uygun harekete zorlar. Kısaca, yollardaki kalabalık ve sıkışıklıklara engel olur, hamalların ve gemicilerin fazla yük yüklemesini men eder. Yıkılma tehlikesi olan kapıların ve evlerin yıktırılmasını sahiplerine emreder, gelip geçenlere zarar vermesi muhtemel nesneleri ortadan kaldırır. İlkokullarda veya diğer yerlerdeki öğrencileri haddinden fazla döven hocaları cezalandırır.(191)

---

(189) Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultaniyye, s. 61-67.

(190) İbn Teymiyye (el-Hisbe fi'l-İslâm, Kahire, 1359). s. 33. Hz. Ömer, Abdülmelik b. Utbe'yi çarşı işlerinde görevli tayin etmiş, şairlerin kadınların güzellikleri ile ilgili şiirler okumasını da yasaklamıştı. (el-Eğânî, IV, 356). Hz. Ömer, kadınların peşine düşenlere yirmi kamçı vurdurur ve çocukların çirkin iş ve sözle itham edilen kimselerle beraber bulunmasına izin vermezdi. (İbn Teymiyye, age., s. 93).

(191) Burada muhtesibin menetme yetkisi, öğretmenlerin çocukları aşırı şekilde dövdükleri zamana munhasır kalmaz. Bir âlimin, Kur'ân'ın yorumlanmasında, fukahânın ittifak ettiğine muhalefet etmesi, yahut zihinleri karıştırmak kasdıyla bid'at ihtivâ eden bir hadisi tek başına rivâyet etmesi durumunda onu bu işten menetmek te muhtesibin görevidir. O âlim, bu fikrinden vazgeçmezse, o asrın âlimlerinin ihtar etmek ve bid'at saymakta ittifak ettikleri şeyin önüne geçmek ve onu yasaklamak yetkisi vardı. (Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultaniyye, s. 230).

Muhtesiblerin hüküm ve tasarrufları, kadılar nezdinde karara bağlanan hukukî davâlar gibi, mahkemeye müracaat ve hasımların huzûra getirilmesine bağlı değildir. Bilâkis muhtesip, bir kötülük işlemekle itham olunanların suçlarını duyduğunda, kendisine müracaat olunmaksızın suçluları takip eder ve cezalandırır. Muhtesib'in görevi sadece davalara bakmak, onları çözüme bağlamak işini yürütmekten ibaret değildi. Aksine, yiyecek ve içecek maddelerinde yapılan hile ve usulsüzlükle de ilgilenir, ölçü ve tartıları kontrol eder, aynı zamanda borçlarını zamanında ödemeyenleri adaletli olmaya çağırarak borçlarını ödemeye zorlar. Bunlar gibi, tanık ve delil ile isbâta ve kararları yerine getirmeye ihtiyaç duyulmayan işlere bakar. Bu görevler, umûmî işler ve yerine getirilmeleri kolay olduğu için kadı tarafından terkedilmiş, ihtisâb vazifesini yürüten görevliye bırakılmış gibidir. Böylece bu görev, kadılık makamına yardımcı olmak üzere kurulmuştu. Mısır ve Batı Afrika'da hükûmet süren Ubeydîler (Fatîmîler), Endülüs'te hüküm süren Emevîler gibi birçok İslâm Devletinde muhtesibin tayin ve azli, kadıların yetkisi dahilindeydi. Kadı, kendi ihtiyarı ile birini muhtesip tayin ederdi."[192]

Fâtımîler zamanında Hisbe teşkilâtı, ileri bir seviyeye yükselmiştir. Şöyle ki: Muhtesibin çarşılarda dolaşan vekilleri vardı. Onlar, kazanları, etleri ve aşçıların çalışmalarını kontrol ederler, kervancı başlarını gereğinden fazla eşya yüklememeye zorlarlar, su kaplarının kapaklarını kapatmalarını sağlamak için sakaları gözetlerler ve genel ahlâka aykırı davranmamaları için onların pantolon giymelerini kontrol ederler ve mahalle mekteplerinde öğretmenleri, küçük çocukları aşırı şekilde dövmekten menederlerdi. Aynı zamanda muhtesip, Amr ve Ezher camilerinde mahkeme kurarak hasımların davalarını hallederdi. Onun yetkisi, daha da genişledi ve polisler onun verdiği hükümleri infaz etmeye mecbur edildi. Muhtesip, 30 dinar aylık maaş alırdı.[193]

Endülüs'te Hısbe görevini, her şehirde muhtesib veya sâhibu's-sûk (çarşı ağası) adı verilen bir memur yürütüyordu. Çünkü bu memurun vazifesinin ağırlık tarafı, çarşı ve pazarın durumunu kontrol etmekti. Muhtesiblik görevini yürütecek kimsenin, ilim, keskin anlayış ve bilgi-

(192) Mukaddime, 196.
(193) Makrizî, Hıtat, I, 463.

siyle tanınmış olması şart koşuluyor ve dolayısıyla kadılar arasından seçiliyordu. Çünkü onun görevi, adliye ile ilgilidir. Makkarî, Endülüs'te Muhtesib'in vazifesini açıklamıştır. Bu bilgilerden, hisbe teşkilatı görevlerinin son derece geniş ve hassas bir noktaya ulaştığını anlıyoruz. Hattâ ihtiyaç maddelerinin fiatlarının, bu teşkilat tarafından tesbit edildiğini görmekteyiz. Bu bakımdan satıcıların kontrolü ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Muhtesibler için ihtisâb mevzûlarına dâir kanunlar vardı. Fıkhî ahkâm tedris edildiği gibi, muhtesibler de bu kaideleri öğrenirler, bu konuda ihtisas yaparlar, bunları müzâkere ederlerdi. Onların, alış verişi yapılan bütün mallara müdahale hakkı vardı.[194]

Öte yandan hisbe, muameleler hususunda varlığı zarurî bir müesseseydi. dolayısıyla hisbe teşkilatının Hisbe'nin Mağrıb'teki önemine gelince, bu hususta, bu görevin Mağrip ve Endülüs'te Ortaçağ boyunca devam etmiş olduğu söylenebilir. Hisbenin önemini gösteren en güzel delil, hıristiyan İspanya krallarının, müslümanlardan aldıkları her bölgede bu memuru görevinde bırakmalarıdır. Onlar muhtesibe "Almotecan" adını veriyorlardı. Bu görevli, ölçü ve tartıların kontrolünü yapan memur demekti. Mağrip şehirlerinde bu güne kadar devam etmesinden daha iyi delil olamaz.[195]

Kadıların Maaşları:

Bu dönemde kadılık, devlet makamlarının en önemlilerindendi. Bu sebeple Abbasîler, bilhassa adalet görevlilerinin uzak durması gereken rüşvete göz dikmesinler diye, kadıların maaşlarını yükseltmişlerdir. Meselâ, Abdullah b. Tahir 212/827 senesinde Mısır valiliği görevini üstlenince, İsa b. Münkedir'i günlük 7 dinar ücretle kadılığa tayin etti. Tulunoğlu Ahmed zamanında, Kadı Bekkâr b. Kuteybe ayda 1000 dinar alırdı. Kalkaşandî, Kadı'l-kudât'ın maaşının, diğer tahsisatların dışında ayda 100 dinara ulaştığını zikreder.[196] Fatımî halifesi Hâkim, kadıların haksız kazanç edinmelerinin önüne geçmek istemiş, bu sebeple, Hüseyin b. Ali b. Nu'man'ın maaşının, bahşişlerinin ve iktalarının katkat artırılmasını emretmiş ve ona artık bundan fazla olarak halkın mallarından bir dirhem ya da daha fazlasına dönüp bakmamasını şart koş-

(194) Nefhu't-tîb, I, 103.
(195) Provençal, L'Espange musulmane, III, 184-150.

muştur.

Hicrî 447 (M. 1055) yılında vefat eden Ali b. Muhsin et-Tenûhî bir kaç bölgenin kadılığını yürütmüştü. Kadılıktan ve kadılıkla beraber yürüttüğü darphane idareciliğinden elde ettiği geliri, ayda ancak 60 dinara ulaşıyordu. Bu durum bize, Abbasîlerin ikinci döneminde kadıların maaşının yavaş yavaş azaldığını göstermektedir. Hatta zaman zaman bazı kadılara, bu makamın işlerini yürütmelerine mukabil maaş almamaları şartı getirilmiştir.

İltizam usûlü, önceleri haraca munhasır iken, yani devlet, Beytülmal'e belli bir miktar vergi ödemelerini şart koşarak, bazı arazileri ikta ederken, sonraları bu sistem yargı müessesesine de geçti. Artık kadılık ta, kadının mahkeme harçlarından elde edeceği paradan Beytülmal'e muayyen bir meblağ ödemesi şartıyla ikta edilmeye başlandı. Nitekim, Abdullah b. Hasan b. Ebi'ş-Şevârib, Büveyhoğlu Muizzüddevle'den Bağdad kadılığını senelik 200.000 dirhem karşılığında almıştır.[197].

(196) Subhu'l-a'şâ, III, 526.
(197) Mez, el-Hadâratu'l-İslâmiyye, I, 363-366.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
İKTİSÂDİ DURUM

1. ZİRAAT

Bu kitabın üçüncü cildinde[1], müslümanların aydınlanmasında büyük bir etkisi olan ziraat okullarının yaygınlaşması sayesinde Abbasîlerin, ziraat ve uygulamalı bir araştırmaya dayanan bahçe tarımına önem vermiş olduklarını zikretmiştik. Böylece müslümanlar, teorik araştırmaları genişletmişler, bitki çeşitlerini, toprağın tarıma elverişli olup olmadığını incelemişler ve bitki nev'ileri için farklı gübreler kullanmışlardır.

Tarım sulamaya dayandığı için Abbasîler, sulama işlerinin tanzimine önem verdiler. Su, herkesin ortak malı kabul ediliyordu. Abbasîler, Mısır, Irak, Yemen, Kuzeydoğu İran ve Maveraünnehir bölgelerinde sulama işlerinin düzene konulması için çalıştılar. Sulama sistemi oldukça ileri seviyeye ulaşmıştı. Nitekim Avrupalılar, bu düzenlemelerden çoğunu kendi ülkelerinde uygulamışlardır. Abbasî devleti, baraj ve kanalların korunmasına önem verdi ve bu iş için bir grup mühendisi görevlendirdi. Bunların görevi, barajları, su taşması ve sızmasından korumaktı. Zira barajı tahrip etmek için (Bahtiyar b. Mu'izzüddevle'ye karşı isyan etmiş olan İmran'ın yaptığı gibi,) barajın bir tarafında küçük bir delik açmak kafiydi. Bir senelik veya ona yakın bir emeğin mahsulü, bir saatte veya bir günde yok edilebilirdi. Bu barajlar, kamış ve topraktan yapılmış olduğu için, suların düzenli ve az akması gerekiyordu. Kuvvetli sular geldiği zaman, su basıncının barajı yıkması için az bir gedik açılması yeterdi. Bazan bir fare deliği suyun boşalmasına sebep olabiliyordu. Çünük su, bu deliği kapatılması imkansız hale gelecek şekilde genişletiyordu."[2]

---

(1) Bak, III, 128-133.

(2) Miskeveyh, Tecaribu'l-ümem, II, 296-297.

Abbasîler, Merv'de, sulama işleri için bir daire kurarak ona "Divânu'l-mâ" (= sular idaresi)[3] adını verdiler. Bu dâireyi yüksek dereceli bir devlet görevlisi idare ediyordu. Onun maiyyetinde 10.000'den fazla işçi çalışıyordu.

Daire arşivinde, sulama nev'ine göre, arazînin vergi miktarlarını gösteren siciller tutuluyordu. Arazi, yağmur suyu ile sulanıyorsa, ondan öşür (1/10) alınırdı, şayet dolap, kova, tulum ve deve yardımı ile sulanıyorsa öşrün yarısı (1/20) nisbetinde vergi alınıyordu.[4] Ayrıca Abbasîler, vergi takdirinde kolaylık sağlamak maksadıyla, suyun yükselme ve alçalma miktarını tesbit için nehirlerin üzerine mıkyaslar (ölçü aletleri) kurulmasına önem veriyorlardı.

Abbasîler, toprağın sürülmesi işine de önem veriyorlar ve bu iş için sığır kullanıyorlardı. Erdebil'de her sabana 4 çift sığır koşulurdu. Bunlardan her çifti bir kişi idare ederdi. Ayrıca Abbasîler toprağın gübrelenmesine ve mahsûlün korunmasına da ehemmiyet veriyorlardı. Hatta ekin ve sebzeleri korumak ve kuşları kovmak için çocuklar görevlendiriyorlardı. Onlar, hayvancılığa, bilhassa sığır yetiştirmeye de önem verdiler. Hicrî dördüncü asırda, bataklıklar ve sulak yerlerin çoğalmasından sonra, Hindistan'dan getirdikleri mandaların yetiştirilmesine önem verdiler. Daha sonra İslâm ülkelerinde mandanın kullanılması yaygınlaştı. Müslümanlar, sığırı sütü için besliyorlar, etinin ise sağlığa zararlı olduğuna inanıyorlar; manda etini sığır etinden üstün tutuyorlardı. Mısır, kesim hayvanlarının çoğunu, otlakların çok olduğu Berka'dan getirirdi. Bugün de durum öyledir. Belh, "el-Behâtî" adı verilen çift hörgüçlü develeriyle, Arap Yarımadası da tek hörgüçlü develerle meşhur olmuştu. Bağdat'a Arabistan'dan bilhassa Hasa bölgesinden at getirilirdi. Necid ve Fâris at, Mısır tavuk yetiştirmekle ve yılanlardan korumak için güvercini kalelerde beslemekle meşhurdu[5].

Entereşandır ki, bazı sapık gruplar, etlerini yemek için köpek beslerlerdi. Nitekim Karmatîler, köpek beslerler, onları semizleştirir sonra da keser ve yerlerdi[6].

---

(3) Hârezmî, Mefâtihu'l-ulûm, s. 45.
(4) Ebu Yusuf, Kitâbu'l-Harâc, s. 62.
(5) Mez, el-Hadâratu'l-İslâmiyye, II, ,281-294.
(6) Nasır Husrev, Sefer Name, 22-28.

Başlıca tarım ürünlerinden buğday, Irak, Huzistan ve Mısır gibi sulak ülkelerde; darı, çoğunlukla Güney Arabistan, Kirman ve Nube gibi güney bölgelerde; pirinç, genellikle Huzistan, Mâzenderan, Mısır ve Anadolu'da; üzüm ise çoğunlukla Irak, Yemen, Mısır, Belh ve Suriye'de yetiştirilirdi[7].

Ülkede, Mes'ûdî'nin hicrî 300 yılından sonra Hindistan'dan getirildiğini söylediği narenciye ve turunçgiller de yetiştiriliyordu[8]. Bunlar, Hindistan'dan getirildikten sonra Ummân'da ekildi. Daha sonra Basra, Irak ve Suriye'ye götürüldü. Nihayet daha önceleri bilinmez ve tanınmazken, Tarsus gibi hudut şehirlerinde, Antakya'da, Suriye, Filistin ve Mısır sahillerinde ve daha nice yerlerde çok bulunan meyve haline geldi. Ne var ki, iklim şartları değiştiği için güzel kokusunu ve Hindistan'daki rengini kaybetti. Mısır, limon yetiştirmekle şöhret kazandı. Mısır toprağında yetişen limon cinslerinden "et-tüffâhî" adını taşıyan bir cins, fazla ekşi olmayıp hoş bir tadı olduğu için şekersiz yenirdi[9]. Öteyandan Mısır, geniş bir pazarı olan karpuz tarımıyla da meşhurdu. Orada, Abbasî halifesi, Me'mun zamanında Mısır valiliği yapmış olan Abdullah b. Tâhir'e nisbetle "el-Abdalâvî" adıyla anılan karpuz çeşidi meşhurdu. Abdullah, bu karpuz türünü Mısır'a Horasan'dan getirmişti. Suriye elmaları, güzellikte darbımesel olmuştu. Diğer taraftan, Irak, bilhassa Basra, Kirman ve Kuzey Afrika'da çok miktarda hurma yetiştirilir; kurutulur ve diğer ülkelere gönderilirdi. Suriye ve İfrîkıyye bölgeleri zeytin tarımıyla; Nablus ve Halep ise zeytinyağı istihsâliyle meşhurdu. İslâm ülkelerinin bir çoğunda, özellikle Afganistan'ın bir kısmıyla, Suriye, Mısır, Huzistan, Irak ve Endülüs'te şeker kamışı yetiştirilirdi. Hindistan'da karanfil, biber, sandal ağacı, dâresînî (nara benzer bir ağaç) ve ipek böceği elde etmek için dut ağaçları yetiştirilirdi. İsfehan'da ise, ayva, armut ve elma yetiştirilirdi[10]. Özellikle Fâtımîler devrinde Mısır ürünlerinin en başta gelenleri, buğday, arpa, nohut, kamış, kulkas (Mısır patatesi), patlıcan ve benzeri bitkilerdi.

(7) Câhız, Kitâbu't-tabassur bi't-ticâre, s. 39.
(8) Makrizî, Hıtât, I, 173.
(9) Miskeveyh, Tecâribu'l-ümem, II, 193.
(10) Cahız, Kitabu't-tabassur bi't-ticâre, s. 26-32.

Mağrib ve Sicilya müslümanları, baharat, pamuk, şeker kamışı ve dut gibi ancak sıcak memleketlerde yetişen bitkileri yetiştirmeye çalıştılar. Endülüs'ün bazı yerlerinde ve Sicilya'da pamuk, şeker kamışı ve dut üretiminde başarılı olurlarken baharat üretiminden netiçe alamadılar[11].

Endülüs, buğday, arpa, darı, portakal, armut, elma, incir, üzüm, nar, ovalarda çokça yetişen şeftali, Akdeniz vâdilerinde çok yetiştirilen muz tarımıyla meşhurdu. Ayrıca pirinç, şeker kamışı ve zeytin yetiştirmekle de ün saldı. Endülüslüler, elbise imalatında kullanmak için keten ve pamuk, ipek böceği yetiştirmek için de dut yetiştirmeye önem verdiler. Endülüs Emevîleri, Tâce, Vadiülkebir, Vadiülyanî nehirleri gibi büyük nehirlerden istifade ettiler; onların üzerine barajlar kurdular ve kanallar açtılar. Bu sulardan istifa ederek tarımda en üstün seviyeye eriştiler. Ziraat için Kurtuba Takvimi diye tanınmış olan bir ziraat takvimi icat ettiler. Bu takvim, çeşitli bitkilerin mevsimlerinde ekilmesi için bir rehber ve kılavuz haline geldi. Daha sonraları başka milletler bu takvimi onlardan almışlardır.

2. ENDÜSTRİ

Abbasîlerin ikinci döneminde sanayinin gelişmesinde, bütün servet kaynaklarından istifade etmeye önem vermiş olan halifeler, sultanlar ve komutanların büyük payı vardır. Bu devirde gelişen endüstri kollarından biri dokuma sanâyii idi. Meselâ Mısır, Feyyûm'da çok ekilen keten sanayiinde şöhret kazandı. Feyyum bölgesi, Tinnis Gölü çevresi bilhassa Dimyat, Şatta ve Dabikiyye kumaşlarının nisbet edildiği Dabık şehirleri, hicrî dördüncü asırda bu sanayi'nin en meşhur merkezlerindendi. Bunlardan yalnızca Tinnis, Irak'a yıllık değeri 20.000 ile 30.000 dînar arasında değişen mal ihrac ediyordu.

Dabık'ta kalın altın yaldızlı kumaşlar ve her birinin uzunluğu yüz zira'a varan altın işlemeli damgalar taşıyan sarıklar imal edilirdi. Bu altın işlemeli sarıkların değeri, ipliği ve ipeği hâriç, beşyüz dînara ulaşmıştı[12].

---

(11) Heyd, Histoire de Commerce, I. 50.

(12) Makrizî, Hıtât, I. 226: Nâsır Husrev, (Sefer Name. 139) Fatımî halifesi Müstan-

Fâris bölgesinde Kâzerun şehri, dokumacılıkta o kadar ün yaptı ki, buraya İranlıların Dimyat'ı adı verildi. Öte yandan pamuk sanayiinin, doğu İslâm ülkelerinde dokumacılıkta önemli bir yeri vardı. Hatta Se'âlîbî, "pamuk Horasan'a, keten Mısır'a aittir" demiştir. Pamuk ekim ve sanayii Hindistan yoluyla önce Horasan ve Fâris'e geçmiş, uzun zaman sonra da İslâm devletinin batı bölgelerine intikal etmiştir. Bu asırda Mâveraünnehir bölgesi, pamuk tarımı ve endüstrisinde meşhur olmuştur. Kâbil şehri de, Çin'e ihraç ettiği pamuk dokumacılığıyla ün yapmıştır. Hamdânîler, Mezopotamya'da pamuk üretimini yaygınlaştırdılar. Hicrî dördüncü asırda, Kuzey Afrika ve Endülüs'te de pamuk üretimi yayılmıştı. Merv ve Nişâbur pamuk endüstrisinin en önemli merkezlerindendi. Buralarda pamuk fiatları keten fiatlarından daha ucuz hale gelmişti. Hatta Sâmanoğulları hükümdarlarından I. İsmâil b. Ahmed (279-295/892-907) kumandanlarından her birine kıymetli bir armağan olarak ketenden yapılmış birer elbise vermişti[13].

Kahire, Fâtimîler zamanında önemli endüstri merkezleri arasındaydı. Nitekim, tıraz[14] san'atı büyük bir ilerleme kaydettiği gibi ipekli dokumacılık da parlak bir gelişme göstermişti. Fâtimî halifesi Mu'izz'in Kâ'be için yapılmasını emrettiği örtünün evsafından, Mısırlıların bu endüstri dallarındaki hüner ve maharetlerini açıkça anlamaktayız[15].

Muizz, her rütbedeki devlet görevlilerinin giyeceği elbiselerin dikildiği dikimevini (= Dârü'l-Kisve) kurdurmuş, ondan sonra gelen halifeler de kendilerine ve saray adamlarına bol miktarda kumaş dokuttur-

---

sır'ın katıldığı Vefâu'n-Nil töreninden bahsederken şöyle der: Halifenin elbisesi Dabık imâlatı ve değeri bin dînar idi. Halife'nin yanında yürüyerek onun gölgeliğini taşımakla görevli şahsın sarığı kıymetli taşlarla süslüydü, elbisesi de halifenin elbisesinin cinsindendi.

(13) Mez, el-Hadâratu'l-İslâmiyye, II, 300-301.

(14) Tıraz, Farsca asıllı bir kelime olup, süslemek, nakışlamak manasına gelir. Daha sonra özel nakışlı elbise için kullanılmıştır. Bu tip elbiseyi ancak hükümdarlar, valiler ve yüksek rütbeli devlet adamları giyerlerdi. Bu kelime, daha önce yazı için kullanılırken bilahere, üzerine ibarelerin nakşedildiği kumaş parçası veya kelimelerin yazıldığı nakışlı dokuma, yahut üzerine iplikle işleme yapılmış kumaş parçası ve ister taştan, ister mermerden veya cam ve çömlekten ya da ağaç oyma olsun enli şerit şeklindeki süsleme ve nakışlar için kullanılmıştır.

(15) İbn Müyesser, Târîhu Mısır, s. 44

dukları dokuma sanayiine önem vermişlerdir. Öte yandan, bu asırda bazı özel elbise çeşitleri meşhur olmuştur. Bu elbiselerden bazıları şunlardır: a) İpekten yapılmış olan Attabiye; Bağdat mahallelerinden biri olan el-Attâb'a nisbetle bu ismi almıştır. b) Husruvânî (veya Husrevânî): İpek türünden bir elbise olup İran krallarından Husrev-Şâh'a[16] nisbet edilir. c) Kalemûnî ise, üzerinde güneş ışınları kırıldığı zaman parlayan, yanar döner renkli bir kumaştı. Bu kumaş türü, Yunanlılardan öğrenilmiş ve Dimyat'ta özellikle Tinnis'te[17] gelişmiştir. d) Tüsterî: Bir ipek türü olup, Huzistan şehirlerinin en meşhuru olan Tüster'e nisbet edilirdi[18]. e) Kurkubî: Bu da bir kumaş türüdür. Önceleri Yunan ülkelerinde imal edilirdi. Daha sonra yapımı Mısır'a geçmiş, Dimyat ve Tinnis'te yapılmaya başlanmıştır. Bu kumaş bilhassa, güneş ışınları üzerine aksettiği zaman değişen parlak renkleriyle (yanar döner oluşuyla) meşhur olmuştur[19]. f) Nasafiyye: İpek ve pamuktan yapılmış elbiselerdir.

Makrîzî, Fâtimi halifesi Mu'izz'in, 363/973 yılında altın işlemeli Tüsterî ve Kurkûbî cinsi mavi ipekten bir harita yaptırmış olduğunu zikreder[20]. Bu haritanın üzerinde, dağları, denizleri, yolları ve şehirleriyle dünyanın bütün bölgeleri, altınla belirtilmişti. Ayrıca Mekke ve Medîne şehirleri ilk bakışta görülecek ve dikkati çekecek şekilde açıkca gösterilmişti[21]. Diğer taraftan Makrizî, halife Muntansır'ın çoğu altın işlemeli Hüsrevânî kumaştan 50.000 top[22] ve 2400 dinâra satılan kalemûnî bir yatak bıraktığını zikreder.[23]

Horasan bölgesinde Merv şehri, ibrişim yapımında meşhur olmuş, Ermenistan halkı da tanesinin fiatı 1-10 dinar arasında değişen ibrişim donbağı yapımında ileri bir seviyeye ulaşmıştı.

Fâris, Ermenistan ve Maverâünnehir bölgeleri yünlü mefruşat ve elbiseler yapımında şöhret kazandı. Özellikle İsfahan'da dokunan Fâ-

(16) Lene, Arabic-English Lexicon.
(17) Bkz. Yakut, Mu'cemu'l-buldân, Dimyat mad.
(18) Bu kelime, Şüster kelimesinden arapçalaştırılmıştır.
(19) Kurkub, bir kuş türüdür. Bu kuş, çamur ve bataklıklarda yaşar. Bkz. Yakut Mu'cemu'l-Büldân, Kurkub mad.
(20) Hıtat, I, 417
(21) Hasan İbrahim Hasan, Târihu'd-Devleti'l-Fâtimiyye, s. 522.
(22) Hıtat, I, 16.
(23) Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fâtimiyye, s. 584-585.

ris (İran) halıları eskiden beri ilk sırayı alıyordu... Hicrî dördüncü asırda da Ermenistan halıcılığı meşhur oldu. Bu halı dokuma sanayii oradan Anadolu'ya geçti ve İzmir halıları, Avrupa'da büyük bir itibar kazandı. Öte yandan, Gırnata bu sanayide şark şehirlerini geçecek kadar ilerlemişti[24]'

Câhız'ın verdiği bilgilerden anlıyoruz ki, en iyi yün elbiseler Mısır'da sonra da Huzistan'da dokunanlardı.

Sâbur, Kûfe ve Fâris'in güneyindeki Cûr şehri, menekşe, nilüfer, nergis, zambak ve narenc'den elde edilen güzel koku sanayiinde ün saldılar. Cûr şehri, özel olarak, Çin, Hindistan, Yemen, Mısır, Mağrib ve Endülüs'e ihraç edilen gül suyu imalatıyla da ün yaptı[25].

Kağıtçılık sanayii, Abbâsilerin ikinci döneminde büyük gelişme göstermiştir. Bu dönemin başlarına kadar, eski dönemlerden beri Mısır'ın meşhur olduğu papirüs (el-veraku'l-berdi) çok kullanılıyordu. Daha sonra dördüncü asırda onun yerini, Çin'den İslâm ülkelerine geçen kâğıt aldı. Semerkant, kâğıt sanayiinde meşhur oldu. Hatta Semerkant kâğıtlarının Mısır kâğıtlarını kullanımdan kaldırdığı söylenmiştir. Kâğıt sanayii, Dimeşk, Taberiye, Trablus'ta yaygınlaşmakla beraber Semerkant bu sanayideki şöhretini korudu. İbnu'l-Fakîh el-Hemedanî Fâris'in demircilik ve diğer san'atlardaki şöhretinden bahsederken şöyle der: "Şüphesiz ki Allah (C.C) bu kavme demiri yumuşatmış, onu emirlerine musahhar kılmış, onlar da ondan dilediklerini yapmışlardır. Onlar, kılıç, kalkan, zırh, bıçak, kilit ve zincir yapımında İslâm ümmetinin en hünerlileridirler. Farislilerin Cübbâ'da üretilen ve "Cübbaiye" denilen elbiseleri, Cûr şehrinde istihsal edilen gül suları, Siraf şehrinin meşhur mühür toprağı, Fesa'da dokunan kumaşları, Sabur şehri yağları ve Kazerun elbiseleri çok meşhurdur"[26].

Endülüs ise, muhtelif ocaklardan çeşitli madenler çıkarmakla temayüz etmişti. Özellikle Tâce nehri kıyısındaki ocaklardan altın, Kurtuba'nın bazı mıntıkalarından gümüş, Tuleytula dağlarından demir, Kurtuba'nın batısından kurşun, Tuleytula ve Endülüs'ün kuzeyinden bakır

(24) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 95.

(25) İbn Havkal, el-Mesâlik ve'l-memâlik, s. 313.

(26) Cahız, Kitabu't-Tabassur bı't-ticare, ek, s. 41, ayrıca bkz. "Diğer ülkelerden getirilen değerli silahlar, eşya, câriyeler ve taşlar bölümü" s. 25-34.

çıkarılıyordu. Makkari, Endülüs'te çok sayıda beyaz, kırmızıya çalan siyah kırmızı ve kırmızı-beyaz karışımı alacalı mermer atelyesi bulunduğunu söyler, onları överek tavsif eder ve yerlerini bildirir. Kurtuba şehri ise, dericiliğin önemli bir merkeziydi. Diğer taraftan Endülüs, gemicilik, kalkan, mızrak, eyer, gem ve zırh gibi harp araçları yapımında da meşhurdu. Bunların yanında Endülüs, zeytin yağı ve üzüm şırası yapımında ileri seviyeye ulaşmıştı. Bölge halkı, çeşitli bitkilerden ilaç yapmada da ileri derecede maharet kazanmıştı. Daha sonraları Avrupalılar, onların yaptığı bu ilaçları onlardan almışlardır[27].

(27) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 95, 96.

3. TİCARET

A. Ticaret Yolları:

Bu kitabın ikinci cildinde, Abbasîlerin birinci dönemi halifelerinin ziraat ve endüstri yanında, ticaret yollarının geliştirilmesi için de gayret gösterdiklerini anlatmıştık. Bu cümleden olmak üzere halifeler, kervanların gelip geçtiği yollarda kuyular açtırmış, kervansaraylar yaptırmış, sınırlarda fenerler diktirmiş ve sahilleri deniz korsanlarının saldırılarından korumak için donanmalar inşa etmişlerdi. Bu tedbirler, iç ve dış ticaretin gelişmesinde çok etkili oldu. Böylece müslümanların ticaret kafileleri, ülkeler arasında dolaşmaya başladı ve gemileri denizlerarası ticarete koyuldu. Abbasîlerin ikinci döneminde müslümanlar, dünya ticaretinde ilk sırayı aldılar. O devirde İskenderiye ve Bağdad, dünya eşya fiyatlarının ayarlanmasında ölçü kabul edilirdi. Doğu ile batı arasındaki ticaret yollarının en önemlileri şunlardı:

1— Mısır üzerinden Batı-Doğu ulaşımını sağlayan yol: Bu yolu, çoğunlukla Irak ve İran'daki müslüman tüccarların en büyük rakipleri olan yahûdî tüccarlar kullanıyordu. Onların İsfahan şehrinde el-Yahûdiyye diye anılan bir mahalleleri vardı. Ayrıca Huzistan'daki Tüster şehrinin tüccarlarının büyük bir çoğunluğu da, Basra Körfezinden çıkarılan inci ticaretini kontrollerinde bulunduran yahûdîlerdendi[28]. Bu tüccarlar, Fransa'daki Provence eyaletinden geliyorlardı. Müslümanlar onlara, o zaman "deniz tüccarları" yahut da Rhone nehrine nisbetle, "Razâniye, Yahûdileri" diyorlardı. Bu yahûdi tüccarlar, Arapça, Farsça, Rumca, Fransızca ve Sicilya dilini konuşuyorlar, Batıdan köleler, ipek kumaşlar, hayvan derileri, kürkler, samur kürkler ve kılıçlar getiriyorlardı. Onlar ticarî seyahatlerine, Arapların "France" adını verdikleri Provence'dan başlıyorladı. Gemileri, o devirde en önemli ticaret limanla-

---

(28) Miskeveyh, Tecaribu'l-Ümem, I, 356; Mez, el-Hadâratu'l-İslâmiyye, II, 323.

rından sayılan Ferama limanına demirler, daha sonra bu ticaret mallarını develerle Kulzum'e-bugünkü Süveyş-[29] götürürlerdi veya dünya ticaretinin kavşak noktası olan İskenderiye limanına giderler, mallarını Nil yoluyla Fustat yahut Kahire'ye naklederlerdi. Heyd şöyle der: "Bağdat'ın şöhreti, uzun bir süre İsenderiye'yi gölgelemişti. Ancak, bu şehir Tulunoğulları devrinden itibaren yeniden parlak birdöneme girdi."[30] Yukarıda bahsedilen ticaret malları, kervanlarla kara yoluyla Fustat'tan Kulzüm'e taşınır, oradan da gemilerle Kızıldeniz boyunca Cidde gibi önemli limanlara uğrayarak Hindistan ve Çin'e taşınırdı. Tüccarlar, dönüşlerinde misk, ud ağacı ve kafur gibi doğu ticaret malları getiriyorlardı. Kulzüm'e vardıklarında Ferama veya İskenderiye'ye yönelirler, bu limanlardan Provence'a giderlerdi. Bazıları da İstanbul'a giderlerdi.[31]

2— Antakya üzerinden, Avrupa-Doğu yolu: Razâni'ye yahûdîleri Provence'dan hareket edip deniz yoluyla Antakya'ya varıyorlar oradan da ticaret eşyalarını kara yolundan hayvanlar üzerinda Fırat nehrine götürüyorlardı. Oradan bu nehir ve kolları yoluyla Bağdat'a ulaşıyorlar, sonra Dicle üzerinden Übülle'ye[32], oradan da Umman, Hindistan ve Çin'e ulaşıyorlardı.

3— Hazar Denizi üzerinden, Kuzey Rusya'dan doğuya giden yol: Bu yol Merv'e, sonra Belh'e ve Mâverâunnehr'deki Buhârâ ve Semerkant'a oradan da Çin'e ulaşıyordu. Bu yolu kullanan Rus tüccarlar olup tavşan ve tilki derileri, çeşitli kılıçlar, mum ve bal taşıyorlardı. Müslümanlar bu tüccarlara iyi muamele ediyorlar ve onlardan —hıristiyan olmaları hasebiyle— cizye alıyorlardı[33].

Volga havzasında yaşayan halkın, hicrî IV. asırda İslâm'a girmesi ve Maverâunnehir ve Horasan'da emniyet ve asayişi temin için çalışan Samanîlerin gayretleri, bu yola ticarî önem kazandıran birer etken olmuştur. Sağlanan bu emniyet sayesinde, ticaret kervanları güven ve huzur içinde yollarına devam ediyorlardı. Bunların, Samanoğullarından

(29) İbn Hurdazbih el-Mesâlik ve'l-Memâlik, s. 154.
(30) Heyd, Histoire de Commerce, I, 41.
(31) İbn Hurdazbih, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, s. 154.
(32) Basra Körfezi'nde, Dicle kenarında bir şehir. Bkz. Yakut, Mu'cemu'l-Büldan.
(33) İbn Hurdazbih, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, s. 145.

Nasr b. Ahmed'in oğlunun Çin kralının kızıyla evlenmesi ve bunun neticesinde Çin ile Samanoğulları Devleti arasındaki ticaretin gelişmesi de ilave edilmelidir[34].

Gazneli Mahmud'un Hindistan fetihlerini ve bu fetihlerin ticaretin gelişmesi hususundaki tesirini de unutmamamız gerekir. Kuzey Avrupa'da bulunan İslâm paralarının çoğu, hicrî dördüncü asra aittir ve Samânî parasıdır. Hiç şüphe yok ki, Rusya şehirleri, o zamandan itibaren Kuzey Avrupa ile Doğu ülkeleri arasında önemli bir yol hâline gelmişti.

4— Avrupa-Doğu Karayolu: Bu yol, Endülüs'ten başlıyor, Cebeli Tarık Boğazı üzerinden Tanca'ya bağlanıyor, bütün Kuzey Afrika'yı geçerek Mısır'a ulaşıyordu. Sonra Remle ve Dimeşk şehirlerine uğramak üzere Suriye bölgesine yöneliyor, oradan Kûfe, Bağdat ve Basra'ya uğrayarak Irak'a gidiyordu. Daha sonra Ahvâz'dan geçerek Fâris'e oradan da Kirman, Hindistan ve Çin'e ulaşıyordu[35].

Bu ticaret yollarının ve ticarî gelişmenin, Çin ve Kore'ye kadar uzanan ülkelerde, İslâm kolonilerinin yayılmasında büyük payı olmuştur. Nitekim Hazar bölgelerinde, Çin, Kore ve diğer yerlerde İslâmî idare dışında bir yönetime boyun eğmeyen büyük İslâm kolonileri görüyoruz.[36]

Seyahatlerini hicrî üç ve dördüncü (miladî dokuz ve onuncu) asırda gerçekleştirmiş olan Arap seyyahları, bazı Hind krallarından çok büyük sevgi ve himâye gördüklerini, Malabar prenslerinden bir cemaatin İslâm'ı kabul ettiği ve bu ülkede Arapların mescid yapmalarına izin verdiklerini zikrederler. Müslüman Araplar, Hindistan'ın sahil kesimlerinde ve bazı şehirlerinde koloniler kurarlarken, orduları da hicrî ikinci (miladî sekizinci) asrın başlarından itibâren Fâris sınırını geçmiş ve Sind şehirlerini istilâ etmiş bulunuyordu. Bunun neticesi olarak, Multan ve Deybul'de ticarî hayat canlanıp gelişmiştir. Faris ve Arabistan gemileri, Hind ve Çin'e gidişlerinde bu memleketlere çıkıyor, dönüşlerinde de buraların hasılâtını yükleyerek dönüyorlardı[37].

---

(34) Çin manasına gelen "es-Sîn" kelimesi için Bkz: Yâkut, Mu'cemu'l-büldân.
(35) İbn Hurdazbih, el-Mesâlik ve'l-memâlik, s. 154.
(36) Mez, el-Hadâratu'l-İslâmiyye, II, 315-316.
(37) Heyd, I, 32, 33, Arnold, The Preaching of İslâm 363 vd.

B. Önemli Ticaret Merkezleri

Arapların, Suriye, Mısır, Kuzeybatı Afrika, daha sonra da Endülüs ve Sicilya'yı elegeçirmeleri, ticarî hayatın gelişmesini çok etkilemiştir. Bu sebeple Araplar, Doğu ile Batı arasında ticaret mallarının nakledilmesinde aracı olmuşlar; Akdeniz üzerindeki bazı sahil şehirleri de özellikle ticarî sahada ehemmiyet kazanmıştır. Meselâ; Halife Mu'tasım'ın tahkim ettiği Antakya'nın, Suriye ticaret yolları kavşak noktalarının en önemlilerinden biri haline geldiğini görüyoruz[38]. Bu şehir, âdeta doğu ile batı arasında köprü vazifesi görüyordu. Ferama ve İskenderiye de doğu ile batı arasında önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti. Avrupa'dan gelen ticaret malları, Kızıldeniz'e; doğudan gelen ticaret malları da Avrupa'ya bu iki şehir üzerinden nakledilyordu. İskenderiye'den kalkan gemiler, ilk önce, hicrî dördüncü asırda doğu ve batı malları için zengin bir pazar olan Berka limanına yanaşıyordu. Trablus'tan itibaren Atlas Okyanusuna kadar uzanan bölgede önemli ticarî limanlar dizisini görüyoruz. Fatimî Halifesi Mehdî'nin kurdurduğu Mehdiyye şehri, Kayravan şehrine yakın olduğundan, bu limanların en ma'mur ve en gelişmiş olanıydı. Zira Mısır ve Suriye'den Asya ticaret mallarını yükleyen gemiler, bu malları satmak içni Mehdiyye limanına geliyorlardı. Bu ülkelerden yük alan gemiler Endülüs ile Şark Ülkeleri arasındaki ticarî münasebetleri de sağlıyorlardı.

Eyle, Kulzüm ve Cidde, Kızıldeniz üzerindeki önemli ticaret limanlarındandı. Şüphe yok ki, Eyle ile Kulzüm, Kızıldeniz'in kuzeyinde Asya'ya açılan başlıca iki kapı durumundaydı. Ticaret malları, doğudan batıya ve batıdan doğuya ancak bu iki kapıdan nakledilyordu. Cidde'nin önemi ise Eyle-Kulzüm veya Ayzâb yoluyla gelen hacıların iskelesi olmasına bağlıydı. Aden de Kızıldeniz'in güneyden girişine yakın bulunduğu için ticaretle meşhur olmuştu. Doğu ve batının ürünleri ile yüklü gemiler, orada demirler ve ticaret yaparlardı. Basra da önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Zira burası "Bağdat'ın büyük kapısı ve çeşitli muhtelif ticaret mallarını getiren Dicle nehrinin girişi, Çin çöllerinden Büyük Sahra çölüne kadar doğu ve batı ticaret adamlarının istasyonu

(38) Heyd, I, 43, vd.

sayılıyordu."[39] Bağdat, İslâm dünyasında ticaretin merkezi durumuna gelmişti. Hatta —gördüğümüz gibi— Bağdat ile İskenderiye ticarî liderlikte birbiriyle rekabet ediyorlar ve o dönemde dünya piyasası eşya fiyatlarını tesbit ediyorlardı. Bağdat'ın, İslâm Dünyasının başşehri olması ve birçok ticaret yollarının birleştiği noktada bulunması sebebiyle ticarî önemi gittikçe arttı. Dimeşk'in önemli ticaret merkezlerinden biri sayılması hususundaki şöhreti ise hacı kafilelerinin başlıca yolu üzerinde bulunmasından kaynaklanır. Nitekim hacılar, hac ibadetini edâ etmek için Mekke'ye gidişlerinde ve hacdan sonra dönüşlerinde orada toplanırlardı. Bu durum, çeşitli ticaret mallarının Dimeşk pazarlarına akmasına sebep oluyordu[40]. Hacıların pek çoğu Mekke'de hac ibâdetini edâ ettikten sonra Beytü'l-Makdis'i ziyâret ederler ve orada Hıristiyanlarla karşılaşırlardı. Böylece bu şehir, doğu ve batı arasındaki ticaret için zengin bir pazar halini aldı.

Müslümanlar, önemli ticaret merkezi olan şehirlerde belli zamanlarda ticarî panayırlar kurmayı âdet edinmişlerdi. Panayırlarıyla ün yapan şehirlerden biri İsfahan'dır. Nasır Husrev, bize ondan şöyle bahseder: "Kuyumcular çarşısında ikiyüz kuyumcu vardı. Onlar, Sarraflar Çarşısı diye bilinen çarşıda otururlardı[41]." Diğer bir ünlü şehir de Basra'ydı. Basra hakkında İbnu'l-Fakîh şöyle der: "Ticaretten en iyi faydalananlar Basralı ve Himyerlilerdir. Bir kimse İslâm ülkelerinin en doğusundaki Fergâna'ya ve en batısındaki Sûs'a gitse orda muhakkak bir Basralı veya Himyerli tacir görürdü."[42].

Ticaret, panayırların kurulmasına dayanıyordu. Her grup tacir, bu panayırlarda bir bölüm açar, öğleden sonraya kadar burada beklerler, akşam olmadan evlerine dönmezlerdi. Şehir pazarları ise, haftanın belli günlerinde kurulurdu. Mısır, Suriye ve Filistin'de dükkanlar, caddelerin iki yakası boyunca uzanırdı. Şehre dışardan gelen tüccarlara tahsis edilen hanlar büyük çarşılara benzerdi. Bu tüccarlar, hanların alt katlarına ticaret eşyalarını koyarlar, üst katlarında da yatarlardı. Odalarını Rum kilitleriyle kilitlerlerdi. Bu çarşı veya depolara "el-Fenadık yahut el-Kayasır"[43] denirdi. Bu arada, Basra'daki, her çeşit meyvenin geti-

(39) Heyd, a.g.e.; s. 49
(40) Heyd, a.g.e., I, 42.
(41) Sefer-Name, s. 253.
(42) İbnu'l-Fakîh, Kitabu'l-Buldân, s. 51.
(43) Yunanca Paodokeion sözcüğünden geçmiştir.

rildiği "Dâru'l-bıttîh" adını taşıyan depo gib bir takım hanlar veya büyük depolar vardı[44]. Doğu memleketlerinde hanlar aynı yerde sıralar halinde yapılırdı.

Şimdi de batıdaki İslâm pazarlarından misâl verelim: Bu hususta Fas şehrinde Karaviyyin Camiinin etrafını saran çarşılarını zikredebiliriz. Çarşılardan biri "Suku'l-udû'l" adını taşırdı. Dükkanların bir kısmı, caminin avlusuna bitişik, diğer bir kısmı da bu çarşının karşısında bulunuyordu. Camiin yanında birçok kitapçı dükkanı vardı. Batısında ayakkabı dükkanları, doğusunda bakırcılar çarşısı vardı. Camiin batı tarafındaki cümle kapısının karşısında meyveciler çarşısı bulunuyordu. Onu takiben mumcular çarşısı, çiçekçiler çarşısı ve sütçüler çarşısı vardı. Kuzeye doğru, sırayla, urgan ve halat satan ipçiler çarşısı yer alıyordu. Bu çarşıyı takiben nakipler çarşısı, muhtesib ve yardımcılarının dairesi, sebzeciler, meyveciler, balıkçılar, kebapçılar ve börekçiler yer alırdı. Batıdaki şehirlerden Fas ve diğerleri, zeytin yağı,. tereyağı, zeytin ve limonun satıldığı yağ pazarlarıyla, tavuk, sabun, un, tulumbalar, eyerler, oklar, ipek dokumalar, süs eşyaları, yün örtüler, elbiseler ve başka şeylerin satıldığı çarşılarla süslenirdi ki, bugün de hâlâ öyledir[45].

Bu çarşılarda, altın para olan dinar ile gümüş para olan dirhem kullanılırdı. Dinar İslâm Devleti'nin batı bölgelerinde, özellikle, Arapların istilasından önce Bizans Devleti'ne tâbi olan yerlerde yaygındı. Dirhem ise Irak ve Faris'de yaygındı. Ancak çok geçmeden hicrî dördüncü asırda Irak şehirlerinde de dinar yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Bununla birlikte, diğer Doğu-İslam ülkeleri dirhemle muameleye devam ettiler. Bu dönemde 1 dinar, 14 dirheme eşitti. Ancak dinar, zaman zaman ve ülkeden ülkeye değişiyordu. Meselâ, bazan 10 dirheme, bazan 13 dirheme ve bazan da 15 dirheme eşit oluyordu. Alış verişte kullanılan tedavül vasıtalarından biri de "Sakk" idi ki zamanımızdaki çek'e çok benziyordu. Takas-tırampa usulû de yaygındı. İslam faizli muameleyi kesinlikle yasaklamıştı. Ancak Yahudî ve Hristiyanlar zaman zaman faizli muamele yaparlardı[46].

(44) Mez, el-Hadaratu'l-İslâmiyye, II, 327.
(45) Leon l'Africain, Description de l'Afrique, I, s. 193-199.
(46) Mez, age., II, 316-321 328-330.

DOKUZUNCU BÖLÜM

KÜLTÜR

1. KÜLTÜR MERKEZLERİ:

Bu asırlarda, bilhassa Yunanca, Farsça ve Hindçe'den olmak üzere, yabancı dillerden Arapçaya tercümeler yapıldı. Diğer taraftan araştırma ve te'lif hususunda bizzat müslümanların melekeleri çok gelişti. Halife, sultan ve valiler, ilim adamları ve edebiyatçıları desteklediler. Umran ve medeniyet gelişti ve müslümanların doğu ve batıya yaptıkları seyahatlerle İslâmî düşüncenin ufku genişledi. Bütün bunlar sayesinde, İslâm kültürü, insanı hayrete düşürecek bir şekilde yayıldı. Şüphe yok ki, Abbasî hilâfetinden ayrılıp bağımsızlığını kazanan bir çok devletin kurulması neticesinde fikrî hareket canlanmış, kültür revaç bulmuş ve bu devletlerin sarayları alimler, şairler, edipler ve diğer ileri gelen kimselerle dolup taşmıştı. Nitekim bu hızlı ve verimli kalkınma hamlesinin akislerini, doğuda Samanîler, Gazneliler, Büveyhîler ve Hamdanîler'in, Mısır'da Tulunoğulları, İhşidoğulları ve Fatimîler'in, Endülüs'te Emevîler'in saraylarında açık bir şekilde görüyoruz. İlim ve kültürü, siyasî ve dinî maksatlarına ulaşmak için bir araç edinmiş olan birçok fırkaların ortaya çıkışı da bunlara ilave edilmelidir. Bunun en güzel misâli Mu'tezile ve İsmâiliye da'ilerinden âlim, mutasavvıf ve diğer kimselerin bıraktığı eserlerde gördüklerimizdir. Abbasî halifeliğinin zayıflayıp gücünü kaybetmesine ve İslâm dünyasının genelde bir çözülme ve dağılma içinde olmasına rağmen, bir yandan bu fırkalar arasında, öte yandan bu fırkalarla sünnî alimler arasında meydana gelmiş olan ilmî mücadele ve münakaşalar, bu devrin, özellikle hicrî dördüncü asrın belirgin vasfı haline gelen ilmî kalkınma hamlesinde son derece etkili olmuştur. İslâm dünyasının parçalanmasına karşılık, bu devletlerin kurulması, servetin

artmasına, medeniyetin gelişmesine ve bunun neticesinde de söz konusu devletlerin yükselmesine yardımcı olmuştur.

İbn Haldun, "İlimler ancak büyük bir umrânın ve yüksek bir medeniyetin bulunduğu yerde gelişir." başlığıyla verdiği fasılda şöyle der: "Muhakkak ki, ilmi öğretmek, san'atlar cümlesindendir... San'atlar ise ancak şehirlerde gelişir. San'atların gelişmesi, şehirlerdeki umranın azlığı ve çokluğu, medeniyet ve refahın yüksekliği nisbetinde olur. Çünkü san'atların gelişmesi geçim derdinin üstünde bir meseledir. Ma'mur beldeler halkı, geçim temininden arta kalan zamanlarını geçim derdinin ötesindeki insan ihtiyaçlarının elde edilmesine harcarlar ki, bu ihtiyaçlar da ilimler ve san'atlardır: Köy ve medenîleşmemiş şehir halkından fıtraten ilme kaabiliyetli olanlar, başlı başına bir san'at olan öğretimi oralarda bulamazlar. Çünkü yukarıda söylediğimiz gibi, bedevî halk san'atlardan yoksundur. Bu sebeple, o kimselerin ilim tahsil etmek için tüm san'atların gelişmiş olduğu şehirlere göç etmeleri gereklidir. Bağdat, Kurtuba, Kayravan, Basra ve Kûfe hakkında tesbit ettiklerimizi ibretle düşününüz. İslâm'ın ilk dönemlerinde oralarda umran çoğalıp, medeniyet gelişince oralarda ilim denizleri nasıl dolup taşmıştı? Bu dönemin ilim adamları öğretim usul ve terimlerini vaz'etmişler her türlü ilim dalında söz sahibi olmuşlar, zor meseleleri halletmişler, bütün sanatları incelemişler ve bu alanlarda önceki ilim adamlarını geçmişler, sonrakilerine de üstünlük sağlamışlardı. Fakat bu şehirlerde umran azalıp da şehir sakinleri dağılınca, bu geniş yaygı, üzerinde bulunanlarla birlikte dürüldü; oralarda ilim ve öğretim yok oldu ve diğer İslâm şehirlerine intikal etti."(1)

Bu asırda ilim adamlarını toplamış olan çeşitli kültür merkezleri vardı. Bunların bazıları şunlardır:

1— İsfahan veya Ebu'l-Feth b. Âmid'den sonra Müeyyidüddevle b. Rüknüddevle'nin veziri olan Sahib İsmail b. Abbâd'ın oturduğu Rey şehri: Buradaki Büveyhî sarayı âlimlerin ve edebiyatçıların toplandığı önemli bir merkez durumundaydı.

2— Buhara'daki Samanî sarayı: Se'âlibî, Buhara'yı şöyle tanıtır: "Samanoğulları Devleti zamanında Buhara, şan ve şeref yurdu, salta-

(1) Mukaddime, s. 379-380.

natın merkezi, zamanın en büyük âlimlerinin toplandığı, dünyanın en büyük ediplerinin doğduğu, zamanın faziletli kişilerinin birarayı geldiği yer idi. Ebu Ca'fer Muhammed b. Mûsa Mûsevi, bana şunları söyledi: Babam Ebu'l-Hasan, emir es-Said (II. Nasr b. Ahmed, 301-330/913-943) zamanında Buhara'da bir ziyafet verdi. Bu ziyafette Ebu'l-Hasan el-Lahhâm, Ebu Muhammed b. Matrân, Ebu Ca'fer b. Abbâs b. Hasan, Ebu Muhammed b. Ebi's-Siyab, Ebu'n-Nasr Hersemî, Ebu Nasr Zarifî, Reca b. Velîd İsfahanî, Ali b. Hârun Şeybanî, Ebu İshak Harisî, Ebu'l-Kâsım Diyneverî, Ebu Ali ez-Zevzenî ve onların mertebesinde olan diğer şahıslar gibi Buhara'nın ilim ve kültür ehli ender şahsiyetleri bir araya getirdi.

Sohbet meclisi kurulunca, karşılıklı olarak edebî müzakerelere, birbirlerine sohbet çiçekleri sunmaya, edebiyat dağarcıklarını açarak misk kokuları yaymaya, inciler döktürmeye ve büyüleyici konuşmalar yapmaya başladılar. Bunun üzerine babam bana: Oğlum, işte bugün unutulmayacak büyük bir gündür. Sen bu günü yüksek şahsiyetlerin ve zamanın nadidelerinin toplantısı için tarih düş. Bundan sonra ömrün boyunca mutlu günlerinde an. Zira, ben senin, senelerce bunların benzerlerini toplu halde göreceğini sanmıyorum, dedi. Ve durum babamın dediği gibi oldu; bir daha böyle bir toplantıyı görmedim."(2)

İbn Hallikân'ın dediği gibi, Nûh b. Nasr es-Samanî'nin kütüphanesi emsalsizdi. Orada her ilme ait, halkın elinde bulunan meşhur kitaplar bulunduğu gibi, başka kütüphanelerde bulunmayan ve tanınması şöyle dursun işitilmemiş nadir kitaplar vardı."(3)

3— Hazar Denizi yakınındaki Taberistan şehrinde Şemsu'l-Meâlî Kâbûs b. Veşmgir'in sarayı: Se'âlibî (C. IV, s. 57-57), Şemsu'l-Meali'yi şöyle tanıtır: "O hükümdarların sonuncusu, zamanın yüz akı, adalet ve iyilik kaynağı, Allah'ın kendisinde saltanatla geniş ilmi, derin anlayışla güçlü otoriteyi bir arada topladığı şahıstır. Binaenaleyh, onun vasıfları sözlerle anlatılmaz; örf ve adete sığmaz. Onun hayatını, ahlâkını ve onu çağının hükümdarlarından ayıran hususiyet ve kabiliyetlerini anlatmak için bir kitap yazmamın vakti geldi. İşte ben (şimdi) bu kitabı

(2) Yetîmetu'd-dehr, IV, 95.
(3) Vefeyâtu'l-a'yan, I, 152-153.

onun iyilik ve güzelliklerinin en küçüğü olan belağatının meyvelerinden bir parıltı ile taçlandırıyor ve ona nisbet edilip darbımesel olarak söylenen vecizelerden bir parça ile son vermek üzere fevkâlade nesrinden bölümler yazıyorum."[4]

Taberistan emiri olan Şemsu'l-Mealî Kâbus b. Veşmgir, eski ve soylu Kârin ailesindendi. Kârin ailesi, İran Sasanilerinin yedi soylu ailesinden biridir. Arap tarihçileri, bu ailenin fertlerine "ehlu'l-büyûtat" derler. Birûnî'nin zikrettiğine göre, nesebi Sasanî hükümdarlarından biri olan Enûşirevan'ın babası Kubat'a ulaşır[5]. İbn İsfendiyar, "Tarihu Taberistan" adlı kitabında şöyle der, "Onun büyüklüğünü ve ahlâkını anlamak isteyen kimseler, Ebu Mansur Seâlibî[6] ve Utbî[7]nin onun hakkında söylediklerini okusunlar. Yezdâdî, onun sözlerini, "Karâinu Şemsi'l-Meâli ve Kelamu'l-belağa" adını verdiği bir kitapta toplamıştır ki, bu kitaptaki sözler Kâbûs'un lügât ve belagattaki derecesini, cesaret ve maharetini, lûgat, astronomi (ilmu'l-felek) ve astroloji (ilmu'n-nucûm) hakkındaki bilgisini gösterir. Hatta Kâbûs, usturlab hakkında Ebû İshâk es-Sâbi'nin de övdüğü bir risâle yazmıştır. Sahib b. Abbâd'la mektuplaştığı gibi, sultan Mahmud Gaznevî'nin hayatını yazan tarihçi Ebu Nasr Utbî ile de yazışmıştır[8].

4— Hive'de Harezm sarayı: Bilhassa ülkesi Gazneli Mahmud'un eline geçmiş olan Harezm-Şah II. Me'mun b. Me'mun'un sarayı.

5— Gazne'de Gazne'li Sultan Mahmud'un sarayı: Bu saray, büyük bir şöhret kazanmış ve pek çok ilmî eser Gazne'ye nakledilmiştir. Devlet ricaline karşı kötü davranmasına rağmen, Mahmut, edebiyata çok meraklı olan sultanlardandı. İleri gelen devlet adamlarından Hüseyin b. Ali b. Mikail ile Harezmşah Me'mun b. Me'mun'a bir mektup göndermişti. Ona şöyle diyordu: "Harezmşahının sarayında falan ve falan kimseler gibi her biri kendi sahasında mütehassıs pekçok ilim adamının var olduğunu öğrenmiş bulunuyorum. Benim huzuruma çıkma

(4) Yetimetu'd-dehr, IV, 56-578.
(5) el-Asaru'l-bakiye, 39.
(6) Yedimetu'd-dehr, IV, 56-57.
(7) Tarihu'l-yemînî, II, 14-17, 172-178.
(8) Tarihu'l-yemînî, II, 17-36.

şerefini kazanmaları ve bizim onların ilim ve tecrübelerinden faydalanabilmemiz için onları benim sarayıma göndermelisin. Harezm emirinden bu iyiliği bize yapmasını rica ediyorum!" Mektup görünüşte dostça ise de, emir mahiyetinde yazılmış, aynı zamanda tehdit ihtivâ etmektedir. Bu durum karşısında II. Me'mun, âlimlere haber göndererek huzuruna çağırmış ve onlara Gazneli Sultan'ın emirlerini şu sözlerle nakletmekten başka çare bulamamıştı: "Sultan kuvvetlidir; Hindistan ve Horasan'dan Irak'a kadar olan yerlerin askerlerinden müteşekkil bir orduya sahiptir. Ben onun herhangi bir isteğini, reddedemem veya onun emrine karşı koyamam. Bu hususta siz ne dersiniz?" Bu haberi alan âlimlerden üçü, Gazne'ye gitmeyi kabul etti. Ancak İbn Sinâ ile bir hıristiyân ilim adamı, Mahmud'un bu isteğine razı olmadılar. II. Me'mun'un bilgisi altında ve onun yardımıyla kaçmaya çalıştılar. Hıristiyân âlim, şiddetli bir fırtına sonucu çölde kumlar altında kalıp helâk oldu. İbn Sinâ ise, bir çok güçlüklerle karşılaştıktan sonra Ebîverd'e ulaştı. Daha sonra yolculuğa devam edip Tus ve Nişapur'u geçerek Cürcan'a vardı ve Şemsu'l-Meâli Kâbûs b. Veşmgîr'in sarayına intisab etti[9].

Ancak 388-408/997-1017 yılları arasında geçen yirmi yıl içinde, 389/999'de Samanoğulları Devleti yıkıldı. Sahib b. Abbâd hicri 398 yılında öldü; 403/1012'de de Şemsu'l-Meâlî, ülkenin ileri gelenlerinden müteşekkil isyancılar eliyle öldürüldü. Ayrıca Harezmşah II. Me'mun da ihtilalciler tarafından öldürüldü ve ülkesi 408/1017 yılında Gazneli Mahmud tarafından alındı. Gazneli Mahmud, böylece rakiplerinin ülkelerindeki âlim ve edebiyatçıları ülkesinde toplamış oluyordu.

6— Musul'da ve özellikle Halep'te Hamdânî sarayı: Seyfüddevle'nin meclisi, "İlim heyetlerinin yöneldiği, edebiyatçıların toplandığı ve şairlerin şiir inşad ettikleri yerdi. Onun sarayında toplanan büyük şair ve üstün seviyeli ilim adamları, söylendiğine göre halifeler hariç, hiçbir hükümdarın sarayında toplanmamıştır. Bizzat kendisi de iyi bir şairdi ve güzel şiiri sever ve kendisini öven şiirlerden çok zevk alırdı. İbnu'r-Rûmî onun zamanına yetişmiş olsaydı elbette aşağıdaki beytini, bu şekilde söylemek ihtiyacını duymayacaktı.

(9) Browne, II, 96-97.

"Meddahları tarafından, zırha bürünmüş cengâverlerin mızraklarının uçlarını titretip coşturduğu gibi, coşturulanlar gitti."[10]

7— Mısır'da Tulunoğulları, daha sonra da İhşidoğulları ve Fatımî sarayı: Tulunoğulları devrinde Mısır'da çok sayıda âlim, muhaddis, mutasavıf, edib, şair ve tarihçi yetişti. Bunlardan misâl olarak; Kadı Bekkâr b. Kuteybe, Mutasavvıf Zunnûn el-Mısrî, İmâm Şâfiî'nin talebesi Rebî b. Süleymân ve 257/866 da vefat eden müslüman Mısır'ın ilk tarihçisi İbn Abdi'l-Hakem'i zikredebiliriz. Tulunouğulları zamanında Mısır'da edebiyat, büyük bir ilerleme göstermişti. Nitekim Makrizî, "Husnu's-sîre fi'ttihazi'l-hısn bi'l-Cezîre" adlı kitabın yazarı Ebu Amr, en-Nablûsî'nin eserinde Tulunoğulları zamanı şairlerinin isim listesini ihtivâ eden oniki formadan az olmayan bir kitap gördüğünü açıkladığını söyler[11]. Şairlerin isimleri 12 forma tutarsa, ya sayıları ne kadar olur? Şiirlerinin miktarı ve onlara karşılık mükâfat olarak verilen para hangi rakamlara ulaşır?[12].

292/904 senesinde Tulunoğulları devletinin yıkılması neticesinde, Katâî şehrinin tahrib edilmesinden sonra Fustat tekrar eski parlaklığına ve güzelliğine kavuşmuştur. İhşidîler devrinde orada pek çok fakih, edib, tarihçi ve şair yetişmiştir. Amr b. Âs ve İbn Tulun Camileri, Tulunoğulları ve İhşidîler zamanında şehrin en önemli kültür merkezleriydi. Fatimîler zamanında Kahire, Fustat ve Kataî şehirlerini geçti, Amr, İbn Tulun, Ezher ve Hakim Camileri önemli kültür merkezleri haline geldi. Önceleri sadece Fatimi propagandasını icra etmeye tahsis edilmiş olan Ezher medresesi, bilhassa Yakûb b. Killis'in 378/987 yılında bütün ilimlerin ve edebiyatın tedris edildiği bir üniversite haline getirmesinden sonra en önemli kültür merkezi olmuştur.

Bunun yanında Fatimîler, saraylarını özellikle Şiî kültürünü yaymak için merkez edindiler; sarayda yüzbinlerce eser ihtivâ eden kütüphaneler kurdurdular. Makrizî, Fatımî sarayında kırk kütüphane olduğunu, onlardan birinin eski ilimlere dair (el-ulumu'l-kadime) 180.00 cilt kitap ihtivâ ettiğini rivayet etmiştir[13].

---

(10) Saâlibî, Yetîmetu'd-dehr, II, 11.
(11) Hıtât, I, 326.
(12) Hasan İbrahim Hasan, el-Mucmel fi't-tarîhı'l-Mısrî. s. 152.
(13) Hıtât, I, 407.

Halife Hâkim 395/1005 yılında, Bağdat ve Kurtuba ilim akademilerine benzer "Dâru'l-hikme" adıyla bir müessese kurdurmuştu. Ona, "Dâru'l-ilim" adını verdiği, benzeri hiçbir kütüphanede toplanmamış eserler ihtivâ eden bir de kütüphane ilave etti. "Bu halife (ve sonragelen diğer halifeler) bu müessesenin görevlilerine ve orada bulunan âlimlere yüksek maaşlar verdiler, kitap okuyan ve kitap istinsah edenlerin ihtiyaç duyacağı mürekkep, okka, kalem ve kağıtları koydurdular."(4)

8— Kurtuba'da Endülüs Emevileri sarayı: Endülüs Emevîleri, siyasî bakımdan Irak'taki Abbasîler, Mağrib ve Mısır'daki Fatimîlerle rekabet ederken, Kurtuba da Bağdat, Kahire, Buhara, Gazne, İsfahan ve öteki önemli İslâm şehirleriyle her yönden bir yarışa girmiştir. Bu yüzden Endülüs'ün başşehri, bereketli bir ilim muhiti ve edebiyatçıların yöneldiği bir merkez haline geldi. Kurtuba camileri, ilmi kaynaklarından almak ve İslâm kültüründen nasiplenmek için buraya gelen Avrupalıları da cezbetti. Neticede ülkede âlimler, şairler, edibler, felsefeciler, mütercimler, fakihler ve diğer ilim adamları yetişti.

Kurtuba kütüphanesi, muhtelif ilim ve san'atlara ait kitaplarla dolup taşmıştı. II. Hakem, hicrî 350 (M. 961) yılında Emevî halifeliği tahtına oturmadan önce bile, Endülüs'te ilim ve tıp sahasındaki ilmî çalışmaların yönlendirilmesi hususunda derin iz bırakacak gayretler sarfetmişti. Kurtuba'da kendi sarayında yaptırdığı kütüphane, emsalleriyle kıyaslanamayacak bir zenginliğe sahipti. Nitekim kitap basımının henüz bilinmediği bir zamanda, bu kütüphanede dörtyüzbin cilt kitap vardı. Katalogların çok kısa olması için sadece kitapların ve müellif isimlerinin yazılmasıyla iktifâ edilmişti.

Bu kütüphanenin, her biri elli yapraklı olan 44 kataloğu vardı.

Endülüs'te bu Emevî halifesi II. Hakem hesabına çalışan araştırmacı, pazarlamacı ve müstensihlerden müteşekkil kuvvetli bir teşkilat vardı. Bu teşkilatın elemanları, te'lif edilen eserleri satın almak için İslâm dünyasının her tarafını dolaşırlardı.

---

(14) Hıtât, 1, 458,II, 342. Suyutî, Vezir Ebu Nasr Şâbûr Erdeşir'in hicrî 382 yılında Kerh'te bir ev satın alıp tamir ettirerek "Dâru'l-ilim" diye isim verdiğini ve binayı âlimlere vakfedip oraya birçok kitap koyduğunu zikreder. (Tarihu'l-hulefâ 273).

Sadece Kurtuba'da çok sayıda müstensih, ciltçi ve süslemeci, bu büyük kütüphaneyi geliştirmek ve güzelleştirmek için çalışıyorlardı.

II. Hakem bu kitapların çoğunu okuması ve üzerlerine talikler yazmasıyla temayüz etmiştir[15].

Bunda hayret edilecek bir durum yoktur; zira, Makkarî'nin de dediği gibi[16] Hakem, derin ilmi ve geniş malumatı olan, ahbar ve ensâb hakkında bilgi sahibi bir kimseydi. Hatta âlimler, onun kitapların üzerine yazdığı ta'likâtını, o sahalarda yazılan bilgilerin en kıymetlilerinden saymışlardır[17].

Endülüs'te kitap toplama işi, sadece emir ve halifeler mahsus bir iş değildi. Bilakis, Kurtuba'nın eşrafı ve ünlü kişileri de, halifelerini taklid ederek özel kütüphaneler oluşturmaya başlamışlar ve bu işi övünme ve iftihar vesilesi saymışlardı.

Bu asırda, talebeler ve araştırmacılar, ilim ve irfan kaynaklarına ulaşmak için ülkeleri dolaşıyorlar, sonra da ansiklopedilere çok benzeyen eserler kaleme alıyorlardı. Hicrî 360 (M. 970) yılında Taberiye'de doğmuş olan Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberanî'nin 33 sene, İslâm ülkesinde şehir şehir dolaştığı ve oralarda 1.000 âlimden ilim öğrendiği söylenmiştir. Nitekim Endülüs Emevî Halifesi Abdurrahman Nâsır'ın azadlısı Kadı Abdullah Muhammed b. Ahmed'den, kendisinin Hicâz, Yemen, Mısır ve Suriye bölgelerini dolaştığı ve 230 âlimden ilim tahsil ettiği nakledilmiştir. Daha sonra bu âlim, hicrî 345 (M. 956) yılında Endülüs'e dönmüş, kendisini İstice, sonra da ölünceye kadar kaldığı Meriyye kadılığına tayin etmiş olan halife II. Hakem el-Mustansır'ın yanına gitmiştir. İlim öğrenme uğruna İslâm memleketlerini gezmiş, çeşitli meşakkat ve mahrumiyetlere katlanmış olan bu alimlerden biri de, Kur-

(15) Makkarî, Nefhu't-tîb. I, 186-187. Makkarî'nin bu sözü büyük âlim rahmetli Ahmed Timur Paşa'nın kütüphanesinde gördüklerimizi hatırlattı. Merhum'un Dâru'l-kütübi'l-Mısrıyye'deki özel kütüphanesine uzun zaman gidip geldik. Kitaplarından ne zaman kıymetli bir kitap veya nadir bir yazma görsek, onun üzerinde merhum tarafından yazılmış faydalı talikler ve kitapta vaki hataları tashih eden ilâveler vardı. Bütün bunlarla beraber, kitapların temizliğine önem verilmiş, ciltleri ve yaprakları ender rastlanan bir titizlikle korunmuştu.

(16) Age., 1, 318.

(17) L. Provençal, eş-Şarku'l İslâmî ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye, s. 35-36.

tuba'da yetişip, oranın âlimlerinden ilim tahsil ettikten sonra 345/956 senesinde doğu İslâm ülkelerine seyahate çıkan ve yaklaşık olarak 15 sene, doğunun büyük âlimlerinden ilim öğrenmek üzere Mısır ve Suriye merkezlerini dolaşan Ebu'l-Kâsım b. Debbağ'dır. Bu zatın hocalarının sayısının 236'ya ulaştığı söylenmiştir.

Şüphesiz ki müslümanlar, çeşitli ilim alanlarında çalışmışlar ve büyük bir mesafe kat'etmişlerdir. Müslüman bilginler, Kur'an-ı Kerim'le ilgili ilimlerle, Arapların diğer milletlerden aldıkları ilimleri birbirinden ayırmışlar, birincilere nakli yahut şer'î ilimler, ikincilere de aklî ilimler veya hikmet ilmi adını vermişlerdir. Bu ikinci gruptakilere zaman zaman yabancıların (Arap olmayanların) ilimleri, yahut öncekilerin ilimleri veya eski ilimler (el-ulumu'l-kadime), dışardan gelen ilimler (= el-ulumu'd-dahîle) dendiği de olmuştur.

Naklî ilimler, Tefsir, Kıraât, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Nahiv, Lügat, Beyan ve Edebiyat ilimlerini içine alır.

Aklî ilimler deyimi ise, Felsefe, Geometri, İlm-i Nücûm, Mûsîkî, Tıp, Sihir, Kimya, Matematik, Tarih ve Coğrafya ilimlerini kapsar.

2. NAKLÎ İLİMLER

A. Tefsir:

Kur'an-ı Kerîm, her asırdaki müslümanların çeşitli ilimler için başvurduğu en önemli ana kaynaktır. Tefsîr âlimleri, Kur'an tefsîrinde iki yol tutmuşlardır. Birincisi naklî tefsîr veya rivâyet tefsîri adıyla bilinir. Bu tefsîr metodu, Kur'an'ı, Peygamber (s.a.) ve sahabenin büyüklerinden nakledilen bilgilerle tefsîr etmektir. Bu yolu benimseyen tefsîrcilerin en meşhurlarından bazıları İbn Cerîr et-Taberî, İbn Atiyye el-Endelüsî[18] ve Kurtubî (v. 671 H.) dir. İkinci yol dirayet tefsîri (et-tefsîr bi'r-re'y) adıyla bilinir. Bu nev'î tefsîr, nakilden çok akla itimat eder. Bu yolu takip eden müfessirlerin en ünlüleri, Mu'tezilî ve Batînîlerdendir. Tefsîrde bu ikinci yol, özel bir bölüm olarak ancak Abbasîlerin ikinci döneminde çıkmıştır. Taberî, otuz cilt tutan bir tefsîr yazmıştır ki, Ebu Hamid el-İsferâyînî, bu tefsîri şöyle tavsif etmiştir: "Bir adam Taberî'nin tefsîrini tahsil için Çin'e kadar gitse bu zahmet çok sayılmaz." Taberî, tefsîrinde Hz. Peygamber (s.a.), Sahabe ve Tâbiinden gelen rivâyetleri araştırma hususunda titiz davranması ve söz konusu ikinci yolu takip eden tefsîrcilere karşı çıkmasıyla temayüz etmiştir. Çünkü bu müfessirler, çoğu kere indî görüşlerine başvuruyorlardı. Goldziher de Taberî'nin tefsîri için "Rivayet tefsîri sahasında çok zengin bir ansiklopedi" tabirini kullanmıştır[19]. Taberî aynı şekilde tefsîrinde icmâ-i ümmet'e büyük yer vermiştir. Bu metoda uyarak âyetleri teker teker ele almış ve her birini muteber olan alimlerden rivayet edilen bilgilerle tefsîr etmiş; bu rivayetleri, metodlarını ve kendilerini tanıdığı alimlerin oluşturduğu muhtelif senedlerle kuvvetlendirmiştir. O bu metodu, kendiliğinden geliştirmemiş; müslüman alimlerin uzun zamandan beri râvileri cerh

---

(18) Bu zat, Ebu Muhammed Abdülhak b. Atiyye (481-546 H.)'dır.
(19) Mezahibu'l-İslâmiyye fî tefsîri'l-Kur'an, s. 86-87.

ve ta'dîl husûsunda uygulamakta oldukları örneğe uyarak yapmıştır. Nitekim bir hadis, kendisine güvenilmez göründüğü zaman o, bu hadis hakkında söylenmesi gerekenleri açık bir şekilde ifade etmiştir. Hatta İbn Abbâs'ın bazı görüşlerine bile serbest ve açık bir şekilde karşı çıkmıştır. Bir defasında, talebelerine sevdiği Mücâhid hakkında şöyle demiştir: "Onun görüşü, yalana nisbet edilmesi mümkün olmayan bir icmâa muhaliftir." Başka bir defasında da "Bu konuda Mücâhid'den nakledilen görüş manasızdır; görüşünün yanlış olduğunda hiç şüphe yoktur." demiştir. Taberî, bu şekilde Dahhâk ve İbn Abbâs'tan rivâyette bulunan diğer râvilerin görüşlerini de eleştiriyordu.

Taberî, kırâat ilmi alanında da, 18 ciltlik, mütevatir, meşhur ve şâz kırâatleri ihtivâ eden bir kitap te'lif etmiş ve bu hususta tenkide büyük önem vermiştir. O, bu eserinde de rivayetleri topluyor, onları kontrol ediyor, tenkidini yapıyor ve onlardan özel bir görüş çıkarıyordu. Bu çeşitli kırâatler, öz olarak manayı değiştirmiyorsa yaygın kırâatı almayı tercih eder; kendi nazarında muteber olan (kırâat) imamlarınca itimat edilmeyen kırâatlara şiddetle itiraz ederdi. Taberî, tefsîrinde terki mümkün olmayacak açık manaya önem verirdi. Ancak başka bir tefsîri gerektirecek yerler olduğu zaman, Selef'in yani Sahâbe, tabiîn ve ümmetin âlimlerinin sözlerine müracaat ederdi. Ka'bu'l-Ahbâr misâli, müslüman olmuş yahûdî âlimlerinden rivâyet ettiği bilgiler gibi, Yahûdî kaynaklardan öğrendiği İsrâiliyyât kıssalarını da kaynak olarak kullanmıştır. Yine o, İbn İshak oluyla Ebu Attab'dan aldığı bazı hıristiyân hikâyelerine de itibar etmiştir. Ebu Attab, Tağlib kabilesinden bir hıristiyan olup, daha sonra müslüman olmuştur. Taberî, ciddi işlere önem verir, faydasız münakaşaya dalmaktan kaçınırdı. Meselâ Hz. Yusuf (a.s) un kardeşlerinin onu birkaç dirheme sattıklarından bahseden âyet-i kerîmenin[20] tefsîrinde onun şöyle dediğini görürüz: "Muhakkak ki, Allah Teâla onların Yusuf'u tartılan bir para ile değil adet olarak hesaplanan birkaç dirheme sattıklarını haber vermiş, bunun miktarını tartı veya sayıyla belirtmemiştir. Onun hakkında ne Kitapta bir delâlet vardır ne de peygamber (s.a.)den bir haber gelmiştir. Bunun miktarını bilmekte, di-

(20) Yûsuf Sûresi. (12), 20.

nî bakımdan fayda olmadığı gibi, onun bilmemekte de, dinen bir zarar yoktur. Kur'an'ın zahirine imân etmek farzdır. Bundan ötesini bilmek mükellefiyeti bizden kaldırılmıtır.(21)

Taberî, Kur'an tefsîrinde, eski şiire müracaata ehemmiyet veren ilk müfessir sayılır. Şüphesiz ki, onun dil ilimleri ve şiir hakkında bilgisi, din ve tarihteki bilgisi gibi derin ve köklüydü. Bu hususta Goldziher şöyle der: "Taberî, dil çalışmalarında gerçekten muazzam bir müktesabata sahipti. Bu çalışmalarıyla büyük bir ün kazandı. Onun dil inceliklerine dayanarak yaptığı Kur'an tefsîri bu mevzuda kıymetli bir hazine sayılır. Nitekim onun kitabındaki nahivle ilgili mevzular, iki nahiv ekolü (Basra ve Kûfe medreseleri) arasındaki ihtilaflara dair nakiller, bu ilmin en eski kaynaklarından sayılır. Ne var ki, tefsîrinde bu dil bahisleri, bizzat açıklanması kasdolunmayan talî bir mesele olarak görülmektedir. Ona göre bu iş, sadece ilimle tefsîr etme amacını taşıyordu. Taberî bu metodu kullanırken aşağıdaki ilkeye bağlı kalmayı da unutmadı ki, o da bu metodun Sahabe ve Tabiinden rivayet edildiğini bildiğimiz tefsîrle çelişkiye düşmemesidir. Yani dille ilgili bu meseleler, onun rivayete önem vermesini engellememiştir. Bütün bunlarla beraber, Taberî'nin büyük tefsîri rivayet tefsîrinin özü ve bu tefsîr ekolünün ulaşmış olduğu zirvedir."(22)

Ancak Taberî, başta Hanbelîler olmak üzere bazı Sünnîlerin hoşnudsuzluğunu üzerine çekmişti. Onu tenkid eden bu muhalifler, onu Selef alimlerinin ihtiyatla karşıladığı bazı görüşlere meyletmekle itham ettiler. Ayrıca bu muhalifler, onu, görüşleri Mu'tezile'nin görüşleriyle bir dereceye kadar uyuşuyor diye de itham etmişlerdir. Halbuki Taberî, Kaderiyye mezhebini kader hakkındaki görüşleri sebebiyle reddediyordu. Ayrıca o, Allah'ın gözle görülmesi meselesi gibi birçok meselelerde kelâm âlimleriyle münazara etmiştir. Nitekim o, Mu'tezile'nin görüşü olan Allah'ın, insanlarda bulunan sıfatlardan münezzeh olduğu şeklindeki anlayışa karşı çıkar, bu konuda Buhârî, Kuşeyrî ve Ebû Dâvûd es-Sicistanî gibi hadis alimlerinin rivayetlerine itimat ederdi. Fakat bütün bunlara rağmen Hanbelîler ve birtakım halk, Taberî'ye düşman olmuş-

(21) Bkz. Goldziher, Age., 86-87.
(22) Age., s. 92.

lardı. Hatta onu, sapıklık ve râfizîlikle suçladılar ve onun gündüz defnedilmesine engel oldular. Bu sebeple o, geceleyin evine defnedildi. İbnu'l-Esîr ise, bu kinin sebebini şöyle açıklar: "Gerçek şudur ki, Taberî fakihlerin görüş farklılıklarını konu alan emsalsiz bir kitap yazmış, bu eserinde Ahmed b. Hanbel'e yer vermemişti. Kendisine bunun sebebi sorulduğunda "Ahmed b. Hanbel, fakih değildi, yalnızca muhaddisti." dedi. Bu söz Hanbelîlere ağır geldi. Onlar Bağdat'ta pek fazla değillerdi. Taberî aleyhine harekete geçtiler ve dilediklerini söylediler.

Onlar, yiğide hased ettiler. Çünkü onun ilmine ulaşamadılar. Bazı insanlar ona düşman ve hasım oldular. Güzel kadının kumaları gibi, kıskançlık ve kızgınlıklarından onun çirkin ve kötü olduğunu söylediler...

Şüphesiz ki Taberî, çağdaşlarından hiç birinin ulaşamadığı derecede ilme sahipti. O, Kur'an-ı Kerim'i ezberlemişti. Kırâet vecihlerini bilir ve manalarını anlardı. Kur'an'ın hükümlerini iyi bilir, hadisleri ve onların rivayet yollarını, sahîh ve zayıf olanını, nâsihini ve mensûhunu iyi bilirdi; sâhâbe ve tâbiînin ve onlardan sonrakilerin verdiği hükümlere, helâl ve haram meselelerine vâkıf olup, tarih alanında büyük bir otoriteydi. Milletler ve hükümdarlar tarihi hakkındaki meşhur eser ve benzeri tasnif edilmemiş tefsîr onundur. Yine onun fıkh'ın usul ve furûu ve fukahânın sözlerine dair kitapları vardır. Taberî kendisinden nakledilen meseleler hususunda da yegânedir... İbn Huzeyme, Taberî'nin tefsîrini mütâlaa ettiği zaman: Yeryüzünde Ebu Ca'fer'den daha âlim bir kimse bilmiyorum. Muhakkak ki Hanbelîler ona haksızlık ettiler, dedi. Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Ferganî de onun eserlerini zikrettikten sonra şöyle demiştir: Ebu Ca'fer, Allah yolunda hiçbir kınayanın kınamasına aldırmayan kimselerdendi. Câhiller, hasetçiler ve sapıklardan gördüğü büyük eziyet ve kötülüklere rağmen, o, ne bir arzu, ne de bir korkudan dolayı, ilminde ve açıklamasında, Rabbı ve müslümanlar için gerekli olan bir haktan bâtıla dönmezdi. Dindar ve takva ehli kimselere gelince onlar, onun ilmini, faziletini, zahidliğini,dünyalık mal ve şöhret kapıları kendisi için ardına kadar açıldığı halde, dünyayı terkedişini ve babasının Taberistan'da kendisine bıraktığı bir köyden

gelmekte olan az bir gelirle kanaat edişini inkâr etmezler."[23]

Tefsirin ikinci türü, nakilden ziyade akla dayanmak suretiyle rivayet tefsîrinden ayrılan Rey Tefsîridir. Özellikle Mu'tezile ve Bâtiniyye, bu tefsîr metoduna aşırı derecede önem vermişlerdir. Şöyle ki: Mu'tezilîler, tenzih ilkesine veya başka bir tabirle Allah'ın sıfatlarını nefyi prensibine imân edince, rivayet tefsiri ekolü tefsîrlerine aykırı bir tarzda, Kur'an-ı Kerîm'i bu inançlarına uygun olarak tefsîr etmeye başladılar. Bunun içindir ki, Mu'tezile müfessirlerinin, sıfatların nefyi prensiplerine aykırı bir âyetle karşılaştıklarında te''vîle sığındıklarını görüyoruz. Mu'tezile Kıyâmet gününde Allah'ın görülmesi meselesini, rivayet tefsîrcilerine muhalif bir metodla ele almıştır. Onlar, Kıyâme sûresindeki: "Yüzler var ki, o gün ışıl ışıl parlar Rabb'ına bakar" meâlindeki âyetleri, "Allah'ın görülmesi ancak mecaz yoluyla olur, gerçek olarak değil"[24] diye tefsîr etmişlerdir. Oysa rivâyet tefsîrcileri, sâlih kişilerin Rablerini gözle göreceklerini söylerler. Mutezilîler bu görüşlerine mesned olarak da şu âyeti delil getirirler. "Gözler O'nu görmez. O, gözleri görür. O, lâtîf ve habîr'dir."[25] Bu âyet-i kerîmedeki "gözler onu görmez" ifadesini de Allah Teâlâ'nın Musa (a.s.)'nın dilinden naklettiği "... (Musa): Rabbım bana kendini göster, sana bakayım, dedi. (Rabbı) buyurdu ki: Sen beni göremezsin; fakat dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni göreceksin"[26] meâlindeki âyet-i kerimesiyle delillendirerek Allah'ı dünyada görmek imkansız olduğuna göre, âhirette haydı haydi imkânsız olur" derler. Şüphesiz, Mu'tezile'nin bu açıklamaları, Hadîse karşı çıkmak sebebiyle, yahut Kur'an-ı Kerîm'i anlamada serbest tenkîd zihniyetinden hareketle yaptıklarını düşünmemiz hatadır... "Şu gerçeği inkâr etmemiz mümkün değildir: Onlar, hür düşünce sebebiyle değil, bilakis takvâ ve dindarlık yüzünden ortaya çıkmışlardır."[27]

Mu'tezilenin meşhur müfessirlerinden bazıları şunlardır: 1- Ebu Bekir Esam (öl. 240/854). 2- Ebu Müslim Muhammed b. Bahr el İsfehâni (öl.

(23) VIII, 45-46.
(24) Kıyame Sûresi, (75) 22-23.
(25) En'âm Sûresi, (6), 103.
(26) A'râf Sûresi, (7). 143.
(27) Goldziher, age., s. 110-111.

322/934), 14 ciltlik tefsîri vardır. 3- İbn Cerv el-Esedî (öl. 387/997). Besmeleyi tefsîrinde 120 vecih yazmış olduğu söylenir. 4- Abdüsselâm el-Kazvînî (öl. 483/1090). Büyük bir tefsîr yazmıştır. O kadar ki, sadece Fatiha'nin tefsîri yedi cilttir. Eserinin yayılmayışının sebebi, büyük oluşu ve içinde zaman zaman sünnî itikadına muhalif görüşler bulunmasıyla ilgilidir. 5- Alemu'l-hüdâ el-Murtazâ adıyla meşhur olana Ebu'l-Kâsım Ail b. et-Tahir Şerîf el-Alevî (öl. 436/1044). Şiir ve edebiyat sahasında bir 'emâlî'si" vardır. Onu, dikkatli bir dilci olarak şerhetmiştir. Bu eserinde geçen âyetleri de Mu'tezile metoduna uyarak tefsîr etmiş ve Cübbaî ve diğerleri gibi Mu'tezile imamlarının tefsîrlerinden pek çok iktibas yapmıştır."[28]

Aynı şekilde Bâtınîler de, Tefsîr'i kendi prensiplerini yaymak için bir vasıta edinmişler ve İslâm inanç esaslarına uygun düşmeyen yanlış ve sapık te'vîle sığınmışlardır. Nitekim Nûh sûresinin "Rabbınızdan mağfiret dileyin. Çünkü O, çok bağışlayandır, dedim. O'ndan mağfiret dileyin ki, üzerinize gökten bol yağmur göndersin. Ve size çok mallarla, oğullarla yardım etsin, size bahçeler versin ırmaklar versin."[29] âyetindeki "Rabbınızdan mağfiret dileyin, dedim" bölümünü "O'ndan sizi Bâtınî mezhebinin sırlarına vâkıf kılmasını isteyin, dedim" şeklinde; "üzerinize gökten bol yağmur göndersin" kısmını da "semâdan maksad, imamdır; bol su da imamdan onlarla dökülen ilimdir" şeklinde tefsir etmişlerdir. "Size mal ve oğullarla yardım etsin" ibaresini mallar ilimdir, oğullar da daveti kabul edenlerdir," şeklinde; "Size bahçeler versin ırmaklar versin" kısmını da bahçeler, gizli davet yahut Bâtınıyye'dir; nehirler ise batınî ilim demektir, diyerek tefsîr etmişlerdir.[30] Yine Bâtınîler "(yahûdileri kandıran münafıkların durumu da) tıpkı şeytanın durumuna benzer ki, o şeytan insana: İnkar et, dedi. İnsan inkar edince de: Ben, senden uzağım. Ben âlemlerin Rabbı olan Allah'dan korkarım, dedi.[31] meâlindeki âyeti de, "Bu âyetteki şeytan Ömer b. Hattab, insan da Ebubekir'dir, "inkar et", Ali b. Ebi Tâlib'in imamlığına inanma, demektir diye tefsîr etmişlerdir. "Güneş ve ay da bir hesap ile

(28) Goldziher, age., s. 113-115.
(29) Nûh sûresi, (71), 10-12.
(30) Guyard, Fragments relatifs â la Doctrine des Isma elis, s. 209.
(31) Haşr Sûresi (59), 16

(cereyan etmekte)dir[32], âyetini de güneş ve ay Hasan ve Hüseyin'dir; Kur'an'daki meşhur İblîs ve Âdem de Ebubekir ve Ali'dir. Zira Ebubekir, Ali'ye secde ve itaat etmekle emrolundu da, o, bunu kabul etmedi ve kibirlendi, diye tefsîr ederler.[33]

Kur'an bu asırda, müslümanların meşgul olduğu ilimlerin çoğunun ana kaynağı olmuştur. Mesela, nahiv alimleri, Arap dilinin kaidelerini tesbit çalışmalarında onun yardımına başvurmuşlar; yine fakihler fıkhî hükümlerde Kur'an'a sığınmışlar ve "Ahkâmu'l-Kur'an" adını verdikleri bir çok kitap te'lif etmişlerdir. Öte yandan mezhepler, Allah'ın kitabına sığınmışlar ve mezheblerinin doğruluğuna delil getirmek için onu temel kabul etmişlerdir.

B. Hadis:

İslâm Şerîatının en önemli kaynaklarından biri de Hadîs'tir. Ehemmiyet itibarıyle Kur'an-ı Kerîm'den sonra gelir. Hicrî ikinci asırda hadîs imamlarından bir grup hadis ilmi alanında büyük bir şöhret kazanmışlardır. Medîne'de İmâm Malik (öl. 179/795), Basra'da Hammad b. Seleme (ö. 176/792), Kûfe'de Sufyan es-Sevrî (ö.l 161/177) ve Şam'da el-Evzâî (öl. 181/797) bunların en meşhurlarıdır. Abbasîlerin ikinci devrinde, hadis imamlarının ileri gelenlerinden Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) temayüz etmiştir. O, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenlere kesinlikle karşı çıkmış; bu yüzden bir çok sıkıntı ve işkencelere ma'ruz kalmıştır. Nitekim İbn Hallikân şöyle der: "Ahmed b. Hanbel'e Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmesi teklif edildi; ancak o kabul etmedi. Bu yüzden dövüldü ve hapse atıldı. O kabul etmemekte sonuna kadar direndi. Onun dövülmesi olayı, hicrî 220 yılı Ramazan ayının son on gününde olmuştu."[34] İmam Ahmed b. Hanbel, içinde 40.000 hadîs bulunan "el-Müsned" adlı hadîs kitabını yazmıştır. Bu hadislerden 10.000'i mükerrerdir. Hz. Ali oğullarını ve Emevîleri öven hadisleri toplamış, bu hususta Abbasîlerin göstereceği düşmanlıktan çekinmemiştir. Mezhebi, hadîse dayanması sebebiyle imâm Mâlik b. Enes'in mezhebi-

(32) Rahmân Sûresi, (55), 5.
(33) Gazzalî, Fezâihu'l-Bâtıniyye, 13.
(34) Vefeyât, I, 17.

ne yakındır. Hattâ bazı kimseler, onu, kanun vaz'edici bir imam olmaktan daha çok bir muhaddis saymışlardır.

İmam-ı Buhârî (öl. 256/870) misali, pek çok sayıda hadis ve fıkıh alimi, Ahmet b. Hanbel'den ilim tahsil etmişler ve ondan hadis naklet-mişlerdir. Buhârî zamanında, hadis tedvini ve tasnif teknikleri, çok ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Buhârî, bir muhaddis olarak gerçekten kendisinden önceki muhaddisleri geçmişti. O, yetiştiği memleketin hadislerini toplamakla yetinmedi; bilakis, hadis toplamak için İslâm ülkesini baştan başa dolaştı. O kadar ki, seyahatleri 16 sene sürdü. Diğer taraftan o, sahîh ve zayıf hadisleri birbirinden ayırmadaki ender kabiliyetiyle de temâyüz etmiştir[35]. Hâfızasının kuvveti ve hadis ricali hakkındaki bilgisi de, ona bu hususta yardımcı olmuştu. Onun "el-Câmiu's-sahih" adındaki eseri, sahih hadisler için ilk kaynak sayılır. Buhârî, bu eserinde 7275 hadis toplamıştır. İçlerinde mükerrer olanları ve senedi mevsul olmayanları çıkardığımız zaman, bu hadîs sayısı üç bin hadisten daha az olur. Rivayete göre Buhârî, onları % 1-2 nisbetinde olmak üzere 300 bin hadisten seçmiştir. İşte bu, hadis seçimindeki ve uzun seyahatlerinde topladığı hadisleri kritiğindeki ilmî titizliğinin zirvesidir. İbn Haldun şöyle der[36]: "Kendi asrında Muhammed b. İsmail el-Buhârî yetişti ve hadisleri sahihinde fıkıh bablarına göre tertip etti. Hicazlılar, Iraklılar ve Şamlılar'ca kabul edilen bütün tarikleri hıfzedip, onların nakl ve rivayetinde ittifak ettikleri hadisleri aldı, ihtilaf ettiklerini bıraktı. Hadisleri, ilgili olan bablarının tekerrürü sebebiyle, ilgili bablarının hepsinde zikretmek suretiyle tekrarladı. Yani bir babda zikrettiği bir hadisi ilgili bulunan başka bir babda da zikretti. Böylece bazı hadisler tekrar edilmiş oldu. Nitekim Buharî'nin Sahîhi'nin 7.200 hadîs ihtivâ ettiği söylenir ki, bunlardan 3.000'i mükerrerdir[37]. Buhârî, tarîkleri ve onlarla ilgili is-

(35) Sahîh Hadis, sened zinciri râvîden Rasûlullah (s.a)'a kesintisiz ulaşan müsned hadistir. Râvîlerinde adl ve zabt şarttır. Zayıf hadis ise, bu şartlar kendisinde tam olarak bulunmayan hadistir.

(36) Mukaddime, 376.

(37) Buna misal: "İslâm beş esas üzerine kurulmuştur." hadisidir. Buhârî bu hadisi, bu farzların farziyetinin temelini teşkil etmesi itibariyle, Babu'l-iman ve'l-İslâm, Kitabu's-salat, Kitabu'z-zekât, Kitabu's-sıyam ve Kitabu'l-hac'da zikretmiştir.

nadları, her babta farklı olarak da vermiştir."[38]

Buhârî, Sahîh'ini 97 kitab halinde tasnif etmiştir. Kitaplardan herbiri, Kitabu'l-vudû, Kitabu's-salat ve Kitabu bedi'l-vahy gibi aynı mana veya birbirine yakın birkaç konu etrafında dolaşan bir grup hadis ihtiva eder. Buhârî, eseri için özel bir metod ve "Buhârî'nin Şartları" diye meşhur olan bir takım kaideler vaz'etmiştir. Bu kaideler, kendisinden sonra gelen hadîs bilginlerinin yolunu aydınlatan birer kandil olmuştur.

Ondan sonra talebesi Nişabur'lu Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî geldi. Buhârî gibi o da, hadis toplama hususundaki uzun seyahatleriyle tanınmıştır. Nitekim o, bu iş için Irak, Suriye, Mısır ve Hicaz'a gitmiştir. Özellikle Bağdat'a birçok defa gidip gelmiştir. Nişabur'daki ikameti sırasında Buhârî'den istifade etti. Müslim'in eseri Sahihu Müslim veya el-Müsnedu's-Sahîh diye tanınmıştır.İbn Haldun onun hakkında şöyle der: "Şüphesiz ki o, eserinde ittifak edileni nakletmek, mükerreri atmak ve tarik ve isnadları cem'etmek hususunda Buhârî'nin izini takip etmiştir. Eserini fıkıh bablarına ve ricaline göre tasnif etmiştir. Bununla beraber, bu iki imam, sahih hadislerin hepsini eserlerine almamışlardır. Bundan dolayı bazı alimler, bu noktada onları tamamlayıcı eserler yazmışlardır."[39]

Ali Hasan Abdülkadir, Buhârî ve Müslim'in sahihlerini şu sözleriyle mukayese etmiştir: "Müslim'in Sahîh'ini, bütün olarak muhtevasına nisbetle Buhârî'nin Sahîh'iyle mukayese ettiğimiz zaman, aralarında şeklî bir farklılık görürüz. Müslim de, eserini Buhârî'nin usulüne göre tasnif etmiştir. Eserini bablara göre tanzim etmiştir, fakat bablara başlık koymamıştır. Şüphesiz ki onun maksadı, meslek arkadaşı Buhârî'ninki gibi kitabının Fıkıhta kullanılmasıydı. Fakat o kendisine açık görülen hususlarda netice çıkarma işini tek başına okuyucuya bırakmıştır. Sonraki âlimlere göre şekli olan bir farklı durum daha vardır. Şöyle ki; her ikisi de hadisin sıhhatini kuvvetlendirmek için muhtelif tarikler-

(38) Yani mükerrer hadisi her babta Ebu Hureyre veya Abdullah b. Abbas'a isnad etmesinde olduğu gibi, rivayet eden sahâbeden gelen husûsî bir senedle zikreder. Bu râvîlerden her birinin hususî sened ve ricâli vardır.

(39) Mukaddime, s. 387

le rivâyet ederler. Fakat Buhârî, bir hadisi değişik bablarda kullanılması bebebiyle onu muhtelif bablarda rivayet eder. Müslim ise, hepsini birlikte bir yerde nakleder. İşte bu noktadan hareketle biz, Müslim'in dikkatini birinci derecede istifade kolaylığına ve fakîhlerin herhangi bir fıkıh babından hadisler yönünden duyduğu ihtiyaca değil, sadece hadise verdiğini çıkarabiliriz[40]

Bu iki imam dışında diğer bazı hadis imamları da, hadis kitapları arasında yine birinci derecede sayılan eserler tasnif etmişlerdir. Bunlara Sıhah adı verilmiştir. Bu hadisçiler ve eserleri şunlardır: "Sünen" sahibi Ebu Dâvûd es-Sicistânî (öl. 275/888), "Câmi" sahibi Ebu İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî (öl. 278/890), İbn Mace diye bilinen "Sünen" sahibi Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (öl. 275/888) ve yine "Sünen" sahibi Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (öl. 303/915).

İbn Haldun bu konuda şöyle der: "Daha sonra Ebu Dâvûd es-Sicistânî, Ebu İsa et-Tirmizî ve Ebu Abdurrahman en-Nesâî, sünende meşhur eserlerini te'lif ederek, Buhârî ve Müslim'in sahihlerinden daha geniş bir yol seçtiler. Bu üç imam, amel şartlarını haiz sünen ve hadisleri toplamayı gaye edinerek, Buhârî ve Müslim'in şartlarına bağlı kalmadılar. Hadisçiler arasında meşhur olduğu üzere, sened zinciri itibariyle rütbe-i âliyede olan sahih hadisleri olsun, hasen hadis vb. gibi ondan alt derecedeki hadisleri olsun topladılar. Onlar, sünnet ile amele rehber olması için bu yolu tercih ettiler. Ki, bu sahih müsnedler, İslâm ümmeti nazarında kıymetli ve güvenilir olup, sünneti toplayan ana kitaplardır..."[41]

İbn Vaddah, İbn Abdilberr, Mesamide Berberîlerinden olan Kadı Yahya b. Yahyâ el-Leysî, Ebu'l-Velid el-Bâcî, İbn Rüşd ve "et-Tuhfe" müellifi İbn Asım'ın dedesi Ebu'l-Velid b. Rüşd ve Abdurrahman en-

(40) Nazratun Âmme fî tarihi'l-Fıkhı'l-İslâmî, s. 292-293.

(41) Mukaddime, s. 387. Bu İslâmi araştırmalar, İbn Haldun'dan çok sonra Avrupa'da Tarih Felsefesi ve Tenkid'iyle meşgul olan bilginler eliyle, yeni ortaya çıkarılmış olan Tarih Felsefesi ve Tenkidine ait esaslara benzemektedir. Hadisle ilgili bu tenkidi araştırmalar, edebiyat, dil ve diğer rivayet ilimleri hakkındaki çalışmaların da esasını teşkil etmiştir. Hiç şüphesiz bu çığırı ilk açanlar, hadîs âlimleridir. Doğu'da ve Batı'da rivayet ilimlerinin bütün dallarında araştırma yapanlar oralara ancak bu kapıdan girmişlerdir.

Nâsır zamanının Endülüs Kadı'l-kudatı (baş kadısı) Münzir b. Saîd, Endülüs'te hadis ilmi sahasında temayüz etmişlerdi.

C. Fıkıh

Birinci Abbâsî devrinin, dört Ehl-i sünnet mezhebi imamlarının yaşadığı asır olduğunu görmüştük. Ki, bu mezhepler Ebu Hanîfe, İmam Mâlik, Şâfiî ve İbn Hanbel mezhepleridir. İkinci Abbâsî devrinde de Fıkıh'ta mezhep oluşturan bazı büyük fıkıh âlimleri ortaya çıkmıştır. Ancak önceki dört mezhep karşısında bu yeni mezheplerin yerleşme ve yayılması mümkün olmamıştır. Bu fakihlerden biri, İsfehan yakınındaki Kâşân'a nisbetle "el-Kâşânî" lakabını alan ve hicrî 270 yılında (M. 883) Bağdat'ta vefat eden Ebu Süleymân Dâvûd b. Ali b. Halef'tir.

Ebu Süleyman Davûd, Şâfiî mezhebine mensuptu. İmam Şâfiî'nin bazı talebelerinden onun fıkhını öğrendi. Kendisi, Kur'an nassının zahirine sarılmak ve kıyas ve te'vîli kabul etmemek şeklinde hulâsa edilebilecek özel bir metod benimsedi. Bu konuda İbnu'n-Nedîm şöyle der: "O, zâhir sözünü kullanan ve Kitap ve Sünnete sarılarak, bunun dışındaki rey ve kıyası rededen ilk kişidir."[42] Bundan dolayı Ebu Süleyman Dâvûd'a "ez-Zâhirî" lakabı verilmiştir. Ona tâbi olanlar da yani kıyası inkâr edip onunla amel etmeyenler de "ez-Zâhiriyye" diye tanınırlar. Onlar hakkında İbn Haldun şöyle der: "Zâhiriler, şer'in kaynaklarını, sadece nasslara ve icmâ'a münhasır kıldılar. Kıyâs-ı Celî'yi ve illet-i mensûsayı nassa reddedek, illet üzerine delillendirme, bütün mevzularda hüküm üzerine delillendirmedir, dediler."[43] Böylece Dâvûd, bizzat Şâfiîlerce kabul edilen esaslara ve Fıkhî kaidelere karşı çıkmış oldu. Bunun üzerine 305/917 yılında vefat etmiş olan Ebu'l-Abbâs b. Süreyc "er-reddu'ale'l-muhâlifîn min ehli'r-re'y ve ehli'z-zâhir" adını verdiği kitabında ona karşı çıktı. Onun bilgisinin genişliğini gösteren ve İbnu'n-Nedîm'in zikrettiği bir çok eseri vardır[44]. Hicrî 456 (M. 1064) senesinde vefat eden İbn Hazm el- Endelüsî Zâhiriyye mezhebindendi. Bu yüzden ona İbn Hazm ez-Zâhirî lakabı verilmiştir.

---

(42) el-Fihrist, s. 303.
(43) Mukaddime, s. 390.
(44) el-Fihrist, s. 303-305.

Dört mezhep imamlarından biri olan Ahmet b. Hanbel, iki sene müddetle (195-197 h) İmâm Şâfiî'ye talebelik etmiştir. Şâfiîlerden bir çok kimse, onu kendilerinden saymışlardır. İmâm Şafiî, Bağdat'tan ayrılıp Mısır'a gittiği zaman, onun hakkında şöyle demiştir: "Bağdat'tan çıkarken geride Ahmed b. Hanbel'den daha muttaki ve daha büyük İslâm hukukçusu bırakmadım."[45] Şüphesiz İbn Hanbel, Me'mun ve Mu'tasım devirlerinde halku'l-Kur'an inancı hususunda Mu'tezile ile ters düştüğü için büyük sıkıntı ve işkencelerle karşılaşmıştır. Nitekim o, bu meseleden dolayı imtihana tabi tutulup hapse atılmış ve işkenceye maruz kalmıştır. O, Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü reddetmiş ve kendisini serbest bırakan Mütevekkil zamanına kadar bu halde kalmıştı. Ahmed b. Hanbel Bağdat'ta vefat etti (241/855).

İbn Hanbel —yukarda gördüğümüz gibi— ileri gelen muhaddislerdendi. Âlimler onun muhaddis olduğunda müttefik olmakla birlikte, fakîh oluşunda farklı görüşlere sahiptirler. Hatta Taberî, onu, fıkıh imamlarından saymadığı için Hanbelîler'in düşmanlığını kazanmıştır. Doğrusu, onun Fıkıh'taki mezhebi, hadîsler üzerine kurulmuştur. Yani onun kitabı Mâlik b. Enes'in Muvatta'ı gibi Hadîs'le Fıkh'ı birleştirir. İbn Hanbel'in rey'i sadece zarûret ânında câiz gördüğü ve rey'e karşı, zayıf hadîsleri tercih ettiği ma'lumdur. İbn Hanbel, Ebu Hanîfe ve Şâfiî gibi diğer fıkıh imamlarından, fıkıh alanında mufassal bir kitap tedvin etmemiş olmakla ayrılır. Ondan, sadece kendisine yöneltilmiş soruların cevaplarından ibaret fıkhî meseleler rivâyet edilmiştir. Mezhebinin tertip, tedvîn ve sistematize edilmesi ise, talebe ve tabileri tarafından yapılmıştır.

İbn Haldun şöyle der: "Mezhebinin, kıyas ve içtihattan uzak olarak, muhtelif rivayet ve haberlerin birbiriyle kuvvetlendirilmesi temeline oturması sebebiyle, Ahmet b. Hanbel'in mezhebine tabi olanlar azdır. Hanbelîlerin çoğu, Suriye ve Irak'ın Bağdat şehri ve çevresindedirler. Onlar, sünnete ve hadîs rivâyetine herkesten fazla dikkat ve ihtimam gösterirler."[46]

Bu asırda Hanbelî alimlerinin en meşhurlarından biri, Ebu'l-Kasım el-Harakî (öl. 334/945)'dir. Bu zat, fıkıh ilmine dair "el Muhtasar" adlı

(45) İbn Hallikân, I, 17.
(46) Mukaddime, s. 392.

kitabını yazmıştır. Bir diğeri de Kitabu'l-Mukaffa'nın sâhibi Abdulazîz b. Ca'fer (öl. 363/974)'dir.

Fıkhî mezhep sahibi müctehidlerden biri de, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî 224-310/839-922)'dir. O Taberistan'lıydı. Şâfiî fıkhını öğrenmişti. Bundan dolayı, "Cerîrî Mezhebi" diye bilinen mezhebi, İmâm Şafiî Mezhebinden pek farklı değildi. Onun hakkında İbn Hallikân şöyle der: "Müctehid imamlardandı; kimseyi taklid etmedi... Rivâyet ettiklerinde güvenilir bir kimsedir. Büyük alim Ebu İshak eş-Şîrâzî "Tabakâtu'l-müctehidîn" adlı kitabında ona da yer vermiştir."[47]

Çok geniş malumatı olan Taberî, çok sayıda eser yazmıştır. Kitablarından bazıları şunlardır: Kitâbu'l-umem ve'l-mülûk, Tefsîri, İhtilafu'l-Fukahâ[48], hâlâ yazma olarak bulunan Kitâbu tebsîru ûli'n-nühâ ve me'alimi'l-hüdâ, Kitabu Şerhı's-sünne, Kitabu beşârâti'l-Mustafâ[49] ve Kitabu'r-Reddi ale'l-Hurkûsiyye (Hurkusiye'den maksat Hanbelîlerdir. Zira Ahmed b. Hanbel Hurkus oğullarındandır.)[50]

Malikî mezhebinin Endülüs'teki en meşhur imamları şu şahıslardı: Ebu'l-Velîd el-Bâcî, filozof İbn Rüşd'ün dedesi Ebu'l-Velid b. Rüşd, "et-Tuhfe"nin yazarı İbn Âsım ve Münzir b. Saîd. Bu sonuncuyu halife Abdurrahman en-Nâsır, kendisine vekâleten, savaşlarda ordu komutanlığına tayin etmiştir. Nitekim doğuda Emevî ve Abbasîler de bazı başkadıları yaz ve kış aylarında Bizans'a karşı yapılan cihadlarda başkomutan olarak görevlendirmişlerdir.

Süfyan es-Sevrî (öl. 161/777)[51]nin mezhebi gibi mensubu kalmadığı için unutulmuş başka mezhebler de vardır. Şamlıların imamı olan Evzâî, Sufyan Sevrî'nin talebelerindendi[52]. Hicrî 240 (M. 854) da vefat eden İshak b. Râhûye'nin mezhebi de ortadan kalkan mezhepler-

(47) Vefeyatu'l-Ayan, I, 456.

(48) J. Schact bu kitabın bir kaç cüzünü "Kitabu'l-cihâd ve Kitabu'l-cizye ve ahkamu'l-muharibîn min kitabı ihtilâfi'l-fukaha li Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî" adıyla neşretmiştir. (Leyden, 1933).

(49) 17 cüz tutan bir kısmı Necef'te, diğer kısmı Tahran'dadır.

(50) Ali Hasan Abdulkadir, Nazratun âmme fî târihi'l-Fıkhı'l-İslâmî, s. 277-278.

(51) İbn Hallikan, I, 210.

(52) Age., I, 275.

dendir. Oysa, üçüncü asrın en yaygın mezhepleri olarak, Şafiîlik, Malikîlik, Süfyan-ı Sevrî'nin mezhebi Sevrilik, Hanefîlik ve Zâhirîliği, dördüncü asırda ise Hanefîlik, Malikîlik ve Zahiriliği görüyoruz. Bunların yanında İmam Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Rahûye ve Evzaî'nin mezheblerinin daha az yayıldığını anlıyoruz. Ancak şu var ki, zamanla hakimiyet dört mezhebe geçmiş, içtihad onlara kalmıştır. Bunlar Hanefî, Malikî, Şafiî ve Hanbelî mezhebleridir. İbn Haldun bu konuda şöyle der: "İlim merkezleri olan şehirlerde, taklid, bu dört şahısa münhasır kaldı. Bunlardan başkalarına tabi olup, onları taklid edenlerin adı sanı kalmadı. Artık halk da, ihtilaf kapısını ve yollarını kapattılar. Çünkü ilimlerdeki ıstılahlar şubelere ayrılmış, teknik tabirler gayet çoğalmış, içtihad derecesine erişmeye engel olmuş, müctehidliğin, ehli olmayan, görüş ve dindarlığına güvenilmeyen kimselere isnad edilmesinden korkulur hale gelmişti. Bu sebeple alimler, acz ve ihtiyaçlarını açıkça belirttiler ve insanları bu dört imamdan birini taklide yönelttiler. Bir kimsenin bunlardan sadece birini taklid edebileceğini söyleyerek bir meselede birini, başka bir meselede diğerini taklid etmekte (telfik ve tedahul yoluyla) işi oyuncak edinmek gibi bir durum yani bir laubalilik olacağından onların hepsini birden taklid etmeyi yasakladılar. Artık geriye, bu dört imamın mezheplerini nakletmekten başka bir şey kalmadı. Her mukallid, (dört mezhep imamlarının) usullerini ve bu usullerin rivayetindeki sened zincirinin imamlara kadar ulaştığının doğruluğunu kabul ettikten sonra, bunların içinden tercih ettiğinin mezhebiyle amel etti. Bugün, Fıkıh ilminin bunun dışında ürünü mevcut değildir ve bu devirde içtihad iddiasında bulunan derhal reddedilir, içtihadı da taklid ve takip edilmez. Artık bugün müslümanlar, bu dört imamı taklid etme durumuna gelmişlerdir."(53)

D. Kelâm:

Bu kitabın üçüncü cildinde, Kelam ilmi ile, özellikle akaid hususunda mantıkî yahut cedelî tarzdaki fikirlerin kasdedildiğini ve bu ilimle meşgul olanlara "mütekellimûn = kelâmcılar" dendiğini zikretmiştik. Ayrıca, kelâmcılar ünvanının önceleri akaîd meseleleriyle meşgul olanlar için daha sonraları ise Mu'tezile'ye muhalif olup Ehl-i Sünnet ve'l-

(53) Mukaddime, s. 391-392.

Cemaat mezhebine tabi olan alimler hakkında kullanılmaya başlandığını belirtmiştik. De Boer, bu konuda şöyle diyor: "İslâm'da Kelâm ilminin ortaya çıkışı, bid'atlerin en büyüklerinden biri olarak kabul ediliyordu. Bu ilimle meşgul olanları tenkit hususunda, fıkhi hükümleri araştırmanın dışına çıkan her türlü çalışmayı bid'at sayan hadis ehli, çok şiddet göstermişlerdir. Zira onlara göre iman, itaatten ibarettir. Mürcie ve Mu'tezile'nin dediği gibi iman sadece ilim değildir. İmanı ilimden ibaret sayan Mutezile ve Mürcie, aklî düşünceyi, müslümanlara farz kılınan vacîbat arasında kabul ediyordu. Gerçek şu ki, bu görüş o devirde kabul görmüştür. Hadis-i şerifte de Peygamber (a.s.)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: "Allah'ın yarattığı ilk şey ilim veya akıldır"[54].

İbn Haldun, bu ilmin adlandırılması hakkında şöyle der: "Kelâm ilmine, kelâm (söz, konuşma) adının verilmesinin sebebi, ya onda bid'atlere karşı münazara mevcut olduğundandır —ki münazara sırf sözdür, amel ile hiçbir alâkası yoktur— ya da, bu ilmin, kelamcıların kelam-ı nefsîyi isbat hususundaki münakaşalarından doğmasıdır."[55] Ancak bazı hadisciler, kelâmcıları, bid'atçılara cevap verdikleri için ayıplıyorlar ve bu cevapların o bid'atçıların inançlarının yayılmasına yol açtığını ileri sürüyorlardı. Zira onlar —Gazâlî'nin dediği gibi— "hasımları tarafından doğruluğuna inanılan bazı mukaddimelere itimat ettiler. Bu durum onları, bu mukaddimeleri kabule zorladı. Bu kabul, ya taklitle, ya icmâ-ı ümmet ya da sırf Kur'an ve haberler yoluyla oluyordu. Çoğunlukla, hasımlarını susturmak için onların kabul ettiklerinin levazımı ile meşgul oluyorlardı. Zaruriyattan başka bir şey kabul etmeyen kimse için bu ilmin faydası, gerçekten azdır."[56]

Kelâm ilminin gelişmesinde Mu'tezile'nin büyük tesiri olmuştur. Nitekim Kur'an'ın mahluk olduğu iddiası onlar tarafından ortaya atılmıştı. Ayrıca onlar, Ehl-i Sünnet'in cumhûruna muhâlefet ederek Allah'ın sıfatlarını inkâr etmişlerdir. Ebu'l-Hasen el-Eş'arî çıkıp iki fırka arasında orta yolu tutuncaya kadar, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat ile Mu'tezile fırkaları arasındaki mücâdele sürüp gitmiştir.

---

(54) Târîhu'l-felsefe fî'l-İslâm, s. 51.
(55) Mukaddime, s. 406.
(56) el-Munkızu mine'd-dalâl, s. 79-80.

Mu'tezile kelâmcılarının meşhurlarından biri, 235/849 yılında vefat eden Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'tır. Münazaralarıyla ün kazanan Ebu'l-Huzeyl, yaşadığı devirde Mu'tezile'nin lideriydi, ona tâbi olanlar "el-Hüzeliyye" diye tanınmıştır. Mu'tezile mezhebine temâyül gösteren Zeydiyye imamlarından Ahmed b. Yahya b. Murtaza (öl. 352/936) onun hakkında şöyle der: "Ebu'l-Hüzeyl ve Câhız'dan daha fasih kimse görmedim. Ebu'l-Hüzeyl, münazara hususunda daha öndeydi. Onu bir mecliste görmüştüm; konuşmasında üçyüz beyti delil olarak kullanmıştı."[57] Ebu'l-Hüzeyl, "delili kuvvetli iyi bir mücâdeleci ve o delilleri manayı ifâde etmek ve hasmı susturmak için kullanmakta çok başarılı olan bir kimseydi." Onun "Milas" adıyla meşhur bir kitabı vardır. Milas, mecûsî iken müslüman olmuş bir adamdı. Müslüman olmasına şu hadise sebep oldu: Kendisi adı geçen Ebu'l-Hüzeyl ile Seneviyye " = Düalist, iki ilâha tapanlardan) bir cemaatı bir araya getirdi. Nihâyet Ebu'l- Hüzeyl, onların delillerini çürüttü ve onları susturdu. Bu durumu gören Milas İslâm'a girdi."[58] Bilhassa Zındıklar, Mecûsîler ve Seneviyye mensuplarıyla bütün hayatı boyunca yaptığı mücadelesi o derece kuvvetliydi ki, onun etkisinde müslüman olanların sayısı 3.000 kişiye ulaşmıştır. De Boer'in dediği gibi, "o kelâmî mezheplerini savunmada yararlanmak için felsefeye geniş yer veren düşünürlerin ilkidir."[59]

Nazzâm ünvanıyla tanınan Ebû İshâk İbrâhîm b. Yesâr (öl. 231/845), Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'in talebelerinden olup Mu'tezile'den Câhizziyye kolunun lideri Ebu Amr b. Bahr Câhız (öl. 255/869)'ın hocası sayılır. Kelâm ilmi alanında Cahız'a nisbet edilen kitapların bazıları şunlardır: el-İ'tizâl ve faz-luhû, el-İstitâ'a ve halku'l-ef'âl, Halku'l-Kur'ân ve fazîletu'l-Mu'tezile. Şüphesiz ki, Câhız eserinde bir yönden Mu'tezile'yi övmesi ve bilhassa Râfızîler olmak üzere muhaliflerini reddetmesi; diğer taraftan da onlara ta'n etmesi sebebiyle itham edilmiştir. Öyle görünüyor ki, bu eser, Rafızîleri kızdırmış bu sebeple onlar da kendisine sert cevaplar vermişlerdir. Nitekim önceleri Mu'tezilî iken sonra Râfızî olan Ahmed b. Yahya Râvendî'nin "Kitâbu fazîhati'l-Mu'tezile" isimli eseri, bu mücâdelenin en güzel misâlini teşkil eder. Öte yandan Hay-

(57) İbnu'l-Murtaza, Kitabu'l-münye ve'l-emel, 26.
(58) İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-a'yân, I, 480.
(59) Târihû'l-felsefe fi'l-İslâm, s. 57.

yat'ın Kitabu'l-intisar ve'r-Reddu ale'bni'r-Râvendî adlı eseri ise Cahız'ın Fazîletu'l-Mu'tezile'sini tamamlayan bir eser sayılmaktadır[60]. Ayrıca Cahız, "el-Bühalâ" adlı kitabında kelamcılar ve Mu'tezile ile ilgili bazı konuları ele almış ve Aristotales'in el-Hayevan adlı kitabındaki görüşlerinden pek çoğunu kendisinin el-Hayevan isimli eserine dercetmiştir[61]

Yunan felsefesi, Câhız'ın kültürüne o kadar tesir etmiştir ki, bu nedenle o, ileri gelen hür düşünürlerden sayılmıştır. Sünnîler, birçok görüşlerinde ona karşı çıkmışlardır. Hücuma hedef olan sözlerinden biri şöyledir: "Kesinlikle, Allah hiçbir kimseyi ateşe sokmaz. Ancak ateş, layık olan ehlini tabiatı itibariyle kendisine çeker; daha sonra onları kendi içinde ebedî olarak tutar." Sünnîler ona, "şâyet bu görüş doğru olsaydı Cahız'ın cennet hakkında da, o ehlini tabiatı itibarıyle kendisine çeker yoksa Allah hiç kimseyi cennete sokmaz, demesi, gerekirdi. Eğer biri bu görüşü ileri sürerse, sevap hususunda Allah'a ümidi kaldırır ve duanın faydasını inkâr etmiş olur. Ancak o kişi, cennet ehlini cennete sokan Allah'tır derse, ateş ehlini de cehenneme sokan Allah'tır, demesi gerekir şeklindeki sözleriyle karşılık vermişlerdir[62]

Hayyâtıyye tâifesi kendisine nisbet edilen Ebu'l-Hüseyin Abdurrahmân b. Muhammed b. Osman Hayyat, Mu'tezile'nin büyük kelamcıları arasındadır. Hayyât, Hicrî üçüncü asrın ikinci yarısında yaşamış ve dördüncü asrın başlarında ölmüştür. Kendisi, "el-İntisâr ve'r-reddü ale İbni'r-Râvendî el-Mülhid"[63] adını verdiği kitabında İbnu'r-Râvendî'ye karşı verdiği cevapla üne kavuşmuştur. Adı geçen kitabın önsözünde naşır Nyberg, Hayyat hakkında şöyle der: "O, mütekellimlerin ihtilâfları, mezhepleri, görüşleri ve tercüme-i hallerine dâir bilgisiyle son derece meşhurdu. İbnu'l-Murtaza'nın kitabında, Mes'ûdî'nin Mürûcu'z-Zeheb'inde ve diğer kitaplarda Mu'tezile veya Mu'tezililerden sözedilirken sık sık ondan bahsedilmesi bu yaygın şöhretine şehâdet eder. Kitabu'l-intisar, başından sonuna kadar onun ilminin genişliğini gösterir. Ki bu eser, Mu'tezile kelâmının ince ve yüksek meselelerine dâir mufassal bilgi verir ve

(60) Bağdâdî, el-Fark beyne'l-fırak, s. 162

(61) Nyberg; el-İntisâr, ve'r-reddu ale İbni'r-Râvendî el-Mulhid, Mukaddime, s. 33-34.

(62) el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-Fırak, s. 161.

(63) Musteşrik Nyberg tarafından neşredilmiştir (Kahire, 1914).

Mu'tezile'nin öncüleri ve onların görüş ve mücâdeleleriyle ilgili, bize kadar ulaşan başka hiç bir kitapta benzerini bulamadığımız haberler ihtiva eder. Muhakkak ki, gerek taraftarlardan olsun, gerekse muhaliflerden daha sonraki alimler, Hayyat'ın verdiği bilgileri eserlerine almışlardır. Meselâ, onun öğrencisi olan Ebu'l-Kasım el-Ka'bî el-Belhî, Mutezile'nin ileri gelen ricali ve onların görüşleri hakkında bir kitap telif etmiştir ki, İbnu'l-Murtaza kitabının her sayfasında ondan faydalanmıştır. Talebe, hocasının kıssalarını nakletmiştir, diye bir netice çıkarırsak hata etmiş olmayız. el-Fark beyne'l-fırak adlı kitabında Bağdâdî de Hayyat'tan iktibasta bulunmuştur.

Bu asrın meşhur kelamcılarından biri, Mu'tezile mezhebine mensup Ebu Ali Muhammed b. Abdulvahhâb el-Cübbâî (öl. 303/915)'dir.(64) Cübbâiye fırkası ona nisbet edilir. Onunla Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (260-322/874-934) arasında çok enteresan ilmî münakaşalar cereyân etmiştir. Nitekim bir gün Cübbâî, Eş'arî'ye: "Sana göre, itâatın manası nedir?" dedi. Eş'arî: "Emre uymaktır." karşılığını verdi. Bu defa Eş'arî, ona itaat hakkındaki görüşünü sordu. Cübbâî şöyle dedi: "Bana göre itaatın hakikatı, irâdeye uymaktır. Başkasının isteğini yerine getiren kimse ona itaat etmiş demektir." Bunun üzerine Üstadımız Ebu'l-Hasen —Allah rahmet etsin— şöyle dedi: "Bu esâsa göre kulunun isteğini yerine getirdiğinde, Allah Teâlâ'nın kuluna itaat etmiş olması gerekir." diyerek onu susturdu. Eş'arî söze devam ederek, "Sen müslümanların icmaına muhalefet ve âlemlerin Rabbına küfretmiş oldun!"(65) dedi.

Cübbâî ölünce, Cübbâiyye liderliğine oğlu Ebu Hâşim geçti ve Cübbâiyye mensupları, ona nisbetle "el-Behşemiyye" diye tanındılar. Bu Ebu Hâşim'in, Mu'tezile arasında büyük tesiri olmuş ve onun ilkeleri hicrî beşinci asra kadar devam etmiştir. Nitekim bu durum, 429/1038 de vefat eden Bağdâdî'nin "asrımızdaki Mu'tezile'nin çoğu onun mezhebini takip eder." şeklindeki ifadesinden de açıkça anlaşılmaktadır.(66).

---

(64) İbn Hallikân, I, 480.
(65) Bağdâdî, el-Fark beyne'l-fırak, s. 167-168.
(66) Bağdâdî, el-Fark beyne'l-fırak, s. 169.

E. Lügat İlmi:

Abbasîlerin ikinci döneminde, lügat ilmi, nahvin gelişmesi ve sözlüklerin tanzim edilmesi sebebiyle büyük bir gelişme göstermiştir. Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin, Kûfe medresesinden takriben yüz sene önce kurulmuş olan Basra medresesinde, Nahiv ilminin esaslarını nasıl koyduğunu ve bu iki medresede ileri gelen pek çok âlimin nasıl yetiştiğini anlatmıştık. Bu âlimlerin başlıcaları: Meşhur kırâet imamı Ebu Amr b. el-Alâ, Aruz ilminin kurucusu ve "Kitabu'l-ayn" adındaki ilk alfabetik arapça lugat kitabının müellifi Halil b. Ahmed ve Ebu'l-Esved ed-Düeli zamanından itibaren Halil b. Ahmed dönemine kadar Basra ekolüne ulaşmış olan kaideleri toplayan "el-Kitâb" adındaki nahiv kitabını yazan Sibeveyh'tir. Bunlardan Halil b. Ahmed, toplanan kaideleri tanzim ve şerhetmiş, illetlerini açıklamış ve onları talebelerine yazdırmıştı. Bu talebelerden biri de Sibeveyh'ti[67].

Kûfe medresesi liderlerinden biri, Ali b. Hamza el-Kisâî (öl. 283/896)dir. Kisaî, yedi mütevatir kırâat imamlarından biridir. Kûfe nahiv alimlerinin büyüklerindendir. O, halife Emîn ile kardeşi Me'mûn'un hocalarındandı. Ferra ünvanıyla meşhur Ebu Zekeriyâ b. Ziyâd onun talebelerindendir. Ferra, —İbn Hallikân'ın dediği gibi— nahiv, lügat ve edebiyatta Kûfelilerin en ünlü ve en büyük alimlerindendi. O, hocası Kısâî'den sonra Kûfe ekolünün lideri olmuştur. Öğrencisi Sa'leb onun hakkında; "Ferrâ olmasaydı arapça olmazdı. Zira o arapçayı ayıkladı ve onu sağlam kaidelere bağladı." demiştir. Ferra bir çok kitap yazmıştır. Bunlardan biri "Meâni'l-Kur'an" olup dil inceliklerine dayanan bir tefsirdir. Ferra, bu tefsirde Nahiv ve Lügat'ın inceliklerini açıklamıştır. Tefsîr, takriben 1000 varak olup kitaplarının en meşhurudur[68].

Kûfe nahivcilerinin meşhurlarından biri de "el-Mufaddaliyât" adındaki şiir kitabının yazarı Mufaddal ed-Dabbî'dir. Nahivcilerin meşhurlarından bir diğeri, Nehhâs lakabıyla tanınmış olan Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî el-Mısrî en-Nahvî'dir. Nehhas, Bağdat'a gidip Ebu'l-Hasen Ali b. Süleyman el-Ahfeş el-Asğar ile, Ebu İshâk Zeccâc, İbnu'l-Enbârî, Niftaveyh ve Irak'ın diğer ileri

(67) İbn Hallikân, I, 330.

(68) Aynı eser, II, 228. Bu kitabın bir nüshası Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de (Tefsir böl. No. 10)'dir.

gelen edebiyatçılarından tahsil gördü. Hicrî 338 senesi Zilhicce ayında Mısır'da vefat etti (337'de vefat ettiği de rivâyet edilmiştir). Eserlerinden bazıları şunlardır: "Tefsîru ebyâti Sîbeveyh", "Kitâbu't-Tüffâha fi'n-Nahv", "Kitabu'l-vakf ve'l-ibtidâ", "Şerhu'l-Muallakatı's-seb" ve "Tabakâtu'ş-Şuarâ"[69]

Nahiv âlimlerinden bir diğeri de, Mısır'da yerleşmiş olan Ebu Ya'kub Yûsuf b. Yakub b. İsmâil en-Necîremî el-Luğavî el-Basrî'dir. İlim ve edebiyatta meşhur olmuş bir aile içinde yetişmiştir. Yusuf, mensub olduğu ailenin en üstünüydü. Dil, şiir ve arap tarihine dair Mısır'daki eski kitapların çoğu onun tarîkiyle rivâyet edilmiştir. Çünkü o bu konularda güvenilen bir rivâyetçi ve onları iyi bilen bir kişiydi. en-Necîremî, hicri 423 yılı Muharrem ayında vefat etmiştir[70].

Hicrî üçüncü asır, dil çalışmaları bakımından bir intikal dönemi sayılır. Halil b. Ahmed'in talebesi Leys b. Muzaffer'in Kitabu'l-Ayn'ın metodunu belirlemesiyle, ikinci asrın sonunda, dil kaidelerinîn zabtı ve lugat kitaplarının yazılması hususunda ilk çalışmaların semeresi elde edilmişti. Şüphesiz ki, Kitabu'l-Ayn, imam Halil'in değerinin yüksekliğine rağmen, onun ilmini ve inceliklerini tam olarak zabtettiğini göstermez. Zira bu kitapta âlimlerin tenkit ettiği pek çok hatâlar vardır. İşte bundan dolayıdır ki, üçüncü asrın dilcileri, Kiabu'l-Ayn'ın noksanlarını tamamlamaya ve ondaki tashif (yanlış yazma) ve tahrifi (kelime oynatma, yerini değiştirme) düzeltmeye koyulmuşlar ve neticede geniş sözlükler meydana getirmişlerdir. Ancak bu yeni sözlükler de, aynen Halil'in sistemine göre tanzim edilmiştir. Bunlar da alfabetik sistemde harflerin mahreçlerine göre tertip edilmiş olmaları, işe gırtlak harfleriyle başlamış olmaları -ki bu harflerin ilki "Ayın"dır- bakımından Halil'in kitabının benzeridir. İbn Dureyd (223-321/838-933) Cemheretü'l-lüğâ[71] adlı kitabını bu sisteme göre yazmıştır. Cemhere, her ne kadar, Kitabu'l-Ayn'da bulunan bir çok eksiklikleri gidermişse de onda da bazı kusurlar vardır. Nitekim bu mevzuda güvenilir kimselerin rivâyet et-

(69) İbn Hallikân, I, 29.

(70) Aynı eser, II, 315.

(71) Bu eser, fihrist cildi hâric üç büyük cilt halindedir. Haydarâbâd'ta hicrî 1345'te tabedilmiştir. Daru'l-kütüp el-Mısrıyye'de iki nüshası vardır.

mediği ve yalnızca İbn Düreyd'in rivâyet ettiği bazı kelimeler yüzünden âlimler onu tenkit etmişlerdir. Ayrıca kelimeyi açıklama ve sıygalarını değiştirmekte takip ettiği metotta da çok zorluk vardır. Bilhassa, lugat kitaplarında aradığını çabucak bulmayı tercih eden araştırıcılar bu zorluğu daha iyi hissederler.

İbn Düreyd, lügatta imam olduğu gibi, nazım ve nesirde de üstün bir edipti. Muhtemelen, arap dilinde "makâmat" san'atını ilk defa ortaya koyan odur. Nitekim, arap tenkitçileri ve tarihçileri, öğrencisi Ebu Ali el-Kâli'nin "el-Emâlî"[72] adlı kitabında ondan rivâyet ettiği makâmat ve kısa hikâyeler tarzında yazılmış mevzu hadislerden çokları üzerinde durmuşlardır. İbn Dureyd'in bu çalışmaları, onun dil ve edebiyattaki üstünlüğünü ortaya koyar. Filhakika Husrî, "Zehru'l-Âdâb" adındaki kitabında bu hususa dikkat çekmiş ve onun, bu nevi kısas san'atının mûcidi olduğunu ve bu çalışmasıyla kendisinden sonra makamat yazanları geçtiğini söylemiştir. İbn Dureyd'in pek çok şiiri vardır. O şiirde, incelik, sağlamlık, ciddiyet ve mizah gibi yollardan her birinde kalem oynatmıştır. Kendisi tabakat ve tercüme-i hal kitaplarında meşhurdur. "el-İştikâk fi'l-esma" ve "Zuvvaru'l-Arab" adlarındaki kitaplar onun eserlerinden bazılarıdır[73].

Halil'in metodu üzere, geniş lügat kitabı yazanlardan biri de, "el-Bâri fi'l-luğa" ve lügat ve edebiyata dâir "el-Emâlî" adlarındaki kitapların yazarı Ebu Ali el-Kâlî el-Bağdâdî (öl. 356/467) dir[74]. Endülüs'te lügat ve edebiyat ilimlerinin temelini atan bu şahıstır. Bu ülkede yetişmiş olan büyük edebiyatçı ve lügatçıların ilk tabakası onun talebeleridir.

Lügat sâhasında yedi ciltlik "el-Muhît" adındaki kitabı yazan Sahib İsmail b. Abbâd (326-385/938-995); "el-Mucmel" adındaki eserin yazarı İbn Fâris (öl. 395/1005) ve "et-Tehzîb" in sahibi Ebu Mansûr el-Ezherî (282-370/895-980) gibi alimler bu asrın meşhur dilcileri arasındadır. Dördüncü asır dil alimlerinin en meşhuru, tartışmasız "es-Sıhâh fi'l-luğa" adındaki kitabın yazarı İsmâil b. Hammad el-Cevherî (öl. 392/1002)'dir. Cevherî, bu eserinde, sadece sahîh hadîslerle yetinmiş olan

(72) Kahire baskısı (1926 yılı) üç ciltten müteşekkil olup, nâdir ve uyarıcı bahisler ihtivâ eder.

(73) İbn Halikân, I, 479-498.

(74) Aynı eser, I, 495-496.

Buhârî'nin metoduna uyarak yalnızca sahîh lafızları almakla iktifa etmiştir. Bu lugatın başka bir meziyeti daha vardır. Şöyle ki: O, Halil'den beri lugatçı seleflerinin devam ettirdiği harflerin mahreclerine göre sıralanmış olan alfabetik sistemi bırakmış ve harfleri başka bir sisteme göre tertip etmiştir ki, bu sistem, bugünkü eğitimde ve "Sıhah"tan sonra yazılmış olan "Lisanu'l-arab" ve "el-Kamusu'l-muhit" adlarındaki eserler gibi birçok lugat kitabında kullanılmaktadır. Bu sistemde esas, kelimedeki son harfin "bâb" ilk harfin "fasıl" olması gözönünde bulundurularak, kelimelerin elif-be-te-se-cim vb. harflerine göre sıralanmasıdır. Lügatların tertibinde Cevherî'nin îcad ettiği bu sistem, ediplerin secilerde, şâirlerin kafiyelerde kullanmayı arzu ettikleri kelimelerin bulunmasını kolaylaştırmaktadır. Cevherî'den sonra lugatların tertibinde gerek doğuda ve gerek batıda bu sistem yaygın hale gelmiştir.

Dil bilginleri, sadece lugat kitapları yazmakla kalmayıp, iştikak, sarf-Nahiv ve Lügata dair de pek çok kitap telif etmişlerdir. Bunların başında Ebu Ali el-Fârisi (öl. 377/987) ve onun talebesi, aynı zamanda lügat ve nahiv esaslarına dair yazılmış kitapların en büyüğü kabul edilen "el-Hasâis"in yazarı ibn Cinnî gelir. Saâlibi, İbn Cinnî hakkında şöyle demiştir: "O, arap lisanında kutuptur. Edebiyatta liderlik onda sona erer"[75].

Lugat âlimlerinden biri de edebî divanları şerhetmiş olan ve Hatîb et-Tebrîzî (421-502/1030-1108) diye tanınan İbn Bestâm eş-Şeybânî et-Tebrîzî'dir. Bu zat, asrındaki lugat ve belâğat imamlarından biridir. Ebu'l-Alâ el-Maarrî'nin talebesi olmuştur. Onun hakkında İbn Hallikân şöyle der: "O, edebiyata dâir faydalı pek çok kitap tasnif etti. Bunlar: Şerhu'l-Hamâşe, şerhu Dîvani'l-Mütenebbî, Ebu'l-Alâ el-Me'arrî'nin divanı olan Saktu'z-zend'in şerhi, Şerhu'l-Mu'allakatı's-seb', Şerhu'l-Mufaddaliyat, Tenzîbu garibi'l-hadîs, Tehzibu Islâhı'l-mantık, nahve dair güzel mukaddimeler -bundan maksadımız "Esraru's-san'a" sıdır ki, mevcudu pek çoktur- el-Kâfi fî ilmeyi'l-Arûz ve'l-Kavâfi, İ'rabu'l-Kuran'a dâir el-Mülehhas. Bu son eseri, dört cilt halinde gördüm. Hatîb et-Tebrîzî, Kitabu'l hamâse'ye de üç şerh yazmıştır. Bunlar: Büyük, orta ve küçük şerhlerdir. Onun bunlardan başka da telifleri vardır. Tebrizî

(75) Yetîmetu'd-dehr, I, 89.

ayrıca Bağdat'ta Nizâmiye Medresesinde edebiyat dersi vermiştir[76]."

Arapça lügatların telifindeki gelişmeler hakkında İbn Haldûn'un zikrettiklerini buraya nakletmemiz gerekir. O bu hususta şöyle der: "Alimlerden bir çokları, yazdıkları lügat kitaplarına Kitabu'l-Ayn'ı esas almışlardır. Nitekim Hicrî dördüncü yüzyılda Endülüs'te yetişen Ebu Bekr ez-Zebîdî, Halife Hişâm el-Müeyyed namına bir lügat kitabı yazmıştır. O, Kitabu'l-Ayn'ın muhtevasını korumakla birlikte onu ihtisar etmiş, kullanılmayan kelimelerin hepsini ve kullanılanların şevâhidinin bir çoğunu hazfetmiş ve kaloy ezberlenmesi için onu en güzel bir şekilde özetlemiştir.

Doğu İslâm dünyasının yetiştirdiği bilginlerden Cevherî, geçtiği gibi Kitâbu's-Sıhâh'ını günümüzde bilinen alfabetik sisteme göre tertip ederek harflerden hemze ile başlangıç yaptı; kelimeleri, son harflerini esas alarak sıraladı ve bâb başlıklarına buna göre isim verdi[77]. Çünkü insanlar çok zaman kelimelerin son harflerini öğrenmeye ihtiyaç duyarlar. O, bu çalışmasını, Halil'in yolunu takip etmiş olmak için kısa tuttu. Daha sonra, Endülüslülerden, Ali b. Mücahid'in idaresindeki topraklarda Daniye'de yaşayan İbn Sîde, aynı çerçevede ve Halil'in sistemine göre bir lügat yazdı. İbn Sîde, ayrıca kelimelerin iştikak ve çekimlerine de temas etti. Bu suretle kitap, en güzel eserlerden biri olarak meydana çıktı. Daha sonra, Tunus'taki Hafsî hükümdarlarından Mustansır'ın hacibi Muhammed b. Ebi'l-Huseyn, onu kısaltmış ve tertibini Kitabu's-Sıhâh'ın tertibine çevirmiş, yani kelimelerin son harflerini esas alarak tertip etmiş ve bab başlıklarına bunlara göre isim vermiştir. Böylece meydana gelen bu muhtasar lugatla Kitabu's-sıhah, aynı ana ve babadan olma ikizler gibi oldular.

Bizim derleyebildiğimiz temel lugat kitapları işte bunlardır."[78]

(76) Vefeyâtu'l-ayân, II, 233.
(77) Yani bab ve fasıl sistemine göre tertip etti.
(78) Mukaddime, s. 502-503.

F. Edebiyat:

a) Nazım:

Daha önce gördüğümüz gibi, Emevîler felsefeyi önemsemeyen, aksine şiiri felsefeye tercih eden câhiliye devri Arabının karakterini taşıyorlardı. Abbâsî devrinde ise, edebî sahada, şiir üslupları, vezinleri mevzu ve manaları hususunda yeni prensip ve kaideler koymuş olan çok sayıda şair yetişmiştir. Bu şairlerin en meşhurları Beşşar b. Bürd ile eski olan her şeyi tenkit eden Ebu Nuvas'tır. Bu asırda yeniliği savunma hususunda İbn Kuteybe (213-276/828-889) onun yolunu takip etmiştir. Ondan sonra gelen Saâlibî ve İbn Haldûn gibi yazarlar da aynı çığırı takip etmişlerdir.

Abbasî döneminde, edebî sahada, şiir uslupları, vezinleri ve muhtevası hususunda yeni prensip ve kaideler ortaya çıkmıştır. Bunu hazırlayan etkenlerin başlıcaları şunlardır:

1 — Abbâsî Devletinde, hayat şekillerinin ve eşyalar hakkındaki kıymet hükümlerinin cahiliyye hayatındaki benzerlerinden farklı oluşu. Nitekim, cahiliyye devri araplarının fazîlet kabul ettikleri şeyler, Abbâsîlerin ilk döneminde yaşamış olanların nazarında, hakkında şiir söylemeğe değer sayılmazdı.

2 — Abbâsîler Döneminde, insanların çeşitli işlerle meşgul olmaları ve tecrübelerinin artması sebebiyle, cahiliyye devrinde basitliğe dayanan maddî hayatın bu dönemde gelişmiş olması.

3 — Arapların şanını düşürmek, onların şiirlerini ve şiirlerinin manalarını tenkid etmek esası üzerine kurulmuş olan milliyetçilik hareketinin yayılması.

4 — Şiire ve Abbâsî edebiyatına, yabancı kültürün, özellikle İran kültürünün etkisi. Ancak bütün bunlara rağmen, arap dilinde kafiye ve vezin gibi eski şiirin ana özelliklerinden bazıları hâlâ varlığını devam ettirmektedir.

Bu hususta Nicholson şöyle der: "İranlılar, Abbâsî şiirine eski şiirin üslûbunda mevcut olan üstünlükler benzeri bir üstünlük ilave etmemişlerdir. Ancak şiire canlı ve lâtif hayal gücünü, ince ifâde tarzını, his derinliğini katmışlar ve ona pek çok görüş ve fikirlerle destek olmuşlardır.

Arap şiirindeki bu değişmeye, İran ve Yunan kültürünün tesirinden başka, İslâm'ın umûmî hayata iyice tesir etmesi ve insanlar arasında kuvvetli bir dînî ruhun ortaya çıkışı da yardımcı olmuştur. İslâm'ın tesiri, zühd ve ahlâk hususunda, Ebu Atâhiye'nin şiirinde son noktasına ulaşmıştır[79]. Hulâsa, bu asırda şiir, ifâde inceliği, tenkid derinliği, farklı lafızlar seçilerek muhtelif manalar ifade etmekle temayüz eder.

5 — Kısa ara dönemleri müstesna, Abbâsiler devri boyunca şâirlerin, halifeler, komutanlar ve ileri gelen devlet adamlarının teşviklerine muhtaç olmaları. Bunun sebebi de, o devirde onların nafakalarını temin etmek üzere, kitaplarını neşredebilecek bir yayıncının yokluğu yanında, manzum kitap ticaretinin de olmayışıdır. Bu yüzden şairlerin hayatlarını kazanmak için bütün güvenceleri, bağış ve bahşiş elde etmek için güzel kasîdelerle halifelere ve bunların ileri gelen yakınlarına yaklaşabilmekten ibaretti. Abbâsîler devrinde, aşırı övgünün şiirin en önemli özelliklerinden olması işte bu yüzdendir. Buna ilaveten, şairler kafilesine Arap olmayanlar; özellikle İranlılar katılmıştır. Öte yandan, Abbâsî Devletinde idâre, istibdadî karakterli olunca, övgüde aşırılık, halifelere ve devlet adamlarına yaklaşabilmek için yegane yol olmuştur.

aa) Abbasî Şiiri'nin İlerigelen Simaları:

1. Buhturî:

Bu dönemde, Ebu Temmam, Buhturî, İbnu'r-Rûmî, Mütenebbî, Maarrî ve Şerif er-Raziy gibi pek çok şiir otoritesi yetişmiştir.

Ebu Ubade el-Velîd el-Buhturî el-Kahtânî et-Tâî (206-285/821-898) Menbic şehrinde doğdu ve orada yetişti. Kendisinden ders okuduğu Ebu Temmam'la görüşüp Maarra, Halep ve Humus gibi Suriye şehirlerini dolaştı. Daha sonra Irak'a gitti. Bağdat ve meşhur olduğu Sâmarra'da ikamet etti. Bu sırada, Halife Mütevekkil, veziri Feth b. Hâkân ve Abbâsî Devleti ileri gelenleriyle görüştü. Onları methedip caizelerini aldı. Mütevekkil'in öldürülmesine şâhid oldu. Daha sonra, bu halifenin yerine

(79) Lit. Hist. of the Arabs, p. 290.

geçenlerin yakınlarıyla alaka kurdu. Mu'tezid zamanında yaşı seksene yaklaşmış olduğu halde vefat etti.

İleri gelen şairler, onun şiirdeki derecesinin yüksekliğine şehadet etmişlerdir. Nitekim Buhturî, Ebu Temmâm'a bir şiir okumuş bunun üzerine Ebu Temmâm: "Aferin! Sen, benden sonra sultanu'ş-şuarâsın" demiştir.

Buhturî'ye: "Hanginiz daha iyi şairsiniz, sen mi yoksa Ebu Temmâm mı?" denildiği zaman, şu cevabı vermiştir: "Onun şiirlerinin iyisi, benim şiirlerimin iyisinden daha iyidir; benim şiirlerimin kötüsü ise onun şiirlerinin kötüsünden iyidir." Buhturî'nin şiirine "altın zincirler" denirdi. Kendisi yüksek tabaka içindeydi. Ebu'l-Alâ el-Maarrî'ye şu üç kişinin hangisi daha iyi şairdir: Ebu Temmâm mı, Buhturî mi, Mütenebbî mi? denildi. Şöyle cevap verdi: "Mütenebbî ve Ebu Temmâm hekimdirler. Şair, ancak Buhturîdir[80]."

Buhturî'nin şiiri hakkında şöyle denmiştir: "Doğrusu bu şiir, helal olan sihirdir ve sehl-i mümtenidir. Aşkolsun onun şairine! O şiir ne kadar akıcı! Sözleri ne tatlı! Üslûbu ne güzel! Maksatları ne hoş! Onda lüzumsuz hiç bir şey yoktur. Aksine onun hepsi seçmedir."[81].

Buhturî'nin en meşhur kasidelerinden biri, Halife Mütevekkil'i methettiği ve onun Ramazan Bayramı günündeki alayını vasfettiği kasidesidir. Kasidenin bir bölümü şöyledir:

"Allah, Halife Ca'fer'e, onun gelişiyle şereflenen bir saltanat verdi.

Ramazan Bayramı ne güzeldir. Çünkü o zamanın en parlak ve en muhteşem bir günüdür.

Sen ey Halife, din sevgisinden kaynaklanan ve dinin üstünlüğünü gösteren bir törende saltanatının azametini izhar ettin.

Sen geçerken, bir çok dağın, etrafındaki kalabalıklarla birlikte yürüdüğünü sandık.

---

(80) İbn Halikân, II, 167.
(81) Aynı eser, II, 177.

Seni gören halk peygamberi hatırladı. Sen safların arasından ilerlerken tehlil ve tekbir getirdi.

Üzerimde parlayan hidayet nurunu giyinmiş olarak namazgâha vardım."

Buhturî'nin en parlak kasidelerinden biri de Kisrâ'nın sarayını tavsif ettiği Kasîde-i Siniyye'sidir:

Gönlüm hüzünle doldu, musibetlere karşı kendimi teselli etmek ve harap olmuş Sasanî saraylarını görüp üzülmek için bineğime binip Medayin'deki beyaz saraya yöneldim.

Kisralar, çevresine hakim yüksek saraylarda yaşıyorlardı ki, saraylara bakan gözler kamaşır ve heybetten şaşırırdı.

Bu büyük eserler, ıssız çöldeki bedevilerin kalıntılarına benzemezdi.

Zaman onların yeniliklerini eskitmiş sonunda eskimiş elbiseye dönmüşler.

Hürmüz köşkü ıssızlık ve bakımsızlıktan sanki kabristan olmuş.

Sen onu bir görsen, gecelerin orada bir düğünü matem haline getirdiklerini anlarsın.

Bizanslılarla İranlılar arasında Antakya'da meydana gelen savaşı tasvir eden tabloya baktığında neler görürsün neler!

Ölüler yere düşüyor, Enuşirevan bayrak altında ordu saflarını tanzim ediyor.

Bilinmez ki, bu sarayları insanlar orda oturan cinler için mi yaptı, yoksa cinler insanlar için mi?

Bu saraylar uzun zaman mutluluk için bina edilmişti. Nihayet onların hali üzüntüye katlanma ve sabretmeye dönüşmüş. İşte benim bildiklerim bundan ibarettir.

Her ne kadar yurt benim değil ve ben onların soyuna mensup değilsem de, bu acıklı durum ağlamaya değer[82]."

---

(82) Dîvanu'l-Buhturî, s. 110; Enîsu'l-Makdisî, Umerâu'ş-şi'ri'l-Arabî fi'l-asrı'l-Abbâsî, 217-218.

2. İbnu'r-Rûmî:

Bu dönemin meşhur şairlerinden, güzel manalar bulma hususunda en maharetlilerinden ve kaside yazmada en güçlülerinden biri, İbnu'r-Rûmî diye tanınmış olan Ebu'l-Hasen b. Abbas'tır. İbnu'r-Rûmî, 221/836 yılında Bağdat'ta doğdu; hayatı boyunca orada kaldı, az bir müddet hariç oradan hiç ayrılmadı. Söylendiğine göre o, bir defasında Samarra'ya gitmiş fakat Bağdat'ı özlemiş, hasretini çekmiş ve özlemini şu beyitte dile getirmiştir:

"Bağdat, gençliğimi ve çocukluğumu yaşadığım yeni hayat elbisemi giydiğim şehir!

Orası aklıma geldiği zaman, orayı üzerinde gençlik dalları salınır görürüm."(83)

İbnu'r-Rûmî Arap asıllı değildir. Annesi İranlı, babası ise Rum'dur. Bu durum, kendisinin şu ifadesinden de anlaşılmaktadır:

"İranlılar dayılarım, Rumlar ise amcalarım olduğu halde alçaklığa karşı nasıl sabrederim!"

İbnu'r-Rûmî, Yunan felsefesinin etkisinde kalmış, Mesûdî'nin dediği gibi(84)şiirinde, yunan filozoflarının fikirlerini işlemiştir.

İbn Hallikân, onu şöyle tanıtır: "O, enteresan nazmın ve ender rastlanan buluşların sahibidir. Nadir manalara dalar, onları bulundukları yerlerinden çıkarır ve onları en güzel tarzda ortaya koyar. Manaya tam hakkını verir ve onda anlaşılmayan bir şey bırakmaz"(85)

---

(83) İbn Hallikân, I, 351.
(84) Mürûcu'z-zeheb, II, 495.
(85) İbn Hallikân, I, 351.

Hanımı ve üç oğlunun ölümü onun hayatını büyük ölçüde etkilemiştir. Nitekim eşinin ölümünden sonra bir daha evlenmemiştir. Yazdığı mersiyeler çok güzel olduğu için başkaları tarafından örnek alınmıştır. Ortanca oğlu için yazdığı mersiye bunlardan biridir ve o, bir babanın çocuğu için ifade edebileceği en yüksek duyguları dile getirir. Kasidenin bir kısmı şöyledir:

"Ey iki oğlum, ikinize ağlamam size fayda vermese de, bana teselli olmaktadır.

Bu yüzden bol bol göz yaşı akıttım. Şüphesiz ki, sizin gibi iki oğulun ölümü bana çok ağır gelmiştir.

Keşke Allah, şu ölümleri ve onların, insanların ciğerpâre yavrularını kasden hedef alışını kahretseydi!

Ölüm güvercini, çocuklarımın ortancasına yöneldi. Allah aşkına bakın; nasıl da gerdanlığın ortasını seçti!

Oysa ki, ben yavrumun bakışlarında hayır görmüş ve onun işlerinden olgunluk alametleri sezmiştim.

Ölüm, onu benden aldı. Mezarının yakınlığına rağmen uzak; uzaklığına rağmen yakın oldu.

Onu kaybettiğim zaman, bütün sevincimi kaybetmiş oldum. Hayatımın lezzetlerinden uzaklaştım.

Ey gözümün, burnumun ve ciğerimin çiçeği, ah bir bilsem; bana verdiğin sözü değiştirdin mi?

Annen sana üzüntülerini açığa vuruyor. Ancak ben, açığa vurduğum üzüntünün kat kat fazlasını içimde gizliyorum[86]."

İbnu'r-Rûmî'nin Sahibuzzenc'in Basra'yı istilâ ederek şehri tahrip edip yakıp-yıkması üzerine yazdığı kasidesi, Abbâsî Devletini yaklaşık 15 sene (255-270/869-883) meşgûl etmiş olan zenci isyanı ile ilgili en önemli tarihi kaynaklardan sayılır. Bu olay hakkında İbnu'r-Rûmî şöyle demiştir:

"Ey Basra! Nefsim senin için kor gibi yanıyor.

Ey İslâm'ın kubbesi, senin için kavruluyor, yandıkça ızdırabım artıyor.

---

(86) Divanu İbni'r-Rûmî, I, 29.

Ey ülkelerin kavşağı, senin hakkında öyle bir üzüntüye tutuldum ki, senelerce sürecek.

Köleleri kendilerine öldürücü darbeyi vurdukları zaman o belde halkı, en güzel bir durumdaydılar.

Zencileri görünce, şehrin rengi gece oldu. Zira onlar, Basra'ya gece karanlığını andıran kalabalıklar halinde girdiler.

Artık nerde o halkın gürültüsü, nerede o Basra'nın kalabalık çarşıları?

Nerede oraya gelen o denizde dağlar gibi yükselen gemiler?

Nerede o köşkler, güzelim evler; hani o sağlam yapılı binalar?

Şimdi o köşklerin yerini birbiri üzerine yığılmış kül ve toprak yığınları almıştır[87].''

İbn Hallikân, İbnu'r-Rûmî'nin ölümünü (283/896) kendisini hicvetmesinden korkan halife Mu'tezid'in veziri Ebu'l-Huseyn Kasım b. Abdullah b. Süleyman b. Vehb'in kinine bağlamakta ve şöyle demektedir: ''Ebu'l-Huseyin, sofrasındaki İbnu'r-Rûmî'nin önüne bir börek (= Huşkinane) koydurdu[88]. Şair onu yiyince zehirlendiğini hissetti ve kalkıp gitmek istedi. Bunun üzerine vezir ona: ''Nereye gidiyorsun?'' dedi. O, ''Beni gönderdiğin yere'' diye cevap verdi. Vezir: ''Babama selâm söyle'' dedi. İbnu'r-Rûmî: ''Yolum cehenneme uğramaz'' karşılığını verdi ve vezirin meclisinden çıkıp evine geldi. Bundan sonra birkaç gün daha yaşadı ve öldü. Hastalığı sırasında hekim, gidip geliyor ve onu zehire karşı faydalı ilaçlarla tedâvî ediyordu. Fakat o, hekimin ilaçlardan bir kısmında yanıldığı kanaatine vardı.

Niftaveyh lakabıyla meşhur olan İbrahim b. Muhammed el-Ezdî der ki: ''İbnu'r-Rûmî'yi kendini ölüme terketmiş, son anlarını yaşarken gördüm ve ona: Bu ne hal? diye sordum. Hemen şu şiiri okudu:

''Hekim bana yanlış ilaçlar verdi. Onun ilaçları faydasız.

İnsanlar doktoru kınıyorlar. Halbuki doktor, sadece ilacın miktarında yanılmıştır[89].''

---

(87) Divanu İbnu'r-Rûmî. III, 422-427.

(88) Bir çeşit içli börek. Buğday unu şıra ile yoğrulur. Sonra hamur açılır. Şeker, badem, fıstık ve gül suyu ile içi doldurulur ve hamur katlanarak pişirilir. (Dâvud'un Tezkere'sinden kısaltılarak alınmıştır).

(89) İbn Hallikân I. 351-352.

3. Mütenebbî:

Bu asrın ileri gelen şairlerinden biri de, Mütenebbî unvanıyla Ebu't-Tayyib Ahmed b. Hüseyin el-Kûfî (302-354/914-965)'dir. Kendisi, Kûfe'de Kinde Mahallesinde doğmuştur. Onun, geçimini Kûfe'de suculuk yaparak sağlarken daha sonra Şam'a gittiği söylenir. Şairlerden biri onu hicvederken buna şöyle işaret eder:

"Sabah-akşam insanlardan yardım isteyen bir şairde ne fazileti olurmuş?

O küfe'de bir süre su, bir süre de yüz suyu satarak yaşamıştır[90]."

Mütenebbî 337/948 yılında Seyfüddevle el-Hamdânî'nin hizmetine girdi ve onu mükemmel bir şekilde metheden bir dil haline geldi. Seâlibî'nin dediği gibi dünyanın nadirlerinden olan şair, şiir sanatında zamanın en çok temayüz etmiş simasıydı[91].

O, Seyfüddevle'nin şairi olup ona nisbet edilir ve onun sayesinde meşhur olmuştur. Zira Mütenebbî'nin elinden tutan, şânını yücelten, şiirin bedelini ödeyen ve ona saadet yollarını açan odur. Onun yardımı sayesinde Mütenebbî'nin şöhreti, Doğu ve Batı'da yayılmış, onun şiirleri köye ve kente ulaşmıştır. Onun şiirlerini, sanki gündüzler ezberlemiş, geceler okumuştur. Nitekim kendisi de bunu söylemiş ve maksadını pekgüzel anlatmıştır:

"Zaman, benim kasidelerimin râvilerinden biridir. Ben bir şiir söylediğimde zaman da onu okur.

Yürümeyenler bile onu alır götürür ve şarkı söylemeyenler onları bülbül gibi terennüm ederler."

Mütenebbî, kasîdelerinden birinde Seyfüddevle'den yakınır.

---

(90) İbn Hallikân, I, 27.
(91) Seâlibî, Yetîmetu'd-dehr, I, 90.

"Bana ne oluyor ki cesedim Seyfüddevle'den uzak olduğu halde ona karşı sevgi besliyorum?

Daha önce onun şerefinden ötürü sevgi bizi bir araya getiriyor idiyse, keşke biz o sevgiyi bölüşseydik.

Bana yaptığın muamele hariç -ey insanların en adaletlisi- Dava senin hakkındadır.

Oysa davalı da hakim de sensin.

Arslanın dişlerini açık gördüğün zaman, sakın onun tebessüm ettiğini sanma!

Çünkü atlar, geceler, çöller, kılıçlar, mızraklar, kağıt ve kalemler beni tanır!

Ey kendisinden ayrılmak bize ağır gelen zât! Seni kaybettikten sonra, herşeyi bulsak ta yok demektir.

Memleketlerin en kötüsü kendisinde bir dost bulunmayanıdır. İnsanların kazandığı en kötü şey ise, doğruyu dinlememesidir"[92].

Mütenebbî, Seyfüddevle'ye dargın olarak Mısır'a gitti. Orada herhangi bir idarî göreve tayin edilme ümidiyle Kâfur'u çok güzel methiyelerle övdü. Kâfur, ona bir hıl'at giydirdi; kendi konağında misafir etti; emrine hizmetçiler verdi ve pek çok maddî imkân sağladı. Fakat ona bir görev vermedi. Sebep olarak ta, peygamberlik iddia eden bir adamı iş başına getiremeyeceğini ileri sürdü. Bunun üzerine Mütenebbî'nin methiyeleri hicve dönüştü. Daha önce övgüde aşırı gittiği gibi bu defa da yermede ileri gitti[93]. Mütenebbî'nin Kâfûr'a yazdığı medhiyelerden biri, hicrî 346 yılı Cemazîyelâhır ayında, onun huzurunda okuduğu ilk kasîdesidir. Kasîdenin bir mısraı şöyledir:

"Kâfur'a gidenler başkasını bırakırlar. Zira denize yönelenler nehirleri küçümserler."

Mütenebbî, Kâfur'dan umduğunu bulamayınca Mısır'dan ayrılmaya hazırlandı ve 350/961 yılı Arefe günü yola çıkmasından bir gün önce Kâfur'u şiddetli bir şekilde hicvetmiş olduğu uzun kasidesini okudu. Ka-

(92) Berkûkî, Şerhu Dîvani'l-Mütenebbî, II, 258-266.
(93) Aynı eser, II, 174.

sidesinin bir bölümü şöyledir:

"Bayram! Ey Bayram! Neler getirdin? Eskisiyle mi döndün, yoksa bir yenilik mi getirdin?

Köleyi (Kafur'u kasdediyor) satın aldığın zaman sopayı da beraber al; şüphesiz ki, köleler yaramaz kimselerdir."

Mütenebbî Mısır'dan ayrılıp İran'a gitti. Burada da Büveyh oğlu Azududdevle'yi medhetti, ondan da mükafatlar aldı. Azududdevle'ye yazdığı övgülerden biri şöyledir:

"Ben gidiyorum ama, senin sevginden başka sevgi girmesin diye kalbimi senin sevginle mühürledim.

Yapabilseydim; gözümü kapatır ve seni görünceye kadar açıp bakmazdım.

Senin ayrılığına nasıl sabredilir ki, senin bol ihsanların bana yetti; fakat senin cömertlik duygunu tatmin etmedi"[94].

Mütenebbî, Faris'ten ayrılıp Bağdat'a geldi, daha sonra da Kûfe'ye döndü. Burada başlarında Fâtek b. Ebi'l-Cehl el-Esedî olmak üzere bir grubun saldırısına maruz kaldı. Mütenebbî ve taraftarları onlara karşı savaştılar. Mütenebbî bir ara kaçmayı düşünmüştü, fakat kölesi ona: "İnsanlar, at, gece, çöl, harp, kağıt ve kalem beni tanır" diyen senin gibi birinin kaçtığından bahsetmemelidir." dedi. Bunun üzerine o tekrar döndü ve öldürülünceye kadar savaştı[95].

(94) Berkûkî, Şerhu Dîvani'l-Mütenebbî, II, 189; Seâlîbî, Yetîmetu'd-dehr, I, 163.
(95) İbn Hallikân, I, 37.

4. Ebu'l-Alâ el-Maarî:

Ebu'l-Alâ, hicrî 363 yılında Maarrat'ün Nu'man'da doğdu. Burası Suriye'de, Hama ve Şeyzer yakınlarında küçük bir şehirdir. Bu şehrin ismi Nu'man b. Beşîr el-Ensârî'ye nisbet edilir. Nisbesini bu şehirden alan Maarri, dört yaşında iken çiçek hastalığına yakalandı, neticede gözlerini kaybetti. Ömrünün büyük bir kısmını, siyâsî çalkantıların hakim olduğu bir dönemde Maarra'da geçirdi. Bu dönemde, Halep emirliği bazen Hamdânîlerle Fâtîmiler arasında, bazen de bedevî kabilelerle Bizanslılar arasında bir mücadele alanı oluyordu[96]. Bu olayların, tenkidçi bir şair olan Ebu'l-Alâ'nın şiirinde büyük bir etkisi olmuştur.

Ebu'l-Alâ, nahiv ve lügatı babasından okudu. O, fertlerinin çoğu, Maarra ve Şeyzer gibi ona komşu şehirlerde, Şâfiî mezhebi üzere kadılık görevinde bulunmuş bir ailedendi. Haçlıların hicrî 492 (M. 1099) de Maarra'ya girişine kadar şehrin kadılığı bu ailede kaldı. Şâfiî mezhebine göre müftülük makamı, iki asırdan fazla bu ailenin elinde devam etmiştir. Ebu'l-Alâ, gençliğinde çok gezerdi. Antakya, Lazkiye ve Trablus gibi ilim ve âlimleriyle meşhur olan Suriye şehirlerini ziyâret etti; âlimlerinden ilim öğrendi ve ilim müesseselerini dolaştı[97]. Ayrıca biri hicrî 398 yılında, ikincisi ise, 399 yılında olmak üzere iki kez Bağdat'ı ziyaret etti. Fakat o, Maarra'ya döndü ve evine kapanarak kitap telifine başladı. Evine kapanmış olması ve gözlerinin görmemesi sebebiyle kendisine rehinu'l-mahbiseyn (= iki hapse mahkum) adı verilmiştir[98].

Ebu'l-Alâ, çocukluğundan beri şâir tabiatlıydı. Henüz 11 yaşında iken şiir yazdı. Edebiyat, nahiv ve lugat sahalarında geniş bir bilgiye sahipti. Hatta İbn Düreyd'in "el-Cemhere" isimli kitabını ezberlediği söylenmiştir. "İnsanlar ondan ilim öğrenmiş, kendisine uzak yerlerden

---

(96) İbn Hallikân, I, 32-34.
(97) Enisü'l-Makdîsî, Ümerâü'ş-şi'ri'l-arabî, s. 326-327.
(98) İbn Hallikân, I, 33-34.

öğrenciler gelmiş, âlimler, vezirler ve başka kudretli kimseler onunla mektuplaşmıştır." İbn Hallikân, Ebu'l-Alâ'nın eserlerini saymış ve şöyle demiştir: "Onun çok sayıda meşhur eseri ve nakledilmiş risâleleri mevcuttur; manzum eser olarak ta "Luzum ma lâ yelzem" adında yaklaşık beş ciltlik büyük bir eseri vardır[99]. Yine bir eseri de "Saktu'z-zend"[100] dir ki; onu bizzat kendisi şerhetmiş ve şerhine "Dav'u's-sakt" adını vermiştir. Onun "el-Eyk ve'l-ğusûn" adını verdiği bir kitabının bulunduğunu haber aldım. Sözü edilen bu kitap, edebiyat hakkındadır, yaklaşık yüz cüz tutar. "el-Hemze ve'r-Ridf" diye meşhurdur. Mütenebbî'nin şiirlerinin şerhine dair olan eseri "el-Lâmiu'l-Azîzî" nin tasnifi bitince eser kendisine okundu. Bu sırada yanındaki alimler o kitabın özelliklerini tanıtmaya başladılar. Bu arada Ebu'l-Alâ şöyle dedi: Mütenebbî, "ben öyle bir kimseyim ki, edebî eserimi amalar bile görür, sözlerimi sağırlar dahi işitir" derken sanki beni gayb gözüyle görmüştür.

Ebu'l-Alâ, Ebu Temmam'ın Dîvân'ını ihtisar ve şerhetmiş ve o şerhe "Zikrâ Habîb" adını vermiştir. Buhturî'nin Dîvan'ına yazdığı şerhe de "Abesu'l-Velîd" ismini vermiş; Mütenebbî'nin Divanına yazdığı şerhe ise "Mucizu Ahmed" adını koymuştur. O, bu şerhleri yaparken, mezkur şairlerin şiirlerindeki garipler, edebî kusurlar, onların başka şâirlerden yaptıkları iktibaslar ve onlara yapılan tenkitler hakkında bilgi vermiştir. Bu şerhlerinde o, adı geçen şairleri müdafaa etmeyi de üzerine aldı. Bunun yanında, bazı yerlerde onları tenkid etti ve hatâlarını ortaya koydu.

Ebu'l-Alâ'nın derin felsefî görüşleri vardır. Nitekim, "Lüzûmiyyat" adlı eserinde çok cesur ve yeni fikirlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Onun ahlak ve sosyal tenkide dair özel görüşleri vardır. Ebu'l-Alâ, sosyal ve politik eksiklikleri cesaretle ortaya koymakla yetinmemiş, aksine bütünüyle politik hayatı araştırmalarına konu edinmiş ve siyâsetin en zor meselelerini düşünmeye koyulmuştur[101]. "Lüzûmiyyât"ındaki şu sözü bunu teyit etmektediri. "Uyanın, uyanın ey sapıklar; sizin dininiz ancak eskilerden kalma bir aldatmacadan ibarettir. Onlar, o dindarlıklarıyla dünya malını toplamayı murad ettiler ve onu elde ederek geçip

(99) Kahire'de, 1891 de basılmıştır.
(100) 1286 h. Bulak baskısı 2. cilt.
(101) Saktu'z-zend, s. 51-52.

gittiler, artık kötülerin adeti öldü." Bu konuda şu sözleri de önemlidir: "Aydınlık ve ışık gerçekten engellenmiştir. Dindarlığımız ancak gösterişten ibarettir. Ey kötülüklerden haberdar olan! Sana namaz kılanların muttakîler olduğunu bilemedik."

Ebu'l-Alâ, et yemeyen filozofların görüşünü benimseyerek, dindarane bir hayat yaşamak maksadıyla, hayvanları kesip işkence etmemek için 45 sene et yememiştir. Onun evi, alimlerin devamlı ziyaretgâhıydı. Nitekim kendisini ziyarete gelen büyük şair Abdulvahhab b. Nasr el-Mâlîkî[102]yi evinde misafir etmiş, bu vesileyle onun dini ilimlerde ve şiirdeki derin bilgisine şahit olmuştur. Bağdat'taki "Daru'l-İlm" kütüphanesi memuruna gönderdiği kasîdesinde buna işaret etmekte ve şöyle demektedir:

"ibn Nasr Mâlikî, bir yolculuğunda ülkemizi ziyaret etti de uzaklığa ve yolculuğa şükrettik. O fıkıh okuturken cedeli ihya ederdi. Nasıl ki, el-Meliku'd-dalil[103] şiir söylediği zaman, şiiri her tarafa yayılırsa."[104]

Yine İsmailiyye'nin bir propagandisti olan İranlı şair ve gezgin Nâsır Husrev ile İsmâliyye'nin İran'daki dâisi ve Fâtımîlerin Mısır'daki Dai'd-duatı (başdai) olan Müeyyed fi'd-dîn Hibetu'l-lah eş-Şîrâzî de, Maarra'da onu ziyaret etmişlerdir. Müeyyed, Nebâtî mezhebiyle ilgili bazı meseleleri onunla müzakere etmiştir. Ebu'l-Alâ el-Maarrî, bu alimlerin kendisini takdir etmeleri ve huzuruna gidip gelmelerini kendisi için bir şeref saymış ve şöyle demiştir: "Her taraftan gelen insanlar beni ziyaret eder. İşte bu, Yemen'den... Şu da Tabes'tendir[105]."

---

(102) Abdulvahhab, Nehravan yakınlarında bulunan Baduraya ve Bâkusaya şehirlerinde ve Dicle yakınında, Meyyâfârikin'in güneyinde bir buçuk günlük mesafede bulunan Es'ard (Siirt) şehrinde kadılık yapmıştır. Bu zat, geçim sıkıntısına düştükten sonra Bağdad'a taşındı. Hicrî 422 yılında Fatımî halifesi Zâhir zamanında Mısır'a gitti. Çok geçmeden o sene öldü. Bkz, Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, s. 446.

(103) Şiirde geçen "el-Meliku'd-Dalîl" tabiri, Peygamber (s.a.)'in şairlerin en üstünü saydığı İmriü'l-Kays'ın lakabıdır. Kütübî bu beyitleri Abdulvahab b. Nasr el-Mâlikî'den bahsederken rivâyet etmiştir (Fevâtü'l-Vefeyât, II, 27).

(104) Ebu'l-Alâ el-Mearrî, Saktu'z-Zend, s. 134.

(105) Tabes, Nişabur'la İsfahan arasında Kuhistan-ı Kayin adı verilen bir kasabadır. Aslında burası, herbirine Tabes adı verilen iki yerleşim merkezinden ibarettir. Biri Tabesu'l-unnab, diğeri Tabesu't-temr'dir. Bkz, Yakût, Mu'cemu'l-büldan, Tabes mad.

Tâhâ Hüseyin, şöyle der: Ebu'l-Ala, "Sözünde ve yaşayışında, müslümanlarca reddedilen bir tavır takınmıştır. Bu yüzden hayvan etini haram sayan, gıdasını sadece bitkilerden temin etme yoluna giden, evlenmekten ve neslini devam ettirmekten çekinen ve insanlardan uzak durmayı tercih etmiş olan yegane filozoftur. O, zevkine düşkün bir kimse olmakla beraber, içkiye karşı büyük bir şiddet göstermiştir. Nitekim o, içkiyi akıl, sağlık ve din yönünden haram saymış ve kötülüğünü anlatmak için "Hamâsetu'r-râh" adını verdiği bir kitap yazmıştır. Ebu'l-Alâ, Allah'ın varlığını ve teklifi kabul etmekle beraber, peygamberlik müessesesini inkar eden, Kur'an'a karşı çıkan ve onun bazı hükümleriyle alay eden, sonra da ölünceye kadar hiç bir ceza almadan sağ-sâlim yaşayan tek filozof olup hicrî 449'da ölmüştür[106]."

ab) İranlı Şâirler:

Fars şiiri, Samanoğulları zamanında ilerlemiş ve en yüksek derecesine ulaşmıştır. Ebu Abdullah b. Muhammed er-Rûdecî (185-236/810-850) hicrî üçüncü asrın ilk yarısı İran şairlerinin en meşhuru sayılır. Onun şöhreti, kendisinden önceki şairlerin şöhretini geride bırakmıştır. Ona "Fars şiirinin babası" ünvanı verilmiştir. Ayrıca o, İran şairlerinin ilki ve asrının şairleri arasında yüksek bir paye elde eden ve liderliğe yükselen kimse sayılır. Samanî emiri İsmâil b. Ahmed (V. 330 h./940 m)in veziri olan Bel'amî, "Araplar ve İranlılar arasında Rûdecî'nin bir benzeri yoktur" derdi. Bu vezirin oğlu Ebu Ali Bel'amî, Samanî emiri Mansur b. Nuh devrinde vezirliğe getirilmişti. Ebu Ali Bel'amî, Taberî'nin "Tarîhu'l-ümem ve'l-mülük"ünü Farsça'ya çevirmiştir. Bel'amî hicrî 368 (996 M.) yılında vefat etti.[107].

Bu asırda pek çok İranlı şair üne kavuşmuştur. Onlardan meşhur "Rubâiyyat" kitabının yazarı Ömer Hayyam'ı ve İslâm filozoflarından biri olan İbn Sînâ (370-428/980-1037) yı özellikle zikretmek isteriz. İbn Sînâ, Farsça ve Arapça pek çok kaside yazmıştır. Ruh hakkındaki kasidesinin bir bölümü şöyledir.

"Yüksek bir mahalden, sana güçlü ve ele gelmez bir güvercin indi. O, yüzünü örtmemiş bir varlık iken her irfan sahibinin gözünden saklanmıştır.

---

(106) Zikrâ Ebi'l-Alâ, s. 408-409.

(107) Browne, I, 355-356, 369.

Yolculuk koruluğa, göç geniş boşluğa yaklaşıncaya kadar görünmez.

O, yüce bir dağın zirvesinde ötmeye başlayınca, ilim, herşeyi açığa çıkartır. Alemlerdeki bütün sırları öğrenir."[108]

Arapça kaside yazan İranlı şairler arasında, hicrî 428 yılında vefat eden Mehyâr ed-Deylemî meşhurdur, 394/1003 yılında Bağdat'taki Ali-oğullarının nakibi bulunan eş-Şerîf er-Razîy'in delâletiyle Mecûsîlik'-ten müslümanlığa geçmişti[109]. Bütün İran şairlerinin en meşhuru sayılan Firdevsî, Gazneliler'in şairlerinden biridir. Ondan sonra, Gazneli Mahmud'un saray şairi olan Unsurî, Firdevsî ile aynı şehirde yetişmiş olan arkadaşı ve "el-münazara" adı verilen cedelci kaside türünün mûcidi olan Esedî, Asçedî ve Ferrûhî es-Sicistanî adlı şairler gelir. Daha sonra da Kalîl el-Menûşîrî, Mansûrî, Gazneli Mahmud devrinin tarihini Farsca şiirlerle yazdığı söylenen Yemînî ve kadın şâir Rabîa bintü Kelb el-Kusdâriyye yetişmişlerdir. Bu şairlerden biri de tasavvuf hakkındaki rubâîleriyle şöhret kazanmış olan Ebu Saîd b. Ebi'l-Hayr'dır[110].

ac) Mısır Şâirleri:

Mısır'da özellikle Fatımîler zamanında pek çok şair yetişmiştir. Bol bol hediyeler, hil'atler, mükafatlar ve çiftlikler verdikleri için, şairler, Fatımî halifelerini öven çok şiirler yazmışlardır.

Bu mükafat ve bağışları elde etme arzusu, Ehl-i Sünnet'e mensup şairleri, şiî şairleri taklid etmeye sevketmiş; bu sebeple onlardan bir kısmı, Fatımî halifelerinin sarayı ile alâka kurmuşlardır. Sünnî şairler, Fatımî halifelerini överken hernekadar Şiî şairlerden daha ölçülü ifadeler kullanırlarsa da, içlerinden ibn Hâni ve diğer bazıları, onların şerefini yükseltmek için şiirlerinde aşırı gitmişler; çoğu kez bu aşırılık kendilerini küfür ve sapıklığa kadar götürmüştür.

Bu şairlerin en meşhurlarından biri, Muhammed b. Hâni el-Endelüsî'dir. O, Ezd kabîlesindendi. Endülüs'te, çocukluğunu geçirmiş olduğu İşbiliye'de doğdu. Sonra kendisine aşırı derecede ihsanda bu-

(108) İbn Hallikân, I, 153-154.
(109) Browne, II, 113-114; İbn Hallikân, II, 149-150.
(110) Browne, II, 115-117.

lunmuş olan Fatımî halifesi Mu'izz'e intisab etti. Mu'iz, Mısır'a gidince İbn Hâni de onun peşinden gitti. İbn Hâni, çocuklarını almak ve tekrar efendisine katılmak üzere Mağrib'e döndü. Yolculuk için gerekli hazırlığı yaptı ve Mısır'a doğru yola çıktı. 362/972 yılında Berka'ya vardı ve burada vefat etti. Öldüğü zaman 36 yaşındaydı; 42 yaşında olduğu da söylenmiştir.

Mu'izz, bu şair hakkında büyük ümitler besliyor ve onunla doğu şairlerine karşı övünmek istiyordu. Nitekim, Muizz, Mısır'da iken İbn Hâni'nin vefat haberi kendisine ulaşınca çok üzüldü ve şöyle dedi: "Biz bu adamla doğu şairlerine karşı iftihar etmeyi ümid ediyorduk; ama, bu bize mukadder değilmiş."[111] Mu'izz'in, söylediği sözde haklı olduğunda şüphe yoktur. Zira, İbn Hânî'nin Divânı'nı şöyle bir karıştırdığımız zaman, onun şiirlerinin çoğunun Mu'izz ve ailesini övmek için nazmedilmiş olduğunu görürüz. Hatta bu aşırı bağlılık, kendisine nisbet ettiği şiîlik sıfatlarını, kılıcına bile nisbet etmeye kadar götürmüştür. Nitekim bir beytinde "Keskin kılıcım da onu kuşanan gibi şiîdir." diyerek bu düşüncelerini apaçık ortaya koymuştur[112].

İbn Hâni, Mu'izz'i övme hususunda çok daha aşırı giderek nihayet onu Hz. İsâ ve Hz. Muhammed (s.a.) derecesine yükseltmiş; hatta ona bazı ulûhiyyet sıfatları nisbet etmiş[113] ve onun mucize ortaya koyabileceğini söylemiştir[114].

Fatımî şairlerinden biri de, Antakya'lı Ebu Hâmid Ahmed'tir. O, Mu'izz, Aziz ve Hâkim devirlerinde yaşamış ve Cevher es-Sıkıllî ve Ya'kub b. Killis'in şöhretini yaymıştır.

Onun, İbn Killis'i medhetmek üzere söylediklerinden bir kısmı şunlardır:

"O yer küresinin diğer bölgelerinde Aziz'in düşmanlarından, ateşini söndürmediği hiç bir kişi bırakmadı.

İşte bu yüzden, Azîz başkasını değil, onu seçti ve onu kendine ayırdı.

---

(111) İbn Hallikân II, 4-5.
(112) Divânu İbn Hâni s. 182i, (Beyrut, 1326 H.)
(113) Aynı eser, 34-36.
(114) Aynı eser, 164.

Cimrilikten kaçınmak ve harp meydanlarının en şiddetli yerine atılmak gibi hususiyetleri olan bu elin sahibi, musibet ve tehlikeli durumlara rağmen onu hergün ihsanlara ikramlara boğdu.

Bu cömert el, Aziz'in düşmanlarını azaltmış; buna karşılık dostlarını çoğaltmıştır''[115].

b) Nesir:

1. Câhız:

Abbasîlerin ikinci döneminde, ilimlerin çoğalması ve çeşitli san'atların icadı sebebiyle yazım türleri de artmış, kelâmcılar ve fakihler arasında felsefe ve edebiyatta, özellikle nesirde kendi branşında iyi yazan yazarlar yetişmiştir. Tâhâ Hüseyin, hicrî üçüncü asırdaki yazarlar hakkında şöyle der: ''Onlar, çeşitli sahalara ayrıldılar. Herbiri, bu ilimlerden bir dalda ihtisas yaptı. Bir kısmı, felsefe ve kelamda, bir kısmı lugat ve nahivde uzmanlaştı. Bu ilimlerin hepsine birden mütehassıs olan ise azdır. Biz, bu aklî hayatın, arap aklını, arap hayalinden üstün hale getirdiğini ve nesri şiirden öne geçirdiğini, katipleri çoğaltıp şairleri azalttığını görmekteyiz[116].''

Bizi ilgilendiren, şüphesiz ki edebî nesirdir. Ebediyatçılar kendilerini kuşatan çevrenin araştırmasına önem verdiler. Nitekim Kadı Muhammed b. İshak es-Saymurî (öl. 375 h) ''Mesâviü'l-avâm ve ahbari's-sefeleti ve'l-aytam'' (= Avamın kötülükleri, aşağılık ve câhil kişilerin haberleri) adındaki kitabını yazmıştır. Hicrî 355 yılında vefat eden Cahız da şehirlerdeki hayatı anlatmıştır. Cahız, eser verme bakımından nesir yazarlarının en büyüğü ve aynı zamanda yeni arap nesrinin de babası sayılır. Nitekim mütercim Sâbit b. Kurre, onun hakkında şöyle demiştir: ''Bu millet, üç kimseden başkasını kıskanmamıştır. Bunlardan birincisi: Ömer b. Hattab, ikincisi, Hasan-ı Basrî, üçüncüsü ise Ebu Osman el-Câhız'dır.''[117]. Şüphesiz ki, uslûbu ve kitaplarının ihtivâ ettiği engin malûmat, onun, Arap nesir yazarlarının mütekaddimini arasında ilk sıraya konulmasını sağlamaktadır[118].

---

(115) Seâlibî, Yetîmetu'd-dehr, I, 269-270.
(116) Sahifetu'l-Câmiati'l-Mısriyye, Nisan 1921, s. 5.
(117) Yâkut, İrşâdu'l-erib, VI, 69-70.
(118) Browne, I,331.

Mes'ûdî Câhız'ın eserleri hakkında şöyle der: "Osman b. Affan taraftarı olmakla beraber alimlerden ondan daha çok kitap yazan kimse bilinmez[119]." Gerçek şu ki Ebu'l-Hasen Medâinî de çok kitap yazmıştır. Medâinî, işittiği herşeyi yazıyordu. Meşhur sapmalarıyla birlikte, Cahız'ın kitapları zihinlerin pasını siler, onları cilalar ve ortaya açık deliller kor. Çünkü o, eserlerini en güzel bir şekilde hazmetmiş, onları en güzel biçimde tavsif etmiş ve ibaresinde en açık kelimeleri kullanmıştır. O, okuyucunun bıkmasından, dinleyicinin usanmasından korktuğu zaman, ciddi ifadeleri bırakıp şaka yapmaya ve yüksek seviyeli belli ifadeleri terkederek latife yapmaya başlardı. Onun çok güzel kitapları vardır; "el-Beyan ve't-tebyin" bunlardan biri ve en değerlisidir[120]. Çünkü onda nazım ve nesri, en iyi şiirleri, hoşa giden haberleri ve kendileriyle yetinilebilecek derecede yüksek belâğata sahip hutbeleri toplamıştır. Kitabu'l-Hayevan ve Kitabu't-tüfeyliyyîn ve'l-Buhalâ da Cahız'ın önemli kitaplarındandır. Nasb[121]'a ve bir gerçeği reddetmeye yönelmediği sürece onun diğer eserleri de son derece mükemmeldir. Kendisinden önceki ve sonraki Mu'tezile mensuplarından ondan daha fasîh kimse bilinmemektedir."[122]

Cahız'ın eserlerinin meşhurlarından biri de, Ahmed b. Abdülvahhab'ı hicvetmiş olduğu 150 sayfalık[123] Risâletu'terbî ve't-tedvîri'dir[124].

---

(119) Câhız da Basralılar gibi, Hz. Osman b. Affan taraftarıydı. Onlar, bu görüşleriyle, Kûfe'deki Şiilere karşı çıkıyorlardı.

(120) İbn Haldun (Mukaddime, s. 506) "el-Beyan ve't-Tebyin'i edebiyatın ana direklerinden biri saymış ve şöyle demiştir: "Biz öğretim meclislerinde hocalarımızdan edebiyatın direklerinin dört olduğunu duyduk ki bunlar: İbn Kuteybe'nin Edebu'l-Katib'i, Müberred'in el-Kâmil'i, Cahız'ın el-Beyan ve't-Tebyın'i ve Ebu Ali el-Kali el-Bağdadînin en-Nevâdir'idir. Bu temel kitapların dışındakiler ise onlara tâbi onların dallarıdır."

(121) Nasb, haricilerden bir grubun Hz. Ali'yi buğzetme esasına dayanan prensib'idir. Bu mezhep mensupları, Nevasıb, Nasıba ve Ehlu'n-nasb lakaplarıyla anılırlar. Hz. Ali ve taraftarlarına, düşmanlık ettikleri için bu ismi almışlardır. (Bkz. Kamûsu'l-Muhît)

(122) Mürûcu'z-zeheb, II, ,439-440.

(123) Bkz. Tâhâ Hüseyin, Sahîfetu'l-Câmiati'l-Mısriyye (Nisan 1931).

(124) Câhiz'in 11 risâlesinden dördüncü risalesidir. (Kahire, 1324). Bu risâle 1903 yılında Londra'da üç risâle arasında basılmıştır: Risâle ile'l-Feth b. Hakân fi menâkıbı't-Türki ve Kâffeti Cündi'l-Hilâfe, Kitabu fahri's-Sûdan ale'l-bîdan, Kitabu't-terbî ve't-tedvîr (s. 86-157).

2. Ebu İshak es-Sâbî:

Hicrî dördüncü asır, bereketli bir edebî gelişmeyle temayüz eder. Nitekim bu asırda, içlerinde vezirlerden bir grupun da bulunduğu pek çok edebiyatçı yetişti; mektuplarda seci'nin kullanımı yaygınlaştı. Mez, bu mektupları aşağıdaki şekilde tanıtır:

"Şüphesiz, hicrî dördüncü asrın mektupları, İslâm edebî san'atının şaheserleridir. Bu sanatın ana maddesi, san'atçıların uğraştıkları sahaların en değerlisi olan dildir. O dönemde san'atkarların cam ve madenden meydana getirdikleri güzel san'at ürünleri bize kadar ulaşmamış olsaydı, müslümanların zarif güzelliği takdir ettiklerini, edebiyatın perçeminden kuvvetli bir şekilde yakalandıklarını ve onunla oynadıklarını bu mektuplarda yine görebilirdik. Bu devrin vezirlerinden pek çoğunun edebiyat üstadı ve bu alanın ileri gelenleri olması bir tesadüf değildir. Bu sebepledir ki, onların mektupları, halkın istifadesi için kitap halinde neşredilmeğe layık görülecek kadar takdir kazanmıştır. İbn Mukle, el-Mühellebî, İbnu'l-Amîd, Sahib b. Abbâd, Samânîlerin veziri el-İskâfî ve hicrî 349 yılında Bağdat'ta Divanu'l-inşa başkanlığını üstlenmiş olan İbrâhim b. Hilâl es-Sâbî bu vezirlerden bazılarıdır"[125].

Ebu İshak İbrâhim b. Hilal es-Sâbî el-Harrânî (320-384 h) bu asırdaki edebiyatçıların en meşhurlarından sayılır. O Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Seâlibî onu tanıtırken şöyle der: "Belâğat sahasında Irak'ın tek adamıdır. Onun kalemini kullandığı yerde, kılıç ve kama kullanmaya ihtiyaç kalmaz[126]. Şahidler onun sanatsal üstünlüğü hususunda ittifak halindedirler"[127]. Ebu İshak, Muizzuddevle b. Büveyh zamanında hic-

---

(125) el-Hadâratu'l-İslâmiyye, I, 399-400.

(126) Şair şöyle der: Onlar öyle bir kavimdir ki, düşman bir toplulukla atıştıkları vakit, kalemlerin uçlarıyla kan akıtırlar.

(127) Yetîmetu'd-dehr, II, 318.

rî 349 yılında Divanu'r-Resail başkanlığına getirilmiş ve Muizzuddevle'nin oğlu İzzuddevle Bahtiyar zamanında da bu görevi sürdürmüştür. Bahtiyar'ın ağzından yazdığı kırıcı mektupları yüzünden, Azududdevle'nin hoşnutsuzluğuna sebep olmuştu. Azududdevle bu yüzden ona kin besledi ve hicrî 367 yılında Bahtiyar'ın öldürülmesinin ardından Irak saltanatını ele geçirince onu tutuklattı. Ancak bazı dostlarının aracılığı sonunda hicrî 371 yılında serbest bıraktı ve ona, "et-Tâcî" adiyle Büveyh oğullarının tarihine dair bir kitap yazmasını emretti. Nakledildiğine göre, kötü niyetli kişiler, onu Azududdevle'ye jurnal ettiler. Bu jurnallerle, Azududdevle'nin kalbini nefretle doldurdular, öfkesini kabarttılar ve kinini tahrik ettiler. Halbuki o, adıgeçen kitabı yazmaya koyulmuş, onu çok güzel bir şekilde tasnif ve tashih etmeye ve sultanın isteklerine uygun olarak övgüler yazmaya, yazdıklarını süslemeye başlamıştı. Bir gün arkadaşlarından biri yanına girdi, onun bir şey karaladığını, değiştirdiğini ve sonunda temize çektiğini gördü. Ona, ne yaptığını sordu, o da yazdıklarının yalan ve saçma şeyler olduğunu söyledi. Bu haber Azududdevle'ye ulaşınca Sâbî'nin fillerin ayakları altına atılmasını emretti. Bunun üzerine Nasr b. Harun, Mutahhar b. Abdullah ve Abdulaziz b. Yusuf, Azududdevle huzurunda eğilip yer öptüler; Sâbî hakkında şefaat dilediler. Kanının bağışlanmasını istediler. Nihayet sultan, Sâbî'nin hayatını bağışladı, ancak hapse atılmasını, mal ve eşyasına el konulmasını emretti. Sâbî'nin hapishane hayatı, Azududdevle'nin son günlerinden bitkin ve perişan bir vaziyette kurtulmasına kadar bir kaç yıl devam etti[128].

Sâbî, halifelerin, sultanların ve vezirlerin müslüman olması için çok uğraşmalarına rağmen, kendi dinine sıkı sıkıya bağlı kaldı. Hatta Bahtiyar, müslüman olduğu takdirde kendisine vezirlik verileceğini teklif etmişti. Ancak ona güzel söz söyleme kabiliyetini lutfeden Allah, İslâm dinini nasip etmedi. O müslümanlarla çok güzel geçinir, büyüklere en iyi şekilde hizmet eder, Ramazan ayında oruç tutmalarına yardımcı olurdu. Kur'an-ı Kerim'i o şekilde ezberlemişti ki onu dilinden ve kaleminden düşürmezdi[129].

(128) Seâlibî, Yetîmetu'd-dehr, II, 221-222.
(129) Age., II, 219.

3. Sâhib İsmail b. Abbâd (326-3856938-995):

Sâhib İsmail b. Abbad, Ebu İshak es-Sâbî'yi çok sever ve devamlı olarak ona bağış ve hediyeler verirdi. Ebu'l-Kasım Ali b. Muhammed el-Kerhî, Sâhib'in şöyle dediğini nakleder: "Dünyanın meşhur yazarları ve bu asrın beliğleri dörttür: Üstad İbnu'l-Amîd, Ebu'l-Kasım Abdulazîz b. Yusuf ve Ebu İshâk es-Sâbî. —Kendisini kasdederek— isteseydim dördüncüyü de söylerdim." Sâhib dilediği gibi, Sâbi ise emredildiği gibi yazardı. Bu iki durum arasında büyük bir fark vardır. Ne olursa olsun, onlar tam manasıyla yazardılar. Şu bir gerçek ki, belâğat gemisi o ikisinin yanında demirlemişti[130]."

İsfehan, Rey ve Hemedan Büveyhileri hükümdarı Fahruddevle b. Ruknuddevle'nin veziri olan Sahib İsmail b. Abbâd, devrin en meşhur ediplerinden sayılır. Seâlibî, ondan iştiyakla bahseder ve şöyle der: "O, doğunun başta gelen şahsiyeti, tarihin şerefi, zamanın önderi, adalet ve iyiliğin kaynağıdır. Onun devri, Alioğulları, âlimler, edipler ve şairler lehine geçen bir zamandı. Onun meclisi onların kervanlarının durağı, fazilet sahiplerinin toplantı yeri ve özlem duydukları yerdi. Onun malları onlara tahsis edilmişti. Sözleri güneşin doğup battığı her yere ulaştı. Tedbiriyle doğu ve batıyı birleştirdi. Yeryüzünün yıldızları, o asrın müstesna şahsiyetleri, fazilet sahipleri ve şairlerinden onun etrafında toplananlar Harun Reşid devri şairlerinden daha fazlaydı. Kafiyeleri kullanma ve manaya hakimiyet hususunda onlardan geri kalmazlardı. Şüphesiz ki, Reşid'in sarayında toplanan ve aşağıda adları zikredilen şairler gibileri Halife ve krallardan hiç birinin sarayında toplanmamıştır. Harun Reşid'in şairleri şu şahıslardı: Ebu'l-Atâhiye, en-Nemerî, Müslim b. Velid, Ebu'ş-Şî'î, Mervan b. Ebî Hafsa ve Muhammed b. Menâzir. İsfehan, Zührî[131] ve Cürcan'da Sahib'in huzurunda ise şu şairler

---

(130) Seâlibî, Yetîmetu'd-dehr, II, 222-223.

(131) Seâlibî'nin Yetîmetü'd-dehr'inde bu isim Zührî olarak yazılmıştır; herhalde "Rey" olmalıdır.

toplanmıştır: Ebu'l-Huseyin es-Selâmî, Ebubekir el-Harezmî, Ebu Talib el-Me'mûnî, Ebu'l-Hasen el-Bedîhî, Ebu Sa'd er-Rüstemî, Ebu'l-Kasım ez-Za'ferânî, Ebu'l-Abbas ed-Dabbî, Ebu'l-Hasen b. Abdülaziz el-Cürcânî, Ebu'l-Kasım b. Ebi'l Alâ, Ebu Muhammed el-Hâzin, Ebu Hâşim el-Alevî, Ebu'l-Hasen el-Cevherî, Müneccim oğulları, İbn Bâbek, İbnu'l-Kâşânî, Ebu'l-Fazl el-Hemedânî, İsmâil eş-Şâşî, Ebu'l-Alâ el-Esedî, Ebu'l-Hasen el-Füveyrî, Ebu Dülef el-Hazrecî, Ebu Hafs eş-Şehrzûrî, Ebu Ma'mer el-İsmâlîî, Ebu'l-Feyz et-Taberî ve daha bilmediklerimiz veya isimlerini unuttuğumuz birçok âlim ve şair. Şerîf er-Raziy, onunla mektuplaşmış, Ebû İshak es-Sâbî, İbn Haccâc, İbn Sükkere ve İbn Nübâte, kendisini övmüşlerdir. Sâhib'in şu sözü ne kadar güzel ve ne kadar doğrudur:

"Şüphesiz ki övülenlerin en iyisi, ülkenin şairleri tarafından her mecliste medhedilendir."(132)

İbn Hallikân da şöyle der: "Onun yanında toplanan şairler kadar çok sayıda şair, başkasının yanında toplanmamıştır(133)." Sâhib, pek-çok kitap yazmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: "el-Muhît" adını verdiği yedi ciltlik kitap. el-Kâfi fi'r-Resâil, Kitâbu'l-a'yâd ve fedailu'n-Neyrûz, içinde Ali b. Ebi Talib'in faziletlerini zikrettiği ve ondan öncekilerin imametlerini isbat ettiği Kitabu'l-imâme, Kitabu'l-vüzerâ, Kitabu'l-keşf an mesâvi'ş-şi'ri'l-Mütenebbî ve diğer şâheser risâleler."(134)

Sâhib'in kütüphanesi pek çok kıymetli eserle dolup taşıyordu. Nitekim Samânoğullarından Nuh b. Esed, vezirlik ve ülke işlerinin yönetimini kendisine vermek için mektup yazıp çağırdığı zaman, gösterdiği mazeretlerden biri de yalnız kitaplarını taşımak için dörtyüz deveye ihtiyacı olduğu idi(135).

(132) Yetîmetu'd-dehr, III, 169-170.
(133) Vefeyâtu'l-a'yan, I, 75.
(134) Aynı eser, I, 75.
(135) Aynı eser, I, 76.

I. Ebubekir el-Hârezmî;

Bu çağda edebiyatın gözle görülebilecek bir gelişme gösterdiği bir gerçektir. Daha önce lafzî güzellikler, resmî mektuplara münhasır iken, bu dönemde genel olarak şahsî mektuplaşmalarda da kullanıldı. Bu mektuplar, hicrî dördüncü asrın sonlarında en yüksek san'atlardan biri oldu. Hatta daha önce de şairlerin yaptığı gibi bazı edipler, bu yeni mektupların yazılmasını bir kazanç yolu edindiler. Bu ediplerin en meşhurlarından biri hicrî 385 yılında vefat eden Ebubekir el-Harezmî idi. Babası Harezmliydi, annesi ise Taberistanlı olup meşhur tarihçi Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin kızkardeşidir. Harezmî, Arracan'da bulunan Sâhib b. Abbâd'ın yanına gitmek üzere yola çıktık. Irak ve Suriye vilayetlerini dolaştı. Seyfüddevle Hamdânî ile görüştü. Batıyı dolaştıktan sonra doğuyu gezdi. Buhârâ'ya geldi, daha sonra Nişabur'a gitti. Sonra da Sicistan ve Taberistan'a yöneldi. Bilahere Nişabur'a döndü. ve oraya yerleşti. İsfehan'daki Sâhib b. Abbad ile aralarındaki dostluk kuvvetlendi[136].

Anlatıldığına göre Harezmî, Arracan'da bulunan Sâhib b. Abbad'ı ziyaret etmeye gitmişti. Kapısına varınca kapıcılarından birine: "Sâhib'e kapıda ediplerden biri var, içeri girmek için izin istiyor de" dedi. Kapıcı içeri girdi ve Sâhib'e durumu bildirdi. Bunun üzerine sahip "Benim arap şiirinden 20.000 beyit ezberlememiş olan ediplerden hiçbirini kabul etmeyeceğime dair yemin ettiğimi ona söyle." dedi. Kapıcı dışarı çıkıp söyleneni ona bildirince Harezmî "Ona tekrar git ve de ki: Bu miktar şiir erkeklerin şiirinden mi yoksa kadınların şiirinden mi olacak? Diye sor" dedi. Kapıcı içeri girdi ve onun dediğini tekrarladı. Bunun üzerine Sâhib: "Bu olsa olsa Ebubekir el-Harezmî olabilir" diyerek, girmesine izin verdi. Harezmî içeri girince, Sâhib onu sevinçle karşıladı ve arala-

---

(136) Yetîmetu'd-dehr, IV, 192-194, 523.

rından teklif-tekellüfü kaldırıp samîmi bir görüşme yaptılar[137].

Harezmî, edebiyat sahasında büyük bir şöhrete sahip oldu. Bu yüzden her taraftan ona talebe geldi. Fakirliğe dair risâlelerinden birinde şöyle der: "Fakirlik, kendisinde zillet bulunduğu için sevilmez. Zenginlik de ancak kendisinde şeref ve izzet-i nefsi koruma bulunduğu için sevimli kabul edilir. Zenginlik üzüntüye sebep olunca, fakirlik, kolaylık ta zorluk demektir. Hatta bu durumda fakir zenginden daha iyi bir durumdadır ve meşgalesi daha azdır. Çünkü fakirin yükü hafif ve her türlü sorumluluktan uzak ve her türlü kölelikten boynu çözüktür. Bu yüzden dostları onun geri kalmasını istemez, komşuları onun malına tamah etmez, Ramazan bayramında fitresi, Kurban bayramında kurban eti ve Ramazan ayında da sofra kurması, ilkbaharda turfandası, sonbaharda meyvesi, harman vaktinde arpası, buğdayı ve vergi toplama mevsiminde haracı ve öşrü beklenmez. O ancak bir mescid gibidir; ondan alınmaz ona taşınır. Herhangi bir hususta muaheze edilmez. Gündüzleri polis ondan uzaktır, geceleri gece bekçileri onu korur. Zengin ise ancak koyun gibidir. Her yankesicinin ganimeti, her istekli nefsin avı, felâket yolları üzerine konulmuş bir tabak, istekler güzergahına dikilmiş bir yol işâretidir. Dostlar ondan yardım umar, hükümdar ondan alır. Belâlar onun başına gelir, felâketler onun malına musallat olur."[138]

Ebu Bekir Harezmî aşırı bir şiî (Gulat-ı Şia'dan) idi. Onun risâleleriyle Sâbî'nin risâlelerini mukayese edecek olursak, Sâbî'ninkileri daha âhenkli, daha az mubâlağalı ve gerçeğe daha yakın buluruz. Harezmî'nin risâlelerinin temayüz ettiği en önemli husus ise, eşsiz güzellikler ve akıcılıktır... Bu uslûpla klasik Arap uslûbu arasında, tatlı ve müzikal sesli bol lafız tutkusu, güzel teşbihler ve yazarın hâlet-i ruhiyesi bakımından pekçok benzerlikler vardır. Ancak eskiden yiğitlik sayılan okçuluk sevgisi artık değişmiş ve alay konusu olmuştur. Şehir hayatının getirdiği yegane değişiklik işte budur. Harezmî'nin uslubunun sahip olduğu temel vasıflar mubâlağa ve tekrardır. Harezmî, o ikisine katiplik san'at uslûbu olmaları itibarıyle değer verir."[139]

(137) İbn Hallikân, I, 523.

(138) Yetimetu'd-dehr, IV, 190-191.

(139) Mez, el-Hadaratu'l-İslâmiyye I, 404.

5- Bedîuzzamân el-Hemadânî:

Kitabetin bu çeşidinin lideri, hicrî 398 de vefat eden ve "Bedîuzzaman" diye tanınan Ahmed b. Hüseyin el-Hemedânî'dir[140]. —O, Selâlibî'nin vasfettiği gibi[141]— "Hemedan mucizesi, feleğin nâdir bulunur varlığı, Utarid yıldızının doğuşu sırasında doğan şanslı ediplerden, zamanın yegânesi ve çağın pırlantasıdır. Akıl ve zekâda, sürat-i intikalde, izzet-i nefiste, zihnin sâfiyeti ve rûh kuvveti hususunda benzerine rastlanmamıştır. Nesrinin zerafeti, güzelliği ve berraklığında, nazmının nüktelerinde emsali yetişmemiş, edebiyat alanında onun ulaştığı seviyeye ulaşan ve onun ortaya koyduğu i'câzkâr ve büyüleyici ifade tarzının benzerini meydana getiren görülmemiştir. Şüphesiz ki o, şaşılacak güzellikte üstün ve nadir eserler sahibidir. O, elli beyitten fazla olan ve daha önce hiç duymadığı bir kasideyi, bir işitişte tamamen ezberler ve onu başından sonuna kadar okurdu. Bu arada ne bir harfi eksik bırakır ne de bir manayı bozardı. Yine daha önce hiç tanımadığı bir kitabın dört-beş yaprağına şöyle bir göz atar, daha sonra onu ezbere sür'atlice ve güzelce okurdu. Kendisine gelen öteki kitaplar hakkındaki durumu da işte böyleydi. Kendisinden bir kaside nazmetmesi veya yabancı bir konuda son derece mükemmel bir risâle yazması teklif edildiğinde, hemen onu bitirir ve ilgili sorulara anında cevap verirdi. Hatta bazan kendisinden isteneni yazarken, son satırından başlar, ilk satırına doğru gider ve onu en güzel bir şekilde ortaya koyardı. Şiirini nesirle, nesrini şiirle süslerdi. Her türlü güç ve zor nesirleri yazması teklif edilince, irticalen en kısa zamanda kaleme alırdı."[142]

Hemedanî, Sâhib b. Abbâd ile görüştü ve ondan öğrenim gördü. Ayrıca o, Ebu Bekir Harezmî ile de görüşmüştü. Harezmî'ye yazdığı

---

(140) İbn Hallikân, I, 39.

(141) Yetimetu'd-dehr, IV, 240.

(142) Seâlibî, Yetimetu'd-dehr, IV, 243.

mektuplardan birinde şöyle der: "Ben —Allah ömrünü uzun etsin!— Üstaz'ın yakınındayım. Yarım sarhoşun çakırkeyifliği içinde, yağmur damlalarından ıslanan serçe misali onunla görüşmekten son derece mutluyum. Onun dostluğuna ulaşmakla, kır atın tatlı suya kavuşunca duyduğu mutluluk derecesinde bahtiyarım. Rüzgar altında titreyen yaprak misali sevinçten titriyorum"[143].

Bir kağıt parçası üzerine şu ifadeleri yazdığı görülmüştür: "—Allah şeyhi güçlü kılsın!— Ona sadece kalemimle hizmette bulunabilmek zoruma gidiyor. Kendisine ulaşamasam da elçimin onu görmüş olması bile beni mutlu kılıyor. Onun huzuruna çıkmadan mektubumla dostluk kurmam dahi yetiyor. Fakat bütün bu engeller nedir ki?

O halde çalışmam gerekir, aksi halde başarıya ulaşmam mümkün değildir.

Şüphe yok ki, ben onun evinde bulunmuş ve duvarını öpmüştüm. Benim duvarlara sevgim yoktur, fakat onların içinde oturana tutulmuşum. Duvarlara aşık olunmaz, aşk, içinde yaşayanlaradır."[144].

Harezmî'nin aksine, Bediuzzaman el-Hemedanî, mezhebinin prensiplerine aşırı şekilde bağlı bir sünnî idi. Bunun neticesi olarak, aralarında bazı anlaşmazlıklar olmuştur. Bu yüzden birbiriyle yarışmış ve mücadele etmişlerdir. Galibiyet, şöhreti âfakı sarmış olan Bediuzzaman tarafında olmuştur. Bu durum, özellikle Harezmî'nin ölümünden sonra daha belirgin bir hal almıştır. Hemedanî, Harezmî'nin uslûbunu küçümser ve şöyle derdi: "O iyi yazamaz. Her kalemin yazabileceği ve her ağzın söyleyebileceği şu basit uslûbundan başka bir şeyi yoktur."[145].

Bediuzzaman'ın bir taziye münasebetiyle söylediği sözlerinden bir kısmı şöyledir: "Ölüm, insanların üzerinde çok konuştukları önemli bir olaydır; ancak sonunda önemsiz hale gelir. Zor bir iştir; sonunda yumuşar. Bütün dünya onu yadırgamıştır; ama ölüm önemli işlerin en basiti durumuna gelmiştir. Onu yanından uzaklaştırmak istemiştir, ama

(143) Resailu Bedîuzzamân el-Hemedânî, s. 128-129.
(144) Seâlîbî, Yetimetu'd-dehr, IV, 243.
(145) Resailü Bediüzzaman el-Hemedânî, s. 76.

sonunda ecel, günahlarının en küçüğü olmuştur. Binâenaleyh ne çare! Şöyle sağına bak sıkıntıdan başka ne görürsün, bir de soluna, geçen günlere duyacağın hasretten başka ne var[146]."

Nesir alanında meşhur yazarlardan biri de Ebu'l-Fütuh Ali b. Muhammed el-Büsti'dir. O, şiir ve nesirdeki maharetiyle ün salmıştır. Gazneli Sultan Mahmud'un babası olan Sebüktekin, Büst şehrini fethettiği zaman Ebu'l-Fütuh'un huzuruna getirilmesini emretti. Sonunda o, Sebüktekin'in hizmetine girdi ve onun divan katibi ve sarayının şairi oldu. Onun vefatından sonra da oğlu Sultan Mahmud'un hizmetinde bulundu. Hicrî 400 (1009 M.) yılında Buhârâ'da sürgünde iken vefât etti[147]. Zamanında meşhur duruma gelen edebî sanatlardaki maharetini, İbnu'l-Amîd, Sâhib ve benzerlerinin yanında elde etmişti. Özellikle cinas san'atında kendine mahsus güzel bir metodu vardı. Onun emsalsiz sözlerinden biri şöyledir: "Kim bozuk işlerini düzeltirse, kendisini çekemeyenin burnunu yere sürtmüş olur. Öfkesini yitiren, edebini yitirir. Efendilerin âdetleri, âdetlerin efendileridir. Haddini bilmen, ceddini mutlu kılan bir iştir. Rüşvet ihtiyaç ipidir. İnsanların en kabası, dostlarını zelil eden ve hükümdarın çığırtkanlığını yapandır. Anlayış aklın ışığıdır. Ölüm arzulara güler. İffetli olmanın sınırı, yetecek miktara razı olmaktır. İnce kumaş yama tutmaz."

Büstî'nin şiirleri daha onun sağlığında meşhur oldu ve yayıldı. Halk onları ezberledi ve onları birbirine naklettiler. Şiirlerinden pek çokları, Kahire'nin meclis ve kahvehanelerinde râvîlerin diliyle nakledilirdi. Bu kasidelerden birinin matlaı şöyledir:

"İnsanın dünyasındaki fazlalık, aslında noksanlıktır. Sırf hayır olanların dışındaki kazancı, zarardır."

Kasidenin bir beyti de şöyledir:

"İnsanlara iyilik yap ki, onların kalplerini kendine köle edinesin. Çünkü çoğu kere iyilik, insanı köle haline getirmiştir."[148]

(146) Yetimetü'd-dehr, IV, 344.
(147) Tarihu'l-Yemînî, I, 67-72.
(148) Browne, I, 98-100.

2. AKLÎ İLİMLER

A. Felsefe

a. Kindî:

Harun Reşid ve Me'mun zamanlarında, Yunan felsefesine dair kitaplar Arapçaya çevrildikten sonra, müslümanlar bu felsefeden etkilendiler. Nitekim pekçok müslüman, Arapçaya çevrilen kitapları okumakla meşgul oldular, onları açıklamaya, yorumlamaya ve hatalarını düzeltmeye çalıştılar. Bunlardan özellikle Yakup b. İshak el-Kindî'yi zikretmek isteriz. O, tıp, felsefe, matematik, mantık, geometri ve astroloji hususunda emsallerini geçmişti. Eser yazmada Aristo'nun metodunu takip etti. Pek çok felsefe kitabını terceme etti ve felsefenin anlaşılması zor meselelerini açıkladı. Memun, Mu'tasım, Vasık ve Mütevekkil devirlerini yaşadı. —Bilindiği gibi— Memun felsefeye en fazla önem veren, bilginleri felsefe okumaya ve terceme etmeye ençok teşvik eden halifedir. Felsefenin kelâm ilmi üzerindeki tesiri de açıktır.

Yunan kültürü, Şarka, bu kültürden etkilenmiş olan hristiyan kiliseleri yoluyla geçmiştir. Fikirleri şark ülkelerinde özellikle Faris'te yayılmış olan Nasturî kilisesini, bilhassa zikretmek gerekir. Öte yandan Yunan kültürünün yayılması ve Nusaybin medreselerinin gelişmesinde, Ruhâ medresesinin büyük etkisi olmuştur. Ki, Nusaybin medresesinde Nasturî akaidi ve İran Sasanî kisralarının teşvikine mazhar olan Yunan kültürü okutulurdu. Bu konuda Cezîre bölgesindeki Harran medreseleri de Ruhâ ve Nusaybin medreselerinden geri kalmaz. Zira bu medreselerde de Yunan felsefesi ve yeni Eflatunculuk felsefesi okutuluyordu[149]. Harranlılar —diğer bir ifade ile miladi dokuz ve onuncu (hicrî üç ve dördüncü) asırlarda adlandırıldıkları şekilde Sabiîler—[150] mistik

(149) De Boer, Tarihu'l-Felsefe, 15-17.
(150) Aynı eser, 17-18.

hikmetlerini, hikmetin üç büyük ismi Hermes[151] Agatimoun[152] Uranus[153] ve başkalarına bağlıyorlardı. Onlar sondevir Helenizmine hakim olan düşünceleri gönülden benimsemişlerdi. Bu görüşlerden bazıları, muhtemelen asıl vatanında utunulmuş şeylerdir. Onlardan küçük bir grup, tercüme hususunda ve ilmî kudretin genişliğini gösteren telif faaliyetinde başarılı olmuşlardır. Onların çoğunun miladî 8-10 (H. 2-4) asırlar arasında İran ve Arap bilginleriyle ilmî münasebetleri vardı.[154]

Kisra Enûşirvan (571-578 M.) Cündüşapur şehrinde felsefe, tıp ve diğer ilimlerin tedris edildiği bir enstitü kurmuştu. Bu medresedeki hocaların çoğu Nastûrî-Hristiyanlarındandı. Bu kisranın hoşgörü ve aklî ilimlere olan tutkusu, kendisini yalnızca Nastûrîleri değil, gerek Sasânîler gerekse Hulefa-i Raşidîn devirlerinde tıptaki şöhretleri etrafa yayılmış bulunan Yakûbî ve Süryânî alimlerini ülkeye getirmeye sevketmişti. Yeni Eflatunculuk ekolü taraftarları olan putperest filozoflara gösterdiği teşvik ve destekler de, bu hoşgörünün mevcudiyetini açıklar.[155]

Özellikle Yunan felsefesine ait fikirlerden etkilenenlerden biri Yakûb b. İshak el-Kindî'dir. Kendisi, meşhur şair İmriülkays'ın mensub olduğu Yemen'li Kinde kabilesindendir. O, —isminden de anlaşıldığı gibi— Arap asıllıdır. Bu yüzden kendisine "Arapların filozofu ünvanı verilmiştir. İbnu'n-Nedim'in dediği gibi "klâsik ilimlerin tamamında çağının yegânesi ve asrının bir tanesiydi... Mantık, Felsefe, Geometri, Hesap, Aritmetik, Mûsikî, Astroloji vs. gibi muhtelif ilimlere dair eserler yazdı."[156]

Kindî, Kûfe'de büyüdü. Önce Basra sonra da Bağdat'ta öğrenim gördü. Bağdat, o sırada —bilindiği gibi— Fars ve Yunan kültürlerinin etkisinde kalmış, İslâm kültür merkezlerinden biriydi. Kindi, Yunanca

(151) İbnu'n-Nedîm şöyle der: (el-Fihrist s. 393-394, 496-497); "Şüphesiz ki Kindî, Hermes'in tevhid inancına ait makalelerine muttali olmuştur. Filozof, bu makaleyi okuyunca onun fikirlerini kabul etmek zorunda kalmış, kendini onun etkisinden kurtaramamıştır.

(152) Mısırlıdır. Yunanlılar ve eski Mısırlılarca peygamber kabul edilir.

(153) İbnu'n-Nedim, ona "Arânî" adını verir ve Harranîler ve Keldânîlerin peygamberleriyle beraber zikreder.

(154) Bkz. De Boer, Tarihu'l-felsefe fi'l-İslâm: s. 17,18 dipnot 1, 2, 3.

(156) el-Fihrist, 357.

kitapları Arapçaya çevirmek ve başka mütercimlerin tercümelerini düzenlemekle şöhret kazanmıştı. Yunan felsefesi ve özellikle Aristo felsefesinden etkilendiği gibi, Mu'tezile mezhebine ait görüşlerin de tesirinde kaldı. Matematik ve metafizik ilimlerle uğraştı. Hicrî 286 yılında vefat eden Ahmed b. Muhammed et-Tayyib es-Serahsî, onun en meşhur talebelerinden biridir. Bu şahıs, halife Mu'tezid'in mürebbî ve hocasıydı. Bu münasebetle, onunla sıkı ilişki kurdu. Daha sonraları halife onu Hisbe teşkilatında görevlendirdi ve Hilafet işlerinde ona danışmaya başladı. Serahsî, Kimya, Coğrafya ve Tarih'le meşgul oldu[157]. Kindî'nin talebelerinden biri de hicrî 272 (m. 885) senesinde ölen meşhur müneccim Ebu Ma'şer el-Belhî'dir. Bu alim, İhvanu's-Safâ'nın görüşlerinden etkilenmiştir[158].

İbnu'n-Nedîm, Kindî'nin, Felsefe, Mantık, Hesap, Musikî, İlm-i nücûm, Geometri, Tıp, Cedel ve Siyaset alanlarındaki eserlerini zikretmiştir[159]

Muallim-i sanî lakabına layık görülen Ebu Nasr Farabî (öl. 339/950), reis İbn Sînâ (öl. 428/1037) ve Huccetu'l-İslâm Gazzâlî (öl. 505/1111) bu filozoflar arasındadır. Ne var ki, halifeler ve halk, felsefeyle meşgul olanlarla mücadele etmişler, felsefecileri sıkıştırmışlar ve onları zındıklıkla itham etmişlerdir. Hatta hicrî 279 (892 M.) yılında Bağdat'ta "herhangi bir müneccim yol üzerinde oturmasın ve felsefe kitapları satılmasın" diye çağıran tellal dolaştırılırdı.

Endülüs'te Hâcib Mansur b. Ebî Âmir, felsefeye temayülü bulunmakla birlikte felsefecilerin aleyhine hüküm vermiş ve kitaplarının yakılmasını emretmiştir. Kendisi felsefeye düşkün olmakla birlikte, halka şirin görünmek için böyle yapmıştı.

Dolayısıyla, müslümanların İslâm şeriatını savunmak için Felsefe ve Tıb gibi, İslâm dininin ihtiyaç sebebiyle izin verdiği, felsefeyle ilgili ilimleri tahsili zarurî hale gelmişti.

---

(157) De Boer, Age, s. 124-126.
(158) İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 366.
(159) Aynı eser 358-359.

b. İhvânu's-safâ:

"İhvanu's-safâ" adıyla tanınan bu grup, bu asrın en meşhur filozofları arasında sayılır. Onlar, aşırı şiî karakterli bir fikre sahiptiler. Hatta onların İsmâilî mezhebine mensup olduğu dahi söylenmiştir.(160) Browne'un dediği gibi, "bu ekol mensupları, hicrî dördüncü asrın ortalarında (334/945) Bağdat'ı hakimiyetleri altına alarak Türk unsurunun yerine geçen ve yaklaşık 100 yıl Bağdat'ta fiili otoriteyi elinde tutan hür fikirleriyle meşhur Büveyhî sultanlarının desteğini kazanmışlardı. Bu sebeple onlar, Mu'tezile'nin başlattığı çalışmaları devam ettirerek, özellikle ilimle din arasını te'lif etmek ve İslâm şeriati ile Yunun felsefesi arasında insicam sağlamak ve kültürü bir ansiklopedi mahiyetinde birleştirmek yolunda başarılı olmuşlardır."(161)

İhvanu's-safâ, farklı sosyal tabakalardan oluşan gizli bir cemaat idi. Yeni Fisagorculuğun tesirinde kalarak tabiat felsefesinin birçok prensiplerini kabul etmişler ve Kur'ân-ı Kerîm'in tefsîrinde mecâzî te'vîl yolunu tutmuşlardır(162) İhvanu's-safâ risâleleri, her felsefî ekolden fikirler bulunduran bir ansiklopedi sayılır. Aynı zamanda, müelliflerinin fikrî yüksekliğe sahip olduklarını da gösterir. Bu risâleler, ilm-i tabii temelleri üzerine oturan, 51 risâleden teşekkül eder. Risâlelerde işlenen fikirlerin arkasında, siyasî gayeler vardır. İhvanu's-safâ felsefesi, riyazî ilimlerdeki çalışmalar, rakam ve harflerle oynamakla başlamış, sonra mantık ve tabiî ilimlere geçerek herşeyi ruh kuvvetine bağlamış son olarak Marifetullah konusunda Sufî anlayışına yaklaşmıştır. Baskı altında tutulmuş bu ekol mensuplarının risalelerini gözden geçirecek olsak, risalelerin her yerinde siyasî fikirlerin serdedildiğini, bu fikirler arasında, risale sahiplerinin maruz bırakıldığı tazyikleri, uğratıldıkları eziyetleri ve bunlara sabırla karşı koyduklarını görürüz. Maruz kaldıkları zulümleri, taşıdıkları arzuları ve bu uğurda gösterdikleri tahammülü müşahede ederiz. onlar, ruhiyatçı felsefelerinde ruhlarını temizlemek ve itminan bulmayı ararlar; bu felsefe, onların dinidir. İhvan'ın kurtuluşu uğ-

(160) Bazı kimselere göre, İhavanu's-safâ, İsmâili mezhebine mensup Karamita'nın âlimlerinden bir cemaattır. Onlar, Basra'yı ilmî çalışmaları için merkez edinmişlerdir. Bağdat'ta da bir şubeleri vardı.

(161) Browne, I, s. 292.

(162) De Boer, Tarihu'l-felsefe s. 95.

runda ölmenin gerçek cihad olduğuna inanmaları sebebiyle, "ölüme kadar inançlarında samimî kalmak" en önemli ilkelerdir. Mekke'ye yapılan hacı, Allah tarafından insanın yeryüzünde gezmesi için verilmiş bir misal olarak te'vil ederler(163). İnsanın, hayatı boyunca kardeşine gücü yettiği ölçüde yardımcı olması gerektiğini, dini bir vecibe kabul etmişlerdir. Onlara göre, mal sahipleri, fakirler için mallarından pay ayırmak zorundadırlar. İlim sahibi de, cahil kardeşini okutmakla mükelleftir. Ancak —Ihvanu's-safâ risâlelerinde gördüğümüz gibi— ilim, yüksek tabakaya mensup az sayıdaki münevvere mahsus kalmıştır(164)

Buradan anlaşıldığına göre, söz konusu risalelerin müelliflerinin en önemli gayeleri, din ile ilim arasını te'lif etmektir. Ancak onlar, ne din ehlini ne de ilim erbabını razı edememişlerdir. Nitekim Sünnî fakihler ve kelâmcılar, te'vil hususundaki tavırları yüzünden onları tenkit etmişlerdir. Aynı şekilde filozoflar, özellikle Aristo felsefesinden etkilenenler, onların felsefî ilkelerine hücum etmişlerdir. Bununla beraber, Yunan felsefesi Şark'ta tutunmak başarısını bu filozoflar sayesinde göstermiştir. İhvanu's-Safâ ekolünün fikirleri, İsmâiliyye mezhebinden olan Dürzîler, Suriye ve Faris'te Haşşaşîn olarak meşhur Nizarîler gibi grupları etkilemiştir. Diğer bazı gruplar da, ansiklopedilerini yazmakta Ihvanu's-Safa risalelerini örnek almışlardır(165).

Şehrzûrî, söz konusu risalelerin müeliflerinden 5 tanesinin ismini zikretmiştir.(166) Bu şahıslar şunlardır: Ebu Süleyman Muhammed b. Nasr el-Büstî (Makdîsî veya Mukaddesî nisbesiyle de anılır), Ebu'l-Hasen Ali b. Harun ez-Zencânî, , Ebû Ahmed en-Nehrcûrî (veya Mercanî), Avfî ve Zeyd b. Rifaa. İsimlerinden de anlaşıldığı gibi bu alimlerin ilk üçü, Farîsî asıllıdır. Dietrici'nin ifadesiyle ölümüyle Şark'ta felsefe hareketi son bulan meşhur filozof ve tabib İbn Sina (öl. 428/1037) da bu ekol mensuplarındandır.(167)

(163) Resailu İhvani's-Safa, II, 119.
(164) De Boer, Age., 98-99.
(165) Aynı eser, 99
(166) Bu risaleler, 1888 de neşredilmiş ve Almanca'ya tercüme edilmiştir. Ayrıca 1887'de Bombay'da Ahmed b. Abdullah'ın tasnifiyle 3 cilt olarak neşredilmiştir.
(167) Browne, I, 293.

c. Farâbî (256-339/870-950):

Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Farâbı, bu asrın en meşhur İslâm filozoflarından biridir[168]. Babası ileri gelen komutanlardandı. Farâbî, başlıca İslâm merkezlerini dolaşmıştır. Bağdat'a sık sık giderek meşhur filozof Ebu Bişr b. Mettâ'dan mantık bahislerini okumuş, Harran'a giderek te filozof Yuhanna b. Haylân'dan ders almıştır. O, Bağdat'a tekrar döndü ve orada felsefe öğrenimine devam etti. Aristoteles (M.Ö. 384-322)'in tüm kitaplarını inceledi, bu kitapları anlamak ve kasdedilen şeylere vakıf olmak hususunda büyük maharet kazandı. Anlatıldığına göre, Aristoteles'e ait bir kitab bulunmuş ve bu kitap üzerinde Farâbî'nin hattıyla "bu kitabı yüz defa okudum" ibaresinin yazılı olduğu müşahade edilmiştir. Yine onun "Filozof Aristo'nun es-Semâü't-tabîî adlı kitabını kırk defa okudum, buna rağmen bu kitabı yeniden okuma gereğini hissediyorum" dediği nakledilmiştir[169]. Farâbî, müslüman filozofların en büyüğü kabul edilir. Hatta yerinde ve tartışmasız "feylesofu'l-müslimîn" (müslümanların filozofu) ünvanına layık görülmüştür[170].

Farâbî, Halep'te hüküm süren Hamdanîler'in hükümdarı Seyfüddevle'nin sarayına intisap etti. Onun Dımeşk şehri fethine katıldı ve bu şehirde vefat etti 339/950. Farâbî'nin şöhreti; Aristo'nun eserlerinden pek çoğunu şerh ve izah etmesine bağlıdır. Hatta bu çalışmalarından dolayı kendisine, "İkinci Aristo" anlamına "Muallim-i Sânî" denmiştir. Farâbî, İlmu'n-nefs (psikoloji) ve Metafizik sahasında çok sayıdaki risaleleriyle de temayüz etmiştir. el-Akl ve'l-ma'kûl, en-Nefs, Kuva'n-nefs, el-Vahid ve'l-Vâhide, el-Cevher, ez-Zemân, el-Halâü, el-Mekân ve el-Mekâyis bu risalelerden bir kaçıdır. O, Aristo ve Eflâtun'un görüşlerinin arasını telif etmek için de birkaç risale kaleme almıştır. Kitabu'l-Cem'i beyne ra'yeyi'l-hakîmeyn Eflâtun el-İlâhî ve Aristotalis ve Ağrazu Eflâtun ve Aristo ve Kitabu't-tevassut beyne Aristâtâlis ve Calinus bunlardan ikisidir. Onun "Risâle fi ârâi ehli'l-medinetil-fazıla" adlı risalesi de neşredilmiştir[171]. Bu eser, 34 fasıldan meydana gelmiştir ki,

(168) Farâbî, nisbesini alması Maveraünnehir bölgesinde bulunan FÂRÂB'ın Vesic kalesinde doğmasından gelir.

(169) İbn Hallikân, III, 76.

(170) Kıftî, Ahbâru'l-hukemâ, 82

(171) Mısır'da 1323 h. yılında basılmıştır.

Farâbî'nin Eflatun'dan ne derece etkilendiği bunun muhtevasından anlaşılabilir[172]. Farâbî, Ahlâk, Mantık ve Metafizik sahasında eser verdiği gibi, Mevcud ve Allah, Ulvî alem ve Suflî alem hakkında kalem oynatmış, İnsanî nefis, insanda akıl ve ahiret hayatından da bahsetmiştir[173].

d. İbn Sina (370-428/980-1037):

İbn Sinâ olarak şöhret kazanan Reis Ebu Ali Hüseyin b. Abdullah da, bu asrın meşhur filozoflarındandır. İbn Sîna, felsefe sahasında Aristo ve Eflâtun'un; tıb alanında da Hipokrat'la Calinus'un eserlerine yeniden hayat kazandıran alimdir. Bunun için Orta Çağ'da, bu iki sahadaki şöhreti, sadece Şark düşüncesinde değil, aynı zamanda Avrupa tefekkür hayatında da yayılmıştır.[174]

İbn Sina, Buhara'nın bir köyünde doğdu. 5 yaşına bastığı sırada ailesiyle birlikte Buhara'ya taşındı. İlk tahsilini burada gördü, 10 yaşına geldiği zaman Kur'an-ı Kerîm'i ezberlemiş, Edebiyat, Akaid, Hesap, Hendese ve Cebir dersleri almıştı. Müteakiben Ebu Abdullah Nâtilî'den Felsefe ve Mantık okudu. Daha sonra ise, kendi başına Farâbî'nin eserlerinden faydalanarak tabiî ilimler ve metafizik alanında araştırmalar yaptı. Devamla Tıb öğrenimi yaparak bu sahada temayüz etti ki, bu sırada henüz 17 yaşını geçmemişti. Samanîler devletinin durumu kötüleşince İbn Sîna, Buhara'dan ayrılarak Harezmşâh Ali b. Me'mun b. Muhammed'in yanına gitti. Bir müddet sonra Nişapur, Ebiverd, Tus ve diğer bazı merkezleri dolaştı. Bu sırada, Tebaristan hakimi Şemsu'l-Meâli Kabus b. Veşmgir'in yanına da gidip-geliyordu. 1015 tarihinde Cürcan'dan Rey'e, oradan da Kazvin'e geçen İbn Sinâ bilâhare Hemedan'a gelerek Büveyhî emiri Şemsü'ddevle b. Fahrüddevle'nin (387-412 H.) vezirliğini üstlendi. Ancak, asker aleyhine kıyam etti, evini yağmaladılar ve onu tutuklayıp Şemsüddevle'den onu öldürmek için izin istediler. Şemsüddevle, öldürülmesine izin vermediği gibi onu affetti. Bir ara gizlenen İbn Sina, hastalığa yakalanan Şemsüddevle'yi tedavi edince yeniden vezirliğe getirildi. Bu emirin ölümüne kadar da bu görevde kal-

(172) İ.A. Farabî maddesine bkz. IV, 451-469.

(173) Farâbı'ye göre, mevcut olan herşey ya vâcib ya da mümkinü'l-vücûddur, üçüncü bir ihtimal yoktur.

(174) Browne, II, 206.

dı. Ondan sonra saltanata geçen Tacüddevle, İbn Sina'yı vezirlikten aldı. Bunun üzerine o, Isfahan'a geçti ve kendisini iyi karşılayan Alaüddevle'nin maiyetine girdi[175].

İbn Sina, Ebu Nasr Farâbî'nin izini takibederek Mantık'a dair eserler te'lif etti. Mantık ilmini, kitaplar yazdığı ve Aristo'dan etkilendiği felsefe için bir medhal kabul etti. Aynı zamanda metafiziği araştırdı, Aristo metafiziğini şerh ve izah etti, tabiata dair araştırma yaptı. O, felsefe ile Ehl-i Sünnet ve'l cemaat akîdesi arasını da te'lif etmeye çalışıyordu. İnsan, insanî nefis ve akıl hakkında görüş serdetti. İnsan aklı hakkındaki görüşlerini ifade ederken kendine mahsus ifadeler kullandı. Nitekim o, Hayy b. Yakzân risalesinde, insanî nefs-i natıka'ya yol gösteren unsurun, insanî akla tesir eden felekî akılların sonuncusu olan faal akıldan başkası olmadığını kabul eder[176].

İbn Sîna, İbn Hallikan'ın da dediği gibi, "ilim, zeka ve eserleri bakımından asrının ender alimlerindendi[177]. O, felsefe sahasında, Şifâ, Necât, İşârât, Kanûn adlarını taşıyan kitapları dışında uzun ve kısa yaklaşık yüz eser kaleme aldı. Semerkandî ise şöyle der: "İbn Sîna'nın Kanûn adlı eserinin sadece birinci cildini inceleyen herkes, tıb ilminin metodolojisi ve külliyatını tamamıyla öğrenmiş olur. Eğer Hipocrat ve Calinus, yeniden hayata gelselerdi, İbn Sîna'nın bu kitabı önünde secdeye kapanırlardı."[178]

B. Tıb:

Abbasîlerin birinci dönemindeki tıbbî gelişmeler, bu devletin ikinci döneminde aynı sahadaki çalışmalar üzerinde şüphesiz etkili olmuştur. Önceden geçtiği gibi, birinci dönem içerisinde Vasık ve Mütevekkil devirlerinde Yahya b. Mâseveyh (öl. 242/856) ve Harun Reşid, Emin,

(175) İbn Hallikân, I, 152 vd.
(176) De Boer, Tarihu'l-felsefe fi'l-İslâm, 181.
(177) Vefeyat, I, 153-180; Char Makale, 76.
(178) Hayy b. Yakzan, insan aklına tesir eden feleklerin akıllarının sonuncusu insanî nefislere yol gösteren faal akıldır.

Memun, Mu'tasım, Vasık ve Mütevekkil'in hizmetlerinde bulunmuş olan Bahtişû misali, çok sayıda doktor temayüz etmişti. Mezkur halifeler, bu doktora (Bahtişu) güvenirler hanımları ve çocuklarının tedavisinde ona itimat ederlerdi[179]. Ancak Mütevekkil, boş sebepler yüzünden, tıb mesleği ile kazanmış olduğu büyük servetini müsadere ederek onu Bahreyn'e sürmüştür (244/858).

Tıb alanında Huneyn b. İshak (260/873) ta otoritesini ispat etmişti. O, İbn Hallikan'ın da dediği gibi, "Tıb alanında yaşadığı dönemin önderiydi."[180] Huneyn, birçok Yunanca eseri Arapça'ya tercüme etmesiyle meşhurdur. O, sonradan Sabit b. Kurre'nin gözden geçirip tashih ettiği Öklides'in eserini Yunanca'dan Arapça'ya çevirmişti. Bahtişu'nun Tıb sahasında te'lifettiği risalelerin bazıları ise şunlardır:

1— Kitabu'l-mesâil fi't-tıb li'l-müteallimîn (öğrenciler için tıbbî meseleler kitabı).

2— Kitabu ilâci'l-ayn (göz ilacı risalesi).

3— Kitabu'l-esnân.

4— Kitabu tedbiri'l-fâka.

5— Kitabu ma'rifeti evcâi'l-mi'deti ve ilâcihâ.

6— Kitabu'l-mevlüdîyn li-semâniyet'i eşhur (Bu risaleyi Mütevekkil'in cariyesi için yazmıştır).

7— Kitabu'l-ağziye (gıdalar risalesi).

8— Kitabu'l-leben (süt risalesi)[181].

Abbasî doktorları, yunanlıların miras bıraktığı tıbbî eserlerden istifade ettikleri gibi, Hind ve Irak tabiblerinden de faydalanmışlardır.

Vasık dönemi (227-232/842-847) doktorlarından İbn Bahtişu, İbn Mâseveyh, Mihail ve Huneyn b. İshak temayüz ettiler, tıbbî araştırmalarında maharet kazanarak bu bilgilerini pratikte uygulamaya koydular. Hastalıkların teşhisi, hastaların tedavisi hususunda Yunanca eserlerden istifade ettikleri gibi kazandıkları maharet ve tecrübelerinden de yararlandılar.

(179) İbnu'n-Nedim, el-Fihrist, 411-413.
(180) İbn Hallikan, I, 167.
(181) İbnu'n-Nedim, 410.

Anlaşıldığı kadarı ile bu dönemde yaşayan Abbasî doktorları, ağız, dişler, dişlerin çeşitlerini ve vazifelerini inceleyip tanıttılar. Hatta Huneyn b. İshak'ın bu konudaki anlattıklarına hayran kalan Abbasî Halifesi Vasık, ondan kendisi için gerekli bütün tıbbî bilgileri ihtiva eden bir kitap yazmasını istemiş; "bunun üzerine Huneyn, onun için üç makalelik bir kitap hazırlamıştır. Huneyn bu kitabında, gıda ve ilaçlar arasındaki farklar, müshiller ve insan anatomisi hakkında bilgi vermiştir."[182]

Ebu Yakub İshak b. Huneyn (öl. 297 veya 299 h.) de, bu dönemin meşhur doktorlarından biri kabul edilir. Yunanca ve Süryanice'den Arapça'ya kitap tercüme etmek hususunda babası Huneyn b. İshak'ı geçmiştir. —İbnu'n-Nedim'in dediği gibi— onun "fasîh bir arapçası vardı, bu konuda babasından daha üstündü."[183] Halifeler ve yüksek seviyeli devlet adamlarıyla ilişki kurdu. Daha sonra Halife Mu'tezid'in veziri Kasım b. Ubeydullah'a intisap etti ve onun yakınlarından biri oldu[184]. Arapçaya yaptığı tercümeler dışında, Tıb alanında çok eser vermiştir. "Kitabu tarihi'l-etıbbâ" ve "Kitabu edviyeti'l-müfride ale'l-huruf" bu eserleri arasındadır.[185]

Sinan b. Sabit b. Kurre (öl. 331/942) ve oğlu İbrahim (öl. 336/947) de bu devrin en meşhur tabibleri arasındadır. Abbasî halifesi Kahir, İslâm'ı kabul ettirmeğe çalıştıysa da Sinan önceleri kaçındı, ancak daha sonra İslâm'a girdi[186] Sinan, Halife Mütevekkil zamanında, Bağdat doktorlarını imtihana tabi tutarak, sonunda içlerinden 68 tanesine tababetle uğraşmaları için ruhsat verdi. Bu imtihan, bir hastanın, doktorun ihmali yüzünden ölmesi sebebiyle yapılmıştı. Doktorlar, baştabibler ve müfettişler tarafından devamlı kontrol altında tutuluyordu. Her doktorun, hastasına vermiş olduğu ilaçların reçetesinin bir suretini muhafaza etmesi mecburiyeti getirilmişti. Baştabib (reis), incelemek ve tıbbi esaslara uygun olup olmadığını kontrol etmek istediği zaman bu reçete suretlerini göstermesi gerekiyordu. Doktorun ihmali ve yetersizliği yü-

(182) Mesudî, Mürucu'z-zeheb, II, 366.
(183) el-Fihrist, 415
(184) İbn Hallikan, I, 66.
(185) İbnu'n-Nedim, 415.
(186) Aynı eser, 421

zünden bir hasta ölecek olursa, doktor cezalandırılırdı.

Amelî tıb müesseseleri veya diğer bir ifade ile hastaneler, yabancı milletlerin bilhassa Süryanîlerin tıb enstitüleri tarzında yapılmış, bu sahada onların sistemi benimsenmiştir. Çünkü Abbasilerin birinci döneminde tıb mesleğinde en üstün olan topluluk Süryanîlerdi. Dolayısıyla müslümanlar, hastane fikrini onlardan almışlardır. Hastane müdürü Süryânî asıllı olduğu zaman "es-Sâûr" (Süryanice karşılığı 'hastaları kontrol eden kişi' demektir), müslüman olduğu takdirde ise "riesü'l-etıbbâ" (baştabib) ünvanı verilirdi. Bu şahıs, doktorları kontrol eder, doktorluk yapabileceklerine dair icâzet verirdi.(187)

Orta çağlarda tıb ilmiyle uğraşanlara "Hekim" ünvanı da verilmiştir; çünkü o dönemlerde tıb, Hikmet yani Felsefenin bölümlerindendi. Doktorlar ihtisaslarına göre Tabâiiyye, kehhâlûn (göz doktorları), cerrahlar ve kırık-çıkıkçılar (ortopedistler) vs. gibi çeşitli sahalara ayrılıyordu. İbn Kayyim Cevziyye, şu ibaresinde o dönemin doktorlarının branşlarını belirtmiştir: "O dönemde, ilmî manada tıbbın bütün alanlarında araştırma yapan vasfen ve kavlen tıbla uğraşan kimselere tabaî denilirdi. Değişik göz ilaçlarıyla kehhâl (göz doktoru), neşteri ve merhemleriyle cerrah, usturasıyla sünnetçi, neşteriyle kan alıcı, hacamat aletleriyle hacamatçı, sargıları ve ipleriyle kırık-çıkıkçı, dağlama aletleriyle dağlamacı, bardaklarıyla şişe çekici, hepsi bu çerçeveye girerdi. Doktorluğu insan tedavisiyle veya hayvan sağlığıyla ilgili olsun, bu sahada uğraşanların tümüne eşit olarak "tabib" ünvanı verilirdi."(188)

a. Ebu Bekir Râzî (ö. 311/925)

Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyya Râzî (öl. 311/925), asrının en meşhur tabibi kabul edilir. O, Avrupalılarca "Rhazes" adıyla bilinmektedir. Râzi, genç yaşında musikîye çok düşkündü. Kırk yaşını aştıktan sonra tıb tahsiline başladı. Tıb sahasında yazılmış eserleri tenkitçi bir tarzda okudu. Bu titiz ve tenkitçi çalışmaları sayesinde gayesine ulaştı ve okuduğu tıbbî eserlerde verilen bilgilerin doğrularını yanlış-

(187) Ahmet İsa, Tarihu'l-bimâristanât fi'l-İslâm, 19-24.
(188) İbnu'l-Kayyim, Zadü'l-meâd, 110.

larından ayırarak doğrularını seçip diğerlerini terketti. Tıb sahasında çok sayıda eser yazdı. Bir başka âlim onun hakkında şöyle demiştir: "Râzî, tıb ilminde yaşadığı devrin lideriydi. O dönemde, tıbbî meseleler kendisine danışılırdı. Bu sahada son derece mahir, geniş ve kesin malumat sahibi olup tıbbın kanunlarını ve teferruatını bilirdi. Ondan tıb tahsili yapmak için uzak şehir ve ülkelerden öğrenciler gelirdi. Tıb alanında çok sayıda kitap te'lif etmiştir ki, "Havi" adındaki tıb ansiklopedisi bunlardan biridir. Bu eser, büyük hacimli eserler arasında olup 30 cilt tutar. Kendisinden yapılan nakiller ve ihtilaf anında müracaat edilmesi bakımından tabiblerin ana kaynağı durumundadır. Râzî'nin eserlerinden biri de "Câmî" dir. Bu da aynı şekilde yararlı kitaplardandır. "kitabu'l-A'sab"ı da büyük hacimli eserlerinden biridir."

Razî, Samanî hükümdarlarından Mansur b. Nuh b. Nasr'a intisab ederek, onun için te'lif ettiği tıbbî eserine "Mansûrî" adını verdi. Bu kitap, onun en meşhur kitaplarından sayılır." Küçük bir kitap olmakla beraber, seçilmiş eserleri arasında yer alır. Müellif, bu eserinde nazari ve amelî tıbbı birlikte ele almıştır. Tıbla uğraşan herkes, bu kitaba müracaata muhtaçtır."[189]

İbnu'n-Nedim, Razî'nin eserlerini sayarken şöyle der:
Bu kitaplardan bazıları şunlardır:

1. el-Havî: Bu eser, tıb sahasında "el-Câmîu'l-hâzır" olarak isimlendirilir ki, oniki bölümden meydana gelir:

Birinci bölüm : Hastalıklar ve hastalıkların tedavisinde kullanılacak ilaçlar.
İkinci bölüm : Hıfzu-s-sıhha (Koruyucu hekimlik, sağlık bilgisi).
Üçüncü bölüm : Kırık-çıkık ve cerrâhiye.
Dördüncü bölüm: Gıda ve ilaçların kuvvetleri ve tıp sahasında lazım olan maddeler.
Beşinci bölüm : Terkibi ilaçlar.
Altıncı bölüm: Tıb mesleği.
Yedinci bölüm : Eczacılık, ilaçlar, renkleri, tatları ve kokuları.

(189) İbn Hallikân, II, 78.

Sekizinci bölüm: Anatomi (vücut yapısı).
Dokuzuncu bölüm: Ölçü ve tartı aletleri.
Onuncu bölüm : Anatomi ve organların fonksiyonları
Onbirinci bölüm: Tıb sanatında tabiî sebepler.
Onikinci bölüm: Tıb mesleğine giriş hakkında iki makale: Birinci makalede tıbbî ıstılahlar, ikincisinde ise tıbba başlangıç için gereken malumat yer alır.

2. Kitab fî enne'l-hamiyyete'l-müfritate tedurru bi'l-ebdân (aşırı perhizin vücuda zarar vereceği hakkında).

3. Kitabu ma yukaddem min'el-fevakîh ve'l-ağzıya ve ma yuahher (yemeklerde, yemek çeşitleri arasında takip edilecek sıra, yemek öncesi ve sonrası yenecek meyveler).

4. Kitabu'l-cüderî ve'l-hasba (çiçek ve kızamık risalesi).

5. Kitabu'l-hasa fi'l-Külâ ve'l-mesane (böbrek ve mesane taşları risalesi).

6. Doktordan Mustağnî kılan Tıbbî Bilgileri içeren "Ev Doktoru" kitabı.

7. Heryerde bulunabilen ilaçları bildiren bilgileri içeren risale.

8. Gut (damla) hastalığı risalesi.

9. Calinus'un Nabız ve kalble ilgili büyük eserinin muhtasarı.

10. Felçlerle ilgili risale.

11. Ciğerlerin yapısı ve durumu risalesi

12. Nikris (gut, damla hastalığı) ve romatizma risalesi.

13. Kalb risalesi.

14. Kulak yolları risalesi.

15. Mafsal ağrıları (22 bölümden meydana gelir) risalesi.

16. İlaç yapımında kullanılan maddeler risalesi.

17. Hastalıkların ve sebeplerinin tasnifi ve ilaçlarının açıklanması kitabı.

18. Bazı kimselerde nezleden beyin veremine götüren hastalık.

19. Hastayı bazı isteklerine kavuşturmanın faydası.
20. Gıdaların bazı zararlarının ortadan kaldırılması.
21. Meyvaların yenilmesinde takip edilecek sıra.
22. Tıb sanatında karşılaşılacak çeşitli şeyler"[190].

Razî, hasta ve fakirlere karşı şefkat ve cömertliğiyle meşhurdur. Hatta böyle hastaları tedavi eder ve üstelik onlara para verirdi. Onun tıbbî öğütlerinden birkaçı şöyledir: "Hastalığı gıdalarla tedavi edebileceksen ilaçlara baş vurma... Tek bir ilaçla tedavi edebileceksen her ne olursa olsun mürekkeb ilaçları kullanmaya kalkışma... Tabib ehil olursa, hasta da tabibin tavsiyelerine inanırsa hastalığın süresi ne kadar azalır... Hastalığı, öncelikle kuvvetin düşmesine sebep olmayan şeylerle tedaviye çalış."[191]

Rey şehri hakiminin hizmetine girince bu şehrin hastanesinin, Abbasi halifesi Müktefî bi'llâh zamanında da Bağdat hastanesinin müdürlüğünü deruhte etti. Razî'nin, mesleğinin erabı mahir bir doktorda bulunması gereken, tabibe karşı hastaların güvenini kazandıracak çok isabetli tıbbî görüşleri vardı.

Dolayısıyla doktorun, vaktini içki ve eğlence gibi boş şeylerle geçirmeyen, iyi ahlâk sahibi bir kimse olması gerekir. Yine tıb sahasında, üstünlüğü tartışılmayacak seviyede mükemmel bir tıb tahsil ve araştırması yapmış olması, zamanının hastanelerinin çoğunu müşahade ederek, ileri gelen tabiblerle görüşmesi, meşhur doktorların eserleri hakkında geniş malumat sahibi olması şarttır. Değişik sahalarda çalışmış olsa da, tıbbî müktesabatında sadece şahsi tecrübeleriyle yetinmemek zorundadır.

b. Ali b. Abbas el-Mecûsî:

Büveyhî emirlerinden Azududdevle'nin doktoru ve 'Kâmilü's-sınâat" isimli eserin müellifi Ali b. Abbas (öl. 384/994), yaşadığı asrın en meşhur tabiblerinden biridir. Azududdevle ile birlikte Şiraz'da ikamet ediyordu. Nizâmî Semerkandî, Browne tarafından İngilizceye çevrilen "Char makale" isimli eserinde[192] Ali b. Abbas'ın şöhretinin, ağır

(190) el-Fihrist, 417-419. Burada Razî'nin Tıb, Mantık, Felsefe, Hendese ve Kimya alanında yazmış olduğu tüm eserlerin listesi bulunmaktadır.
(191) Aynı eser, 416; İbn Hallikan, II, 78.
(192) Char Makale (Four Discourses) of Nidhami-i Samargandî, (Londra, 1899), 124-125

yükler taşımağa alışmış ve bu işi yüzünden kendisini işinden alıkoyan bir baş ağrısına yakalanmış bir hamalı tedavi etmesi üzerine yayılmış olduğunu zikreder. Bu hastalığa tutulan hamal, hastalığın verdiği ve yedisekiz gün süren şiddetli ızdırapların ardından birkaç defa intihara teşebbüs etmişti. Ali b. Abbas, başka bir hastanın evine uğradığı sırada bu hamalın kardeşi onu gördü. Allah rızasını hatırlatıp yalvararak hasta kardeşini ziyaret etmesini istedi. Hasta hamal, çok şişmandı, büyük ve ağır ayakkabılar giyiyordu. Onun idrarını tahlil eden Ali b. Abbas, boş bir araziye götürülmesini emretti. Buraya gelince hastabakıcılarından birine hamalın ağır ayakkabılarını çıkararak başının üzerine koymasını ve sarığını da çözerek boynuna dolamasını bildirdi. Bunlar yapıldıktan sonra hamala yüğrük bir ata binip bu geniş meydanın etrafında dolaşmasını emretti. Hamal dolaşmağa başlayınca, burun damarlarından kan akmaya başladı; o kadar çok kan aktı ki, adamın vaziyeti kötüleşti. Burnundan akan bu kandan dolayı derin bir uykuya daldı. Tam 300 dirhem kan kaybetmişti. Sonra bu adamı evine taşıdılar, bir gün bir gece uyudu. Uyanınca baş ağrısından eser kalmamıştı ve bir daha da bu hastalığa yakalanmadı.

Azududdevle doktoruna, hastayı tedavide tatbik ettiği bu garip metodu hakkında sorunca; onun başında kanın donmuş olduğunu, bu birikmiş kandan hacamat yoluyla kesinlikle kurtarılamayacağını, dolayısıyla onu tedavide başarılı olan bu yola başvurduğunu söyledi.

Ali b. Abbas'ın eserlerinin meşhurlarından biri, maruf kitabı "Kâmilü's-sınâat" diğer adıyla "Kitabu'l-Melikî" dir. Bu eserini, adından da anlaşıldığı gibi Büveyhî meliki Azududdevle'ye ithaf etmiştir. Bu eserinde tedavi usullerini açıklamıştır. Orada en iyi işlediği konular çiçek hastalığı, açık ve gizli sebepleri, belirtileri ve tedavi yollarıdır.

c. İbn Sina:

İbn Sinâ'nın Ebu Ali Natili'den felsefe, mantık; ismail ez-Zahid'den de fıkıh öğrendiğini kaydetmiştik. O, hocası Natilî'nin Harezmşah Me'mun b. Muhammed'in yanına gitmesinden sonra, tıbla meşgul olmağa başladı. "Tıb alanında yazılmış eserleri tetkik etti, bu tahsilini para kazanmak için değil, kendini yetiştirmek için yapıyordu. Kısa süre sonra, ciddi ve devamlı çalışmaları sayesinde, kendinden önceki ve sonraki dok-

torları geride bırakacak bir seviyeye ulaştı. Tıb sahasında eşi ve dengi bulunmaz bir dereceye geldi. Bu ilmin en meşhurları ona gelip, ondan tıb dersi almağa, tecrübeye dayanan tedavi usullerini öğrenmeğe başladılar. O sıralarda yaşı henüz 16 civarındaydı. Tıbla meşgul olduğu dönem boyunca, bir gecesini bile tam uykuyla geçirmemiş, gündüzleri de tıb mütelaasından başka bir şeyle uğraşmamıştı. Çalışmaları anında karşısına zor bir mesele çıkarsa, çalışmasına ara vererek hemen abdest alır. cami-i kebire gider, namaz kılar ve zor meseleleri kolaylaştırması için Allah Teâlâ'ya dua ederdi. Horasan hakimi Samanî hükümdarı Nuh b. Nasr (331-343 h.) ağır bir hastalığa tutulunca, kendisine İbn Sîna'dan bahsedildi. Bunun üzerine hükümdarı tedavi için onun yanına giden İbn Sina, onu bu hastalıktan kurtardı. Bu hükümdarın himayesine girdi, onun yakınları arasında yer aldı ve saray kütüphanesinin başına getirildi. Bu görevi sayesinde, kütüphanede bulunan ender tıp kitaplarını gözden geçirmeğe ve bu kitaplardaki kıymetli bilgileri öğrenmeye muvaffak oldu. Tıb kültürünü çok ilerletmişti. Söz konusu kütüphanenin yanması üzerine, buradaki ender kitaplardan edinmiş olduğu bilgiler hususunda tek kaynak durumuna geldi. İbn Sîna'nın, oradan edindiği bilgilerde tek kişi olmak ve bu bilgileri kendine mal etmek için bu kütüphaneyi yakmağa tevessül ettiği bile söylenmiştir. İbn Sina, tahsil ettiği bütün ilimlerde, daha 18 yaşında iken mükemmel bir duruma gelmiş, çalışmak için ayrıca zaman ayırmasına ihtiyacı kalmamıştı."[193]

İbn Sina, Samani devletinin durumu zayıflayınca Buhara'dan ayrıldı ve Harezmşah Ali b. Me'mun b. Muhammed'in yanına Harezm'e gitti. Sonra buradan ayrılarak Nesa, Ebiverd, Tus ve diğer bazı merkezleri dolaştı. Niyeti Taberistan hakimi Şemsü'l-Meâlî Kabus b. Veşmgir'in yanına gitmekti. Bu sırada Gazneli Mahmud, Harezmşah'ın sarayındaki alimleri getirmek üzere hey'etler göndermişti. Bunun üzerine İbn Sîna kaçınca, Mahmud onu yakalamak için resmini bütün bölgelere dağıttı. Kabus b. Veşmgir'in yakınlarından biri hastalanmıştı, onu İbn Sîna tedavi etti. Kabus ayrılabileceğini bildirmesine rağmen İbn Sîna onun hizmetinde kalmayı tercihettiğini bildirdi. Kabus'un hapse atılması ve orada ölmesi üzerine Dahıstan'a gitti. Daha sonra Cürcan'a

(193) İbn Hallikân, I, 152 vd.

dönerek burada bu şehre nisbetle "el-Evsat el-Cürcânî" adıyla anılan eserini telif etti. Bilahare Rey'e oradan da Kazvin'e geçti; buradan Hemedan'a geldi. Büveyhî emiri Şemsüddevle b. Fahrüddevle (387-412 H.) tarafından vezirliğe tayin edildi. Fakat asker aleyhinde kıyam edince kaçıp gizlendi. Bir müddet sonra hastalığını tedavi ettiği bu emir tarafından vezirliğe getirildi. Şemsüddevle'nin ölümüne kadar bu görevde kaldı. Saltanata geçen Tacüddevle, kendisine vezirlik vermeyince Isfahan'a gitti ve buranın hükümdarı Alaüddevle b. Kakaveyh tarafından son derece iyi karşılandı. İbnu'l-Esîr, bu hükümdar hakkında şöyle demiştir: "Ebu Cafer b. Kakaveyh (Alaüddevle), itikadı bozuk bir adamdı. Bu sebeple İbn Sîna, eserlerinde küfür ve zındıklık konularını işlemeğe ve bu ülkede yayılmış yanlış inançları redde yöneldi[194].

İbn Sîna, çok sayıda tıbbî eser bırakmıştır. Bunların en meşhuru, altı asırdan daha fazla Avrupa ve Asya tıb fakültelerinde okutulan "Kanun" adlı eseridir. Bu kitabın hassaten hıfzıssıhha ve annesi olsun veya başka bir kadın olsun çocuğu emzirecek kadında bulunması gereken hususiyetlere ait bölüm büyük ehemmiyet arzeder. İbn Sîna, Hemedan'da hicrî 428 (1026 M.) yılında vefat etmiştir.

d. Mısır Doktorları:

Doğu İslâm ülkeleri, tıb alanında önemli merhale katetmiş çok sayıda doktoruyla temayüz ederken, bilhassa Mısır olmak üzere batı İslâm ülkeleri de aynı dönemde birçok şöhretli doktor yetiştirmiştir. Mısır'da yetişen doktorlardan biri, Ahmet b. Tulun'un Nasranî asıllı doktoru Said b. Theophilus'tur. İbnü'd-Daye'nin bildirdiğine göre, Ahmet b. Tulun ishale yakalanınca, bu doktor, kendisine iki gün perhiz yapmasını tavsiye etmişti. Ancak Ahmet, aldırmayarak perhize uymadı. Böyle yapmakla birlikte ishali kesilmişti. Said, bu durumu öğrenince, Ahmet b. Tulun'un hayatının sona ermek üzere olduğunu anladı ve onun halini şu sözleriyle anlattı: "Sindirim sistemi bozulmuş, gücünü kaybetmiş

194) İbnu'l-esîr, IX, 170. İbn Sîna'nın hayatı hakkında bkz. İbn Hallikan, I, 152-154.

normal çalışmıyor."[195] Onun sözleri doğru çıktı ve Ahmet iki gün sonra öldü[196]

Bu dönemde Mısır'da yetişen ünlü tabiblerden biri Ahmed b. Tulun'un sarayına intisap eden İbrahim b. İsa (öl. 260/874) dır. Bir diğeri de yine Ahmet'in doktorlarından olan ve ondan bir gün önce ölen Hasan b. Zeyrek'tir[197]

Bu devirde bir çok Mısırlı alimin, Tıb ilmi sahasında ve buna bağlı olan ilaç imalinde şöhret kazandıkları şüphesizdir. Ahmet b. Tulun, Cami-i Kebir'in arka tarafına tuvalet ve şadırvanla birlikte, cemaatten rahatsızlananların içmesi için meşrubat ve ilaçların konulduğu bir eczane yaptırmış burada birtakım kimseleri görevlendirmiş ve hastaların tedavisiyle uğraşacak bir doktor tayin etmişti. Bu teşkilat, aşağı yukarı günümüzdeki ilk yardım müesseselerine benzer.

İbn Tulun, sağlık işleriyle çok yakından ilgileniyordu. Asker şehrinde bir hastane yaptırarak, tıbbın sahalarına göre beş bölüme ayırdı (259/873). Hastanenin yanına, bir kadınlara diğeri de erkeklere ait olmak üzere iki hamam inşa ettirdi. Çeşitli din ve mezheb mensuplarının bu hastanede tedavi edilmesine izin verdi.

Fatımî halifeleri de tıbba önem vermiş, doktorlara bol paralar ödemiş, onları bahşiş ve ihsanlara boğmuşlardır. Onları yüksek devlet makamlarına getirmişler; bu sayede doktorlar saray ricali arasında yüksek bir mertebe kazanmışlardır. Günümüzdeki tıp fakültelerinin yerini tutan hastanelerde nazarî ve amelî tıb öğretiminin yapılmış olması, tıb çalışmalarının gelişmesine yardımcı olan unsurlardan biridir. Bu çalışmalar sayesinde, mezkur kurumlardan dahiliye mütehassısları, cerrahlar ve göz doktorları yetişiyordu. Tabiblerin felsefe ilimleri ve yabancı dile; özellikle Süryanice ve Yunanca'ya vakıf olması gerekiyordu. Kıftî ve İbn Ebu Usaybia, bu dönemde —sivrilmiş birçok doktorun hayat hikâyelerini— kaleme almışlardır.

(195) Siretü İbn Tulun, 81.
(196) İbn Ebi Usaybia, Uyunu'l-enbâ fî tabakâti'l-ettıbâ, II, 83-85.
(197) Aynı eser, II, 83.

Bu doktorlardan biri, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmet b. Said Temîmî'dir. O, Beytülmakdis'te büyümüş, bilahare tıb tahsili için pek çok şehri dolaşmıştır. Tıbbî malumatı gittikçe zenginleşti ve bu ilimde sivrildi. Nitekim ilaç terkibini en iyi bilenlerden biriydi. Ebu Abdullah daha sonra, İhşidîler zamanında Remle ve civar sahil bölgenin valisi olan Hasan b. Ubeydullah b. Tuğc el-İhşidî'nin hizmetine girdi ve onun yakınlarından biri oldu. Müteakiben Fatımîlerin veziri Yakub b. Killis'e intisap etti ve onun için birkaç cilt tutan "Mâddetü'l-bekâ bi İslâhî fesâdi'l-hevâ ve't-teharrüz min zarari'l-erbâ" adlı kitabını te'lif etti. Daha sonra Fatımî halifesi Muiz ile beraber Mısır'a gelen tabiblerle ilişki kurdu.

Fatımî halifesi Muiz'in doktorlarından biri Mûsevî dinine mensub olan Musa Âzâr'dır. Musa, tıb alanında büyük şöhret kazanmıştı. Onun oğlu İshak ta tıbbî çalışmalarında büyük başarı kazandı ve Muiz'in yakın adamlarından oldu; ancak hicrî 363 yılı Safer ayında vefat etti. Onun vefatına son derece üzülen halife yerine İslâm'ı kabul etmiş olan kardeşi İsmail ve oğlu Yakub'u tayin etti. Halife Muiz için te'lif etmiş olduğu "el-Kitabu'l-Muizzî fi't-tabîh" ve "Tıbbî ilkeler" Musa'nın tıbbî eserlerinden ikisidir[198].

Ebul-Hasen Ali b. Rıdvan, Fatımî halifesi Aziz devrinin meşhur tabiblerindendir. Tıb alanında malumatının genişliğini ve mertebesinin yüceliğini gösteren birçok eser bırakmıştır. Ayrıca felsefe, mantık ve diğer felsefî ilimlerle ilgili eserleri de vardır[199]. Halife Hakim'in özel doktorluğunu yapan Hıristiyan doktor Ebu'l-Feth Mensur b. Sehlân b. Mukşir de, tıb alanında temayüz etti. Babası, Muiz'in yakınları arasına girdiği gibi Hakim'in de yakınlarından oldu. Yahûdi ve Hristiyanlara ait kitapların serbest bırakılması ve merkezlerine iade edilmesi hususunda, Hakim indinde aracı olmasının büyük rolü olmuştur[200].

Bu dönemin meşhur Mısırlı doktorlarından biri de, önceleri adısanı duyulmayan, geçimini yara tedavi etmekle sağlamış Yahûdi asıllı bir adamdır. Halife Hakim'in baldırında müzmin bir yara çıkmıştı. İbn

(198) İbn Ebi Usaybia, II, 86.
(199) Aynı eser, II, 99 vd.
(200) Yahya b. Said, Sılatu Tarihi'l-Euthicuis, I, 185 vd.

Mukşir ve diğer doktorlar, bütün çabalarına rağmen bu yarayı tedavi edememişlerdi. Bu pek tanınmayan Yahûdi doktor getirildi. Yaranın üzerine kuru bir ilaç koydu, Halife üç gün sonra şifa buldu. Onu ihsan ve bahşişlere boğan halife, elbiseler de giydirdi ve el-Hakîrî'n-nâfi'' olarak lakablandırdı[201].

c. Astroloji ve Astronomi (İlmu'n-nücûm ve'l-felek):

Siyasî ve askerî faaliyetlerinde müneccimlere itıbar eden bazı halife ve valilerin siyasetlerinin yönlendirilmesinde, astroloji (ilmü'n-nücûm'' ilminin büyük rolü olmuştur. Nitekim Abbasî halifesi Mansur, Bağdat şehrinin kurulmasında, münecimi Ebu Sehl b. Nevbaht'ın tavsiyesini almadan şehrin inşaatını başlatmamıştır. Bu müneccim, yıldızların, kurulacak şehrin uzun ömürlü olacağı ve büyüyüp gelişerek dillere destan hale geleceğini gösterdiklerini söyleyince temellerini attırmıştı. Yemen'de İsmailîler, davetlerinin başına, yine aynı yolla İbn Havşeb'i getirmişlerdi; çünkü onlar yıldızlar yoluyla propagandalarının o bölgede yayılmasında İbn Havşeb'in büyük başarı kazanacağını öğrenmişlerdi[202]. Fihri, bu hususu kasidesinde şöyle dile getirir:

''96 yılı geldiği vakit, özür ileri sürme işi son bulacaktır.''

Bu beyit, İsmâilîlerin devletlerinin 296/909 yılında kurulacağı inancını göstermektedir. Halktan pek çoğunun İsmaîlî davetçilerinin bayrağı altında toplanmasında bu inancın büyük rolü olmuştur[203]

Fatımîler de, müneccimlere başvurmak hususunda Abbasîler gibi davranmışlardır. Nitekim İbn Dukmak, Fatımî komutanı Cevher tarafından kurdurulan şehrin temellerinin, Merih yıldızı (= Kahir)nın tulunda atıldığı için bu şehire Kâhire isminin verildiğini zikretmiştir[204].

---

(201) Aynı eser, I, 178. Bu lakablandırmanın sebebi yahûdi asıllı olmasına değil, adının unutulmuş olmasına bağlıdır; çünkü halifeler ve müslüman hükümdarlar, yahûdi ve hıristiyan asıllı zimmet ehline çok iyi muamele ederlerdi.

(202) Umare el-Yemenî, Tarihu'l-Yemen, (Henri K. neşri Londra, 1892), 140.

(203) Bkz. H. İ. Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye. 73 vd.

(204) el-İntisâr, II, 35.

Fatimî halifesi Hakim de, aynı şekilde ilm-i nücûm'a önem vermiştir. O, Mukattam dağının eteğine "er-Rasadu'l-Hâkimî" adı verilen bir rasathane inşa ettirmiştir. Halife, bu hususta Mısırlı astronomi alimi Ebû Hasen Ali b. Yunus (öl. 399/1009)'un yardımına başvurmuştur. Bu alim, "ez-Zîcu'l-Hâkimî" ve "Zicu İbn Yunus" olarak bilinen zîc'in de yazarıdır(205).

Ebu Ma'şer Cafer b. Muhammed b. Ömer Belhî, Astroloji sahasında temayüz etmiştir. O, gençliğinde Hadîs sahasında çalışıyordu, daha sonra bu ilimle meşgul olmağa başladı ve 47 yaşından sonra Astroloji sahasında sivrildi. Uzun bir hayat yaşadı, hatta yüz yaşını aştı. Ebu Ma'şer, İbn Hallikân'ın da dediği gibi, "Sahasında zamanının önderiydi. İlmü'n-nücûm (astroloji) sahasında yararlı pekçok eseri vardır."(206) Bu sahadaki en meşhur kitapları şunlardır:

1— Kitabu'l-medhali'l-kebîr,

2— Kitabu'l-medhali's-sağîr,

3— Kitabu hey'eti'l-felek ve İhtilâfi tuluihi,

4— Kitabu's-şehmeyn ve a'mâri'l-mülük ve'd-düvel,

5— Tefsîru'l-menamât mine'n-nücûm (yıldızlara göre rüya tabirleri),

6— el-Emtâr ve'r-riyâh ve tağyîru'l-ehviye (yağmurlar, rüzgarlar ve hava değişimleri).(207)

Avrupalıların Albetenius yahut Albatengius(208) olarak tanıdıkları Ebu Abdullah Muhammed b. Cabir Battani (Harranî, Sabiî (öl. 319/929), hicrî 299 yılında sabit yıldızları tesbit etmiş olduğu meşhur "ez-Zîc es-

(205) "Zîc" Farsça asıllı bir kelimedir. Yıldızların yerleri ve hareketlerinin hesabının tutulduğu cetvelleri ihtiva eden kitaptır. Takvim, yani yıldızların yıl yıl hesabı bundan çıkarılır. İslâm müelliflerince "ilmü'n-nücûm" "ılmu ahkâmi'n-nücûm", "ılmu sınââtı'n-nücûm" ve İlmu't'tencîm" tabirleri, ayırt edilmeyerek, astrolojiye veya astronomiye veyahut ta bu iki ilim için birlikte kullanılmıştır. Müellif H.İ. Hasan da aynı usulü tercih etmiş bu isimleri birbirinin yerine kullanmıştır. Astrologlara "müneccim" veya "ahkâmî" denilir. Ancak müneccim tabiri aynı zamanda astronom karşılığı olarak da kullanılmıştır. XIX. asra kadar "müneccim" astrolog ile "felekî" astronom arasında kat'i bir fark bulamayız. (Bkz. C.A. Nallino., İ.A, I, 682).

(206) İbn Hallikan I, 112.

(207) İbnu'n-Nedîm, 386 vd.

(208) Bkz. Browne, 363.

Sabiî" adlı eserini yazmıştır[209]. "İsabetli rasad ölçümleri ve bu konuda getirdiği yeniliklerle dikkati çeker. Devrinde sahasının en önde gelen şahsı idi. Bıraktığı ilmî miras, fazilet ve ilminin zenginliğini açıkça göstermektedir."[210] Onun meşhur eserlerinden biri de "Kitabu marifeti metâlii'il-bürûc fî mâbeyne erbâi'l-felek" (oniki burcun gök küresinin rub'u dahilindeki metaliini bilmek) adlı kitabıdır[211].

Ebu'l-Hasen Ali (b. Ebi Abdullah Harûn b. Ali b. Yahya b. Ebi Mansur) ailesi de astroloji alanında şöhret kazanmıştır. Bu ailenin atası Ebu Mansur, Abbasî halifesi Ebu Cafer Mansur'un müneccimiydi. Onun oğlu Yahya ise, Fazl b. Sehl'in hizmetine girdi ve onun üzerinde çok etkili oldu, hatta Fazl, Yahya'nın görüşüne başvurmadan karar almazdı. Yahya, daha sonra Me'mun'un müneccimi ve nedimi oldu. Onun yanında İslâmiyeti kabul etti, Halife Tarsus'a giderken onunla birlikte yola çıktı ve Halep civarında öldü.[212] Ebu'l-Hasen Ali (277-352/890-963) yıldızlar ilminde zamanın en büyük alimleri arasındaydı. Sahib b. Abbad, onu yakınları arasına almiş ve kendisine "celisü'l-hulefâ ve enîsü'l-vüzerâ" (Halifelerin sohbet arkadaşı ve vezirlerin candan dostu × lakabını vermişti[213]. "Kitabu'n-Neyrûz ve'l-Mihricân" ve Abbasî Halifesi Razî'ye ithaf etmiş olduğu "Kitabu Şehri Ramazan" adlı eserleri meşhur kitaplarındandır[214].

Yıldızların rasadıyla uğraşma, Hicrî dördüncü asırda en yüksek noktasına ulaştı. Zikredildiğine göre, Azududdevle oğlu Şerefüddevle (376-379/986-989), Irak saltanatında istikrarı sağlayınca, "daha önceden Me'mun"un yaptırmış olduğu gibi yedi seyyarenin yörünge ve burçlarında gözetlenmesini emretmiştir."[215]

440/1048 yılında vefat etmiş olan Ebu Reyhan Birûnî, Astronomi ilminde de büyük pay sahibi olmuştur. Nizâmî Semerkandî'nin "Cıhâr

(209) İbnu'n-Nedîm, 389 vd.
(210) İbn Hallikân, II, 80.
(211) İbnu'n-Nedîm, 390
(212) İbn Hallikân, II, 194.
(213) Sealibî, Yetimetü'd-dehr, III, 102.
(214) İbn Hallikan, I, 356.
(215) Ebu'l-Mehasin, en-Nücumu'z-Zâhire, IV, 152.

makale'' isimli eserinin tercümesindeki 23 nolu makalede anlatılan, Gazne hükümdarı Mahmud'un sarayında geçen bir hatırası bu hususu en güzel şekilde açıklayacak mahiyettedir.:

Şöyle ki: Mahmut Gaznevî, yazlık köşkünün bahçesine 1000 ağaç dikmişti. Birgün bu bahçede otururken Ebu Reyhan Birûnî'yi huzuruna çağırttı. Niyeti, Birûnî'yi İlm-i nücûm'daki bilgisinin derecesini ölçmek için imtihan etmekti. Birûnî gelince, ona dışarı çıkmak istediğini söyledi ve ''mevcut dört kapının hangisinden çıkacağımı bil?'' dedi. Birûnî şöyle cevap verdi:

— Müsade buyurun, karagımı verdikten sonra bir kağıda yazıp döşeğimin altına koyayım. Müteakiben astrolâbımı istedi, yıldızları incelediken sonra, neticeye vardı ve kanaatını bir kağıda yazarak, onu yastığın altına koydu. Sultan Mahmut karara varıp varamadığını sorunca da:

— Evet! vardım dedi. Bunun üzerine sultan duvarcılarından birine, bahçeye beşinci bir kapı açmasını emretti. Kapı yapılınca da dışarıya bu kapıdan çıktı. Tekrar içeri girerek, Birûnî'nin yazdığı kağıdı istedi. Kağıdı okuyunca, halen mevcut dört kapıdan çıkmayacağı, bahçenin doğu duvarında bir gedik açtırarak buraya kurduracağı kapıdan çıkacağının yazılmış olduğunu gördü. Bu yazıları okuyan Sultan Mahmut, son derece öfkelendi ve Ebu Reyhan Birûnî'nin köşkün damından aşağıya atılmasını emretti. Birûnî damdan aşağı atıldı; ancak fazla bir yara almadan kurtuldu. Çünkü sineklerin içeriye girişini engellemek için konulmuş bir ağın üzerine düşmüş, parçalanan bu ağ düşüşünü yavaşlatınca herhangi bir zarara maruz kalmadan yere ulaşmıştı. Sultan Mahmut, onu tekrar yanına getirtince şu soruyu sordu.

— Ey Ebu Reyhan! Bu hadiseyi de önceden öğrenmiş miydin? Bu neticeyi de çıkarmış mıydın?

Ebu Reyhan cebinden çıkardığı bir kağıdı Sultan'a uzattı ki, bunun üzerinde de şunlar yazılıydı: ''Ben bugün sultanın köşkünden aşağı atılacağım; ancak salimen yere düşüp sıhhatli bir halde ayağa kalkacağım.''

Bu da Sultan'ın öfkesini teskin etmedi. Birûnî'nin Gazne kalelerinden birine hapsedilmesini emretti. Burada kaldığı 6 ay süresince hiç kimse onun durumunu Sultan'a açmak cesaretini gösteremedi. Bu süre

sonunda vezir Ahmed b. Hasen Meymendî'nin şefaatçi olmasıyla serbest bırakıldı. Vezir, münasip bir fırsatı yakalayıp Sultan'a şöyle demişti: "Ebu Reyhan Birûnî, bu miskin adam, gelecekten verdiği haber (nübüet) doğru çıktığı için, ihsan ve bahşişlere boğulup, hilatler giydirilecek yerde, tevkif edilip hapse atılmıştır." Bunun üzerine Sultan Mahmut: "Azizim! Bu adam var ya, İbn Sîna dışında onun bir eşi daha yoktur dünyada. Ne var ki, onun önceden verdiği haber ve tahminler, her zaman benim arzularım istikametinde olmuyor. Halbuki hükümdarlar, küçük çocuklara benzerler. Onların lütuf ve ihsanlarını elde etmek isteyen kişinin, onların arzu ve niyetlerine uygun şeyleri söylemesi gerekir. Önceden verdiği bu iki haberin birinde yanılsaydı, onun hayrına olurdu." Karşılığını verdi. Bununla beraber, ertesi gün Birûnî'nin hapisten çıkarılıp huzuruna getirilmesini istedi. Ona altınlarla süslenmiş bir at, sultanlara mahsus elbise, bir sarık, bin dinar para, bir köle ve bir de cariye verdi."[216].

D. Riyazi İlimler (Aritmetik, Geometri, Cebir vb):

Sabit b. Kurre Harranî (221-228/834-901), riyazi ilimler sahasında temayüz etmiştir. O, gençliğinde Harran'da sarraflık yapıyordu. Bilahare Abbasî halilfesi Mutezid'in hizmetine girdi ve onun, görüşüne itibar ettiği birkaç nücûm aliminden biri haline geldi. Sâbit'in halife yanında kazandığı bu mertebe sayesinde Sabiîler'in halifeler yanında itibarları arttı, dereceleri yükseldi. Sabit b. Kurre'nin riyazi ilimlerdeki eserlerinden meşhurları şunlardır: a) Kitabu hesabi'l-ehille, b) Kitab fî istihraci'l-mesaili'l-hendesiyye, c) Kitabu şekli'l-Katâ'i.

Sabit'in oğlu Sinan (öl. 331/942) da bu asrın büyük Matematik ve Geometri alimlerindendir. Ancak Sinan, bu alandan daha çok Tıb sahasında şöhret kazanmıştır."[217]

Diğer meşhur bir riyaziyeci de Ebu'l-Vefa Muhammed b. Muhammed

(216) Çıhar Makâle, 64 vd.
(217) İbnu'n-Nedim, 380-421.

b. İsmail b. Abbas'tır[218]. 328 yılında Nişapur'da dünyaya gelmiş, 20 yaşlarında iken Irak'a gelerek amcası Ebu Amr Meğazilî ve dayısı Ebu Abdullah Muhammed b. Ânbese'den matematik tahsili yapmıştır. Eserlerinden birkaçı şunlardır:

1— Kitab mâ yahtâcu ileyhi'l-ummâlu ve'l-küttâbu min sınaati'l-Hisâb (vali ve katiplerin bilmesi gereken aritmetik bilgileri). Bu eser yedi kısma ayrılır, her kısım da yedi bölümden teşekkül eder. Aritmetikle ilgili tüm konuları içine alır.

2— Kitabu'l-Harezmî fi'l-Cebr ve'l-mukabele (Harezmî'nin cebir kitabı ve karşılaştırma).

3— Aritmetiğe Giriş.

4— Kitabu istihraci dal'ı'l-müke'ab (Küpün kenarlarının hesaplanması).

5— Kitabu ma'rifeti'd-daire mine'l-felek.

Ebu Ali Muhammed b. Hasen b. Heysem, Fatımîler zamanında yetişmiş en meşhur riyaziyecilerdendir. O, Basra'da büyümüş daha sonra yine Basra'ya gelerek buraya yerleşmiştir. İbn Ebî Usaybia'nın da dediği gibi o, "faziletle muttasıf, kuvvetli zeka sahibi ve ilimlerde derin vukufiyeti olan bir kimseydi. Zamanında riyaziye ilimlerinde hiç kimse ona denk tutulamaz ve ona yaklaştırılamazdı. Hayrı seven, zühd ve takva sahibi olan Ebu Ali, devamlı çalışmış, çok sayıda eser vermiştir. Aristo'nun kitaplarının pek çoğunu telhis ile şerhetmiştir. Calinus'un tıbbî eserlerinden çoğunu da telhis etmiştir. Tıb alanında da derin malumat sahibi olması, Tıbbın bütün konularını bilmesine rağmen tıbla bizzat meşguliyeti yoktur."[219]

E. Tarih:

Abbasilerin İkinci Dönemi, tarihçilerin çokluğuyla temayüz etmiştir. Şüphe yoktur ki, bu ilmî ilerlemenin temelleri, Abbasîlerin birinci döneminin sonlarına doğru, yabancı lisanlardan arapçaya yapılan ter-

(218) Aynı eser, 394
(219) Uyûnu'l-enbâ, III, 90

cüme hareketinin gelişmesinden sonra atılmış, müslüman alimler çeşitli ilim ve fenlerde kitap yazmağa başlamışlardı. Bu faaliyette en büyük pay sahibi İran asıllı alimler oldu.

282/895 yılında vefat eden Yakubî, III. hicrî asrın en meşhur tarihçilerinden biridir. O, şîa akidesine kuvvetle bağlı bir şiî idi; dolayısıyla imamlar hakkında geniş malumat vermiş, onlardan rivayet edilen kavillerin çoğunu nakletmiştir. Tarihu'l-Yakubî[220] olarak bilinen eseri, İslâm tarihinin en büyük kaynaklarından kabul edilirken, "el-Büldân" isimli eseri de en meşhur coğrafya kitaplarından sayılır[221].

Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dineverî (öl. 276/889) de bu tarihçilerden biridir. İbn Kuteybe, birçok eser bırakmıştır. "el-İmame ve's-siyase", faydalı bilgiler mecmuası kabul edilen "Kitabu'l-Mearif"[222], muhteva ve tertip bakımından tarih-ve edebiyat kitaplarının seçmelerinden sayılan "Uyunu'l-ahbar"[223] bu eserlerden birkaçıdır.

Belâzurî (279/892) de bu tarihçiler arasında yer alır. Onun "Fütuhu'l-buldan" adlı eseri, İslâmî fetihler için en güzel kaynaklardan kabul edilir. Bu tarihçilerden bir diğeri de Ebu Hanife Dineverî (282/895) dir. Onun "el-Ahbâru'l-tıvâl"[224] adlı eseri de bu kaynaklar arasındadır. Bu tarihçilerden son üçü farisî asıllı iken, sadece birincisi (Yakûbî) Arab asıllıdır.

Hicrî 310 (923 M.) yılında vefat eden Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî'nin "Kitabu'l-ümem ve'l-mülûk" adlı eseri doğruluğuna güvenilen ana tarihî kaynaklardan kabul edilir[225]. Taberî'nin kendisinden önceki tarihçilerden daha araştırıcı ve tenkidçi olduğunda şüphe yoktur. Dahası o, kendinden önceki hiç bir tarihçinin zikretmediği olayları

(220) İlk neşri Houtsma, I-II (Leyden, 1883).
(221) İlk neşri, De Goeje,(Leyden, 1892).
(222) İlk olarak 1353/1933'te Kahire'de basıldı.
(223) İlk olarak Kahire'de Daru'l-kütüp el-Mısriyye tarafından basıldı. I-IV, (1343-1349/1925-1934).
(224) İlk neşri, Kraich Kovsky, (Leyden, 1892).
(225) Bu eser, De Goeje tarafından 13 cild olarak neşredilmiştir, iki cildi mukaddime ve fihristtir (1871-1901). Kahire'de de birkaç defa basılmıştır, bunlardan en eskisi Hüseyniyye matbaası tarafından hicrî 1326 yılında basılanıdır.

kaydeden tek tarihçidir. Taberî, yaratılıştan itibaren hicrî 302 yılına kadar cereyan eden tarihî hadiseler hakkında bilgi vermiştir. Daha sonra Arîb b. Sa'd Kurtubî (öl. 366/976-977), hicrî 291 yılından Abbasî Halifesi Muktedir devrinin sonu olan 320 yılına kadar geçen sürenin tarihini yazarak "Sılatü Tarihi't-Taberî"[226] adını verdiği eserini, Taberî'nin tarihine eklemiştir[227].

Hicrî IV. asır, tarihçi bakımından oldukça zengindir. 317/929 yılında vefat eden ve Eutychius ismiyle meşhur olan Saîd b. Batrik, bu tarihçilerdendir. İskenderiye patriklerinden olan bu tarihçi, çoğunluk tarafından ciddi ve doğru kabul edilen bir tarih kitabı bırakmıştır. Bu esere bir zeyl yazan Yahya b. Saîd Antâkî (öl. 458/1066) ise, eserine "Sılatu Kitabı Eutychius" adını vermiştir.

"Kitabü'l-vüzerâ ve'l-küttâb"[228] yazarı "Cehşiyârî" ünvanıyla tanınan Ebu Abdullah Muhammed b. Abdus da, bu asrın meşhur tarihçilerindendir. O, Taberî (öl. 310/923) ve Mes'ûdî (öl. 345 veya 346/956-57)'nin mensup olduğu tabakadan, eski bir tarihçidir. Babası Abdus Cehşiyarî, Abbasî halifesi Muktedir'in veziri olan Ali b. İsa'nın başmabeyincisiydi. Babasından sonra bu görevi devralan Cehşiyârî, hicrî 306 (M. 918) yılında vezirliğe atanan Hamid b. Abbas'a intisabına kadar bu görevi yürüttü. Cehşiyari, son derece güzel ahlâk sahibiydi. Lüzumsuz yere konuşmaktan kaçınır, boş şeylerle uğraşmazdı[229].

Çok sayıda eser sahibi olan Cehşiyârî'nin en meşhur kitabı, "el-Vüzerâ ve'l-küttâb"dır. Bu eser, Vezirler tarihi sahasında yazılan ilk eserdir. Vezirler tarihiyle meşgul olmuş tarihçiler, Cehşiyârî'nin izini takip etmişlerdir. Nitekim Hilal b. Muhsin es-Sabî (359-448/970-1056), onun eserine bir zeyl yazarak "Tuhfetü'l-umerâ fî tarihi'l-vüzerâ" ismini ver-

(226) De Goeje tarafından 1898'de neşredildi.

(227) Taberî'nin "Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk" adındaki bu meşhur eserini, Samanî hükümdarı Mansur b. Nuh'un veziri Ebu Ali Muhammed Bel'amî, özet bir şekilde farsçaya tercüme etmiştir. Dubeau ve Zetenberg, bu tercümeyi Fransızcaya çevirmişlerdir (Paris, 1867-1874). Bkz. Browne. I, 359-398.

(228) Bkz. Cehşiyârî'nin, Mustafa Sekkâ, İbrahim Ebyârî ve Abdulhafız Şelebî tarafından tahkik edilen "Kitabü'l-vüzera ve'l-küttab" isimli eserinin mukaddimesi.

(229) Aynı eser,mukaddime, "v", "z".

diği kitabında olayları 393/1003 yılına kadar getirmiştir. İbnu'l-Esir "el-Kamil fi't-tarih", İbn Tabatabâ ise "el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultaniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye" isimli eserlerinde, Cehşiyârî'nin bu kitabından, istifade etmişlerdir.

Bu asrın tarihçilerinden mecusî asıllı Ebu Bekir Muhammed b. Yahya es-Sulî (öl. 335/946), Cürcanlıydı. Razi b. Muktedir, halifeliğinden önce onun talebesi olmuştu[230]. Sulî'nin "el-Evrak" isimli eseri[231] tarih ve edebiyat sahasında nefis bir külliyattır.

Meşhur sahabi Abdullah b. Mes'ud'un neslinden olan Ebu'l-Hasen Ali Mes'ûdî'nin "Mürucu'z-zeheb ve meâdınu'l-cevher" isimli kitabı[232], bu dönemde telif edilmiş en önemli tarihi kaynaklardandır. Bu eser, bilhassa sosyal konular bakımından önem arzeder. Yazar bu kitabında, yaratılıştan kendi zamanına kadar cereyan eden tarihî olaylardan bahseder. Mesudî'nin "et-Tenbîh ve'l-işrâf" adlı eseri de, Karmatiler tarihi ve özellikle Karmatilerin Abbasilerle ilişkileri açısından ehemmiyet taşıyan kaynaklardandır[233].

Bu dönem tarihçilerinden biri de, İhşidîler ve Fatımiler zamanında Mısır'da yaşayan ve 386/996 yılında Fatımî topraklarında vefat eden Hüseyin b. Zulâk'tır. "Fezailü Mısr ve ahbaruha ve havâssuha" isimli eserinde, ilk dönemlerinden itibaren Mısır tarihini işlemiştir ki, bu kitap Fatımîlerin ilk devirleri hakkında delil olan bir kaynaktır. Çünkü yazar, Mısırlıdır ve tarih sahasındaki malumatının genişliğiyle şöhret bulmuştur.

Veşmgir b. Ziyar Deylemî'nin başmabeyincisi Ebu'l-Hasen Ali Şabestî (388/988) ise, Fatımî halifesi Aziz'in muasırıdır. O bilahare Aziz

---

(230) Sûlî, Ahbaru'r-Razî bi'llah ve'l-Muttekî li'llah, 5-6, 26.

(231) Bu kitabın dışında onun "Kitabu ahbari Razî bi'llah ve'l-Muttekî lillah" (Abbasi devletinin 322-332 h. yılları arası tarihi), (Kahire, 1354/1935), "Ahbaru'ş-Şuarâ (Kahire, 1934) ve "Eş'aru'l-Hulefâ ve Ahbaruhum (Kahire, 1936) adlarını taşıyan eserleri müsteşrik J.H. Dunne tarafından neşredilmiştir.

(232) Bu eseri Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille Fransızcaya tercüme ederek arapçasıyla birlikte neşretmişlerdir. (Paris, 1861-1877) Eser Kahire'de de ilk defa hicrî 1342 de iki cilt olarak basılmıştır.

(233) Kütübî, Fevatü'l-vefeyat, II, 45.

bi'llah'ın hizmetine girmiş, halife tarafından saray kütüphanesinin başına getirilmiştir. Aziz bi'llah'ın yakınları ve nedimleri arasına giren Şabestî, "Diyârât" adındaki eserinde Mısır, Cezire, Suriye, Musul ve Irak'ta bulunan manastırlar hakkında kıymetli malumat vermiştir. Bu manastırlar için söylenen şiirleri ve buralarda cereyan eden hadiseleri de eserine almıştır(234).

Mısır'daki kilise ve manastırlar hakkında bir başka kitap ise, Ermeni asıllı Ebu Salih'in (öl. 605/1208) eseridir. Yazar kitabında, Kahire ve civarında bulunan kilise ve manastırlar hakkında duyduklarına ve ziyaretleri esnasındaki şahsî müşahedelerine dayanmıştır(235).

Bir diğer tarihçi de "Müsebbihî" olarak maruf, Emir Muhtar Izzülmelik Muhammed b. Ebi'l-Kasım (öl. 420/1029)'dır. Mısır hakkında "Tarihu Mısr" adını verdiği, 13.000 varak tutan, yani 26.000 sahifelik geniş bir kitap yazmıştır(236). Bu kitabın sadece 40 bölümü bize kadar gelmiştir ve İspanya'da Escurial kütüphanesinde bulunmaktadır. Müsebbihî'nin 30'a varan eserlerinden sadece bir tanesidir. Ancak çok sayıdaki bu eserler bize ulaşmamıştır. Sadece diğer kitapların içinde onlardan alınan ve onların mevcudiyetini ortaya çıkaran iktibaslar dışında elimizde birşey yoktur.

Şu üç muasır tarihçinin kitaplarını da unutamayız. Bu tarihçiler, Miskeveyh (öl. 421/1031);(237), Hilâlü's-Sâbî (öl. 448/1056)(238) ve Ebu Şucâ (488/1095)'dır(239).

---

(234) Yazma, Berlin, Veimar kütüphanesi No: 1100.

(235) Bu kitap, B.T.A. Evetts tarafından neşredilmiştir. Naşir, kitabın önsözünde, Şâbesti'nin kitabının kaybolmuş olduğunu ve Ebu Salih Ermeni'nin bu kitabı görmediğini, sadece ondan alınan iktibaslardan yararlandığını ileri sürmüştür.

(236) İbn Hallikân, I, 516.

(237) Yazarlar, "Miskeveyh" lakabının yazara mı yoksa babasına mı ait olduğunda ihtilaf etmişlerdir. Tenûhî (Nişvaru'l-Muhadara, 173), Katip Çelebi (Keşf, no: 2430) bu lakabın babasına ait olduğunu ileri sürerken, Bediüzzaman Hemedânî (s. 157), Yakut (İrşad, II, 88), İbn Hallikân (II, 92), Kıftî (İhbaru'l-ulemâ, 231) ve İbn Ebi Usaybia (Uyunu'l-enbâ, I, 245) gibi müellifler, bu nisbenin kendisine ait olduğunu söylemişlerdir.

(238) Yakut, İrşâd, VII, 254; İbn Hallikân, II, 202; Wustenfeld, Geschichte, No. 198.

(239) İbn Hallikân, II, 69 vd.

Miskeveyh'in "Tecaribü'l-Ümem" isimli tarihine gelince; bu eser, Arap lügatı sahasında en önemli ilmî kaynaklardan sayılır. Bu kitabın bir bölümü, Taberî tarihini devam ettirir ve 369 hicrî yılına kadar getirir. Miskeveyh, tarihinde sadece tarihi olayları zikretmekle yetinmemiş, içtimâî meselelere ve özellikle iktisadî durumlara büyük bir ağırlık vermiştir. Böylece, yeni bir adım atmış, bu adımıyla tarih çalışmalarını kuru hadiseleri serdetmekten, sosyal ve medenî meselelerle ilgilenmek durumuna geçirmiştir.

Miskeveyh, Büveyhîlerin ilk dönemleri hakkında geniş malumat vermiş, Abbasîlerin dış ilişkileri konusunda da yardımımıza ulaşmayı ihmal etmemiştir. Abbasî halifesi Muktedir (476-487/182-1093)'in veziri Ebu Şucâ olarak tanınan Zahirü'd-din Muhammed b. Hüseyin de Miskeveyh'in bu tarihine bir zeyl yazmıştır. Ebu Şuca'nın bu tarihi, hicrî 369 ve 389 yılları arasındaki dönemin hadiselerini konu alır. Ebu Şuca'yı Hilâlü's-Sabî takip etmiştir. Amedroz, Sabi'nin bu tarihinin 389-393 yılları arası bölümünü, neşrettiği aynı yazarın diğer eseri "Kitabü'l-vüzerâ" ya eklemiştir. Amedroz'un bu neşrini Margoliouth, İngilizceye çevirmiştir[240].

Bu devirde yetişen edip ve tarihçiler tarafından kaleme alınan diğer bir tarihi kaynak da Hafız Ebû Bekir Ahmet b. Ali el-Hatib Bağdâdî (öl. 463/1071)'nin Tarihu Bağdat veya Medineti's-Selâm adındaki eseridir. Bu kitap, Abbasî devletinin, Halife Mansur zamanında, Bağdat şehrinin kurulmasından (H. 145/M. 762), itibaren müellifin vefatına kadar geçen dönemi tarihi için müraaat edilen başlıca kaynaklardan biridir. 14 cilt tutan bu eser, Bağdat şehri hakkında çok geniş bilgi verirken, bu şehirde yaşayan halifeler, vezirler, valiler ve diğer rical veya buraya göç eden ilim ve fazilet erbabına dair de bol malumat vermiştir. Abbasî Hilafetinin parlak dönemlerini ve müellifin vefat yılına kadar geçen süreyi araştırmak isteyen her kişi, bu esere müracaattan müstağnî kalamaz.

Ebu Reyhan Birûnî[241] el-Harezmî (öl. 440/1048)'nin eserlerini de

(240) Bu hususta bkz. H. İ. Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımıyye, 513-515. Bu üç kitap Kahire'de basılmıştır. (1333-1334/1915-1916).

(241) Harezm'de bir semt olan Birûn'a nisbetle bu lakabı almıştır.

zikretmemiz gerekir. Birûnı, ömrünü Harezm emiri II. Me'mun b. Me'mun'un himayesinde geçirmiş, daha sonra 430/1000 yılları civarında alimleri teşvik ve takdirleriyle tanınan Taberistan emiri Şemsü'l-Meâlî Kabus b. Veşmgir'in sarayını ziyaret etmiş ve "el-Asâru'l-bakiye an kurûni'l-hâliye"[242] isimli meşhur tarihini bu emire takdim etmiştir. Birûnî, bu eserde muhtelif grup ve cemaatlerin inanç durumları, millî ve özellikle dînî bayramları hakkında bilgi verir. Birûnî, 1009 yılında tekrar Harezm'e döndü, bu bölgenin Mahmut Gaznevî tarafından alınması üzerine hayatının geri kalan kısmını onun sarayında geçirdi. Onun diğer bir eseri de "Tarihu'l-Hind" olarak bilinen kıymetli malumatı havi "Tahkik mâ li'l-Hind" idir. Sachau, 1887 de bu eserin metni ve iki cilt halinde İngilizce tercümesini neşretmiştir. Birûnî, daha sonra et-Tefhim (bu kitabı Farsça olarak yazmıştır), Harezm emiresi Reyhane'ye takdim ettiği "et-Tefhim fi'l-felek" ve Sultan Mesud b. Mahmut Gaznevi'ye ithaf ettiği "el-Kanunu'l-Mes'ûdî" adlı eserlerini kaleme almıştır. O, kıymetli taşlara dair yazdığı eserini de Sultan Mes'ud'un oğlu Mevdud'a ithaf etmiştir.

Bu dönemde şehir ve bölge tarihi sahasında eser yazan tarihçilere de yer vermek gerekir: 330/942 yılları civarında "Tarihu Buhara" adlı kitabını te'lif etmiş olan Nerşahî bunlardan biridir. Maferruhî'nin "Tarihu Isfahan"ıyla, Yezdâdî'nin "Tarihu Taberistan"ı da bu sahada yazılmış eserlerdendir. Bu iki eser, başlangıçta Arapça olarak yazılmış olmakla birlikte Farsçaya yapılmış tercümeleri sayesinde keşfedilmişlerdir. Utbî'nin, Mahmut Gaznevî'nin hayatına dair yazdığı ve hicri 410 yılına kadar geçen süreyi anlattığı kitabını da bunlara ilave etmek gerekir. 428/1037 yılına kadar yaşayan müellif, bu eserine Yeminü'd-devle Mahmut Gaznevî'ye nisbetle[243] "Tarihu'l Yeminî"[244] adını vermiştir.

Aynı dönem içinde Ezrakî (öl. 344/857) ve Fâkihî (öl. 372/885) Mekke tarihini, Ömer b. Şebbe (öl. 262 h.) de Medine tarihini yazmışlardır. Ömer b. Şebbe'nin "Ahbaru'l-Medine" adını taşıyan bu eseri, Medine-i Münevvere hakkında en önemli kaynaklar arasındadır. Yazar, şahsi mü-

(242) Bkz. Sachau, preface to Berunisi chronology of Ancient Nations. İngilizce tercümesi (Londra, 1879), s. VII.

(243) Browne, II, 114 vd.

(244) 1287/1870'de Kahire'de iki cilt olarak basılmıştır.

şahedeleri ve ravîlerin haberlerine dayanarak şehrin topoğrafyası açısından bilgi vermiş, kuyuları, vadileri, çarşı ve mescidlerini anlatmıştır. Aynı zamanda şehrin sosyal yapısı açısından bilhassa muhacirlerin mahallelerini, oymaklarını, evlerini ve aralarında geçen hadiseleri anlatmıştır. İbn Şebbe'nin Basra, Kûfe ve Mekke hakkında da kitapları vardır. Taberî, Medainî aracılığıyla İbn Şebbe'den nakillerde bulunmuş ve bunlara bazı ilaveler yapmıştır ki, bu bilgiler kendinden sonraki tarihçiler için ana kaynak haline gelmiştir. Medine hakkında eser yazan diğer bir tarihçi de Zübeyr b. Bekkar (öl. 256/870) dır. "Ahbaru'l-Medine" adlı eseri kaybolmuş kabul edilir. Bekrî ve Yakût, Zübeyr b. Bekkar'ın bu eserinden istifade etmişlerdir(245).

G. Coğrafya:

Bu kitabımızın üçüncü cildinde, Abbasilerin birinci döneminde ticaret çerçevesinin genişlediğini, Abbasilerin başşehri Bağdat'la uzak ülkeler arasında kara ve deniz yoluyla ticarî bağlantı kurulduğunu, ticaret yollarının tanzim edilerek güvenlik tedbirlerinin alındığını ve ticarî maksatlı seferlerin, kolaylaştığını anlatmıştık. Bunlara bağlı olarak, kaşif ve gezginler için iyi bir zemin hazırlandığına işaret etmiştik. Dolayısıyla, çok sayıda seyyah ortaya çıktı ve mühim geziler yaptılar. Yaptıkları bu geziler için, kitaplar te'lif ederek, gidip-geldikleri ülke ve merkezleri müşahedelerine dayanarak teferruatlı bir şekilde tanıttılar. İslâm coğrafyacıları, bu faaliyetleri neticesinde bizlere, seyahatleri anında birçok ülke, bölge ve merkezler hakkında edinmiş oldukları tecrübe ve müşahedelerinin ürünü olan zengin ilmî bir servet bıraktılar.

Ancak dikkatimizi çeken bir husus, müslüman coğrafyacıların bırakmış olduğu bu muazzam coğrafî servetin vazıh bir şekilde ancak Abbasîlerin ikinci döneminde ortaya çıkmış olduğudur. Hicrî üçüncü asrın ilk yarısında yaşamış olan Farisî asıllı İbn Hurdazbih, Abbasiler dö-

(245) Mekke ve Medine şehirlerinin tarihi için yazılan eserler hakkında geniş malumat için kıymetli bir araştırma için bkz. Dr. Salih Ahmet Alî, el-Müellefatü'l-Arabiyyetü ani'l-Medine ve'l-Hicaz, (el-Mecmeu'l-imî el-Irakî mecmuası, II. ciltten ayrı basım, Bağdat, 1383/1964. 15-20.

neminin en eski coğrafyacılarından kabul edilir. Onun bu konuda bizlere miras bıraktığı "es-Mesâlik ve'l-memâlik" adlı eseri[246] idarî yapı ve özellikle malî sistem hakkında önemli malumatı ihtiva eder. Bu kitap, Arapça olarak yazılmış ilk coğrafya kitaplarından kabul edilir. Eser, Übülle şehri yakınlarında Dicle nehri deltasından Hindistan ve Çin'e ulaşan deniz yolunu takip edecek denizciler için bir kılavuz mesabesindedir.

Bu asırda yetişen diğer bir coğrafyacı da "Kitabu'l-buldân" yazarı Yakubî (öl. 282/895)'dir. Yazar, Ermeniye, İran, Hindistan, Mısır, Kuzey Afrika dolaylarında uzun seyahatler yapmış, seyahatlerinin ürünlerini bu kitabında toplamıştır[247]. Ebu Muhammed Hasen Hemdâni (öl. 334/946) de bu dönemde yetişmiş coğrafya alimlerinden olup, "Sıfatu Cezireti'l-Arab" isimli eserini telif etmiştir.

Müslüman seyyahların meşhurlarından biri 345/956'te vefat etmiş olan Mesudî'dir. O hemen hemen tüm ülkeleri dolaşmıştır. Nitekim İran, Hindistan, Serendip (Seylan) adasını ziyaret etmiş, denizcilerle birlikte Çin'e gitmiştir. Aynı zamanda Zengibar, Afrika'nın doğu sahilleri ve Sudan'a seyahat etmiş, Hazar denizi civarını, Anadolu'yu, Suriye ve Filistin'i dolaşmıştır. İhşidî hanedanı zamanında 330/922 yılında Mısır'ı ziyaret etmiş; bu ülkeyi tanıtırken toplumun sosyal tabakalarının, saray ve binaların tavsifinden daha çok Mısır Piramitlerinin ve diğer tarihi eserlerin tanıtımına ihtimam göstermiştir. Bütün bunların yanında o, sulama tesisleri, kanal ve barajları ve dalgıçların gecelerini anlatmayı da ihmal etmemiştir[248]. Mesûdî, Mısırlıların eski eserleri araştırma ve inceleme hususunda gerçekleştirdiği faaliyetlerden ve onların heykel ve mumyalarla dolu piramitleri keşiflerinden bahsetmiştir. Bu münasebetle, Eski Mısırlıların tarihi eserlerini araştırmaya verilen önemi anlatmıştır[249].

---

(246) Bu eser De Goeje tarafından neşredilmiştir. (Leyden, 1889) (4-183). Kudame b. Cafer'in Kitabu'l-Harac'ının bir bölümü de bu kitaba eklenmiştir. Kitabın II. bölümünü ihtiva eden bu kısmın başlığı "Divanü'l-berid ve's-sukak ve't-turuk ilâ nevahiyi'l-meşrık ve'l-Mağrib'tir (184-266).

(247) De Goeje tarafından 2 cilt olarak neşredilmiştir (Leyden, 1892)

(248) Mürûcu'z-zeheb, I, 212.

(249) Aynı eser, I, 228 vd.

Aslen İranlı olup hicrî dördüncü asırda (Miladî onuncu asır) yaşamış olan Ebu İshak İstahrî, "Kitabu'l-ekâlim"ini yazıp, eserini haritalarla zenginleştirmiştir. İstahri, "el-Mesâlik ve'l-memâlik" adlı eserini de te'lif etmiş ve bu eserinde gezip görmüş olduğu ülke ve bölgelerle ilgili müşahedelerinin neticelerini anlatmıştır. İstahrî, bu kitabını kaleme alırken meşhur filozof Kindî'nin talebesi Ebu Zeyd el-Belhî (öl. 322/934)'nin "Suvaru'l-mülûk" adındaki kitabından birçok nakiller yapmıştır. Bundan başka, kendi müşahedesi ve diğer seyyahlardan yaptığı nakillerden de yararlanarak eserinin muhtevası hususunda "Acaibu'l-Hind" adındaki kitabını Arapça olarak yazmış olan Büzürg b. Şehriyar'dan da büyük ölçüde istifade etmiştir(250). Daha sonra Hicrî dördüncü asrın ikinci yarısında İbn Havkal (öl. 380/990) temayüz etti. İstahrî'nin "Kitabu'l-mesâlik ve'l-memâlik" adlı eserini ele aldı, buna ilaveler yaparak aynı adı taşıyan yeni bir eser yazdı(251). Her iki kitap ta, hicrî dördüncü asrın ikinci yarısında te'lif edilmiştir. Her ikisi de, İslâm ülkesinin en meşhur merkezleri ve bütün bölgelerinin zengin bir tavsifini ihtiva eder.

Hicrî dördüncü asrın meşhur seyyah ve coğrafyacılarından biri de, Makdisî olarak ma'ruf Şemseddîn Ebu Abdullah Muhammed (öl. 387/997)'dir. Onun "Ahsenü't-tekâsım fî Ma'rifeti'l-ekâlim"(252) adlı eseri coğrafya ve tarih açısından son derece kıymetlidir.(253)

Bu dönemin diğer bir gezgini ve coğrafya alimi de aslen İranlı olan Nasır Husrev (öl. 481/1088)dir. Bu seyyah, "Sefername veya Zâdü'l-müsâfir" isimli eseriyle, Fatımî halifesi Mustansır zamanı Mısırı hakkında bize zengin malumat vermiştir. Yazar, Fatımî sarayındaki zenginliği, lüks ve ihtişamı ve yine Kahire'deki zenginlik ve bolluğu anlatmıştır(254).

(250) Browne, I, 368.
(251) De Goeje, bu eseri Arapça coğrafya mecmuaları serisinde neşretmiştir. (Leyden, 1873)
(252) Eser Leyden'de (1887) De Goeje tarafından neşredildi.
(253) H. İ. Hasen, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 521.
(254) Bkz. A.g.e., gös. yer.

ONUNCU BÖLÜM

SANAT

1. ABBASÎLERDE MİMARİ

Abbasîlerin ikinci döneminde, imâr faaliyetleri çoğalmış, köşkler, saraylar, camiler ve parklarla dolu şehirler kurulmuştur. Bu dönemde İslâm sanatı, İran sanatından büyük ölçüde etkilenmiştir. Abbasî halifeleri, vezirleri, valileri ve diğer devlet ricali, içi ve dışı kabartma resim ve süslemelerle bezenmiş azametli saraylar yaptırmaya pek düşkündüler. Bu sarayların zeminleri İran sanatının mümeyyiz vasıflarından olan, resimlerle süslü ipek örtülerle kaplanmıştı.

Devlet için yeni bir başşehir kurdurmağa karar veren halife Mütevekkil, Samarra'nın kuzeyinde şehre yakın bir mevkide ca'feriyye'nin temellerini attı. Orada kendisine nisbetle "Ca'ferî" adı verilen muhteşem sarayını yaptırdı. Vezir, komutan ve diğer devlet ricalini de orada köşkler yaptırmağa teşvik etti. Taberî, Mütevekkil'in bu sarayın yapımında kullanmak için, Samarra'daki "el-Muhtar" ve "el-Bedr" isimli iki sarayın yıkılmasını ve Saç (sandal) ağacından olan kerestesinin buraya taşınmasını emrettiğini bildirmektedir[1].

Mütevekkil, kurdurduğu bu şehirde, "Lü'lüe" olarak isimlendirdiği başka bir saray daha inşa ettirdi. Bu saray yüksekliğiyle temayüz etmişti. Mütevekkil, şehre su temini için suyunu Dicle'den alan bir kanal kazılmasını emretmiş ve "Dicle kanalı" diye bilinen bu kanalın açılması için 200.000 dinar harcamıştır. Bu kanalın kazımında 12 bin işçi çalışıyordu. Ca'ferî sarayının inşaatı için de 1 milyon dinardan fazla har

---

(1) Bu saray "Mütevekkiliyye" olarak ta isimlendirilir.

cama yapılmıştı. Yakût, Mütevekkil'in Ca'feriyye'ye taşınması üzerine Samarra şehrinin neredeyse boşalıp harap bir hale geldiğini kaydeder(2). Ancak yeni kurulan Ca'feriyye şehri de, halife Mütevekkil'in hicrî 247 (M. 861) de öldürülmesinin peşinden oğlu ve halefî Muntasır'ın Samarra'ya dönmesi üzerine kısa süre sonra harap bir hale gelmiştir. Samarra ise 279/892 yılına kadar Abbasîlerin başşehri olarak kaldı. Bu yıl içinde halife Mu'tezid'in yeniden Bağdat'a dönmesiyle, eski durumunu kaybetti. Cami-i kebiri dışında tüm mimarî eserleri harabe haline geldi (3).

Halife Mütevekkil, bayındırlık işlerine, binaları tezyine ve binaların duvarlarını savaşları ve savaş sahnelerini canlandıran kabartma resimlerle süslemeye çok düşkündü. Bu hususta, Mes'udî şöyleder: "Halife Mütevekkil, halkının bilmediği, benzeri olmayan bir inşaat yaptırmıştı. Bu yapı "Hîrî ve'l-kümmeyn ve'l-ervika" olarak tanınan binadır. Şöyle ki: Gece sohbetlerine katılanlardan biri, sohbetlerden birinde Mütevekkil'e, Benî Nasr hanedanına mensup Hire hükümdarlarından birinin savaşa olan tutkusu sebebiyle, devamlı harbi hatırlamak için saltanat merkezi Hire'de savaş sahnesini canlandıracak şekilde bir bina yaptırdığından bahsetmişti. Bunun üzerine Mütevekkil, bu tarz bir bina yaptırdı. Binanın girişi halifenin oturduğu yerdi. Askerin sağ ve sol cenahlarını temsilen yapılmış iki ev ise halifenin yakınlarına tahsis edilmişti. Halifenin bulunduğu revakın sağında elbise gardrobu, sol tarafta da içilecek şeyler bulunurdu. Hükümdarın meclisinin kurulduğu salon, binanın merkezini, sağ ve sol cenahları ve revaklar üzerine oturmuş üç kapıyı görebilecek durumdaydı. Bu bina günümüze kadar Hire'ye nisbetle "Hîrî ve'l-kümmeyn" adıyla bilinmektedir. Halk da, bina yapımında Mütevekkil'i taklit etmeye başladı, lüks inşaatlar oldukça çoğaldı(4).

Büveyhîler dönemi, Muizzüddevle'nin çok önem verdiği imar faaliyetleriyle meşhurdur. O, hicrî 350 yılında Bağdat'ta Dicle'nin doğu yakasında muhteşem bir saray inşa ettirmiş, bu inşaat için 13 milyon dirhem yani yaklaşık 1 milyon dinar harcamıştır. Sarayın civarındaki bi-

(2) "Ca'ferî" tabiri için Yakut'un Mu'cemü'l-buldan'ına bkz.
(3) Samarra adını taşıyan kasabada, bu caminin enkazını hâlâ görmekteyiz.
(4) Mürücu'z-Zeheb, I, 369

naları istimlak etmiş, Rusafe ve Bağdat'taki demir kapıları söktürerek sarayına getirtmiştir. Aynı zamanda malzemesini kullanmak için Samarra'daki Hilafet sarayını da yıktırmış, en mahir mimarları toplamıştır[5]. Onun yaptırdığı bu saray da Samarra'daki halife saraylarının başına gelenlerle yüzyüze gelmiş, Bahaüddevle bu sarayı yıktırarak enkazını, hicrî 418 (M. 1027) de inşaatını başlattığı sarayında kullandırmıştır[6].

Aynı şekilde Azududdevle de, mimari eserlere düşkündü. Bazı halifelerin Samarra ve Ca'feriyye şehirlerini Hilafetlerinin başşehri edindikleri sırada, uzun müddet ihmal edilmesi sebebiyle yıkılmağa yüz tutan Bağdat şehrinin imarı şerefi onundur. Azududdevle, Bağdat cami ve mescidlerinin pek çoğunu yeniden yaptırmış, bu müesseselerde görev yapan kurra, imâm ve müezzinlere bol maaşlar tahsis etmiştir. O, bu faaliyeti esnasında, harabeye dönmüş olan şehrin surlarını, kenar mahallelerini yeniden yaptırmış, yıkılmış olan binaların sahiplerine bu binaları tamir edip önceki hallerine getirmelerini ve güzelleştirmelerini emretmiştir. Maddî imkânsızlıklar sebebiyle binasını tamir edemeyenlere de para yardımı yapmıştır. Azududdevle, Dicle nehrinin iki yakasında yer alan mahallelerin güzelliştirilmesi için de gayret göstermiş, meydanlar ve parklar yaptırarak —Miskeveyh'in dediği gibi—[7] pislik ve çöplük haline gelmiş, kedi ve köpeklerin barınağı olmuş bu sahaları mamur bir hale getirip, bina, yeşillik ve çiçeklerle doldurmuştur. Hatta buralara dikilmek üzere İran ve diğer ülkelerden çiçekler getirilmişti. Azududdevle, uzun zaman ihmal edildiği için bazı yerleri yıkılmış, bazı kesimleri de dolmuş olan kanalları yeniden kazdırdı. Bağdat köprüsünü kurdurarak, korkuluklarla sağlamlaştırdı. Köprünün muhafazası için gündüz ve gece bekçileri tayin etti[8]. Irak-Mekke yolunu tamir ettirdi, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in şehitliklerini yeniden yaptırdı[9]. Ayrıca Bağdat'ın batı yakasında, kendisine nisbetle isimlendirilen hastaneyi inşa ettirerek oraya doktor ve diğer hizmetliler tayin etti. Hastanenin tüm ihtiyaçlarını karşıladı (372/982)[10].

(5) Miskeveyh, 22, 183.
(6) İbnu'l-Esîr, IX, 136.
(7) Tecarib, II, 405-406.
(8) Aynı eser, göst. yer.
(9) İbnu'l-Esîr, VIII, 256.
(10) Ebu'l-Mehasin, Age., IV, 141.

Azududdevle'nin imar faaliyetleri sadece bunlar değildi. Nitekim o, Faris ve Huzistan'da çok sayıda mimari eser yaptırırken "Azudî" adıyla meşhur hastaneyi inşa ettirmiş, baraj ve kanallar kazdırıp bu tesisler için gereken aletleri hazırlatmış, gece-gündüz muhafaza tedbirleri aldırarak görevliler tayin etmişti. Onlardan, fırtınalı, rüzgarlı ve şiddetli yağmurlu zamanlarda, bu tesisleri güzel bir şekilde korumalarını istemiştir."[11].

Büveyhîler, şehirlerin çevresine sur yaptırmakla da meşgul olmuşlardır. Nitekim Ebu Kalicar (435-440 h.), 436 yılında, o sırada güçlerini artırmış bulunan Selçuklu saldırılarını püskürtmek için Şiraz şehrinin etrafına sur yapılmasını emretmişti. Bu surun uzunluğu 12 bin zira, genişliği ise 8 zira civarındaydı. 440 yılında bitirilen surun 11 kapısı bulunuyordu[12].

(11) Miskeveyh, III, 68 vd.
(12) İbnu'l-Esîr, XI, 169.

2. MISIR'DA MİMARİ

A. Katâi' şehrinin kuruluşu-İbn Tulun Camii:

Mısır valileri ve Fatımî halifeleri de, imar faliyetlerine, Abbasî halifeleri ve devlet adamları kadar önem verdiler. Şöyle ki: Hicrî 133 yılında (M. 751) Abbasîlerden Salih b. Ali el-Abbasî tarafından kurulmuş olan Asker şehri, halkına, askerine ve devlet ricaline dar gelmeğe başlayınca İbn Tulun, şehrin dışında geniş bir saray inşa ettirdi. Sarayın önüne de geniş bir meydan yaptırdı. Bilahare devlet ricali, komutanları, hizmetçileri ve taraftarları için bu sahanın civarında yerleşim plânı hazırlattı. Milliyetleri veya memuriyetlerine göre gruplara ayrılmış olan bu saray erkanı parçalara bölünmüş arazide birbirlerinden ayrı kesimlerde yerleştirildi. Şehrin kurulduğu arazinin birkaç parçaya "el-Katîa" bölünmesi sebebiyle şehre "Katâî" adı verildi. Bu şehir, kalenin batısında uzanıyor, kuzeyden Sariu's-Sulaybe'ye paralel bir hat, batıdan el-Meşhedü'z-Zeynebî, güneyden de Asker şehri ile çevreleniyordu. Katâî şehrine Sudanlılar, Nubeliler, Rumlar ve daha başka muhtelif topluluklar yerleştirildi. Her mahalle, oraya yerleşen grubun ismiyle anıldı. İbn Tulun, sanatkarlar, ticaret ve sanayi erbabını da kendilerine mahsus semtlerde iskan etmişti. Şehir, kısa sürede gelişti ve Fustat şehriyle karıştı. Böylece iki merkez birbiriyle birleşmiş oldu. Makrîzî, Katâî şehrinin Ahmet b. Tulun zamanındaki sınırlarını bildirirken şöyle der: "Şehir, harabeleri üzerine Kal'atü'l-cebel (dağ kalesi)'in inşa edildiği Kubbetü'l-hevâ'dan İbn Tulun camiine, Kal'atü'l-cebel'in alt tarafında yer alan Rumeyle'den Zeynelâbidin Camiine uzanıyordu."[13]

---

(13) Hıtat, I, 317.

Ahmet b. Tulun sarayın yapım ve tezyinine büyük önem vermiş ve sarayı için geniş bir meydan yaptırmıştı. Kuvvetli ihtimalle genişliği sebebiyle "Meydan" adı verilen bu saray için, İbn Tulun çok sayıda kapı yaptırdı. Bu kapıları şöylece sıralayabiliriz:

1— Babu'l-meydan: Askerin giriş ve çıkışına tahsis edilmişti.

2— Babu's-savalice[14]

3— Babu'l-hâssa: Bu kapıdan sadece sultanın yakınları girebilirdi.

4— Babu'l-cebel: Mukattam dağına yakın olduğu için bu adı almıştır

5— Babu'd-derramun: Bu kapının yanında siyâhî bir hacip otururdu. Köle ve zencilerin işlediği suçları takip görevi bu şahsa tevdi edilmişti.

6— Babu "Değnac": Bu kapının önünde Dağnâc denilen şişman bir hizmetçi oturduğu için bu adı almıştır.

7— Babu's-sac: Sac ağacından yapıldığı için bu adı almıştır.,

8— Babu's-salât: Büyük caddeye baktığı ve İbn Tulun camiine buradan gidildiği için bu şekilde isimlendirilmiştir. Bu kapının üzerinde değişik cins yırtıcı hayvan resimleri bulunuyordu ki, bu yüzden kapıya "Babu's-sıba" (yırtıcı hayvanlar kapısı) da denilmiştir.

Ahmet b. Tulun'un, birinden diğerlerine geçilebilen üç ayrı kapısı olan, özel bir yolu vardı.

Ahmet b. Tulun, Katâî şehrinde üçüncü bir cami-i kebir (el-mescidü'l-cami, cuma namazı kılınan cami) yaptırdı. Önceki iki Cuma camii ise, İslâmî fetihlerden itibaren yapılmış Fustat'taki Amr camii ile Asker şehri cami-i kebiridir. O, bu câmii Kahire'nin güneyinde kalan Cebelü Yeşkür üzerinde bina ettirdi ki, bu yapı Ravza adasındaki Mikyasu Nil'den sonra, yapıldığı şekliyle kalmış İslâm dönemi Mısırı'nın en eski mimari eseridir[15].

(14) "Savalice" İngiliz ve Fransızların "polo" dedikleri bir top oyunudur ki, futbol oyununa benzer. Bu oyunun oynandığı alana açılması sebebiyle, kapı bu ismi almıştır.

(15) İbn Hallikan, I, 55; İbn Dukmak, Age., IV, 114 vd.

Bu caminin dört tarafında dört cadde yer almaktadır ki, bunlar; güneyde İbn Tulun, batıda Ziyade, doğuda Bi'ru'l-Vetavit, kuzeyde el-Hudayrî caddeleridir.(16)

İbn Tulun'un askerinin kalabalık, hizmetçi ve kölelerinin de çok olması yüzünde Asker şehri camiinin cemaata dar gelmesi, halkın şikayetini mucip olmuştu. Bunu gören İbn Tulun, bir yandan hayır ve hasenata olan rağbeti sebebiyle, bir yandan da halkın gönlünü kazanmak için bu camiin inşaatını başlattı. Diğer bir taraftan yeni kurdurduğu Katâî şehrinin camisiz olması da telafi edilmesi gereken büyük bir eksiklikti. Hususiyle valilerin, vilayetlerinin merkezi yapmak üzere tesis ettikleri merkezlerde önemle ele aldıkları ilk iş, Fustat, Asker ve Kahire'nin kuruluşunda da olduğu gibi müslümanların ibadet ve dinî merasimlerini ifa edecekleri bir cami yapmaktı.

İbn Tulun, bu camii yaptırmakta, yukarıda geçtiği gibi Asker camiinin cemaatı almaması sebebiyle, orada namaz kılmak ve haricî veya dahili bir tehlike karşısında sığınak edinmek gayesini güdüyordu. Aynı şekilde, bu külliyenin dinî ilimlerin tedris edildiği bir enstitü, devlet işlerinin halka açıklandığı bir merkez, şahıslar arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek için duruşmaların yapıldığı bir mahkeme salonu, kısacası her türlü sosyal meselelerin çözüme kavuşturulduğu bir merkez olmasını düşünüyordu. Bu caminin inşaatı hicrî 265'te bitti ve açılışı İbn Tulun tarafından yapıldı; imamlığına kadı Bekkâr b. Kuteybe getirildi.

Mısır camileri içinde İbn Tulun Camii, özel bir ehemmiyet taşır; çünkü bu cami sonradan inşa edilen cuma camilerinin usta ve mimarları için ilk örnek kabul edilir. Camide sahnın ortasında parmaklıklarla çevrili bir şadırvan bulunuyordu. Bu şadırvanın üzerinde on sütun üzerine oturtulmuş yaldızlı bir kubbe, etrafında ise 16 mermer sütun vardı. Bu şadırvanın (fevvare) zemini ve kubbesi aynı şekilde mermerle kaplanmıştı. Şadırvanın üstünde sac ağacından yapılmış, namaz vakitlerini tayin için aletler vardı. Minareye gelince, onun merdivenleri dış yüzeydedir. Yani caminin içinden veya dışından bakan bir kişi, minareye çıkanı görebilir. Bu minare, Abbasî halifesi Mütevekkil'in Samarra şehrinde yaptırdığı caminin minaresi stilinde olup genişliğiyle diğer minarelerden ayrılır.

(16) Bu cadde şimdi meydana çevrilmiştir.

B. Kahire Şehrinin Kurulması - Ezher Camii:

Fatımî komutanı Sicilyalı Cevher, 358/969 yılında Mısır fethini gerçekleştirince, birbirine çok yakın mevkilerde kurulmuş Fustat ve Asker şehirlerinin her ikisini de başşehir yapmak istemeyerek Fatımîlerin merkezi olacak yeni bir şehir kurdurmayı düşündü. Bu şehir, Mısır'ın kuzey hudutlarını tehdit etmeye başlayan Karmatî hücumlarına karşı sağlam bir sığınak ve dinî propagandalarını yaymak için de merkez olacaktı. Cevher bu gaye ile Kahire şehrinin inşaatını başlattı (17 Şaban 358 h.). Bir taraftan efendisi Muiz'in sarayının temellerini atarken, diğer taraftan bu saray çevresindeki araziyi Berberî kabileler arasında bölerek, kurulacak mahallelerin planını tesbit ettirdi. Bu mahalleler, yerleşen kabilelerin ismini almıştı. Bu esnada, Berka halkından bir gurup, el-Haratu'l-Berkıyye (Berkalılar semti), Rumlar ise biri Haratu'r-Rum, diğeri de Babu'n-Nasr'ın yakınında Haratu'r-Rum el-Cevvaniyye olmak üzere iki semte yerleştirilmişlerdi.

Cevher, halife sarayının inşaatını bitirince onun etrafını surlarla çevirdi. Şehre, Muiz'in babası Mansur'a nisbetle "Mansûriyye" adı verildi. Fatımî halifesi Muiz'in Mısır'a gelmesine kadar, bu ad kullanıldı. O gelince, şehri "Kahire el-Muizziyye" olarak isimlendirdi. Kurulan bu merkez, Fustat'ın kuzeyinde yer alıyordu. Tesis edildiği sırada Hakim Camii'nin minaresinin bulunduğu yerden Babu Zevîle'ye uzanıyordu. Doğu hududu ise Kahire'nin bugünkü hududunun aynıdır. Batıdan Emirülmüminin körfezini geçmiyordu. Kuzeyden Babu'n-Nasr, güneyden Babu Zevile, doğudan Babu'l-Berkıyye ve Babu'l-mahruk, batıdan Babu's-saadet, Babu'l-futûh ve Babu'l-havha ile çevriliyordu.

Kahire el-Muizziyye, Camiu'l-Ezher, Cemaliyye, Babu'ş-şî'riyye ve'l-gûriyye ve Babu'l-halk semtlerini içine alıyordu[17]. Denildiğine göre hicrî 362 yılının sonlarına doğru Kahire'ye gelen halife Muiz, şehrin sahili olmadığını görünce mevkiini beğenmeyerek, Cevher'e şöyle demiştir: "Ey Cevher! Şehri şurada (el-Maks iskelesini kastederek)[18] kurdursaydın ya!"[19]

(17) Makrizî, Hıtât, I, 273.
(18) Makrizi, İttiazu'l-hunefâ 74.
(19) Şimdiki Inan oğulları Camiinin bulunduğu yerdeydi.

Kahire şehri, Kahire el-Muizziyye'nin semtlerini içine alan, kerpiç ve tuğladan yapılmış, geniş ve büyük bir surla çevrilmişti. Bu surlar, Cevher'in Karmati hücumlarına karşı sığındığı bir kale mesabesindedir. Kahire ismi sadece sur içinde kalan bölüme verilirken, surların haricinde kalan mahallelere de Zahiru'l-Kahire adı verilmiştir. Zahiru'l-Kahire (sur dışı) İbn Tulun camii ile Kal'atü'l-Cebel ve Mukattam dağı ile karşı tarafındaki Nil sahili arasında uzanan mahalle ve semtlerden meydana gelir ki, günümüzde bu kesim Bulak, Şebra ve Huseyniyye semtleri olarak bilinir.

Cevher, efendisi Muiz için yaptırdığı sarayın temellerini sur içinin doğu tarafında geniş bir meydanda attırmıştı (18 Şaban 358 h). Şehrin şark (doğu) tarafında yapıldığı için saraya "el-Kasru'l kebir eş-Şarkî" adı verildi. Saray aynı zamanda "el-Kasru'l-Muizzî" olarak ta isimlendirilir; çünkü Cevher'i Mısır fethine gönderdiği sırada sarayın yapılmasını emreden ve şeklini açıklayan Fatımî halifesi Muiz li dîni'llâh'tı. Halife Muiz, bu sarayda oturur, devlet işlerini buradan yürütürdü. Saray aynı zamanda hükümet dairelerini (divanlar), silâh ve mühimmat depolarını, halifenin hassa ordusunu barındıracak kışlaları içine alıyordu. Oda sayısı 4 bine ulaşıyordu.

Ali Mübârek Paşa, Kahire şehrinin Muiz zamanındaki durumunu tavsif ederken şöyle der: "Kahire şehri, Fatîmî komutan Sicilyalı Cevher zamanında bir kenarı yaklaşık 1200 metre olan karemsi bir sahaya oturuyordu. Hisar içindeki arazinin yüzölçümü yaklaşık 1. 428. 000 m² (340 feddân) idi. Bu alanın 294 m² sini el-Kasru'l Kebir (büyük saray), 147.000 m² (35 feddân) sini Kafûrî bahçeleri (el-Bustânu'l-Kafûrî), bir bu kadarını da meydanlar kaplıyordu. Geriye kalan 840.000 m² (200 feddân) de ise Kahire merkezinin iki yakasında askerî birliklere dağıtılmış 20 mahalle (hârâ) yer alıyordu. Şehrin batı surları, Haliç'ten yaklaşık 35 metre uzaklıktaydı. 486/1093 yılında Fatımî halifesi Mustansır bi'llâh ve veziri Bedr el-Cemali zamanında bu sur yıkılıp, kapıları taştan yapıldı[20].

Cevher, Kahire şehri surlarında birkaç kapı yaptırmıştır ki, meşhurları şunlardır: a) Babu'z-zevîle[21], b) Babu'l-fütûh, c) Babu'l-Îyd, d) Babu'n-nasr.

(20) Ali Mübarek Paşa, el-Hitatu't-Tevfîkiyye, I, 81.

(21) Fetihleri takiben Mısır'a gelmiş olan Mağribli bir kabile olan Zevile'ye nisbet edilmiştir.

Başkumandan Bedr el-Cemalî, hicri 456 yılında vezirliğe getirilince, surları yeniden inşa ettirdi. Önceden kerpiçten yapılmış olan bu kapıları da aşağı yukarı aynı yerlerinde olmak üzere taştan yaptırdı. Cevher'in yaptırmış olduğu Babu'n-nasr'ı bugünkü yerine nakletmiş, Babu'l-fütuh'u da el-Hakim camiinin civarında Muiz li'dini'llâh caddesinin başladığı yerde kurdurmuştu. Bedr, Babu Zevîle'yi de bugünkü yerine nakletti ki bu kapı, halk arasında "Bevvâbetü'l-Mütevellî"[22] olarak maruftur. Zevîle kapısı şimdiki Sebilu'l-Akkadîn'in yanında yer alan birbirine yakın iki kapıdan oluşuyordu. el-Kasıd medresesinin yakınında bulunan Nasr kapısını ise bugünkü yerine nakletti. Bedr el-Cemalî'nin yeniden yaptırdığı bu üç kapının ustalığını Ruha'lı üç kardeş yapmıştı.

Cevher, Kahire şehrinin inşaatını 358 yılında Mısır'ı fethettiği sırada, Fustat ve Asker'e girdiği gece başlatmıştı. Onun bu kadar acil davranmasının sebebi, sünnîlerin camilerinde Fatımîlerin mezhebine göre ibadet etmek suretiyle Mısır halkının düşmanlık ve nefretini üzerine çekmek korkusudur. Bu sebeple o, Ezher Camiinin temellerini attı (14 Ramazan 359/970). Yaklaşık iki yıl içinde inşaatı bitirilince, burada ilk namaz 7 Ramazan 361 yılında kılındı[23].

Ezher camii, namaz kılınan ve maksure ismi verilen kubbeli bölüm ile üzeri açık "sahn" olarak isimlendirilen kısım olmak üzere iki bölümden meydana geliyordu. Camiye tâbi şadırvan, minareler ve diğer mülhakat bunun dışındadır. Cevher'in yaptırdığı maksurede birbirine paralel sıralar halinde 76 beyaz mermer sütun bulunmaktadır. Hicrî 1167 yılında Osmanlı valisi Abdurrahman Kethuda, camiye fevkalâde müzeyyen ikinci bir maksûre daha yaptırmıştır ki, burada da 50 mermer sütun vardır. Böylece iki maksureli camide toplam 126 sütun oldu. Caminin mülhakatında bulunan sütunlar da bu rakama ilave edilecek olursa, toplamları 375 sütuna ulaşır. Abdurrahman Kethüda'nın yaptırdığı yeni maksure, komutan Cevher'in yaptırdığı maksureden bir zira yüksektir.

---

(22) Osmanlılar zamanında hisbe görevlisi bu kapının yakınında oturduğu için bu ad verilmiştir.

(23) Kalkaşandî, Subhü'l-a'şâ, III, 364, Makrizî, Hıtat, II, 273.

İki maksurenin tavanı da sağlam yapılmış tahtadır ve birbirine bitişiktir. Herbirinde hava ve ışığın girmesi için pencereler vardır.

Caminin avlusuna (sahn) gelince, üzeri açık geniş bir mekan olup, taşlarla döşenmiştir. Cemaat kalabalık olduğu zaman burada da namaz kılınır. Cami dört bir taraftan Amr b. As camiinde olduğu gibi mermer sütunlar üzerine oturmuş revaklarla çevrilidir. Duvarları nefis Kufi stilde nakşedilmiş âyet-i kerîmeler'le süslenmiştir.

Cevher, eski maksureyle birlikte şimdi "el-Kıbletü'l-Kadîme" adı verilen mihrabı da yaptırmıştı. Daha sonraları burada 9 mihrap daha yaptırıldı. Bunlardan sadece altısı kalmıştır ki, bunlardan ikisi meşhurdur: Bunların biri "el-maksuratü'l-kadîme" diğeri de "el-maksuretü'l-cedîde" olarak bilinir. Bu iki mihrabın, fıkhî mezhepleri farklı birer imamı vardır.

Ezher camiinin tahtadan mahrûtî şekilde (konik) güzel bir minberi vardır. Cevher tarafından yaptırılmış ilk minber ise el-Hakim camiine nakledilmiştir. Caminin ilk inşaatı sırasında bir tane de minare yapılmıştı. Yeni yapılanlarla minare sayısı 5 olmuştur. Beş vakit namazda, Ramazan ve dini bayram gecelerinde bu minarelerden ezan sesleri yükselir. Müezzinler, namaz vakitlerini muvakkitten öğrenirlerdi. Muvakkit'in görevi, namaz vakitlerini haber vermekti. O, namaz vakitlerini Ezher camii avlu duvarlarının birinin üzerinde günümüze kadar gelen güneş saatine bakarak tayin ederdi. Kahire'deki diğer camilerin müezzinleri, Ezher müezzininin sesini duyunca, onu takiben ezan okurlardı.

Diğer camilerde olduğu gibi Ezher camiinin en önemli hususiyetlerinden biri, başlangıçta dinî görevlerin ifası için yapılmış olup, çok geçmeden İslâm dünyasının her tarafından gelen talebe-i ulûmun dolup taştığı, her çeşit ilmin okutulduğu bir üniversite haline gelmesidir. Şöyle ki: Hicrî 378 yılında vezir Yakup b. Killis, Fatımî halifesi Aziz'e Ezher camiinin, dinî ve aklî ilimlerin okutulduğu bir üniversiteye çevrilmesini tavsiye etti. Kısa süre sonra Ezher, ilim ocağı haline geldi. Halife Aziz ve ondan sonraki Fatımî halifeleri, bütün İslâm ülkelerinden Ezher'e talebe çekmeğe çalıştılar. Buraya gelen talebelerin, yemek ve barınma

ihtiyaçlarını karşılıyor, onlara bol imkânlar hazırlayarak ücretsiz rahat etmelerini sağlıyorlardı.

Halife, vali ve sultanlardan çoğu, Ezher camiini genişletmişler, burada talebelerin kalması için cami ve avluyu dört yandan kuşatan talebe yurtları yaptırmışlardır. Aynı zamanda geliri cami ve talebe ihtiyaçlarına sarfedilmek üzere çok vakıflar yapmışlar, kıymetli hediyeler takdim etmişlerdir. Fatımî halifesi Aziz bi'llâh, Ezher'in civarında fıkıh alimlerinin toplantıları için bina yaptıranların ilkidir. Sayıları 35'e varan bu fakihler, cuma namazını kıldıktan sonra bu binada toplanırlar, ikindi vaktine kadar Kur'an okurlardı.

3. MAĞRİB VE ENDÜLÜS'TE MİMARİ

A. Mehdiyye ve Mansûriyye şehirlerinin kuruluşu:

Mağrib'te kurulan Fatımîlerin ilk halifesi olan Ubeydullah el-Mehdî, Hicrî 303 yılına kadar, Ukbe b. Nafi'nin kurmuş olduğu Kayravan şehrinde oturdu ve burayı devletinin merkezi edindi. Bu yıl içinde ise "el-Mehdiyye" adını verdiği yeni bir şehrin inşaatını başlattı. Bekri, bu şehrin kurulmasını, Şîî Ebu Abdullah eş-Şîî ve kardeşi Ebu'l-Abbas'ın kendilerini destekleyen Ketame kabilesi mensuplarıyla birlikte Mehdi'yi öldürmeğe teşebbüslerine ve Kayravan halkının cezalandırılmasına bağlamıştır[24]

Fatımî halifesi Mehdî, Tunus'a giderek, herhangi bir asinin isyanı karşısında korunabileceği sağlam bir sığınak olabilecek bir şehir kurmağa müsait arazi kesimi aradı. Onun bir kitapta, Ebu Yezid b. Muhalled b. Keydad'ın kendisine karşı isyan edeceğini gösteren malûmat bulduğu da söylenmiştir[25]. Mehdi sonunda Mehdiyye'nin kurulduğu araziyi buldu. Burası, Sus (Sousse) ile Sfax arasında Afrika burnu ile nihayetlenen ve avuç içinin bilekle birleşmesi gibi denizle birleşen bir kara parçasıydı. Şehri burada kurmayı düşündü. Buradaki bir mağarada bulduğu bir rahibe, mevkiin adını sordu. Rahip "Cezîratü'l-hulefâ" (halifeler adası) karşılığını verince bu ad hoşuna gitti. Şehri burada tesis ettirerek ülkesine başkent edindi[26].

Mehdiyye, Kayravan'ın güneyinde 60 mil uzaklıkta yer alır. Bekrî, şehri üç taraftan denizin kuşattığını ve şehre güney-batı tarafından girildiğini zikreder. Binaları taştan yapılmıştı. Mehdî, şehir için iki demir kapı yaptırdı. Kapılardan her birinin ağırlığı 1000 kantar (1.000.000

---

(24) el-Muğrib fi zikri bilâdi İfrikiyye ve'l-Mağrib, 30.

(25) İbnu'l-Esir, VIII, 33

(26) Mehdiyye kelimesi için Yakut'un Mu'cem'ine bkz.

rıtıl), uzunluğu ise 30 karış idi. Yapımında kullanılan çivilerden herbirinin ağırlığı da 6 rıtıl tutuyordu. Her iki kapının üzerine hayvan resimleri nakşedilmişti. Şehirde, akan kanallar dışında 63 tane sarnıç yaptırıldı. Çok geçmeden bu şehir, önemli bir liman ve gemilerin İskenderiye, Suriye, Sicilya ve diğer merkezlerden taşıdığı ticari eşyalar için zengin bir pazar haline geldi[27].

Mehdi, yeni başkentinin inşaatını tamamlayınca (hicrî 308) kızlarını kasdederek: "Bugün fatımî kızlarının hayatını sigorta ettim" dedi. 308 yılı Şevval ayında taşınarak buraya yerleşti. Bilahare şehirde sanat erbabını sınıflara ayırıp, her birine ayrı bir çarşı tahsis ederek, bu çarşıları dükkânlarla donattı. Esnaf ve sanatkarlar, mallarını kendilerine ayrılan çarşı ve dükkânlarla taşıdılar. Şehrin, mamur hale getirilmiş çok sayıda kenar semti vardı. "Zevîle" varoşu bunlardan biridir ki, saraya en yakın semt de buydu. Burada hamamlar ve çarşılar bulunuyordu. "Hımâ" semtinde ise Berberî ve Arap asıllı Ifrıkiyyeli askerler otururdu. Diğer bir semt te "Kafasa" adını taşıyordu[28].

Mehdi, Mehdiyye şehrinin yakınlarında başka bir şehir kurulmasını emretmiş, iki şehir arasında geniş bir alan bırakmıştır. Yeni şehri surlarla çeviren Mehdi, sur kapılarına muhafız yerleştirdi. Berberî kabilelerinden biri olan Zevile'ye nisbetle şehre "Zevîle" adını verdi. Esnafı aile efradıyla birlikte burada iskan etti[29]. Görülüyor ki, Mehdi bu hususta, Hilafet merkezindeki çarşıları Kerh'e naklettirmiş olan Abbasî Halifesi Ebu Ca'fer Mansur'un uygulamasını taklit etmiştir.

Mehdiyye şehri Ebu Yezid b. Keydad'ın halife Kaim'e karşı isyanına kadar Fatimîlerin merkezi olmağa devam etti. Kaim'in yerine geçen oğlu Mansur (hicrî 334), Kayravan şehri yakınlarında Ebu Yezid'i hezimete uğrattı. Kayravan'a yakın olan Sabra kentini, devletin merkezi edindi (hicrî 337). Dolayısıyla bu şehir, ona nisbetle "Mansuriyye" adını aldı.

---

(27) Bekri, el-Muğrib, 29. Bekri, İskenderiye'ye gitmek üzere Mehdiyye'den hareket eden gemilerin uğradığı limanların isimlerini vermiştir (s. 84-86).

(28) Bekri, 30-31.

(29) Zevile kelimesi için Yakut'un Mucem'ine bkz.

Mansuriyye'nin beş kapısı vardı:

a— el-Babü'l-Kıbelî (Kıble kapısı),
b— el-Babu'ş-şarkî (Doğu kapısı),
c— Babu Zevile (Zevile kapısı),
d— Babu Ketâme (Ketâme kapısı),
e— Babu'l-fütûh (fetihler kapısı).

Fatımî askerleri bu sonuncu kapıdan çıkarlardı. Fatımî halifesi Mansur, Kayravan şehri esnaf ve zenaatkârlarını ve çarşılarını yeni başşehrine nakletmişti. Dolayısıyla Mansuriyye'de sanat ve ticaret gelişti. Şehir, halife Muiz'in Mısır'a gelişine kadar (7 Ramazan 362 h.) Fatımîlerin başşehri olarak kaldı. Bundan sonra başkent Kahire olmuştur[30].

B. Zehra ve Zahire Şehirlerinin Kuruluşu

III. Abdurrahman en-Nasır'ın Endülüs Emevî devleti hükümdarlığına geçtiği sırada, ülkenin başşehri Kurtuba şehriydi. O sırada bu şehrin nüfusu 500 bine ulaşıyordu. Söylenildiği üzere sayıları 3.000'e varan mescidleri, 300'e varan hamamları, 28 civarındaki kenar mahallerin evleri ve muhteşem sarayları dışında şehirdeki ev sayısı 13.100'dü. Bağdat şehri hariç, ondan daha geniş şehir yoktu. Kurtubalılar, şehirlerini Bağdat'la mukayeseye çok düşkündüler. Nitekim onlardan biri şöyle demiştir:

"Bağdat'ın yeşillikleri ve güzelliklerini bırak! Çin ve İran şehirlerini de büyük görme. Yeryüzünde Kurtuba'nın benzeri aslâ yoktur. İbn Hamdin'in benzeri onun üstünde yürümemiştir."

Kurtuba şehrinin şöhreti, Cermen halkı arasında da yayılmıştır ki, onlar Hicrî dördüncü asrın (Milâdî onuncu asır) ikinci yarısında bu şehre "Cevheretü'l-âlem" (dünyanın zineti) adını vermişlerdir[31].

Zehrâ şehrine gelince; parlaklık ve ihtişam bakımından Kurtuba'dan geride kalmamıştır. Makkarî, bu şehrin kuruluş sebebini şöyle açıklar: "Endülüs Emevî hükümdarı III. Abdurrahman Nasır'ın bir cariyesi ölmüş ve büyük bir miras bırakmıştı. Abdurrahman, cariyenin bırak-

(30) Bekri, 25; Mansuriyye için Yakut'un Mu'cemi'ne bkz.
(31) Makarrî, Nefhu't-tîb, I, 216.

tığı bu mal ve paranın, düşman elinde bulunan müslümanların esirlikten kurtarılması için harcanmasını emretti ve Franklar'ın elindeki esirleri soruşturdu; ancak esir bulunamadı[32]. Bu durumu öğrenen Abdurrahman, sevinerek Allah'a şükretti. Son derece sevdiği cariyesi Zehra, bu mirasın harcanması hususunda kendisine şöyle dedi: "Bu parayla benim adıma bir şehir kurdurmanı ve onu bana tahsis etmeni ne kadar arzulardım!" Bunun üzerine Abdurrahman, Kurtuba'nın kuzeyinde Arûs dağının kıble tarafındaki eteğinde bir şehir kurdurarak "ez-Zehra" adını verdi[33].

Ancak, Abdurrahman Nasır'ın uzun zamandır karışıklıkla çalkalanan ve gücünü yitirmiş bir devletin başına geçtiğini hatırlayacak olursak, Makkarî'nin bu şehrin kuruluşu için getirdiği delilin gerçek sebep olmasını uzak buluruz. Anlaşıldığına göre Abdurrahman, saltanatının temellerini sağlamlaştırıp, Endülüs'te birliği tesis ettikten sonra, müslümanların halifesi olduğunu ilan ederek, hilafetinin merkezi olacak bir şehir kurdurmayı düşünmüştür. Bu konuda o, Abbasî halifesi Ebu Cafer Mansur'un Bağdat şehrini, Fatımî halifesi Ubeydullah Mehdî'nin Mehdiyye şehrini, yine daha sonra Fatımî halifesi Muiz li'dinillâh'ın Kahire şehrini kurdurduğu anda takibettikleri politikayı izlemiştir.

Abdurrahman Nasır, Kurtuba'nın kuzey-batısında ve oraya 3 mil uzaklıkta kurdurduğu "Zehrâ" şehrinin inşaatını hicrî 325 yılı Muharrem ayı başında başlattı. Şehri, son derece ihtişamlı yaptırdı. Meriyye'den beyaz mermer, Reyye'den alaca mermer, Kuzey Afrika'dan da yeşil ve bordo mermer getirtti. Mermerlerin bir kısmı da hükümdar ve valiler tarafından hediye edildi. Şehrin inşaatında her gün için, yontulmamış taş ve kireç dışında 6 bin yontulmuş taş kullanılmıştır[34]. Şehirde 4 bin sütun dikildi[35]. İnşaatta hergün 10 bin işçi, 1500 hayvan çalıştı-

(32) Lyon ve Navar ülkelerini kasdediyor.

(33) Aynı eser, I, 248 vd.

(34) Makkarî, Age., I, 249.

(35) Makkarî, Ezhâru'r-riyâz (Prof. Sekâ neşri, III, 270) isimli eserinde şu rakamları verir: "Ifrikiyye'den 1013, Franklar ülkesinden 19 sütun getirildi. Bizans İmparatoru ise, Abdurrahman'a 140 sütun hediye etti. Geriye kalanlar Tarakuna ve Endülüs'ün diğer mıntıkalarından getirilmiştir. Alaca mermer Reyye'den, beyaz mermer diğer bir bölgeden, bordo ve yeşil mermer ise İfrikiyye'nin Sfax kilisesinden getirildi.

rıldı. İnşaat faaliyeti, Abdurrahman Nasır'ın vefatına kadar (hicrî 350) sürdüğü gibi, oğlu Hakem devrinde 366 yılına kadar da devam etti; yani yaklaşık 40 yılda bitirildi[36].

Zehra şehri, Arûs dağı eteklerinde kurulmuştu ve yükseklik bakımından, üç ayrı tabakada kurulmuş üç semti içine alıyordu. Nitekim şehrin bu durumu İdrisî'nin şu ibaresinden de anlaşılmaktadır: "Zehra şehri, gittikçe yükselen dağ eteğinde, şehir üstünde şehir görünümünde binaları basamaklar halinde görülen büyük bir şehirdi. En yüksek mahallenin zemini orta tabakayla, orta tabakanın zemini de en alt kesime paraleldi. Her üç bölümün de surları vardı. En üst kesimde saraylar vardı ki, bunlar tavsif edilemeyecek derecede muhteşemdi. Orta kesimde bahçe ve bağlar, alt kesimde ise cami ve manastırlar bulunmaktadır."[37]

Abdurrahman, sarayının yapımına, daha önce "el-Meclisu'z-zâhir", "el-Behvü'l-kâmil" ve "el-Kasru'l-münif" gibi muhteşem saraylar yaptırmış dedesi Muhammed, büyük dedesi II. Abdurrahman el-Evsat ve onun babası Hakem'in izlerini takiben başlamış, bu hususta onlara uymuştur. Dolayısıyla Abdurrahman, "el-Meclisü'z-zahir" sarayının yanında "Daru'r-ravza" adını verdiği büyük ve muhteşem sarayını inşa ettirdi. Daha sonra da içinde oturup hilafetinin merkezi edindiği "Zehrâ" şehrinin planını çizdirdi. Bu şehirde geniş hayvanat bahçeleri, ağlarla gölgelendirilmiş kuş bahçeleri yaptırdı. Yine harp aletleri, zinnet eşyaları ve mücevherat imâli için geniş bir atelye yaptırdı[38].

Tarihçiler, Zehra sarayı duvarlarının altın işlemeli saf somaki mermerden, kiremitlerinin altın ve gümüşten yapılmış olduğunu kaydetmişlerdir. Hükümdar meclisinin kurulduğu salonun ortasında Bizans İmparatoru tarafından hediye edilmiş emsalsiz bir inci bulunuyordu. Sarayın ortasında civa ile dolu büyük bir havuz vardı. Her cihette 8 kapı bulunuyordu. Bu kapıların üzerinde, saf billûr ve renkli mermer sütun-

(36) Makkarî'nin bildirdiğine göre, Abdurrahman Nasır, 25 yıl boyunca Zehra şehri inşaatı için, yıllık ortalama 300 bin dinar olmak üzere 7,5 milyon dinar harcamıştır. Ondan sonra oğlu Hakem'in inşaatın devam ettiği 15 yıl içinde harcadıkları bu rakamın dışındadır (Nefhu't-tîb, I, 279).

(37) Sıfatu'l-Mağrib ve arzı's-Sûdan ve Mısr, 212.

(38) İbn Haldun, Kitabu'l-İber, IV, 144.

lar üzerine oturtulmuş, altın ve mücevherlerle süslü abanoz ve fildişi yarım kubbeler vardı. Bu kapılardan giren güneş ışınları, duvarlara ve giriş salonuna vuruyor, bundan da gözleri kamaştıran bir aydınlık meydana geliyordu. Abdurrahman Nasır, meclisinde bulunanlardan birini korkutmak istediği zaman, Slav asıllı (sakalıbe) askerlerinden birine havuzdaki civayı hareket ettirmesini emrederdi. Civanın hareketi üzerine, meclis şimşek parıltılarına benzer ışıklar meydana gelir ve kalblere o kadar korku salardı ki, civa harekete devam ettiği müddetçe meclişte bulunan herkes, o yerin kendilerinin etrafında döndüğünü sanardı. Bu sohbet yerinin, güneşle birlikte döndüğü ve güneşe karşı yöneldiği söylenmiştir[39].

Konstantiniyye (= İstanbul)dan getirilmiş altın nakışlı havuz ile insan heykelleriyle süslenmiş küçük yeşil havuz[40]. Zehra Sarayının harika yapıları arasındadır. Küçük havuz hakkında, Makkarî şu bilgileri vermiştir: "Aşırı derecede güzelliği, deniz aşırı bir ülkeden taşınmış olması, Nasır tarafından, "el-Mu'nıs" adıyla bilinen doğu köşkündeki yatak odasına konulması ve üzerine Kurtuba'daki atelyelerde imal edilmiş değerli incilerle süslenmiş 12 altın heykel yerleştirilmiş olması gibi özellikleri sebebiyle paha biçilmez bir değeri olduğunu söylediler. Söz konusu heykellere gelince, biri arslan suretindeydi. Hemen yanındaki ceylan, ceylanın yanındaki ise timsah suretindeydi. Timsahın karşısında ise tilki ve kartal heykelleri vardı. Bunların yan tarafında güvercin, şahin, tavus kuşu, tavuk ve horoz heykelleri yer alıyordu... Bunların herbiri, kıymetli mücevheratla nakışlanmış altından yapılmıştı ve ağızlarından havuza su akıyordu. Söz konusu yapının sorumlusu oğlu Hakem'di. Zira Abdurrahman en-Nasır, bu işte ondan başkasına güvenememiştir. Küçük havuzda yaşayan balıklar için günlük olarak 800 ekmek (daha çok olduğu da söylenir) pişirilir ve anlattığımız takdirde konuyu uzatacak daha başka şeyler de yapılırdı."[41]

Tarihçiler ve seyyahlar, Zehra sarayını öve öve bitirememişlerdir. Nitekim Makkarî şöyle der: "Şüphesiz ki, İslâm döneminde onun benzeri kalmamıştır... Bu saray, yalnız altın tahtı ve kubbesiyle, dillere destan

(39) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 250, 256.

(40) Bu havuz Dımeşk'ten getirilmiştir. Ancak Konstantınıyye'den getirildiği de söylenmiştir.

(41) Makkari, Ezharu'r-riyaz, II. 270 vd: Nefhu't-tîb, I, 270.

bahçeye nazır geniş salonu olsaydı da aynı övgüye layık olurdu. Bu salonda son derece güzel sanat harikaları mevcuttur. Cilalı mermerler üzerine döşenmiş altın işlemeli sütunlarıyla son derece güzeldir. Sütunları kalıptan çıkmışçasına zariftir, nakışları bahçeyi andırır. Şahaser havuzlar, çeşitli hayvan suretlerinde heykellerin süslediği gölcükler vardır. Hayal gücü, bunların güzelliğini tam olarak anlatamaz[42]."

Zehra şehri, Kurtuba'dan pek fazla uzak olmamasına rağmen, Abdurrahman Nasır, bu yeni şehrini bir ulu cami ile tamamlamak istedi. Şüpye yok ki, Cami yalnızca ibadet yeri değil; aynı zamanda içtimaî ve siyasî hareketin karargâhı ve tefsir, hadis vb. âlimlerinin toplandığı bir ilim merkezidir.

Zehra Camii, İslâm sanatının en güzel ürünlerinden kabul edilir. Onun yapımında günde 1.000 kişi çalışıyordu. Bunlardan 300'ü usta, 200'ü marangoz, geriye kalan 500'ü de kalfa ve işçiydi. Cami, mihrap hariç kıbleden avluya 37, doğudan batıya 39 zira ebadındaydı. Camiye, yanında güzel bir maksure bulunan bir minber yapılmış, alaca mermerle süslenmişti. Caminin ortasına bir şadırvan yapılmıştı. Minberi Nasır'ın oğlu Hakem yaptırmış ve yapım hicrî 329 yılı Şaban ayında bitmişti[43].

Nasır, Kurtuba ve Zehra şehirlerinin içinden akan Vadiülkebir nehri suyunun, nehrin sularının azaldığı dönemlerde içmeye elverişli olmadığını görmüştü. Bu sebeple, su getirmek için uzunluğu 80 km. ye ulaşan bir kanal kazdırdı. Dağlara ulaşan bu kanalın inşaatını 329 yılında tamamladı. Bir sanat harikası olan bu güzel su kanallarının izleri günümüze kadar (Makkari'nin zamanına kadar) kalmıştır[44].

Tarihçiler ve seyyahlar, Zehra şehrini, coşkun bir şekilde akan kanallarını, yemyeşil bahçelerini, görkemli binalarını, güzel köşk ve saraylarını, devlet ve saray ricalinin malikanelerini, askerlerin kışlalarını, şehrin geniş caddelerinde kendilerine has altın veya gümüş kakmalı ipek pantolonlarıyla dolaşan slav asıllı kölemenleri ve sarayın geniş bahçesinde

(42) Ezharu'r-riyâz, II, 267 vd.; Nefhu't-tîb, I, 269.
(43) Ezharu'r-riyâz, II, 265-277; Nefhu't-tîb, I, 268.
(44) Makkari, Ezharu'r-riyâz, II, 366, vd.

ve caddelerde ciddiyet ve vakar içerisinde dolaşan kadılar, fakihler ve şairleri geniş bir şekilde anlatmışlardır[45].

Endülüs Emevilerinin mimaride ulaştıkları yüksek seviyeyi gösteren bu faaliyet, Abdurrahman Nasır'a çok pahalıya mal olmuştur. Hatta onun, bu şehrin yapımı için devlet gelirinin üçte birini harcadığı dahi söylenmiştir[46]. O bu yüzden takvası ve dinî meselelerde derin vukufiyetiyle tanınmış bir alimin önderlik ettiği kuvvetli bir mukavemetle de karşılaşmıştı. Bu alim, Münzir b. Saîd el-Bellûtî'dir ki, Abdurrahman Nasır, onu önce Kurtuba ulu camii, daha sonra inşaatını ikmal ettirdiği Zehra şehri ulu camii imamlığına tayin etmiştir. Bu imam, halifeyi devlet işlerini ihmal edip bu şehrin inşaatında büyük miktarda para harcamakla itham ederek tenkit etmek cesaretini göstermiştir.

Ne varki, bu şehir uzun süre kalmamış kısa zamanda harabeye çevrilmiştir. "Şancul"[47] lakabıyla bilinen Abdurrahman b. Mansur b. Ebi Amir'in hacipliği sırasında yerle bir edildi. Şöyle ki: Hicrî 399 (M. 1008) yılında, bu hacibe karşı harekete geçen Muhammed b. Hişam (b. Abdülcabbar b. Abdurrahman en-Nasır), Hişam el-Müeyyed'i halifelikten indirdi ve "el-Mehdî" ünvanıyla kendi halifeliğini ilân etti. Zehra şehrini yıktırarak, Kurtuba'yı Hilafet merkezi edindi[48]..

---

(45) Lane-Poole, The Moors In Spain, 140 vd.

(46) Makkarî, Ezharu'r-riyâz, II, 269-271.

(47) Şancul, Küçük Şanca demektir. Şanca ise Kastilya kralının adıdır. Şanca, kızını hacip Mansur'a hediye etmişti. Mansur bu kızla evlendi ve ondan Abdurrahman adındaki oğlu oldu. Abdurrahman'a anne tarafından dedesine nisbetle "Şancul" lakabı verildi.

(48) İbn Haldun şöyle der (İber, IV, 149-150): "Abdurrahman, 'en-Nasır li dinillâh' ünvanını aldı ve halife Hişam'ı hacr altında tuttu. Onu, kendisini veliaht tayin etmeye zorladı, ehlü'l-hall ve'l-akd heyetini toplayarak bu tayine şahidlik ettirdi. Ancak halk, Hilafet makamına karşı, bu saygısızlığı sebebiyle Abdurrahman'a düşman oldu. Muhammed b. Hişam b. Abdülcabbar, ona karşı ayaklanarak Hilafeti ele geçirdi. "el-Mehdî" ünvanını alan yeni halife, eski halife Hişam'ı hal' etti ve hacip Abdurrahman'ı (Şancul'u) esir alıp öldürdü (399/1008)."

Şehir kurduranlar sadece halifeler değildi; vezirlerin de şehir kurdurdukları olurdu. Nitekim Meşhur hacip Mansur b. Ebi Amir, Kurtuba civarında "Zahire" adını taşıyan şehrini kurdurmuş, orada büyük bir saray yaptırmıştı. Mansur, 370/980 senesinde buraya taşındı, devlet dairelerini de oraya nakletti. Şehrin civarını ise vezirleri, katipleri hacipleri ve komutanlarına ikta olarak verdi. Onlar kendilerine verilen araziler üzerinde evler ve köşkler yaptırdılar, çiftlikler kurdular. Orada çarşılar kuruldu, iş merkezleri açıldı. Gittikçe kalabalıklaşan şehrin etrafında kurulan kenar mahalleler, bir süre sonra Kurtuba banliyöleriyle birleşti[49].

(49) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 275.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

SOSYAL DURUM

1. SOSYAL TABAKALAR

A. Abbasiler'de

Bu kitabımızın 2. cildinde, herhangi bir ülkedeki sosyal durumla, o ülkede toplumu oluşturan unsurların ırk ve dini bakımdan tasnifi, bu grupların birbirleriyle olan ilişkileri, ülkedeki aile yapısı, fertlerin yaşayış tarzı, hak ve hürriyetlerden yararlanma durumları, saray ve halife meclislerinin özellikleri, dini ve millî bayramlar, merasim -tören ve ziyafetler, eğlence ve gezinme yerleri, evler ve evlerde kullanılan yiyecek, içecek, giyecekler ve toplumun bunlara benzer diğer görünümlerinin kasdedildiğini ifade etmiştik.

Abbasilerin Birinci dönemi sonlarında toplum, Araplar, İranlılar ve Mağripliler olmak üzere birkaç unsurdan oluşuyordu. Bunlara ilaveten Türklerden hassa ordusu kuran Halife Mutasım'ın yüksek devlet makamlarını Türklere verip, Arap ve İranlıları ihmal etmesi üzerine Türkler, bizzat halifeleri bile tehdit eden büyük bir güç haline geldiler. O kadar ki, Abbasî halifelerinden birkaçı, Türk komutanların komplolarına kurban gitti. Ancak Türk unsurunun tehlikesini idrak eden bazı halifeler, onlara karşı, Mağribliler, Ferganalılar ve onlardan başka Halife Razî (322-329/934-940) döneminden itibaren Abbasî devleti tarafından yardıma çağrılmaya başlanan Karmatiler ve Kürtler gibi paralı askerlerden yardım istediler. Böyle olmakla birlikte, Abbasî halifeleri, zaman zaman emirü'l-ümera'ları zaman zaman da kendilerini, destekleyen bu unsurların tehlikesinden kurtulamadılar.

Bağdat'ta fiili hakimiyet Büveyhîlerin eline geçince, Türklerle Büveyhi'lerin mensup olduğu ve nüfuzlarını hakim kılmak hususundaki güç kaynaklarını oluşturduğu Deylemliler arasında mücadele başladı. Büveyhîler, önceden Abbasilerin düşmüş olduğu badirelere düştüler. Deylemliler, Türklerle kendi aralarında başlayan mücadele yüzünden, Abbasî devletinin durumunu tehdit eden büyük bir tehlike oldular. Büveyhiler bu durum karşısında, bazen kendilerinin mensub oldukları Deylemlilerden, bazen de Türklerden yardım istemek durumunda kalıyorlardı. Nitekim, bu tehlikeyi sezen Muizzüddevle oğlu Bahtiyar'a, Deylemlilere karşı idareci bir politika takip edip, Türklere de dostluk göstermesini tavsiye etmiştir. Ancak Bahtiyar, Türklerin yardımına başvurmasına rağmen, onların şerrinden kurtulamadı. Onu azleden Türk komutanları, amcasının oğlu Azududdevle'ye katıldılar. Her ne olursa olsun, Büveyhiler döneminde ordu, Deylemliler, Türkler, Araplar, Kürtler, Ferganalılar ve diğer ücretli askerlerden teşekkül ediyordu.

Müslümanların, bu dönemde birtakım grup ve taifelere bölünmesi neticesinde, İslâm toplumuna iç çekişme ve zayıflama arız olmuştur. En büyük grubu teşkil eden Ehl-i Sünnet mensubları, Türklerin nüfuzu ve emiru'l-ümerâlar döneminde hak ve hürriyetlerden geniş ölçüde yararlanmışlar ve rahat bir hayat sürmüşlerdir. Diğer taraftan şiîler, Büveyhilerin Irak'ta fiili hakimiyeti ellerine geçirmesine kadar, şiddet ve sıkıntılara göğüs germişler; bundan sonra ise Şiî Büveyhilerin gölgesinde büyük ölçüde rahat etmişlerdir. Dolayısıyla Sünnîlerle Şiîler arasında mücadele vardı. Hz. Ali evladından Yahya (b. Ömer b. Zeyd b. Ali Zeynelâbidin b. Hüseyin b. Al b. Ebi Talip) hicrî 235 yılında dövüldü ve tutuklanıp Bağdat'ta tevkif edildi[1]. Zamanın halifesi Mütevekkil'in tenkilinden ancak Mısır'a sığınan şiîler kurtulabildi. Ancak Mütevekkil, Mısır valisine emrederek oraya sığınan Hz. Ali evlâdının Irak'a gönderilmesini bilahere de onların Medine'ye götürülmesini emretti. Yahya b. Ömer, Abbasî devletine karşı isyana teşebbüs etmişti; ancak o, halife Mustain zamanında 250/864 yılında öldürüldü[2]. Diğer taraftan Taberistan'da da Hasan (b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. Hasan b.

(1) Taberi, XI, 42.
(2) Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb, II, 409-415, 474.

Zeyd b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talip) ayaklanarak Taberistan ve Cürcan'ı eline geçirdi ve bölgede ölümüne kadar 20 yıl (250-270/864-884) hüküm sürdü. Yerine kardeşi geçti. Her iki kardeş te davetlerini (li'r rızâ min âl-i Muhammedin) sloganı altında halkı kendi idarelerini desteklemeğe çağırarak yürütüyorlardı. Daha sonra devletin başına Utrûş olarak bilinen Hasan b. Ali el-Hasenî geçti[3].

Ancak, bütün bu baskılara göğüs germiş olan şiîler, hicrî dördüncü asrın sonlarına kadar, Bağdat'ın batı yakasında bulunan Kerh çarşısının çevresindeki yerleşim alanının dışına çıkamamışlarsa da, Büveyhiler zamanında güçlenerek inançlarını son derece güven içinde uygular hale gelmişlerdir. Nitekim hicrî 349 yılında Bağdat'ta meydana gelen genel anarşide halk birbirine girdiğinde, Sünnîlerin camilerinde Cuma namazı kılınamazken, Şiîlerin Berasa mahallesindeki camilerinde Cuma namazı kılınmıştır.

Kısa süre sonra, Muizzüddevle'nin Sünnîlerden bir grubu tevkif etmesi üzerine bu karışıklık yatıştı. Müteakip yıl içinde Şiîler, hüzün ve matem günü kabul ettikleri Aşûra gününde törenler tertipleyebilmişlerdir[4]. Şiîler aynı yılın Zilhicce ayının 18'inde Gadirhûm gününü kutladılar. Muizzüddevle, Gadirhum bayramının neşe ve sevinç içinde kutlanılmasını ve Bağdat'ta halkın güzel elbiselerini giymesini emretti. Davullar ve zurnalar çalındı[5].

Bu dönemde ihtilaf ve mücadele, yalnızca Sünnîlerle Şiîler arasında çıkmamış, aksine Ehl-i sünnete mensub mezhebler arasında da görülmüştür. Nitekim, Hanbelilerin etrafa korku salan bir güç haline geldiklerini görüyoruz. Onlar, meşhur müfessir ve tarihçi Muhammed b. Cerir Taberi (öl. 310/922) nin kabristana defnini dahi engellemişlerdir; çünkü Taberî, fıkıhçıların ihtilaf ettiği meseleleri konu alan kitabında, İmam Ahmed b. Hanbel'e, fıkıh alimleri arasında yer vermemişti[6]. Aynı şekilde Hanbelilerin din hususundaki şiddetlerinin ne dereceye ulaştığını, zenginlere karşı kıyam ederek, içki kaplarını ve musikî aletlerini

(3) Aynı eser, II, 412-414.
(4) Ebu'l-Mehasin, en-Nücumu'z-Zâhire, II, 323.
(5) İbnu'l-Esir, VII, 197.
(6) Age., VIII, 45 vd.

kırmaları, ses sanatkârları ve müzisyenlere sopa atmaları hadisesinde görüyoruz[7]. Suyutî, Hanbelîlerin İsrâ sûresi 79. âyetinin tefsiri hususunda diğer Ehl-i Sünnet mezhebleriyle ihtilafa düşmeleri sebebiyle hicrî 318 yılında Bağdat'ta isyan ettiklerini zikreder. Bu âyetin meali şöyledir: "Gecenin bir kısmında uyan da, sana mahsus olmak üzere bir nafile namaz kıl; belki böylece Rabbin seni, övülmüş bir makama (makâm-ı mahmûdâ) ulaştırır."[8] Diğer Ehl-i Sünnet mezhebleri âyet-i kerimede geçen bu makamla, şefaatın kastedildiğini kabul ederken, Hanbeliler bu tabirle Allahu Teâlâ'nın nebisini arşı üzerine oturtmasının kasdedildiğini ileri sürmüşlerdi. Bu yüzden çatışma başlamış, Hanbeliler, hasımlarıyla çarpışmışlardır.[9]

Sosyal tabakalardan biri de köleler tabakasıydı. Mısır, Kuzey Afrik ve Arabistan'ın kuzey bölgeleri siyahi köle pazarlarının en önemlilerini teşkil ediyordu. Irak'a evleri korutmak ve çiftçilik yaptırmak için getirilen çok sayıda erkek zenci yanında çok çocuk doğurmakla maruf cariyeler de oldukça fazla getirilmiştir. Dolayısıyla Irak'ta zenci nüfus gittikçe çoğaldı. Onların çoğalması, 14 yıldan daha fazla devam etmiş (255-270 h.) ve Abbasî devletine mal ve can yönünden büyük faturalar yüklemiş olan tehlikeli zenci isyanına sebeb olmuştur.

İçlerinden ses sanatkarı ve şarkıcılar da yetişebilen, dolayısıyla fiatları daha da artan cariyelerin alım-satımı iyice çoğalmıştı. Söylendiğine göre, İbn Raik, hicrî 325 yılı dolaylarında güzel sesiyle meşhur, melez esmer bir cariyeyi 4 bin dinara satın almıştır[10]. Hicrî dördüncü asırda, Endülüs'ten köle akışının kesilmesi ve batı sınırlarının tahribi sebebiyle beyaz köle fiatları yükseldi. Neredeyse, yegane beyaz köle kaynağı da (yani Bizans ve Ermeniyye) kuruma noktasına geldi[11].

Bu dönemde siyaset ve harp alanında büyük rol oynayan Türk, Deylemli ve Kürt asıllı beyaz köleler, Birinci Abbasî devri İslâm toplumu-

(7) Age., VIII, 106 vd..
(8) İsra (17), 79.
(9) Suyutî, Tarihu'l-hulefa, 254; ayrıca Halife Razi'nin Hanbelilere yazdığı mektubu için Miskeveyh'in kitabına bkz. Tecaribu'l-ümem, I, 322 vd.
(10) Sûli, Ahbaru'r-Razi bi'llah ve'l-Muttaki li'llâh, 101.
(11) Makdisî, Ahsenüt-tekâsim, 242.

nun büyük bir kesimini teşkil ediyordu. Zira köle edinmek, son derece yaygın bir adetti. Köle pazarlarının en büyüklerinden sayılan Semerkant, Maveraünnehir bölgelerinden getirilmiş kölelerin yetiştirilmesine son derece müsait bir çevreydi. Nitekim Semerkant halkı, köle ticaretini kazanç vasıtası edinmişlerdi[12].

Abbasi halifeleri, kölelere küçümseyici ve hakir görücü bir nazarla bakmamışlardır. Çünkü onlardan bir çoğunun anası, köle idi. Halife ve diğer devlet ricali, Gayr-i arap cariye edinmeye önem vermiş, hatta çoğu zaman bu cariyeleri hür arap kadınlardan üstün tutmuşlardır.

Bu dönemde diğer bir sosyal tabaka da Yahudi ve Hristiyanların teşkil ettiği Ehlü'z-zimme (Zimmîler) dir. Yahûdi ve Hristiyanlar, dinî müsâmahadan son derece istifâde ediyor, dini inanç ve vecibelerini emniyet ve güven içinde ifa ediyorlardı. Bir arada yaşamak mecburiyeti ve bunun neticesi olarak Müslümanlarla Yahûdi ve Hristiyanlar arasında olması gereken uyum, böyle bir müsamaha doğurmuştu. İslâm hükümeti, zimmilerin dini inançlarına hiç müdahale etmemiş, bilakis bazı halifelerin müsamahası, onların korunmasını emretmek, onların merasim ve törenlerine bizzat katılmak derecesine ulaşmıştır.

Hristiyanların dini lideri, büyük devlet adamlarının tayininde olduğu gibi, halife tarafından özel bir fermanla tayin ediliyordu. Bu şahsa "Câselîk en-Nastûrî" yani doğulu Hristiyanların lideri adı verilirdi ki o, mezhebinin mensubları arasında büyük bir nüfuz sahibiydi[13]. Yakubî Hristiyanlarının başpiskoposu da aynı usulle göreve getiriliyordu[14].

Yahudilerin de çoğu kere "el-Melik" ünvanı verilen özel bir reisleri vardı. Yahudiler, ona vergi öderlerdi. O, bu vergilerin yarısını kendisi alır, diğer yarısını da Abbasi Hilafeti Beytülmaline gönderirdi. Bu uygulama Hristiyanlarda bilindiği gibi farklıydı, onlar vergilerini doğru-

(12) Mez, el-Hadaratü'l-İslâmiyye, 267.
(13) Aynı eser, I, 58 vd.
(14) Aynı eser, I, 60. Câselik için bkz. İbn Hamdûn, Tezkire (Amedroz neşri-Journal of The Royal Asiatic Society, mecmuasında (1908) s. 467. vd.

dan Beytülmal'e ödüyorlardı. Yahudilerin Bağdat'taki reislerine "Re'su'l-Câlut" ünvanı verilirdi. Bu şahıs nüfuzunu Fırat'ın doğusundaki bölgelerde ikamet eden yahudilere kadar ulaştırmıştı. İslâm ülkesinde yaşayan yahûdilerin sayısı 300 bine ulaşmıştı. Doğu bölgelerde yaşayanların mevcudu daha fazlaydı, meselâ Hemedan'da 30 bin, Isfahan'da 15 bin, Şiraz'da 15 bin, Semerkant'ta 30 bin Gazne'de de 80 bin yahudi yaşıyordu. Buradan Yahudilerin, Suriye ve civarı bölgelerde, özellikle haçlı seferleri esnasında oldukça az olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Bünyamin'in zikrettiğine göre onların Kudüs'te kendilerine has mahallelerindeki nüfusu, 4 ilâ 200 arasındaydı. Başka bir rivayete göre de tek kişiyi aşmıyordu. Dimeşk'te ikamet eden yahudilerin sayısı ise ancak 3 bini geçiyordu. Halep'te 15 bin yahudi vardı[15]. Makdisi, Horasan'da, Yahudilerin kalabalık, Hristiyanların ise az olduğunu zikreder[16]. Cebel bölgesi için de "orada yahudiler, hristiyanlardan daha çoktur" der[17].

Hicrî dördüncü asırda, Abbasi halifeliği, uzak bölgelerde ikamet edip, dinlerine, örf ve adetlerine aşırı bağlılıkları ve İslâm'dan hoşlanmamaları yüzünden tamamiyle itaat altına alınamamış olan Mecusîlerin de zimmîlerden olduğunu kabul etmiştir. Onların da, yahudilerde olduğu gibi "melik" ünvanını alan dini bir liderleri vardı; yahudiler gibi vergilerini bu şahsa öderlerdi[18]. Bu makam veraset usulüyle intikal ediyordu. Hicrî dördüncü asırda Irak ve Faris'in kuzeyinde mecûsî nüfusu artmıştı[19].

B. Fatımiler'de

Fatîmîler zamanında Mısır toplumunun en büyük kesimini, Tulunoğulları zamanından beri Mısır halkının ekseriyyetini oluşturan Ehl-i Sünnet mensupları teşkil ediyordu. Bu kesim, ilim meclislerinde, saraylarda ve camilerde mezheblerini yaymak için ellerinden geleni esirgemeyen şiî Fatımîler ve taraftarlarıyla muhalefet halindeydi. Fatimîlerin bu siyaseti, halk üzerinde tesirini göstermişti. Nitekim Sünnîlerden pekço

(15) Mez, Age., I, 60 vd.
(16) Makdisi, Ahsenü't-tekâsim, 323.
(17) Age., 394.
(18) Mez, Age., I, 58.
(19) Makdisi, A.g.e., 126.

ğu, makam, para ve ihsanlara ulaşmak arzusuyla Fatımîlerin mezhebine dönmüştür. Ehl-i sünnete mensup devlet memurlarının birçoğu da Fatimîlerin mezhebine girerken, kadılar hükümlerini bu mezheb esaslarına göre çıkarmak zorunda bırakıldılar.

Mısır halkının ikinci kesimi ise, önce Mağrip daha sonra da Mısır'da olmak üzere Fatımî devletini omuzlarında yükselten tabaka olan Mağriblilerdir. Fatımî halifeleri, ordularında Mağriblilere, hassaten Mısır'da Fatımî devletinin güç kaynağını oluşturan Berberi Ketame kabilesi mensublarına ağırlık veriyordu.

Mısır toplumunda üçüncü grubu hristiyan ve yahudilerin oluşturduğu Ehlü'z-zimme (zimmîler) teşkil ediyordu. Bahşiş ve ihsanlara nail olmak ve yüksek devlet makamlarına oturmak hırsı, bunlardan birçoğunu, maddî menfaatler için İsmailiyye mezhebini kabule itmiştir. Fatımîler, hristiyan ve yahudilere sevgi ve şefkatle muamele etmiş, onların hak ve hukukunu gözetmişlerdir. Nitekim yahudi ve hristiyanlardan bazıları, halife Aziz zamanında en yüksek devlet makamlarına yükselmişler, Mustansır ve ondan sonraki halifeler zamanında devletin maliye teşkilatı görevlerinin ekseriyetini ellerinde tutmuşlar; hatta vezirlik görevini bile yürütmüşlerdir.

Mısır halkının dördüncü kesimini de, Türkler oluşturuyordu. Bu Türkler, Tulunoğulları zamanından itibaren gittikçe artmışlardı. Maveraünnehirli bir Türk olan Ahmed b. Tulun, büyük kalabalıklar teşkil eden Türkleri yardımına çağırmıştı. Mısır'da Türklerin durumu, halife Hâkim zamanında, İbn Ammar'ın Mağriblilerle savaştığı sırada ehemmiyet kazandı.

Beşinci tabakayı ise İhşid Kâfûr zamanından itibaren Mısır'da nüfusları gittikçe artan ve önemli bir güç oluşturan Sudan'lılar teşkil ediyordu. Sudanlılar, Türklere karşı kendilerinden yardım isteyen Halife Hakim zamanında, büyük güç kazandılar. Halife Hakim'in ezici siyasetinden memnun olmayan Mısırlılara kırgınlıkları sebebiyle, Kahire'yi yaktılar. Sudanlıların durumu, Sudanlı bir hanımefendi ile evlenen Halife Zahir zamanında yeniden ehemmiyet kazanmış, onun oğlu Mustansır zamanında güçleri ve önemleri iyice artmıştır.

C. Endülüs Emevilerinde

Endülüs'te halk, diğer ülkelerde olduğu gibi, birkaç unsurdan meydana geliyordu. Bunlardan başlıcaları, Arap müslümanlar, Tarık b. Zi-

yad ve Musa b. Nusayr komutasında Endülüs'ün fethinde önemli pay sahibi olmuş Berberî asıllı müslümanlar ile fetihlerden sonra hristiyanlığı bırakıp İslâm'a girmiş olan İspanyol asıllı Endülüslülerdi.

Arap asıllı müslümanlara gelince, Mudarî (Kuzeyli) ve Yemenî (Güneyli) pekçok arap kabilesi Endülüs'e gelerek ülkenin değişik bölgelerine yerleşmişlerdi. Mudarî kabilelerinin ekseriyeti, Tuleytula, Saragosta, İşbiliyye, Balensiye ve civarlarına yerleşirken, Yemenli kabilelerin çoğunluğu da Gırnata, Kurtuba, İşbiliye, Mursiye ve Batalyus'ta kalmışlardı.

Tarık b. Ziyad komutasında Endülüs'ün fethinde büyük başarı göstermiş Berberîlerin, fetih yükünün ekseriyetini omuzlarında taşımış olmalarına rağmen, Araplar tarafından fetihlerinin meyvelerinden mahrum bırakıldıklarını ve kuzeyde müstahkem kale şehirlerde oturan Hristiyanların taarruzlarına hedef olan dağlık ve sarp bölgelere yerleştirildiklerini görüyoruz. Araplar, Berberîleri bu dağlık ve tehlikeli bölgelere yerleştirirken, kendileri hristiyan çeteleri ve birliklerinin tehlikesinden uzak, verimli vadi ve ovalarda yerleşiyor, hayat ve nimetlerin tadını çıkarıyorlardı. Bu durum, berberîlerin öfkesini kabarttı ve onları araplara düşman etti[20]. Onlar, önceden Kuzey Afrika'da rum ve araplara karşı yaptıkları gibi, burada da araplara karşı düşmanca davranmağa başladılar.

Ancak III. Abdurrahman en-Nasır, Berberîleri itaata mecbur etmeye ve ülkenin birliğini yeniden sağlamaya muvaffak oldu. Bundan sonra Berberîler, Mansur b. Ebi Amir'in vefatını müteakip (393/1002) Endülüs'ün birbirine düşman güçler arasında bir anarşi sahası haline geldiği sırada ortaya çıkabildiler. Bu karışık dönemde Mansur'un, siyasetini gerçekleştirebilmek için yardımlarına başvurduğu Berberîler, devletin durumunu tehdit eden büyük bir siyasî güç haline gelmişlerdi[21]. Onlar, Hacip Mansur'un vefatından sonra, Abdurrahman'ı terkettiler, onu öldürerek Amiriler saltanatına son verip[22] Emevî hanedanı mensuplarından bazılarını diğerlerine karşı desteklediler. Nitekim Berberîlerin, Mehdî lakabını almış olan Muhammed b. Hişam (b.

(20) Lane-Poole, The Moors in Spain, 53-55.
(21) İbn Haldun, el-İber, IV, 150.
(22) Aynı eser, IV, 144 vd.

Abdülcabbar b. Abdurrahman en-Nasır)'ın etrafında toplanarak, Hişam b. Süleyman (b. Abdurrahman en-Nasır)'la aralarında çıkan savaşlarda ona yardımcı olduklarını görüyoruz. Ancak Muhammed b. Hişam, Kurtuba halkının, Mansur b. Ebi Amir ve oğullarını desteklemelerinden dolayı Berberîlere düşman olduğunu öğrenince, Berberîleri ordusundan çıkardı ve ellerindeki silahları aldı[23]. Bunun üzerine Muhammed'den ayrılan Berberîler, Hişâm b. Süleyman'a yardımcı oldular (hicrî 399 Şevvali) ve onu Mehdi (Muhammed b. Hişam)'a karşı isyana teşvik ettiler. Ancak Kurtuba halkı, onları müthiş bir bozguna uğrattı ve pek çoğunu kılıçtan geçirdi. Bu defa Berberîler, Süleyman b. Hakem'i destekleyip ona "el-Müstain bi'llâh" ünvanı verdiler. Onun komutasında, anarşi, yağma ve yangınlar ortamı haline gelmiş olan Kurtuba üzerine yürüdüler. Nihayet Süleyman onlar sayesinde hicrî 400 yılında Kurtuba'ya girdi. Mehdi ise, şehirden kaçıp, Berberîler ve Mustain'i kovmak için hristiyanlardan yardım istedi. Ancak Mustain ve Berberîlerin istedikleri tahakkuk etmiş ve Kurtuba'yı işgal etmişlerdi. Bu durum, Endülüs İslâm birliğinin parçalanmasına ve tavaif-i mülûk'un zuhuruna sebep oldu. Yukarıda geçtiği gibi bu devletçiklerden, Berberîlerin yardımıyla, Benî Hammûd devleti kurulmuştu.

Endülüs Emevîlerinin Hristiyan tebeasına gelince, bunlar iki grub idi. Birinci grub, eski dinlerine sıkı sıkıya bağlı kalanlardır. Diğer grub ise Müsta'rebîn (Araplaşanlar) ismiyle biliniyordu ki, bunlar Hristiyanlık dininde kalmağa devam etmelerine rağmen Arapça öğrenmeğe meyledip, Arapça konuşmağa, bu dille şiir yazmağa ve kitap te'lif etmeğe başladılar. Müslüman Arapların, ahlâk kurallarını benimseyerek, onların örf ve adetlerine uydular. Hristiyan ahaliyi, emîr ya da halife tarafından kendi içlerinden seçilen ve "kont" ünvanı verilen bir görevli idare ediyordu. Onların sarayda bir temsilcileri vardı. Diğer bir görevli de vergi işlerini yürütürdü. Onların normal mahkemeleri olduğu gibi duruşmaları kont'un riyasetinde akdedilen bir istînaf mahkemeleri vardı. Bu hristiyanlar, çok zaman mülkî ve askerî yüksek devlet görevlerine tayin ediliyor, dinî müsamahadan geniş ölçüde yararlanıyor, diğer vatandaşlarla eşit bir şekilde hürriyetten istifade ediyorlardı.

(23) İbnu'l-Esir, VII, 84.

Bu dönemde Yahudiler de, Vizigotlar idaresinde elde edemedikleri dinî müsamahadan büyük ölçüde yararlanmışlardır. Şurası bir gerçektir ki, devlet makamlarından pekçoğuna getirilmişler, bazı meslek ve sanatlar; hassaten tıb sadece onların tekelinde kalmıştır. Dolayısıyla onlar, devlet idaresi, ticaret ve kültür sahasında önemli bir unsur haline gelmişlerdir. Kurtuba, İbranice eğitiminin merkezi olmuştu. Yahudilerin çoğu, düzgün Arapça konuşur ve yazar bir hale geldi.

Yahudilerin de, Hristiyanlar için olduğu gibi, kendilerine has idarî bir sistemleri vardı. Nitekim İdrisi, "Kurtuba'nın güneyinde 40 mil uzaklıkta bir Yahudi şehri bulunduğunu, onların yaşadığı bu şehirde hiçbir müslümanın işlere kesinlikle müdahele etmediğini ve bu şehir halkının diğer İslâm ülkeleri yahudilerinden çok daha zengin olduklarını" zikretmiştir[24]. Endülüs Emevileri zamanında yahudilerin kazandığı nüfuzu, en açık bir şekilde gösteren delil, yahudi Hasday b. Şebrut'un Emevî sarayına gelen elçilik heyetlerini karşılamak görevine getirilmesidir. Bu Hasday, Bizans İmparatoru II. Konstantin'in III. Abdurrahman'a göndermiş olduğu sefaret heyeti üzerinde büyük rol oynamıştı. Bu şahıs, Almanya İmparatorunun gönderdiği heyet içinde de etkili olurken, Navar kraliçesi nezdinde önemli diplomatik görev kendisine verilmişti.

Endülüs'te toplumun önemli kesimlerinden biri de III. Abdurrahman en-Nasır'ın Arapların kabilecilik mücadelesine dalarak parçalandığını gördükten sonra, değer verip yücelttiği ve otoritesini omuzlarına yüklediği Slavlar (sakalibe)'dır. Böylece Abdurrahman, Araplardan kurtulup, muhafız kıtaları teşkil ettiği bu köleler topluluğuna dayandı. O, arapları itaat altına almak için istihdam ettiği askeri birlikleri de onlardan kurmuştu. Makkarî, sadece Zehra sarayındaki Slavların sayısının 3.750'yi aştığını zikreder[25]. Abdurrahman, Kuzeydeki Hristiyanlara ve Fatimîlere karşı yaptığı savaşlarda da onlardan yardım almıştı.

Ne var ki, bu Slavlar çok geçmeden, Araplarla birlikte kendilerine de son vermek gayesini güden ve geçtiği gibi Berberîlerden destek alan Hacib Mansurun ölümünden sonra çıkan isyanlara ve karışıklıklara katıldılar.

(24) Sıfatu'l-Mağrib, 205.
(25) Nefhu't-tîb, 296.

2. MUSİKÎ VE EĞLENCE MECLİSLERİ

A. Abbasiler'de:

Bu eserimizin üçüncü cildinde, ticaret, san'at ve ziraatın gelişmesi ve servetin artmasıyla birlikte Abbasilerin lüks ve ihtişama daldıklarını, halifeler ve diğer devlet ricaline ait sarayların, güzellik ve ihtişam hususunda darbımesel konusu olduğunu zikretmiştik. Bu saray ve köşklerin, yapılarının görkemi, genişlikleri ve sık ağaçlıklı bahçeleriyle de temayüz ettiğini, ender bulunan masa ve sehpalar, altın yaldızlı kaplar ve vazolarla dolup taştığını kaydetmiştik. Irak'ta Abbasîler, Mısır'da Tulunoğulları ve bilahare Fatimîler, Endülüs'te ise Endülüs Emevîleri bolluk içinde müreffeh bir şekilde yaşamak için bol harcamalarda bulunuyorlar, özünü israf, gösteriş tutkusu, lüks ve ihtişamın oluşturduğu bir hayat sürüyorlardı. Dolayısıyla halifelerin, vezirlerin ve diğer devlet erkanının sarayları, müzisyenler ve şarkıcılarla dolup taşıyordu. Müzisyenler ve ses sanatçılarının katıldığı eğlence meclisleri, son derece muhteşem oluyordu.

Abbasîler, eğlence meclisleri ve diğer devlet protokolüne dahil uygulamalarını, bildiğimiz gibi İranlılardan almışlardı. Abbasîlerin ikinci döneminde, devletin büyük bir zayıflama sürecine girmesine rağmen halifeler, müzisyenler, şâirler, edipler, ses sanatçıları ve dalkavukların iştirak ettiği müzik ve eğlence meclisleri düzenlemeye devam etmişlerdir. Nitekim Mes'ûdî, Abbasîlerin ikinci döneminin ilk halifesi olan Mütevekkil'in kurduğu meclislerde, şâirler, edipler ve dalkavukların bir araya geldiğini zikretmiştir. Şâir Buhturî, bu halifeyi methettiği kasidesinin girişinde şöyle der:

Hangi ağızla gülümsüyor,
Hangi gözle bakıyorsun?
Güzellik, onun güzelliği ile nurlanır.

Güzellik cömertliğe benzer.
Halife Mu'tasım oğlu Ca'fer Mütevekkil'e şöyle de:
Halkın, senin adaletinin teminatı altında güvenliktedir."

Buhturî şiirini bitirince geri geri giderek dışarı çıkıyordu ki, şâir Ebu'l-Anbes Saymarî ayağa sıçrayarak şöyle dedi: "Ey mü'minlerin emiri! Onun geri getirilmesini emret; zira söylediği bu kasidesinde sana ta'rizler buldum." Bunun üzerine Mütevekkil, Buhturî'nin geri getirilmesini emretti. O sırada Ebu'l-Anbes, Buhturî'nin kasidesinin vezni ve kafiyesinde, onu hicvettiği bir kasidesini okumağa başladı. O, kasidesinde Buhturî'yi şöyle hicvediyordu:

"Hangi pislikte boğuldun?
Hangi nimeti yutacaksın?"

Ebu'l-Anbes hicvine devam ederek işi sövmeye kadar vardırdı. Halife Mütevekkil, onun şiirine o derece güldü ki sırt üstü düştü ve sol ayağı ile tepinmeye başladı. Bu anda şöyle dedi: "Ebu'l-Anbes'e onbin dirhem bahşiş verilsin." Bunun üzerine Feth b. Hakan "Sultanım; hicvedilmiş ve nahoş sözler işitmiş olan Buhturî, eli boş ve üzgün olarak gidiyor" deyince, "Buhturî'ye de onbin dirhem verilsin." dedi. Feth b. Hakan yeniden söze girdi: "Ey efendim! Memleketinden getirtmiş olduğunuz şu Basra'lı şâir (Müberred), onların nail olduğu mükafata ortak olmayacak mı?" Halife: "Ona da onbin dirhem ödensin" karşılığı verdi. Böylece şairlerin hepsi de yaptıkları şaka ve latife sayesinde, mükâfatlarını aldılar. Buhturî'nin ciddiyeti ve gayreti kendisine hiçbir üstünlük sağlamadı. Mütevekkil, müteakiben, dalkavuk Ebu'l-Anbes'ten, eşeği, eşeğinin ölümü ve rüyasında kendisine okuduğu şiiri hakkında bilgi vermesini istedi. Ebu'l-Anbes, söze başlayıp şöyle devam etti:

"Başüstüne ey mü'minlerin emiri! Bu eşek, tüm kadılardan daha akıllıydı. Hiçbir taşkınlığı, hiçbir hatası yoktu. Aniden bir hastalığa yakalandı ve öldü. Rüyamda onu gördüm ve şöyle dedim: Ey eşeğim! Suyunu daima soğuk vermedim mi? Arpanı en güzeli ve temizinden hazırlamadım mı? Sana son derece iyi davranmadım mı, o halde niye ansızın öldün? Bunlara ne cevap verirsin? Eşek şöyle dedi: Evet! İlaç ve buhur satan falan şahsa uğradığımız gün var ya, işte o gün sen o şahısla konuşurken yanımdan dişi güzel bir eşek geçti. Onu görünce kalbim yerin-

den oynadı; ona aşık olmuştum. Ona olan sevgim gittikçe şiddetlendi, dolayısıyla üzüntü ve elemden öldüm."

Bunun üzerine, halife ona "Bu hususta eşeğin ağzından, onun duygularını dile getiren bir şiir söyledin mi?" diye sorunca "evet" dedi ve şu şiiri okudu:

"Gönlüm, eczacının kapısında bekleyen dişi eşeğe düştü. O, naz ve işve ile tüm güzellikleri içinde bana yöneldi.

Kuru ve etsiz oval kumral yanaklarıyla, bir çiçek misali işve ve naz doluydu. Ondan ayrı kalmanın üzüntüsü, beni öldürdü."

Bu sırada eşeğime, "şakaranî" tabirinin manasını sordum, "bu kelime en güzel eşekler için kullanılır" dedi.

Onu dinleyen Mütevekkil, son derece hoşlandı. Etrafındaki çalgıcı ve şarkıcılara o gün Ebu'l-Anbes'in söylediği eşek şiiriyle çalıp söylemelerini emretti. O gün, görülmemiş bir şekilde neşelenip coştu, Ebu'l-Anbes'i iltifat ve bahşişlere boğdu[26].

Halife Mu'temit, musîkîye, şarkı ve eğlenceye çok düşkündü. Bir gün huzuruna nedimlerinden bir grup girdi. Halife, içlerinden "el-Mesalik ve'l-memalik" isimli eserin sahibi meşhur coğrafyacı İbn Hurdazbih'den musîkînin doğuşu ve geçirdiği safha ve gelişmeler hakkında bilgi vermesini istedi. İbn Hurdazbih, musikînin ilk dönemlerinden itibaren İslâm ülkesindeki durumunu mükemmel bir şekilde anlatınca, zevkten coşan Mu'temid; "Ne kadar güzel söyledin, ne de iyi özetledin. Bu gün şarkı için bir zafer, musîkinin her çeşidi için de bir bayramdır. Senin sözlerin alacalı ipek kumaşa benziyor ki, o kumaşta kırmızısı, sarısı, yeşili ve diğer renkler bir arada bulunur." Halife daha sonra usta bir şarkıcıda bulunması gereken özellikleri sorunca, İbn Hurdazbih devam etti: "Usta şarkıcı, ey mü'minlerin emiri, nefesine tamamen hakim olan, sesinin tonunu kimseye farkettirmeden kolaylıkla değiştirebilen ve ses tonlarını birbirinden iyi şekilde ayırabilendir." Karşılığını verdi. Halife, devamla musîkî çeşitlerini sordu. İbn Hurdazbih şöyle dedi: "Ey mü'minlerin emiri! musıkî üç çeşittir. 1. Neşelendirici, canlı ve hareketli müzik-

(26) Mürûcu'z-zeheb, (Paris tab'ı), VII, 202-206.

tir ki, bunu dinlerken coşulur ve raksedilir. 2. Keder ve hüzün verici müzik. Bilhassa bestenin sözleri gençlik günlerini anlatmağa, vatan hasretine ve kaybedilen dostlar için mersiyeye dair olduğu zaman bu müzik icra edilir. 3. Ruha sükûnet veren ve duyguları dinlendiren müzik. Bu tür daima iyi bir güfte ve mükemmel bir san'ata muhtaçtır. Onu bilmeyen ondan anlamayan ve neşelenmeyen birinin onu dinlerken, hiç ilgilenmediğini, taş gibi. ondan habersiz durduğunu görürsün. Ey mü'minlerin emiri, eski filozofların ekseriyyeti ve Yunan bilginlerinin çoğu şöyle demiştir: Koklama duygusuna bir hastalık arız olan kimse, güzel kokulardan, sert ve kaba olan da müzikten hoşlanmaz, onu dinlemez ve onu kötüler."

Mu'temid, devamla müzikte ses uyumu, çeşitleri ve farklarını öğrenmek istedi. İbn Hurdazbih, konuşmasını şu sözlerle devam ettirdi: "Mü'minlerin emiri! Öncekiler şöyle demiştir: Müzikte ritmin, ses ahenginin yeri, şiirde aruzun yeri gibidir. Onlar, ritmi ve nevilerini açıklamışlar ve her nev'ine ayrı bir isim vermişlerdir. O dört çeşittir: 1. Sakilu'l-evvel ve hafifuhu (1. ağır ve hafifi = le graweler genre et son allegro). 2. Sakilu's-sânî ve hafifuhu (2. ağır ve hafifi = le grave 2'e genre et son allegro) 3. er-Remelu'l-evvel ve hafifuhu. 4. el-Hezacu'l-evvel ve hafifuhu."[27]

İbn Hurdazbih, daha sonra beste ve ses ahengi hakkında çok faydalı bilgiler verdi. Sonunda halifeye hitaben: "Ey mü'minlerin emiri, ses ahengi hakkında verilecek bilgilerin tamamı aşağı yukarı budur." dedi. O gün son derece memnun ve neşeli olan Mu'temid, İbn Hurdazbih ve yanındaki diğer nedimlerine hil'atler giydirip, bahşişler verdi. İbn Hurdazbih'i hepsinden üstün tuttu.

Mu'temid, çeşitli konularda edebî sohbetler tertib ettirirdi. Bu konulardan bir kaçı şunlardır: a) Nedimlerin medhi ve üstünlüklerini dile getirmek, b) Sadece nebiz içenlerin zemmi ve bu konuda yazılmış nesir veya şiirlerin hatırlatılması, c) Nedim'in ahlâkı, sıfatları, c) İçki çeşitleri, d) Musikî ve çeşitleri, e) Araplar ve diğer milletlerde musikî, f) Önceden yaşamış müzisyen ve şarkıcılar ve eğlence meclisleriyle ilgili konular[28].

(27) Mes'ûdî, mûrûcu'z-zeheb. (Paris tab'ı), VIII, 95-99.
(28) Mes'ûdî, mûrûcu'z-zeheb, (Paris tab'ı), VIII, 102.

Müzik ve eğlence toplantıları, sadece halifelere mahsus kalmamış; aksine vezirler, valiler ve diğer yüksek devlet ricali de bu tür meclisler tertip etmişlerdir. Mes'ûdî, Muhammed b. Abdullah b. Tahir b. Hüseyin'in eğlence meclisini tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır[29].

Bu dönemde şarkı ve şarkıcılığın yayılması, câriyelerin çokluğuna bağlıdır. Hicrî dördüncü asrın ilk dönemlerinde Bağdat'ta şarkıcılık yapanların ekseriyyeti câriyelerdendi; onların içinde hür olanlar gayet azdı[30]. Süyutî'nin verdiği bilgiye göre, halife Kahir, hicrî 421 yılında şarkıcılığı ve içkiyi yasakladı. Şarkıcıları tevkif etti. Bu asrın başlarında, Hanbelîlerin yapmış olduğu gibi müzik ve eğlence aletlerini kırdı. Şarkıcı cariyelerin, herhangi bir hüneri olmayan diğer câriyelerle aynı fiatla satılmasını emretti. Ne gariptir ki, bu halife içki ve müziğe son derece düşkün biriydi[31].

B. Mısır ve Endülüs'te:

Tulunoğulları ve Fatımîler de musikîye büyük önem vermişlerdir. Ahmed b. Tulun'un oğlu Humâraveyh'in yaptırdığı Beytu'z-zeheb isimli saray, bunu açıkça gösterir. Şöyle ki: O, bu sarayın duvarlarına, gözdelerini ve kadın şarkıcılarını temsil eden, oymacılıkta son derece güzel tahta kabartma resimler yaptırmıştı. Kadın heykellerin başlarının üzerinde, som altından yapılma taçlar ve mücevherlerle nakışlanmış örtüler vardı. Duvar üzerine çivilerle tutturulmuş kulaklarında şaheser ve sağlam yapılmış, ağır küpeler vardı. Bedenleri ise son derece güzel renklerle boyanmıştı; hatta görenler bu renkleri gerçek elbiseler sanırdı. Makrizî, Humaraveyh'in, musikî meclisinde bulunduğ sırada müezzinleri işitince, şarkıcıların susmasını emrederek sessizlik ve huşû içinde müezzinleri dinlediğini de kaydeder[32]. Makrizî, başka bir yerde ise, Fatimî halifesi Hakim'in hicrî 398-401 yılları arasında, Nil sahillerinde müzik ve eğlence toplantılarını yasaklayan fermanlar çıkardığını zikreder.

(29) Bkz. age. VII, 335-392.
(30) Mez. age, I, 295.
(31) Tarihu'l-hulefâ, 257.
(32) Hıtat, I, 316 vd.

O, kapı ve pencerelerin bu sahillere doğru açılmasını da yasaklamıştı[33]. Bu fermanları, bazısı müzik dinlemeyi, diğer bazıları da şarkıcı kızları dinlemeyi, oyun ve eğlenceleri yasaklayan kanunlar takip etti. İbn Hallikan, bu halife döneminde oğlu Zahir'in halifeliğe gelişine kadar, kadınların yedi yıl boyunca evlerinden dışarı çıkamadıklarını söyler[34]. Tarihçilerin bildirdiğine göre Besâsîrî Bağdat'ta hutbeyi fatimî halifesi Mustansır adına okutunca cariyelerinden biri bu hadiseyi Mustansır'ın huzurunda şu iki beyitle övmüştü:

"Ey Abbasoğulları savulun; Çünkü işbaşına Maad kabilesinden biri geçmiştir.

Saltanatınız ariyet idi, şüphesiz ariyet geri verilir."

Halife çok hoşlandı ve Kahire'de günümüze kadar "Tabâle" adıyla bilinen araziyi bu cariyeye ikta olarak verdi.

Endülüs Emevî halifeleri de şarkı ve mûsıkiye düşkündüler. Şarkıcı ve müzisyenleri koruyup, onları bahşiş ve iltifatlara boğdular. Bu ülkeye gelen ilk şarkıcıların Allûn ve Zerkûn ikilisi olduğu söylenmiştir. Bu olay, Halife Hakem b. Hişam (180-206/796-822) zamanında vukua gelmiştir. Onun zamanında şarkıcılıkta Mansur el-Yahûdî şöhret kazanmıştı. II. Abdurrahman (el-Evsat) (206-238/822-852) zamanında ise, Ziryâb lakablı Ebu'l-Hasen Ali b. Nafi Endülüs'e geldi[35]. Makrizî, bu şarkıcının hayat hikayesini; kendisini ölümle- kaçmak arasında tercih yapmak zorunda bırakan hocası Musullu İshak b. İbrahim'e nasıl üstünlük sağlamış olduğunu, Kurtuba'ya gelişi ve Abdurrahman tarafından son derece iyi karşılanıp bahşiş ve ihsanlara boğuluşunu anlatmış, onun gelişiyle Endülüs'te musikî'nin güzel sanatlar arasında önemli bir mevki kazandığını bildirmiştir ki, bunları bu eserimizin üçüncü cildinde anlatmıştık.

---

(33) Aynı eser, II, 287; H.İ. Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 627.

(34) Vefayâtu'l-A'yân, II, 127.

(35) Bu lakab, ona derisinin siyahlığı ve lisanının fesahati dolayısıyla, güzel sesli siyah bir kuş olan "ziryab"a teşbih olarak verilmiştir.

3. HALİFE, HÜKÜMDAR, VEZİR ve VALİ SARAYLARI

A. Abbasîlerde:

Bu dönemde, Bağdat, Samarra ve diğer büyük şehirlerde evler, İran ve Bizans tarzına uygun olarak, tuğladan yapılıyor ve kireçle sıvanıyordu. Zenginlerin evleri başlıca üç bölüme ayrılıyordu:

a. Harem odaları,
b. Hizmetçi odaları,
c. Ziyafete mahsus selâmlık bölümü.

Bu evleri, çeşitli çiçekler ve meyveler yetiştirilen zengin bahçeler çevirirdi. Duvarlar ve tavanlar, renkli resimler ve süslü mozayikler kaplanırdı. Bu evler, zarif sütunlar üzerine oturmuş kubbelerle süslenirdi, sütunlar o derece zarif olurdu ki, gören kubbelerin boşlukta durduğunu, fezaya asılı olduğunu sanırdı. Her evin etrafını kalın bahçe duvarları kuşatırdı.

Fakir tabakanın evlerine gelince; bunların bahçeleri ve çevre duvarları yoktu. Pencereleri doğrudan caddeye bakardı, hatta yoldan geçenler evin içindeki kimseleri dahi görebilirdi.

Halife saraylarının müştemilâtı içinde geniş köşkler, kubbeler, revaklar, geniş bahçeler ve ağaçlarla kaplı parklar yer alırdı. Revaklardan herbirine içinde toplanan hizmetçi adedine göre "erbaînî" (kırklık), "sittînî" (altmışlık) veya "tis'înî" (doksanlık) adı verilirdi.

Önce gördüğümüz gibi, Abbasî Halifesi Mütevekkil, "el-Hirî" adı verilen ve üç bölümden meydana gelen yeni bir saray türü ortaya çıkarmıştı. Bu sarayın orta kesiminde büyük bir kapı bulunuyor, bu kapının iki yanında da iki küçük kapı yer alıyordu. Mütevekkil, sarayına girmek için her birinden kılıç ve mızrağıyla bir süvarinin girebileceği üç büyük kapı yaptırmıştı. Diğer devlet ricalı, köşk ve saray inşaatında Mü-

tevekkil'in izinden gittiler ve onun sarayı stilinde inşaatlar yaptırdılar. Bu sarayların en meşhurlarından biri "Kasru't-Tâç" dır ki, onun temeli, Dicle'nin doğu yakasında Halife Me'mun'un hanımı, Hasan b. Sehl kızı Buran hatun'un ikâmet etmiş olduğu "el-Kasru'l-Hasenî" sarayı yakınında Halife Mu'tezid tarafından atılmış, inşaatı Halife Muktefî tarafından tamamlanmıştır. Yakut, bu saray hakkında şöyle diyor: "Kasru't-Tâc'ın cephe kısmı, herbiri 10 mermer sütûn üzerine oturtulmuş 5 kemer üzerine inşa edilmiştir."(36)

Halifelerin sarayları, genişlikleriyle büyük şehirlere benzerdi. Köşkler, geniş bahçeler, ağaçlarla kaplı park ve ormanları yanında, kubbe ve revaklı geniş salon ve avluları bulunurdu. Kanallar ve nehirlerde şırıl şırıl akan sular, bu sarayların güzelliğini artırırdı. Nitekim, Halife Kadir'in "Beytu'r-Rasâs" adlı maruf sarayında, meclisini, Dicle'ye karışan küçük bir nehrin kıyısında kurdurduğunu görmüştük.(37)

Halife Kahir'in "Bustanu'n-Narenc" adıyla bilinen bahçesi, halife sarayları bahçeleri içinde en güzellerinden biridir. Ki, bu bahçeyi, Mes'ûdî şöyle tasvir eder: "Kahir'in bir çiçek bahçesi vardı. Oraya narenciye bitkileri diktirdi. Basra ve Umman'dan, Hindistan'dan meyve cinsleri getirtti. Her türlü meyve ağaçları iyice büyüdü, olgunlaşan meyveleri kırmızı ve sarı renklerle yıldızlar gibi parlıyordu. Bu çiçekler, meyve ağaçları ve yeşillikler içinde her cins güvercin ve papağanlara ayrılmış kuş bahçeleri de yer alıyordu. Bu kuş türleri, çeşitli ülkelerden toplanmıştı. Saray bahçesi son derece muhteşem bir güzelliğe sahipti(38).

B. Mısır'da:

Tulunî hanedanı, saraylarının yapımında "el-Hîrî" türünden etkilenmişlerdir. Nitekim Ahmet b. Tulun, sarayını, Abbasî halifelerinin sarayları tarzında yaptırmıştı. Oğlu Humaraveyh, başa geçince babasının sarayına taşındı ve ona ilaveler yaptı. Sarayın ön tarafında yer alan geniş meydanı bahçeye çevirerek oraya çeşitli çiçek ve güller ve çok çeşitten meyve ağaçları diktirdi. Ayakta duran ve oturanların meyvelerine

(36) Bkz. Mucemu'l-buldân, "et-Tâc" maddesi.
(37) Hilâlü's-Sabî, Tuhfetü'l-ümerâ fi târihi'l-vüzerâ,. 420.
(38) Mürûcu'z-zeheb, I, 528.

ulaşabileceği şekilde, çeşitli boydan küçük-büyük hurma ve diğer meyve fidanları diktirdi. Humaraveyh, meyvesi yenen tüm ağaç cinslerini ve gül çeşitlerini toplatıp buraya diktirmişti. Orada Ze'feran da yetiştirdi.

Dünyanın harika yapılarından olan "Beytu'z-zeheb"te, Humaraveyh'in bu saraya yaptığı ilavelerden biridir. Beytu'z-zeheb, geniş revaklarla bağlanmış, çok geniş bir avludur. Duvarları, lâzurd madeniyle karıştırılmış altınla boyanmıştı. Nakış ve süslemelerinin güzelliği ve ahengi ile temayüz etmiştir. Humaraveyh, bu sarayda "Dekke" adını verdiği bir evi de, Abbasî Halifesi Emin'in Mısır valisi Hatem b. Herseme'nin Mukattam dağı üzerinde, halen Kal'atü'l-cebel'in bulunduğu yerde inşa ettirdiği "Kubbetü'l-hevâ" stilinde yaptırmıştı. Humareveyh ve ondan sonraki hükümdarlar, tebdîl-i hava ve dinlenmek için bu "Dekke"-'ye geliyorlardı(39). Oraya, oturanları soğuk ve sıcaktan muhafaza etmesi için, çeşitli örtüler konulmuştu, ihtiyaç anında indirilir sonra da kaldırılırdı. Zemini ise son derece güzel yaygılarla, her mevsimde, o mevsime uygun olarak döşenirdi. Humareveyh, burada oturduğu yerden, sarayı ve bahçesini görür; Nil nehrini, dağı, çölü ve Kataî' şehrinin tüm kesimlerini temaşa ederdi(40).

Muhammed b. Tuğc'un "Ravza" adasında yaptırmış olduğu "Kasru'l-muhtâr" İhşidîler zamanında yapılan sarayların en meşhurlarındandır. Muhammed, sonradan "el-Bustanu'l-Kâfûrî" adıyla anılacak bahçeyi de yaptırmıştı. Daha sonra Kâfûr'un Cuma, Pazar ve Çarşamba günleri gezinti için bu bahçeye gelmesi sebebiyle ona nisbetle isimlendirilmiştir.

Mısır İhşidi Muhammed b. Tuğc, bir defasında, Mısır'da haraç vergisini toplama görevini yürüten ve yıllık geliri 400 bin dinar'a ulaşacak ölçüde zengin olan Ebubekir el-Maderâî'nin bir bahçesini gezmişti. Kendisine en nefis yiyecek ve içecekler takdim edildi, bahçe halılarla döşetildi. Ebûbekir, büyük misafirinin önüne, altın, gümüş, kâfur ve amberden yapılmış heykeller diktirdi ve dilediği müzisyen, şarkıcı ve devlet ricaline dağıtması için biri altın para, diğeri de gümüş para dolu iki tepsi koydurdu.

(39) Kindî, Kitabü'l-vülât, 147.
(40) Makrizî, Hıtât, I, 317.

Fatimî halifesi Aziz, halifeliği esnasında Mısır servetinin bolluğunu gösteren birçok saray yaptırdı. Bunlardan biri, Sicilyalı Cevher'in Halife Muiz için Kahire'nin doğu tarafında yaptırmış olduğu "el-Kasru'ş-şarkî" adlı sarayın batısında yer alan "el-Kasru'l-garbî" isimli sarayıdır. Bu saray, diğerinden daha küçüktü. Bu sebeple onu, el-Kasru'ş-şarkî'den ayırmak için "el-Kasru'l-garbî es-sağir" olarak adlandırdılar.

Halife Muiz li'dinillâh'ın hanımı Melike Tağrid, "Kasru'l-Karafe" adını taşıyan sarayı yaptırmıştır. Sarayın müştemilâtı içinde bir bahçe ve bir hamam da bulunuyordu. Makrizî, bu sarayı vasfederken şöyle der: "Şüphesiz ki o, bakanlara sürur veren bir saraydı. Sahipleri dinlenmek için oraya gelirlerdi. Orada güneşli havalarda misafirleri gölgeleyen tonoz üzerine oturmuş bir kemer vardı."[41] Tağrid, Nil sahilinde muhteşem bir saray olan "Menzilu'l-Izz" konağını da yaptırmıştır ki, oğlu Aziz ve daha sonraki Fatimî halifeleri bu sarayı gezinti ve dinlenme yeri olarak kullanmışlardır[42].

Halife Aziz, Aynüşşems'te başka saraylar da yaptırdı. Onun zamanında inşa edilen "Kasru'l-bahr" hakkında İbn Hallikân şöyle demiştir: "Ne şark ne de garbta benzeri bulunmaz bir saray."[43] Aziz, hükümdar meclisinin kurulduğu "Kaatü'z-zeheb" (altın salon)i de yaptırmıştır. Burası muhteşem bir şekil ve güzellikle döşenmiş, altın tel iplikle dokunmuş halılarla süslenmişti. Halıların tamamı aynı renk ve desendendi. Koridorun baş köşesinde bulunan minder üzerinde, halifenin oturduğu hilâfet tahtı yer alırdı. Bu tahtın etrafı perdelerle örtülü olur, halife toplantı için çülûs edince bu perdeler açılırdı.

Fatimî halifeleri, Kahire, Fustat, Asker harabeleri, Katâi' Ravza adası, Karafe semtleri ve diğer yerlerde gezmek ve dinlenmek ve bazı bayram merasimlerini yapmak için tanzim ettirdikleri bahçe ve parklarla temayüz etmişlerdir. Makrizî, bu bahçeleri (el-menazır) saymış ve buralarda yapılan bayram törenlerinden bazılarını anlatmıştır. Bu bahçeler şunlardır: Ezher, Lü'lüe, Dekke, Maks, Babu'l-fütûh, Ba'l- Tâc, Hamse, Vücûh, Sınâa, Daru'l-mülk, Menazilü'l-İzz, Hevdec, Bereketü'l-

(41) Hitat, I, 415.
(42) Bu konağın tasviri için Bkz. Hıtat, I, 485; Makkarî, Nefhu't-tib, I, 234 vd.
(43) Vefeyât, II, 152.

Habeş, Endülüs, Kubbetu'l-hevâ[44].

C. Endülüs'te:

Endülüs Emevîlerinin sarayları da, en azından Abbasî, Tulunî ve Fatımî sarayları kadar görkemli ve şaheserdir. Kurtuba, Zehrâ, Tuleytula ve diğer Endülüs şehirleri, saraylarıyla dillere destan olmuştur. Daha önce, I. Hakem, Abdurrahman el-Evsat ve Muhammed gibi Endülüs Emevî hükümdarlarının el-Meclisü'z-zâhir, el-Behvül-kâmil, el-Kasru'l-münif, Kasru'd-Dımeşk gibi saraylar yaptırdıklarını zikretmiştik. III. Abdurrahman (en-Nâsır) da, Zehrâ şehrinde, "Daru'r-ravza" adını verdiği sarayını inşa ettirdi ki, tarihçiler ve seyyahlar bu sarayı parlak bir üslûbla tasvir etmişlerdir. Makkarî, Kurtuba sarayını şu ibare ile tanıtmıştır: "Mervanoğullarına mensûb halifeler, Allâhü Teâlâ'nın Endülüs'ün fethini kendilerine nasip etmesinden itibaren, muhteşem Kurtuba sarayının inşaatını başlattılar. Bu sarayda güzel ve geniş bahçeler, harikûlâde eserler yaptılar. Uzak mesafelerde olan Kurtuba dağlarından tatlı sular getirip akıttılar. Büyük masraflar yaparak bu suları muhteşem saraya ulaştırdılar. Bu suları, kurşundan yapılmış kanallarla, herbiri som altın, halis gümüş ve yaldızlı bakırdan muhtelif şekillerde yapılmış küçük havuzlara ve küçük ve şaheser gölcüklere, son derece güzel ve emsalsiz sanat eserleri olan kanal ve sarnıçlarla, güzel şekilde nakışlanmış Rum mermerlerinden yapılmış havuzlara akıttılar. Bu sarayda, şarkta ve garpta eşine rastlanılmayan, yüksek ve şaheser bir kubbe vardı."[45]

Endülüs'te yapılan saraylardan biri de, Me'mun b. Zünnûn'un Tuleytula'da yaptırdığı saraydır. Me'mun, bu sarayın inşaatı için çok para harcamıştır. Sarayın bahçesinde yaptırdığı küçük gölün ortasında, nakışlı renkli camdan bir kubbe vardı. Sular, bu kubbenin üzerinden, dış tarafından aşağıya dökülürdü. Cam kubbe, ikinci bir çerçeve içine alınmıştı, camların arasında akan suların akışı hiç kesilmezdi. Me'mun, ona yaslanarak otururdu. Suyun iki cam tabaka arasında akması sebebiyle, su ona ulaşmaz ve onu ıslatmazdı. Burada yakılan mumlarla, manzara son derece güzel bir hal alırdı. Me'mun b. Zünnûn, câriye-

(44) Hıtat, I, 485.
(45) Makkarî, Nefhu't-tib, I, 219.

leriyle birlikte orada olduğu bir gece, birinin şu mısraları terennüm ettiğini duydu:

"Ebedî kalacakların binasını mı yaptırıyorsun? —Keşke bilseydin— orada kalma müddetin sadece az bir zamandır. Hergün ölmesi muhtemel olan kişi için, şüphesiz ki, Erak ağacı gölgesinde oturmak bile kafidir."

İşittiği bu acı gerçekler sebebiyle gam ve hüzüne boğulan Me'mun, İstirca âyetini okudu ve sözlerini şöyle bitirdi: "Ecelimin yaklaştığını sanıyorum." Gerçekten, bu hadise üzerinden bir aydan fazla geçmeden öldü (Hicrî, 462)[46].

(46) Age., I, 250 vd.

4. YEMEKLER

A. Abbasîler'de:

Müslümanlar, bu asırda yiyecek ve içecek çeşitlerinde israfa kaçtılar. Halifeler, bu hususa önem vererek, şiirleriyle yemekleri tanıtan şairlere mükafatlar dağıttılar. Mes'ûdî, Halife Muktefî'nin (289-295/902-908) huzurunda yapılan konuşmalardan bahsederken, Muhammed b. Yahya es-Sûli eş-Şatrancî'nin şu sözünü nakleder[47]: "Bir gün Muktefî'nin huzurunda yemek yiyorduk. Önümüze, son derece ince yazılmış yufkalardan, güzel bir şekilde yapılmış ekmek kadayıfı getirilmişti. Bunun üzerine halife "Şairler bu tatlıyı anlatan şiirler yazmış mıdır?" diye sordu. "Evet" karşılığını verip, Ahmet b. Yahya'nın şiirinden şu kıtaları okudum:

"Kadayıflar! Badem ve şekerle muz gibi kızartılmış kadayıflar! Ceviz yağı içinde yüzüyorlar, yedikçe zevkten uçuyordum."

Aynı şekilde, devletin ileri gelenleri ve zenginleri de bol yemek çeşidi ve hazırlanışları konusunda israfa kaçıyorlardı. Mes'ûdî, Muhammed b. Yahya es-Sûli'nin, Saffarîlerin kurucusu Yakup b. Leys es-Saffâr hakkındaki şu sözünü nakletmiştir: "Yakup için, her gün muntazaman yirmi koyun kesilerek beş büyük kazanda pişirilirdi. Ayrıca canının çektiği şeyleri hazırlatmak ve yaptırmak için beş adet kazan vardı. Her gün bir kaz pişirilir ve yeterince un helvası yapılırdı. Bal şerbeti ile yapılan koyu renkli un helvasına mahsus beş kazan kurulurdu. Her gün kendisi bu helvadan yer, geri kalanını çadırında hizmetinde bulunanlara dağıtırdı. Artan kısmını da, karargâhının etrafında yer alan askerleriyle rütbelerine göre kendisine yakın olan diğer görevlilere dağıttırırdı."[48]

---

(47) Murûcu'z-zeheb, II, 458.
(48) A.g.e., II. 455.

Ebu Cafer Muhammed b. Bessâm, hazırlanan yemek sofrasının güller, güzel çiçekler, bol çeşit yemekler ve içeceklerle süslenmesini severdi. Nitekim Utbî şöyle der: "Bir gün, küçük bir gölün kenarında yükselen evin balkonunda oturan İbn Bessâm'ın huzuruna girdim. Oturduğu yerden bahçeyi, içinde dolaşan kuşları, güvercin kümesini ve daha bunlara benzer şeyleri seyrediyordu. Ona: "Ya Cafer! Allah için, sen tam bir cennette oturuyorsun." dedim. O da: "Öyle ise sana da, cennetin içkisinden içmeden, oradan çıkmak yakışmaz." dedi. Daha oturup dinlenmeden, ona, o zamana kadar görmediğim fevkalâde güzel yakuttan[49] bir sofra getirdiler. Ortasında etrafı altın kaplamalı, içi gül suyu ile dolu, renkli camdan bir sürahi vardı. Tavuk göğsü dolu tabaklar sıra sıra dizilmişti. Ayrıca sofranın üstünde, içinde tuz ve meze çeşitleri bulunan akikten tabaklar bulunuyordu. Daha sonra sofra toplandı. Biz de, sıcak nedeniyle yerimizden kalkıp perde ile gölgelenmiş yere geçtik. Önümüze, üzerine menekşe ve şebboy çiçekleri konulmuş Çin işi beyaz bir leğen koydular. Ve daha buna benzer içinde Şam Bölgesine mahsus binlerce elma ve diğer meyvelerin bulunduğu kaplar getirdiler. O ana kadar, bundan daha mükellef bir sofra görmemiş, o kokudan daha güzelini koklamamıştım. İbn Bessâm bana "Bütün bunlar sadece bir sabah kahvaltısı içindir." dedi. "O günün güzelliğini hala unutamadım."

B. Mısır ve Endülüs'te:

Ahmet b. Tulun, cömertlik ve ikram hususunda, hakkında darbımeseller söylenen bir idareciydi. Makrızî şöyle der: "Ahmet b. Tulun'un, halini açıklamayan muhtaçlara, zayıf, kimsesiz ve fakirlere verdiği sadakalar meşhurdur. Onun, bu iş için, her ay ayırdığı ödenek 1.000 dinar idi. Gelirlerinin artması sebebiyle dağıttığı şükür sadakası ve adak yoluyla ortaya çıkan harcamalar, bu miktarın dışındaydı. Evinde veya imaretlerde sadaka maksadıyla pişirttiği yemekler de yukarıda zikredilen harcamalardan ayrıydı. Buralarda her gün sığır ve koyunlar kesilir, kazanlarda pişirilen yemekler çanak ve çömlekler içinde halka dağıtılır; yemeklerin hepsinden, isteyen herkese birer kap, ekmekten de dörder

(49) Siyah-beyaz renkli Yemen veya Çin yakutlarından.

somun verilirdi. Bunlardan ikisi çörek, diğerleri normal ekmekti. Bu yiyecekler hazırlandıktan sonra halka şöyle seslenilirdi: "Kim emirin evinde bulunmak isterse buyursun gelsin." Daha sonra kapılar açılır ve halk sarayın meydanına doluşurdu. Daha önce anlatıldığı gibi, Ahmed b. Tulun, toplanmış olan insanları dikkatle izler, yedikleri ve götürdükleri şeylerden dolayı duyacakları sevinci hisseder; bundan mutluluk duyar ve bu nimetinden dolayı Allah'a şükrederdi"(50)

Humâreveyh de ikram ve cömertlik konusunda babası Ahmet b. Tulun gibi davranırdı. Herkesin yemek yiyebildiği Matbahu'l-âmme diye tanınan yemekhanesinin aylık masrafı 20 bin dinara ulaşmıştı. Makrîzî, Humâreveyh'in, babasının hanımları için yaptırdığı "Dâru'l-harem"den bahsederken şöyle der: "Humâreveyh, bu ev için aşçı ve hizmetçiler tayin etti. Onlara bol yiyecek ve giyecek verdi ki, aşçı ve hizmetçiler bunların bir kısmını halka dağıtmak durumunda kalmışlardı."

Yemek çeşitlerinden bazıları şunlardı: Tavuk, oğlak ve koyun eti, un helvası, badem tatlısı, kadayıf ve Makrizî'nin yaşadığı devirde "me'mûniyye" diye bilinen bulamaç. Bu yemekler, halkın çok kolay elde edebileceği derecede boldu. Hatta bir parça tavuk, bir parça koyun veya keçi eti, veya büyük bir helva kalıbı sadece bir veya iki dirheme satılıyordu. Şöyle ki: Birisine bir misafir geldiği zaman, ev sahibi çıkar, Dâru'l-harem'in kapısına varır ve misafirini ağırlamak için, evinde hazırlayamayacağı et, piliç, tavuk, tatlı ve bunlara benzer yiyecekler satınalabilirdi."

İhşidoğulları da, yemeklere, çeşitlerinin bolluğuna ve bu yemeklerin beslenmek için zarûrî olan maddeleri ihtiva etmesine önem verirlerdi. İbn Zulak şunları nakleder: "İhşid, yemekler içinde, narenciyegillerden olan ağaç kavunundan yapılan bir çeşit yemeği çok severdi. Bu bitki, önce koruk üzümler içine atılırdı. Yemeğe en sonra gül suyu dökülür ve yumurta kırılırdı(51). İhşid'in, yemek işlerine bakan ve emire verilmesi uygun olan yemekleri bildiren özel bir doktoru vardı(52). Bu

(50) Makrizî, Hıtat, I, 316.
(51) Kitabu'l-Muğrib fî Hule'l-Mağrib, 31.
(52) Aynı eser, 36.

doktoru, bir komploya kurban gidebileceğini düşünerek, yemeklerin bozuk veya zehirli olup olmadıklarını kontrol etmesi için tutmuş olmalıdır.

Kafûr da, sofrasına, israfa varacak derecede aşırı harcamada bulunurdu. Ebu'l-Mehâsin, hicrî VIII. asırda ölen Ebûbekir b. Abdullah b. Aybek'in "Kenzu'd-dürer ve Câmiu'l-gurer"[53] adlı kitabından şunları nakleder: "İktidarının güçlü, malının çok olduğu dönemde, Kâfur'un mutfağında, her gün 2500 adet tavuk, 500 adet güvercin, 100 adet kaz, 50 adet koyun, 100 adet semiz oğlak ve 20 tane balık olmak üzere tüketilen sadece et miktarı 2500 rıtla ulaşmıştı. Ayrıca hacmi 20 rıtıl olan 500 tencere tatlı, 250 tepsi dolusu meyve, 500 sürahi "fukka"[54] şerbeti, 100 tulum şeker ve yeteri kadar limon harcanırdı." İbn Hallikan ise, Kafûr'un vekilinden şunları rivayet ediyor: "Üstad Kafûr'a hizmet ettim. Ona vekaleten her gün 13 sofra kurdurdum. Öldüğünde, günlük yemek masrafı ortalama 13.000 dinarı buluyordu." Seâlibî'nin eserinde okuduğumuz hususlar da şaşılacak cinsten şeylerdir. Şöyle ki; Şairlerden biri, arkadaşlarını Kafûr'un bir ziyafetine davet etmişti. Şairler, bu ziyafetteki yemek çeşitlerini, içkileri, davette icra edilen türlü oyun, şenlik, şarkı ve musikî fasıllarını, yemeklerin gül ve kokularla süslenişini, davet sahibinin misafirlerini ağırlamak için yaptığı daha başka göz kamaştıran hazırlıklarını anlata anlata bitiremediler. Nitekim meşhur şair Muhammed b. Ebu'l-Cer' arkadaşlarına ziyafeti anlatan böyle bir kaside göndermiş ve onları, Ramazan ayı girmeden oraya gelip yemek yemeğe davet etmiştir.[55]

Fatımî devlet adamları, özellikle hicrî yıl başlarında, Peygamber (s.a.)'in doğum gününde, Ramazan ayının başında, Ramazan ve Kurban bayramları gibi önemli bayram ve yıl dönümlerinde ziyafetler tertip ederlerdi. Bu vesilelerle düzenlenen sofralarda, yapılan hayır ve hasenattan herkes istifade ederdi. Onlar Ramazan ve Kurban bayramlarının parlak törenlerle kutlanmasına çok önem verirlerdi. Ramazan bayramı günü akşamı, Halifenin meclisine bakacak şekilde kurulan büyk çadırlarda, uzunluğu 300, genişliği ise 7 zira'ı bulan muhteşem sofralar

(53) Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Tarih fihristi, No: 25578.
(54) Arpadan elde edilen bir çeşit meşrubat.
(55) Sealibî, Yetimetü'd-dehr, I, 354-355.

kurulurdu. Bu sofralarda halifenin iftar mutfağında hazırlanan çeşit çeşit iftariyelikler ve nefis tatlılar bolca dağıtılırdı.

Bu gibi günlerde yapılan resmî törenler, halkın düzenlediği kutlama ve ziyafetlerle karışırdı. Mısır halkı, Aşûra günü hariç, bütün bu gün ve geceleri sevgi ve sevinç gösterileriyle karşılardı. Çünkü Aşûra genel yas günü olarak kabul edilir ve o günde çarşı pazar tatil edilirdi. Bu günde ağıtçılar, Hz. Hüseyin hakkında mersiyeler söylemek üzere Ezher Camii'nde toplanırlardı. Toplanılan yerin selâmlık kısmında, üzerinde sadece arpa ekmeği, mercimek çorbası ve peynir bulunan ve yas sofrası denilen sofra kurulurdu. Halife, uzun elbiseler içinde, üzüntülü olarak bu sofraya gelirdi.

Ziryap, doğu İslâm dünyasından Endülüs'e bir kaç yemek çeşidi götürmüştür. Endülüslülerce "aspirago" diye bilinen kuşkonmaz dikenini buraya Ziryab getirmiştir. Nitekim "en-nukaya"' denilen ve meydonoz ve kişniş otu suyuyla tatlılandırılan bir tür yemeği de yine bu şahıs icad etmiştir. Bol baharatlı, et suyu içinde pişirilen ve "Ziryab kızartması" diye anılan bir çeşit yemek de, Ziryab'ın tanıttığı yemekler arasındadır. Ayrıca Endülüslüler, altın ve gümüş bardak yerine cam bardak kullanmayı ondan öğrenmişlerdi. Yemek için, deriden yapılmış sofrayı Endülüs'te ilk defa ziryap kullanmıştır. Endülüs halifeleri, emirleri ve yüksek tabakaya mensup olanlar, sofra âdâbı ve kendisine nisbet edilip hoş buldukları yemekler hususunda Ziryab'ı örnek edinmişlerdir.

Makkarî, Abdurrahman en-Nasır'ın sarayından bahsederken şunları zikreder: "Zehra Sarayında hizmet görenlerin sayısı 13.750 kişiye ulaşmıştı. Bunlar için, tavuk, keklik, kuş ve balık etleri hariç, günde 13.000 rıtıl et harcanıyordu[56].

Daha önce, halife. emir ve servet sahibi olanların, Şark'ta Büveyhîler, Mısır'da da Fatımîler döneminde en mükemmel noktaya ulaşmış posta sayesinde turfanda meyveleri bozulmadan taşıtmaya ne kadar düşkün olduklarını görmüştük.

(56) Nefhu't-tîb, I, 269.

5. GİYİM EŞYALARI

İranlıların giydikleri elbise şekillerinin, Abbasî sarayı mensuplarının resmî kıyafeti haline geldiğini, bu kitabın 3. cildinde zikretmiştik[57]. Nitekim halife Mansur, uzun ve koni şeklinde bir külah olan kalansüveyi resmî kıyafetin bir parçası kabul etmişti. Altınla süslü elbiselerin kullanılımını da bu halife başlatmıştı. Altın yaldızlı elbiseleri giymek, başlangıçta sadece halifeye mahsustu. Bütün bunlar. Halife Mütevekkil devrinde basılan ve üzerinde, halifenin İran kıyafetiyle resminin bulunduğu madenî paralardan açıkça anlaşılmaktadır.

Abbasîler döneminde yüksek tabakanın giydiği normal kıyafet; bol bir pantolon, gömlek, cübbe, ceket,kaftan, yelek ve külahtan ibaretti. Halkın giyeceklerine gelince, fistan, gömlek, palto, uzun bir pantolon ve bir kemerden teşekkül etmekteydi. Ayağa ise terlik ve ayakkabı giyilirdi.

Ancak Halife Mütevekkil, bunlara kendi adıyla anılan yeni bir model eklemiştir. O astarlı dokuma kumaştan bir tür elbise icâd etti; onu başka çeşitlere tercih ederek sarayında bulunanlara bu elbiseyi giyme mecburiyeti koydu. Bu elbisenin halk tarafından yaygın bir şekilde giyilmesini sağladı. İmalatının sağlam ve fiyatının uygun olması hususunda gayret gösterildi; çünkü gerek idareciler gerekse halk arasında çok yaygınlaşmıştı. "Mütevekkiliyye" diye bilinen elbise modası, uzun bir zaman devam etmiştir. Bu, son derece sağlam, yapım ve güzelliği mükemmel bir elbise türüydü[58].

Abbasî halifeleri, merasimlerde siyah veya menekşe renginde, dizlere kadar uzanan bir hırka giyerlerdi[59]. Kıymetli mücevherlerle işlen-

---

(57) Bkz. III, 266.

(58) Mes'ûdî, Murûcu'z-zeheb, II, 369

(59) Bu hırkanın boyuna yakın kısmı, altında kaftan görünecek şekilde açıktı. Yenleri Halife Mu'tasım devrine kadar çok dar olurdu. Mu'tasım yenlerin genişletilmesini istedi. Bundan sonra yenlerin genişliği üç zirai buluyordu.

miş bir tür kemer takar ve çoğu zaman başlarına da uzun bir külah giyerlerdi. Giyim hususunda emirler ve soylu kişiler, halifeleri taklid ediyorlardı. Halife ve kadılar, bu hususta Peygamber (s.a.s.)'e uymuş olmak maksadıyla, sarık sarar ve taylasan örterlerdi. Ayrıca onlar çevresi Abbasîlerin alâmeti olan siyah renkli sarıkla sarılmış bulunan uzun bir külah giyerlerdi.

Bu dönemden önce halk, birbirinden pek farkedilmeyecek şekilde tek tip bir elbise giyerdi. Daha sonra durum değişti. Katipler, göğüs kısmında önü açık cübbe, kumandanlar ise İran tipi kısa kaftan giymeye başladılar. Alimlerin dışında kalan kimseler, ev içinde, beyaz ipekten iç elbisesi üzerine takke giyerlerdi. Daha sonra, menekşe rengi hafif bir takke kullanmışlardır.

Yüksek tabakanın giydiği yaygın elbiseler, geniş bir pantolon, bir gömlek ve bir cübbe, kaftan, yelek, külah ve abadan meydana geliyordu. Zengin erkek ve kadınlar çorap cinsinden, ipek, yün veya deriden yapılan "mevzec" denilen patik[60] giyerlerdi. Çeşitli sanat erbabının kendilerine has elbiseler giymesi, ayrıca kaydedilmelidir. Genel olarak halkın giydiği elbiselere gelince, fistan, gömlek, palto, uzun bir setre ve "kemerbend" denilen kuşaktan ibaretti. Ayağa ayakkabı ve terlik giyerlerdi. İleri gelenler; her ikisini birlikte giydikleri halde, askerler, sadece ayakkabı giyerlerdi. Bu ikisini birlikte giyenler cami ve saraylara girerken "curmuk" denilen harici ayakkabıyı çıkarırlardı[61].

Halife Müstaîn, giyim eşyalarında değişiklik yapmış, uzun şekilde olan külahları kısalttırmış ve genişliği üç karışı bulan bol yenli elbiselerin giyilmesini emretmiştir. Bu yenler, kitap ve para cinsinden insanın korumaya ihtiyaç duyduğu eşyaları muhafaza etmek suretiyle bir nevi ceplerinlerini tutuyordu. Meselâ bir mühendis, mesleğiyle ilgili araç ve gereçleri; sarraf altınları; terzi terzilik gereçlerini; kadı cuma günü

(60) Deri ve benzerlerinden yapılan, süvariler ve onlara benzemek isteyenlerin giydikleri bir çorap çeşidi. Feth b. Hakan, Halife Mütevekkil'in huzurunda oturduğu veya abdest almak istediği zaman ayağından tozluklarını çıkarırdı.

(61) Emir Ali, Muhtasaru Tarihi'l-arap, 338 vd.

okuyacağı risalesini ve katip te, kararın bulunduğu kâğıt parçasını elbisesinin yeni içinde taşırdı[62].

Abbasîlerin resmî rengi siyahtı[63]. Ancak "Allah cenneti beyaz olarak yarattı, hayatınızda giydiğiniz en iyi elbise beyaz elbiselerdir. Ölülerinizi de zaten beyazlarla kefenliyorsunuz" manâsında nakledilen hadise uygun olarak, zenginler, çoğu zaman beyaz elbise giyerlerdi.Onlar, genellikle sade renkli elbiseleri tercih ederlerdi. Çünkü tabiî olmayan renkteki elbiseleri çoğunlukla cariyeler,köleler ve avamdan olan kimseler giyerdi. Doğuda mavi, Endülüs'te beyaz renk demircilerin alâmeti idi. Hicrî IV. asırda erkekler, renkli elbiseleri sadece evlerinde giyebiliyorlardı. Renkli elbiseleri dışarda giymek yalnız kadınlara serbestti[64].

Kadın elbiseleri ise bol bir çarşaf ve boyundan yırtmaçlı uzun bir fistandan meydana geliyordu. Genellikle soğukta bunların üzerine dar ve kısa bir hırka giyerlerdi. Arap kadını, sokağa çıkacağı zaman, bütün vücudunu örten ve elbisesini topraktan koruyan uzun bir çarşaf giyer, başına da boynunun üstünden bir eşarp bağlardı.

Abbasîler döneminde kadın kıyafetleri, Emevîler devrindekine nisbetle bariz bir değişiklik gösterir. Nitekim, üst tabakaya mensup kadınlar başlarına, mücevheratla süslenmiş, çevresi altın zincirler ve boncuklarla oyalanmış bir örtü örtmeye başlamışlardı. Bu örtünün icadı Harun Reşid'in kızkardeşi Uleyye'ye nisbet edilir. Bu sınıftan olan kadınlar, mücevherlerle süslü güzel başörtüleri takarlardı. Orta tabakaya mensup kadınlara gelince, onlar da başlarını altın yaldızlı bir eşarpla örterlerdi. Onun etrafına üzerine inci ve zümrütler dizilmiş bir çember bağlarlardı. Ayaklarına halhal, kollarına bilezikler takarlardı. Aynı zamanda İranlı kadınlardan aldıkları süslenme tekniklerine de yabancı değildiler. Bedevî arap kadınları da, güzel görünmesini çok iyi biliyorlardı[65].

---

(62) Mez, el-Hadâratü'l-İslâmiyye, II, 187-188.

(63) Abbasîlerin alâmet olarak siyah rengi seçmeleri hususunda bkz, "Van Vloten, es-Siyâdetü'l-arabiyye; Arapçası, Hasan İ. Hasan, 124-126.

(64) Mez, el-hadâratu'l-İslâmiyye, II, 187-189.

(65) Emir Ali, Muhtasaru Tarihi'l-Arap, 389-390.

Bu dönemde, yağmuru bol ülkelerde yaşayan insanlar, mumlu muşamba kumaşlardan yağmurluklar yapmışlardır[66]. Yağmurluk kelimesinin kullanımı, Buhturî'nin övdüğü kimselerden, kendisini yağmurdan koruyacak bir yağmurluk hediye etmelerini istediği bir kasidesinde geçmektedir[67].

Fatımîler döneminde Mısır'da Kahire, dokumacılığın en önemli merkezlerindendi. Nakış ve işlemecilik son derece gelişmişti. Mısır, ipekli, pamuklu, keten ve yün elbise çeşitleriyle şöhret bulmuştu. Güneş ışıkları yansıyınca son derece parlak renk görünümünü arzeden "el-Kalemûnî" kumaş çeşidi bunlardandır. Bu tip kumaşlar, özellikle Dimyat ve Tinnis şehirlerinde dokunurdu. Üzerine güneş ışıkları aksedince renkten renge giren yanardöner (Kurkubî) kumaşı, altın yaldızlı ve renkli sarıkların ve kalın elbiselerin yapıldığı yer olan Dabık şehrinin adı ile anılan "Dabıkıyye" kumaşlarını da saymak gerekir. Fatımî halifesi Muiz'in Kahire'de yaptırdığı dikimevinde, halife, umera, vüzera ve mertebelerine göre diğer devlet memurlarının elbiseleri hazırlanırdı. Ayrıca, "bayramlık elbiseler" diye bilinen ve Ramazan Bayramı'nda vezirlere, emirlere ve eşrafa hediye edilen elbiseler de orada biçilip dikilirdi.

Endülüs'te kılık-kıyafet modasına Ziryap yön veriyordu. Meşhur şarkıcı, mevsimlere göre değişik elbiseler giyiyor, halk ta onu taklit ediyordu. O, yerli halk tarafından "el-Ansara" olarak adlandırılan Hristiyanların pentecot bayramından itibaren eylül ayının sonuna kadar beyaz elbiseler, yılın diğer aylarında ise renkli elbiseler giyme adetini çıkardı. Bahar aylarında, ipek elbiseler ve parlak renkli astarsız gömlekler; kış mevsiminde ise kalın kumaştan yapılmış elbiseler, yünlüler ve kürkler giymelerini tavsiye etmişti. Soğukların şiddeti arttıkça daha kalın kürkler, daha renkli elbiseler giyerlerdi. Ziryab, saçları alın üzerinde ortadan ikiye ayırma usulünü de yaymıştı.

(66) Makdisî, Ahsenu't-Tekasim, 96.
(67) Divanu'l-Buhturî, I, 185.

6. KADIN

Abbasîlerin birinci döneminde olduğu gibi, kadınlar, Abbasîlerin ikinci döneminde de hürriyetten geniş ölçüde yararlanmıştır. Nitekim halife Mu'tez'in annesi Kabiha, Muktedir'in annesi Seyyide ve onun kâhyakadını Sûmal, Ümmü Musa, Fatımî halifesi Aziz'in kızkardeşi Sittülmülk ve Endülüs'te Hişam b. Hakem (b. Abdurrahman en-Nasır)'ın annesi gibi bazı kadınlar, devlet işlerine müdahale etmişlerdir.

Mu'tezz (252-255/866-869)'in annesi ve Mütevekkil'in hanımı olan Kabiha, oğlu Mu'tez'i halifeliğe geçirebilmek için halife Mustaîn'in azlinde önemli bir rol oynamıştır. Kabiha, zenginliğiyle şöhret bulmuştu. Hatta İbnu'l-Esîr (VII., 70.), onun yanında 1.800.000 dinar bulunduğunu zikreder. Bu kadın bu derece zengin olmasına rağmen, oğlunu, sadece 50.000 dinar tutarındaki maaşlarının ödenmemesi yüzünden isyan eden Türk askerlerin eline bırakmış, kısa süre sonra kendisi de bu cimriliğinin kurbanı olmuştur.

Muktedir (295-320/908-932)'in annesi "Seyyide" de Abbasî Devleti idaresinde büyük ölçüde müessir olmuştur. Islahatçı vezir Ali b. İsa'nın, Seyyide'ye, devletin maliyesine yüklediği harcamaları hususunda, gönderdiği mektup[68], onun devlet işlerine karışmasını ve devlet işlerinde nüfuzunu en iyi gösteren bir delildir.

Yaptığı ekonomik ıslahata rağmen bu vezir de azledilmeken kurtulamamıştır. İbnu'l-Esîr şunları nakleder: "Ümmü Musa adlı kahyakadın, harem ve hizmetlilere gereken paranın ödenmesi konusunda, vezire gitmişti. Köşke vardığı sırada vezir uykuda olduğundan kapıcısı vezir uyanıncaya kadar bir süre beklemesini istedi. Fakat kahyakadın bu isteği kabul etmeden hemen oradan ayrıldı. Uykudan uyandığında ve-

(68) Bu mektup için bkz. Miskeveyh, Tecaribu'l-Umem, I, 247.

zir, kapıcısı ve oğlunu, özür dilemek üzere ona gönderdi. Fakat Ummü Musa özürlerini kabul etmedi. Halife Muktedir'in huzuruna girerek Ali b. İsa'nın vezaretten alınıp tevkif edilmesini sağlayan ithamlarda bulundu.''[69].

''Seyyide'nin devlet işlerindeki nüfuzunun boyutları, bu örneklerdeki olaylarla çizilemez. Onun nüfuzu, kahyakadınlarından Sumâl'ı, Mezalim Mahkemesine başkan tayin ettirecek dereceye ulaşmıştı. Sumal, efendisi Seyyide'nin Rusafe'de kendisi için yaptırdığı bir binada, Cuma günleri mezalim mahkemesi duruşmalarını idare ederdi[70]. Halife Razi'ye henüz vali iken hocalık yapmış olan Sûli'nin bize naklettiği şu hikaye, Seyyide'nin devlet işlerinde ne derece etkin olduğunu gösteren delillerden biridir: ''Kesinlikle anladığıma göre, Seyyide ve kahyakadın Sûmal, halifeliğe geçecek şehzadelerin veya diğer devlet ricalinin iyi bir şekilde yetişmelerine, devlet işlerini idare etmeğe ehil olmalarına, diğer devletlerle olan münasebet ve ilişkileri anlayan kimseler olmalarına ihtimam göstermedikleri gibi, tam zıddını istiyorlardı. Devlet işlerini tamamıyla ellerine geçirmiş olan bu kadınlar, veliaht veya diğer devlet ricalinin alim veya kültürlü olmalarına tahammül edemiyorlardı. Aksine, istediklerini yaptırabilmek için, bu devlet ricalinin zayıf ve hükümet işlerinden anlamayan kimseler olmasını tercih ediyorlardı[71].

Seyyide'nin devlet işlerine karışması, Abbasî Hilafetini zayıflatmıştır. Nitekim, uykuda olan vezirin kapıcısının, Ummü Musa'dan, vezir uyanıncaya kadar beklemesini istemesi üzerine çıkan olaylar, ıslahatçı vezir Ali b. İsa'nın vezirlikten alınmasına sebep olmuş ve dolayısıyla devletin başarılı bir maliyeci ve siyasetçi vezirin kabiliyetlerinden yararlanmasına engel olmuştur. Yine, Seyyide'nin kahyakadını Sumal'in Mezalim Mahkemesi başkanlığına getirilmesi, halkın, Hilafet hakkında ileri-geri konuşmasına, mahkemenin kararlarını alay ve hafife almasına sebep olmuştur.

Vezir Hamit b. Abbas zamanında, Halife, sarayında inzivaya çekilirken, halife hareminin nüfuzu artmış, devlet işlerine daha fazla ka-

(69) el-Kamil, VIII, 37
(70) Sûyutî, Tarihu'l-hulefa, 253.
(71) Ahbaru'r-Razi bi'llah ve'l-Muttaki li'llah, 5-6, 26.

rışır olmuşlardı. Hareme mensup kadınlar, Mezalim Mahkemesinin duruşmalarında bulunuyor, devlet işlerini bizzat yürütüyor ve kendi mühürlerini taşıyan fermanlar çıkarıyorlardı. Nitekim Seyyide, hicrî 314 senesinde vezir Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdullah b. Ahmet b. Hasîb'i vezaretten azletmiş ve bütün mallarına el koydurmuştur.

Fatımîlerde de, kadınlar, zaman zaman devlet işlerine karışmışlardır. Onlarda devlet işlerine karışan bu kadınlardan bazıları zenginlik ve cömertlikte dillere destan olmuşlardır. Makrizî Halife Muiz'in kızı Reşide'nin 1.5 milyon civarında altın para (1.700.000 dinar); kardeşi Abde'nin ise, beş sandık zümrüt, 300 adet gümüş parça, 30 bin elbise ve daha başka süs eşyalarını içeren büyük bir hazine bırakmış olduğunu zikreder(72).

Hicrî 352 (Miladî 976) senesinde, Muizz'in hanımı Seyyide Tağrid, Karafe mevkiinde yaptırdığı camie büyük para harcadı; sadece caminin süsleme ve nakışlarının yapım işini Basralı kalabalık bir grup üstlenebilmişti. Nitekim, daha önce anlatıldığı gibi Karafe Sarayını da Tağrid yaptırmıştır.

Fatımî Halifesi Aziz, Melkânî mezhebine (İstanbul kilisesine) mensup olan bir kadınla evlenmişti. Bu kadın, Hakim adında bir erkek ile Sittülmülk isminde bir kız çocuğu dünyaya getirdi. Halifenin bu hanımının devlet işlerinde büyük bir nüfuzu vardı. Öyle ki, halife bu kadının iki kardeşinden birini İskenderiyye, diğerini Kudüs Melkanî kilisesi patrikliğine tayin etti(73).

Sittülmülk, kuvvetli iradesi ve üstün zekâsıyla, meşhur olmuştu. Cömertlik ve ağırbaşlılığı ve dinî müsamahasıyla tanınmış bir kadındı. Ancak daha çok hristiyanlara şefkat gösterirdi. Kardeşi Hakim, halifeliği sırasında ona devlet işlerinden tamamiyle el çektirmişti. Bu durum ve özellikle bu tutumun eleştirilmesi onun kardeşine karşı beslediği kinini bir kat daha artırdı ve neticede, halifeyi öldürmek üzere Ketame kabilesinin liderlerinden olan Seyfüddevle b. Devvas'la birlikte bir komplo hazırladlar.

Sittülmülk, 800 cariye, 8 küp dolusu misk ve aralarında ağırlığı 8 miskal gelen bir yakutun da bulunduğu çok sayıda değerli taşlar olmak

(72) Hıtat, 1, 415.
(73) Yahya b. Said, Sılatü Tarihi't-Taberî, II, 144-145.

üzere büyük bir servet bırakmıştır. Bu kadına ödenen tahsisat ise, senede, 50.000 dinarı buluyordu.

Halife Zahir'in hanımı ve Mustansır'ın annesi, bu asrın şöhretli kadınlarındandır. Daha önce de geçtiği gibi bu kadın, Sudan asıllıydı ve Mustansır zamanında sayıları ve etkinlikleri artan sudanlı melezlere şefkat göstermekle şöhret bulmuştu. Bunun neticesinde, bu dönemde, Sudan asıllı askerlerin sayısı 50.000'e ulaşmıştı.

Bu asırda, halk tabakasına mensup kadınlar arasında gerek siyasal hayat, gerekse cemiyetin ilerlemesinde etkisi olan hiç bir kadın görülmez. Bu sahalardaki faaliyetler, idareci sınıfın kadınlarından, halife, vezirler, valiler ve diğer devlet ricalinin hanımlarıyla sınırlı kalmıştır.

Endülüs'te de kadınların büyük bir etkileri vardı. Cariyeler, halife, ümera ve devlet ileri gelenlerinin saraylarında önemli bir rol oynadılar. Abdurrahman el-Evsat'ın, çok sevdiği cariyesi Tarûb'un kendisine kızıp yüz vermemesi üzerine onu memnun etmek için değeri yüz milyon dinarla ifade edilebilen bol miktarda mal ve elbiseler bağışlamasıyla ilgili olarak anlatılan hikaye, bu hususun doğruluğunu en güzel bir şekilde anlatır. Makkari'nin anlattığına göre, devlet işlerini Tarup ile hadımağası Nasr çekip çevirirdi. Abdurrahman, bu ikilinin arzularını hiçbir zaman reddedememiştir. Aynı şekilde Abdurrahman, Müddessire ismindeki başka bir cariyeye de tutkundu; onu azat etti ve onunla evlendi. Abdurrahman, tarihî olayların hafızı, şiir ravisi, bir edîbe ve hattat olan Kalem adındaki kadın gibi diğer bazı cariyelerine de düşkündü[74].

II. Hakem'in hanımı ve II. Hişam el-Müeyyed'in annesi Seyyide subh, Endülüs Emevî devleti işlerinde büyü bir nüfuz kurmuştu. Hilafet, henüz 10 yaşına basmayan oğluna geçince, onun yetkilerini bütünüyle eline almış; mutlak hakim, sınırsız yetki sahibi olmuştu. Devlet işlerini, sağ kolu olan hacip Mansur b. Ebî Amir'e havale etmişti; fakat daha önce anlatıldığı gibi, hacip Mansur çok geçmeden bütün yetkileri kendi elinde toplayarak, Endülüs İslâm devletinde tek otorite oldu.

(74) Nefhu't-Tîb, I, 164-165.

Halifelerden pek çoğunun anaları, "Ümmüveled" cariyelerdi. Mesela, Mütevekkil'in annnesi Şuca bir Harezmli, Muktedir'in annesi Seyyide ise bir Rum'du. Müstekfî'nin annesi de öyleydi. Muti'nin annesi Slav asıllıydı. Cariyeler, Abbasî Devletinin bu döneminde önemli bir rol oynamışlardı. Nitekim bu durum, Şeyh Ebu'l-Hasan el-Muhtar b. Hasan b. Abdûh el-Bağdâdî'nin İslâm Devletlerindeki cariye sınıflarını tanıttığı mektuptan açıkça anlaşılmaktadır(75). Biz bu mektubun bazı bölümlerini, Adam Mez'in eserinden naklediyoruz. "Hint kadınları endamlı (boyu-posu yerinde), buğday tenli, kumral, son derece güzel, pürüzsüz, güzelliği mükemmel, hoş kokulu, işveli ve hayat dolu insanlardır; fakat çabuk solar ve ihtiyarlarlar. Onlar çocuk için çok uygundurlar; erkekleri ev işleri için muvafıktırlar, ince sanat işlerinden ve maldan iyi anlarlar. Ancak bu bölgenin kadınları, çok çabuk yaşlanır ve çabuk hastalanırlar. Kandeharlı kadınlar, Hindli hemcinslerine benzerler. Sind kadınları, ince belleri ve uzun saçlarıyla meşhurdurlar. Medineli kadınlar ise kumral renkli ve ideal vücut hatlarına sahip olup, tatlı dil ve nükte ile meşhurdurlar. Geçim hususunda erkekleri sıkmazlar, kanaatkârdırlar, öfkelenmezler, bağırıp çağırmazlar, şarkı söylemek için birebirdirler. Mekke kadınları yumuşaktırlar, mafsalları ince olup gözleri zayıftır. Tenlerinin rengi kumrala çalar, boyları normal, bedenleri çekicidir. Ön dişleri zarif ve keskin, saçları kıvırcık ve gözleri donuktur. Taif kadınları, altın esmeri renginde, endamlı, hafifmeşrep, oyun ve latifeye istidatlıdırlar; fakat ana olmaya elverişli değildirler. Gebeliğe az istidatlı olup, çoğukez doğururken ölürler.

Berberî kadınlarıysa, çok uysal, her hizmete elverişli ve doğum yapmaya çok kaabiliyetlidirler(77). Bu işin uzmanlarından Ebu osman (Cahız), ideal bir esire için şunları söyler: Dokuz yaşındaki bir berberî kızı, üç sene Medine'de, üç sene Mekke'de kalır, onaltı yaşında Babylon'a getirilir ve orada güzel sanatlarda yetiştirilirse en ideal cariye olur. Eğer böyle bir kız, yirmibeş yaşında satılırsa cinsi halis olduğu takdirde, bir Medineli şuhluğuna, bir Mekkeli yumuşaklığına ve Babylon'lu bilgisi-

(75) Bu mektup, Berlin Kütüphanesinin 4979 no'lu yazmalar kısmının, Varak 136 b, 137, 145 ve 151 b.'de bulunmaktadır.

(77) Çocuklarına karşı çok merhametli ve nazik davranırlar.

ne birlikte sahip olmuş olacaktır. Zenciler esir pazarlarına çok sürülürler. Ne kadar siyah olursa o kadar çirkin olurlar. Dişleri keskin olur. İşe çok yaramazlar, ince düşünemez, sathî olurlar, kaygu ve tasa nedir bilmezler. Çoğunlukla kötü ahlâklıdırlar ve sık sık kaçarlar. Çok iyi dans eder ve ayak tutarlar. Bu, onların yaradılışından gelen bariz özellikleridir. Söylendiğine göre, konuşma bozuklukları ve lisan bilmemeleri, onları raksa yöneltmiştir. Eğer bir zenci gökten yere düşecek olsa, mutlaka ayakları üstüne ve ahenkle düşer. Ağızlarında bol tükürük bulunması nedeniyle insanlar arasında en parlak dişlere onlar sahiptir. Ancak, tükrüğün bolluğu hazım bozukluğuna sebep olur. Vücutları güçlü kuvvetlidir. Bir zencinin karnı doyduğu zaman, sanki onun vücudunu, onu her türlü acıdan koruyan bir güç kaplar. Koltuk altlarının ve sert olan ciltlerinin kokusu hiç hoş değildir. Habeş kadınları ise, çoğunlukla yumuşak ve zayıf vücutludurlar. Şarkıcılık ve dansa elverişli değildirler. Yetişkinleri ülkenin dışında bulunamaz; başka iklim şartlarına gelemezler. Bağlılık ve hayır işlerinde güvenilen kimselerdir. İtimada şayandırlar. Kuvvetli duygu ve zayıf vücutlarıyla farklılık arzederler. Nûbeli kadınlar ise, Habeşlilerin aksine kuvvetli vücutlara sahiptirler; fakat zayıf duyguludurlar. Sindirim bozukluğundan çabuk yaşlanırlar. Bücceli kadınlar altın renginde olup, güzel yüzlü, düz endamlı ve yumuşak ciltli ve zariftirler. Cariyelik için küçük yaşta ülkelerinden çıkarılmalıdırlar. Satın alınırken saçları kesilmemiş olmalıdır; çünkü bazen bu tıraş o kadar çirkin yapılır ki, kemikler dışarı fırlar. Bu bölgenin erkekleri cesurdur; fakat hırsızdırlar. Bundan dolayı, onlara para emanet etmeye ve ev idaresi teslim etmeye gelmez.

Siyahîler içerisinde, Nûbe kadınları nazik ve zariftirler. Bunların ciltleri yumuşak olmakla birlikte bedenleri serttir. Nil yöresinin havası, bunların sıhhatlerine yararlıdır. Çünkü Nil nehri, onların kendi ülkelerinde de içme suyudur. Mısır dışında başka bir yere gittiklerinde kanama ve öldürücü hastalıklara yakalanırlar. Türk kadınları, beyazlık, güzellik ve yumuşak tenlilik gibi güzel vasıfları kendilerinde toplamışlardır. Gözleri küçük olmakla beraber, tatlı bakışlıdırlar. Boyları, genellikle orta ve kısa arasındadır; uzun boylu olanları çok azdır. Bunlar doğurgan ve neslin çoğalmasına elverişlidirler. Çocukları arasında sakat ve bedeni arızalı olanlar az bulunur. Rum kadınlarının tenleri

kırmızı-beyaz saçları uzun-düz, gözleri mavi, kendileri mutî, uysal, hizmet ehli, sadık dost ve itimada şayan hanımlardır. Ellerindeki mallarını iyi muhafaza ettikleri ve aşırı harcama yapmadıkları için ekonomiktirler. İnce sanatlarda beceriklidirler. Ermeni kadınlarına gelince; güzellik onlara mahsustur. Bünyeleri sağlam, bedenleri kuvvetlidir. Bunlarda iffet azdır veya hiç yoktur. Bunların arasında hırsızlık yaygındır, cimrilikleri azdır. Mizac ve dilleri kabadır. Kibar konuşmak nedir bilmezler. Zor iş ve hizmet köleleridirler.

Köleyi bir an serbest bıraktın mı; rahat durmaz, yaramazlık eder. Köleler, sopa ve korku olmadan ıslah olmazlar. Bunlardan birinin tenbellik ettiğini görürsen bilesin ki, bu onun güçsüzlüğünden değildir. Sakın sopayı elinden bırakmayasın! İstediğini yaptırmak için dövdüğün ve disiplin altına aldığın zaman dikkatli ol. Çünkü bu ırka, iyi zamanda bile güven olmaz, nerede kaldı ki kızgınlık anında güvenilsin! Ermeni kadınları kendilerinden yararlanmaya elverişli değildirler. Özet olarak diyebiliriz ki, siyahların en yaramazı zenciler olduğu gbi, beyazların da en kötüsü Ermenilerdir. Bu iki ırkın hem erkekleri hem de kadınları bedenlerinin kuvvetli oluşları, aşırı fesatçı ve katı tabiatlı oluşları hususunda birbirlerine ne kadar benzemektedirler!"[78]

(78) el-Hadaratü'l-İslâmiyye, I, 271-274.

7. BAYRAMLAR ve ÖNEMLİ GÜNLER

A. Dinî ve Millî Bayramlar:

Müslümanlar, Ramazan ve Kurban bayramlarını öteden beri son derece göz kamaştırıcı ve gösterişli bir şekilde kutlamaya önem vermişlerdir. Ramazan ve Kurban bayramlarını dinî törenlerle kutladıkları gibi, Ramazan ayının girişini de dinî bayramlardan kabul ederler ve Ramazan ayı içinde parlak törenler tertiplerlerdi. Bayramlarda halife imam olur ve namazdan sonra cemaata, bayramın faziletleri ve İslâmî yaşayışın sürdürülmesi için müslümanların yapması gereken hususlarda bir hutbe okurdu. İslâm ülkelerinin büyük şehirlerinde, özellikle Bağdat, Kudüs, Şam ve Kahire'de tertip edilen Ramazan ve Kurban bayramlarını kutlama törenlerinde İslâmî değerlerin hakim olması, dini heyecanın tezahürü gayet tabiidir.

İslâmî şuurun kuvvetli olduğu merkezlerde, Ramazan bayramı kutlamaları son derece muhteşem olurdu.

Mesela, Tarsus'taki kutlamalarda çeşitli bölgelerden gelmiş olan gaziler orada toplanır ve bizzat cihada çıkamayan hayırsever müslümanların bağışları da oraya gönderilirdi. Söylendiğine göre, o dönemde Sicistan ve Kirman sınırlarından Mısır ve Mağrib'e kadar olan bölgelerde Tarsus'dan daha büyük şehir yoktu. Tarsus'ta, bölge gazilerinin oraya geldiklerinde konaklayabilecekleri ve hayvanlarını koyabilecekleri hanlar vardı. Bu gazilere çokça bağış gönderilir, büyük miktarda mal ve zekât gelirdi. Tarsus'da bayram törenlerinin tam anlamıyla muhteşem olmasında, bu durumun büyük etkisi vardı. Öyleki, Ramazan ve Kurban bayramları bu şehirde İslâm'ın tezahürlerinin sergilendiği günler olurdu. Bizans sınırında bulunan Tarsus'ta bayram törenlerinin bu şekilde icra edilmesi, müslümanların güç ve kuvvetlerinin düşmana gösterilmesini amaçlıyordu.

Bayram gecelerinde, Abbasîler döneminde Bağdat'ta Fatımîler döneminde de Kahire'de olduğu gibi, İslâm ülkelerinin çeşitli şehirlerinde fener alayları yapılırdı. Müslümanların tekbir ve Kelime-i Tevhîd sesleri, etrafı çınlatır, nehirler süslenmiş kayıklarla dolar taşardı. Nehirlerin kıyılarında kandiller yakılır, Hilafet saraylarından yükselen ışıklar etrafı aydınlatırdı. Bağdat'ta halkın çoğunluğu, siyah rengi alamet olarak seçmiş olan Abbasî halifelerine benzemek için, siyah elbise giyerdi. Bazıları da başlarına sarık yerine kamış ve kağıttan yapılarak siyaha boyanmış uzun külâh geçirirlerdi. Zırh yerine, üzerine "Allah onlara kâfidir. O, çok iyi işiten, pek iyi bilendir"[79] mealindeki âyet yazılmış cübbe giyerlerdi.

Abbasî halifelerinin kutlama törenleri, sadece Ramazan ve Kurban bayramlarıyla sınırlı kalmamış; bilakis devletlerinde en önemli resmî bayramlar olarak kabul edilen Nevrûz, Mihrican ve Ram gibi eski İran bayramlarını da içine almıştır. Abbasî halifelerinin bütün ihtişam ve debdebesi, bayram törenlerinde oraya çıkardı. Bu konuda takip ettikleri siyaset, dinî ve millî bayramlarda dağıttıkları hediye, bahşiş, hibeler ve verilen ziyafetlerle bütün halkın bu törenlere katılmasını sağlamaktı. Bu kabil kutlamalar, özellikle hicrî yılbaşlarında, Hz. Muhammed (s.a.v.)'ın doğum gününde, o anda halife olan şahsın doğum gününde, Ramazan ayının ilk gününde, Nevrûz, Mihrican ve Ram gibi millî bayram günlerinde yoğunlaşırdı. Halifeler, Ramazan ve Kurban bayramlarında da parlak törenler tertip etmeye önem verirlerdi.

Genel olarak bütün halifeler, özel olarak da Fatimî halifeleri, Ramazan bayramına, çok önem verirler, ve bu bayramda bütün halka yardım yapmaya çalışırlardı. Bol bol fitre ve giyecek eşyalarının dağıtılması, sofra sofra ziyafetlerin verilmesi ve halifenin alayla bayram namazına gitmesi bu tür davranışlardandı. Bu halifeler, Ramazan bayramını kutlama törenlerini,Ramazan'ın son on gününde devam ettirmeye önem verirlerdi. Fatımî sarayında, halifelerin Ramazan ve Kurban bayramlarında namaza çıkmaları için "Bayram Kapısı" adı verilen özel bir kapı yapılmıştı. Bu kapı, Hüseyniyye mahallesinin arkasında, halen Bab'un-Nasr Mezarlığının yer aldığı geniş alanda bulunan Büyük Sarayın

(79) Bakara, II, 137.

doğusunda idi.

Abbasîler yılın ilk gününde Nevrûz; son gününde de Mihrican bayramını kutlamaya önem verirlerdi. Abbasîler, zamanlarında müslümanların önemli resmî bayramları arasına giren diğer eski İran bayramlarını da törenlerle kutlamaya devam ettiler. Nevrûz gününü, vergileri toplama tarihinin başlangıcı kabul ederek, çeşitli ziyafet ve törenler düzenlemek suretiyle hediyelerle kutlanan millî bir bayram haline dönüştürmüşlerdi. Bu asırda, Nevrûz'un vergi toplamakla olan alakası, o dönemde yazılan eserlerde bariz bir şekilde görülür[80].

Mısır'da eskiden beri Kıbtî kavminin yılbaşı olarak kutlanan ve Nevruz-ı Kıbtî olarak bilinen özel bir Nevruz günü vardı. Yılın ilk ayının başında, Nevrûz gecesinde ateşler yakılır, gündüzün de etrafa sular serpilirdi. Bugünde devlet memurlarına, çocuklarına ve hanımlarına elbiseler verilirdi. Onlara bahşiş olarak para dağıtıldığı gibi, halk birbiriyle hediyeleşirdi. Mısır'da Nevrûz'u kutlama merasimleri, İslâm döneminde Fatımîlerin burayı fetihlerine kadar sürmüş, fetihten sonra Fatımîler de Nevrûz bayramını kutlamaya önem vermişlerdir. Şöyle ki: Bu dönemde Nevruz Bayramında su ve ateş oyunları çoğaldı. Çarşı ve pazar esnafı şehirde dolaşmaya başladılar, oyuncak filler yaparak bunlarla eğlenmek üzere Kahire dışına çıkıp üç gün eğlendiler. Ancak çarşı ve pazarda bazı taşkınlıklar ve uygunsuz davranışlar oluyordu. Sonra halife Muizz, törenlerin yasaklanmasını, bunun halka ilan edilmesini, ateş yakılmamasını ve su dökülmemesini emretti. Taşkınlık edip suç işleyenlerden bir grup yakalanıp hapsedildi, bir grup ta yakalanarak ibret için develer üzerinde şehirde dolaştırılıp halka teşhir edildi[81].

Abbasîler, aynı şekilde Mihrican'ı da kutlarlardı. Nevrûz günü yaptıkları gibi, başta şeker olmak üzere birbirlerine çeşitli hediyeler gönderirlerdi. Eğlence ve oyunlar tertip edilir, ortalık neşeyle dolardı.

Mısır'da Fatimîler döneminde, Cumartesi ve Salı günleri tertiplenen halife alayları ve Ramazan ve Kurban bayramı gibi bayramlar dışında kutlanan daha başka dini günler de vardı. Bu günleri şöyle sırala-

(80) Miskeveyh, Tecaribu'l-Umem, II, 248-407.
(81) Makrizî, Hıtat, I, 493.

yabiliriz: a) Yılbaşı, yani senenin ilkgünü. b) Aşûrâ günü, Muharrem ayının 10. günü yani Hz. Hüseyin'in şehid edildiği gün. c) Mevlid kandili: Peygamber (s.a.v.)'in doğum günü olan 12 Rebiülevvel. d) Hz. Ali'nin doğum günü. e) Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Hz. Fatıma'nın doğum günleri. f) İktidarda olan halifenin doğum günü. 8) Receb ayının ilk ve onbeşinci geceleri. h) Şaban ayının ilk ve onbeşinci geceleri.[82] h) Ramazan ayının ilk günü. ı) Cebru'l-Halic günü. i) Nevrûz günü. k) Ğıtas günü[83]. l) Miladî yılbaşı. m) Muharrem'in 16 sına rastlayan Zafer günü[84]. n) Büyük yortudan üç gün önce kutlanan Hamîs'ül-Ahd[85] günü.

B. Halife Alayları;

Abbasî halifelerinin alay ve merasimleri, şaşaa ve gösteriş bakımından, Emevîlerin alay ve merasimlerinden daha parlaktı. Özellikle Cuma alayı ile hac alayı çok parlak geçerdi. Hac alayı, Mısırlıların Hicaz'a giden ve oradan dönen kafileler için tertipledikleri merasimlere benzerdi. Halife Taî (363-381/974-991)'in 379/989 yılında ölen Büveyhî emiri Şerefüddevle için taziye alayı, Miskeveyh tarafından anlatılmıştır.[86].

Humaraveyh (b. Ahmed b. Tulun)'in yaptıkları, onun gösteriş meraklısı biri olduğunu gösterir. Av, gezinti veya millî bayramlardan herhangi birini kutlama törenlerine çıktığı zamanlar, bizatihi kendisi, azametli ve şaşalı bir görüntüye bürünürdü. Bu sultanın merasimleri çok

(82) Bu son dört geceye kandil geceleri denilir; halk bu dört günde ramazan ayında olduğu gibi oruç tutardı. Bu günlerde ramazan ihtifalleri gibi ihtifaller düzenlenirdi. Bu günlerdeki kutlamalar günümüze kadar devam etmiştir.

(83) Hıristiyanlarca ilahî tecelli günü olarak kabul edilen bu Ğıtas gecesini, Mısırlılar eskidenberi kutlarlardı. Mes'udî (Muruc, I, 212-213), İhşidliler devrinde bu gece yapılan merasimleri eserinde tasvir etmiştir.

(84) Bu günde, vezir Ebu Ali b. Efdal b. Bedr el-Cemalî tarafından hapsedilen halife Hafız hapisten çıkarılmıştır.

(85) Hıristiyanların, İncil'i kutladıkları bir bayram. Bu bayram Fısh gününden (Hıristiyanlarca Hz. İsa'nın öldürüldükten sonra dirildiği gün) üç gün önce olur. Fatımîler döneminde, hıristiyanların hissiyatına ortak olarak kutlanılmağa devam edilmiş bir gündür.

(86) Bayram ve merasimler için bkz. Makrizî (Hıtat, I, 490-490).

görkemli olur, heybetli ve iri yapılı Havflı askerler[87], merasimlerin debdebesini daha da artırırdı. Onun bu Havf bölgesinden getirdiği askerleri, cesaret ve kuvvetleriyle meşhur olup, daha önce yolkesicilik yaparlardı. Humaraveyh onları kendi hizmetine alarak, bol maaş ve hediyeler verip muhafız alayını onlardan teşkil etmekle, halkı onların kötülüklerinden de korumuş oldu. Bunlar merasimlerde kıyafet olarak kaftan ve ipekten yapılmış zırh giyerler, geniş ve kalın kemer bağlarlar ve süslü kılılç kuşanırlardı. Merasimlerde bu muhafızlar önde yürür bunların arkasından çeşitli askeri birlikler gelir; onları da, ellerinde demirden yapılmış sağlam kalkanlar bulunan kaftan ve siyah miğferler giyinmiş bin kadar Sudanlı takip ederdi. Tenlerinin ve giydikleri elbiselerin siyah olması sebebiyle, geçit merasimlerinde onları seyredenler, onları adeta siyah bir deniz sanarlardı. Kılıç ve kalkanlarının parıltısı ve sarıklarının altındaki tolgalarının parlaklığı, onların heybetine heybet katıyordu. Sudanlılar bölüğünün peşinden Humaraveyh görünür, merasim kıtasından bir ok atımı mesafenin yarısı kadar bir uzaklıkta tek başına yürürdü. O, atın üstünde mütekebbir bir eda ile ilerlerken, etrafında da özel olarak seçilmiş muhafızları yer alırdı. Humareveyh'le birlikte, aralarında ordu olduğu halde bütün halk, sanki başlarında uçacak birer kuş varmış gibi, derin bir sessizlik içerisinde yürürlerdi.[88]

Fatımîler döneminde icra edilen cuma namazı alayları, bize Fatımî halifelerinin azametini gösterdiği gibi onlara taraftar kazanma imkanı sağlayan cömertliklerini de sergilemektedir.

Ramazanın son üç cumasında, halifenin cuma namazına gideceği yol üzerindeki evler, dükkanlar ve çarşılar baştanbaşa süslenirdi. Kalabalık halk topluluğu, yolun iki kenarında durarak, halifeyi selamlardı. Fatımîler zamanında Mısır'da düzenlenen ve halen de devam etmekte olan Nil'in kabarmasını kutlama töreni (vefâü'n-Nil) en büyük merasimler arasındaydı.

---

(87) Mısır'da Doğu ve Batı Havf olmak üzere iki tane Havf arazisi vardır. Doğu Havf, Suriye tarafındadır. Batı Havf ise Dimyat yakınlarındadır. Bu iki bölge, birçok şehir ve köyü içine alır. Burada herhalde orada yaşayan Araplar kastediliyor.

(88) Makrizî, Hıtat, I, 318.

C. Yabancı Heyetleri Karşılama Merasimleri:

Halife ve valiler, yabancı heyetleri karşılarken, heybet ve azametlerini sergileyen merasimler düzenlemeye son derece önem verirlerdi. Mesela Abbasî Halifesi Muktedir, 305/917 yılında, Bizans İmparatorluğu elçilerinin barış anlaşması yapmak için Bağdat'a gelişi münasebetiyle parlak bir merasim düzenlettirmiştir.(89) Süyutî, bu töreni anlatır ve şöyle der: "305 senesinde Bizans İmparatorunun elçileri hediyelerle gelerek halife ile barış anlaşması yapmak istediler. Bu münasebetle Halife, büyük bir merasim düzenlettirdi. Babu'ş-Şemmasiyye ile hilafet sarayı arasında, sayıları 160.000'i bulan techizatlı askerî birlikler yerleştirdi. Onlardan sonra 7.000 kadar hizmetçi 700 kadar saray teşrifatçısı bulunuyordu. Hilafet sarayının duvarlarına 38.000 ipek örtü asılmış 22.000 yaygı serilmişti. Halifenin huzurunda zincirlerle bağlanmış 100 tane yırtıcı hayvan bulunuyordu. Bunların dışında başka şeyler de vardı."(90)

Fatımî hükümdarı Hakim de, Bizans İmparatorunun elçisini karşılamak için buna benzer bir tören tertib ettirdi. Bu iş için, sarayının süslenmesini emretti. Altınla işlenmiş 331 parça ipek örtü elçinin karşılanması için hazırlanan salonun duvarlarına asıldı. Böylece bütün salon, altın parıltılarıyla parlar duruma geldi. Salonun girişine, kıymetli taşlarla işlenmiş kalkan şeklinde bir parça altın yerleştirilmişti. Bu kalkan, üzerine vuran güneş ışınlarının yansımasıyla, gözleri kamaştırıyor ve çevresini aydınlatıyordu.

351/662 yılında Galicia meliki Ordona'nın -rakipleri ve amcası oğlu Şanca'ya karşı II. Hakem'den yardım istemek üzere Kurtuba'ya gelişinde yapılan karşılama merasiminden, Endülüs Emevilerinin tören işine ne derece özen gösterdikleri açıkça anlaşılıyor. Şöyle ki: Ordona, Galib en-Nasirî refaketinde geldi. Onları, aşağıda anlatılan şekilde, kalabalık bir asker ile Eflah'ın iki oğlu karşıladı ve birlikte Kurtuba'ya doğru yürüdüler. II. Hakem el-Mustansır, Muhammed b. Hişam b. Muhammed b. Osman el-Mushafi'ye tam techizatlı büyük bir ordu ile onları karşılamasını emretti. Galicia meliki ve beraberindekiler, Kurtuba ka-

(89) İbnu'l-Esir, VIII, 37.
(90) Tarihu'l-hulefa, 253.

pısına geldiler ve sarayın önüne yürüdüler. Saraya girildikten sonra Ordona, III. Abdurrahman en-Nasır'ın mezarının bulunduğu yeri sordu. Bunun üzerine onun mezarına doğru yürüdü ve dua etti. Duadan sonra şapkasını başına giydi ve döndü.

D. Evlenme Merasimleri

Halife Mu'tezid'in Katru'n-nedâ İle Evlenmesi:

Müslümanlar, evlenme merasimlerine de son derece önem verirlerdi. Abbasîlerin birinci dönemi halifelerinin bu hususta ne derece lüks ve israfa gittiklerini, Halife Mehdî'nin oğlu Harun Reşid'in Zübeyde hatun ile, Me'mun'un ise Hasan b. Sehl'in kızı Buran hatun ile evlenirken yaptıkları harcamalardan anlamaktayız. Nitekim, Abbasiler ve Tulunoğullarının bu kabil merasimlerdeki lüks ve israfları, Abbasî halifesi Mu'tezid'in, Humaraveyh'in Katru'nnedâ olarak tanınan kızı Esma ile evlenirken yapılan harcamalardan da açıkça anlaşılmaktadır.

Humaraveyh bu düğünde, Mısır devlet hazinesi sayesinde, fakirlikten korkmayan ve yoksul düşmekten çekinmeyen bir kimsenin rahatlığı içerisinde para harcayabilmiştir. İbn Dukmak şunları nakleder: "Humaraveyh, kızı ile beraber çeyiz olarak, o zamana kadar bir benzeri görülmeyip duyulmayan şeyler göndermiştir."(91) Makrizî ise şöyle der: "Humaraveyh, her cins ve renkten, önemli ve güzel ne varsa hepsini kızına çeyiz olarak kattı(92)." Bu çeyizin içinde, üstlerinde geçmeli altından bir toka bulunan dört parçadan müteşekkil bir altın kemer, bu kemerin her bölümünde, içinde paha biçilmez mücevheratın yer aldığı birer tane küpe vardı. Ayrıca, çeyizde güzel koku hazırlamak için kullanılacak 100 altın havan ve herbirinin fiatı 10 dinar olan bin kemer bulunuyordu. Çeyiz hazırlama işi bittikten sonra Humaraveyh, kızı için Bağdat'a giderken konaklayacağı yerlerde dinlenebileceği, köşk veya konağa benzer binalar yapılmasını emretti. Bu konaklar, babasının sarayında olduğu gibi, dinlenme ve lüks bir hayat için gerekli bütün imkan-

(91) el-İntisar, IV, 67.
(92) Hıtat, I, 319.

larla donatıldı. Bu düğünde yapılan masrafların toplamını, başvurduğumuz kaynakların hiçbirisinde bulamadık. İbn Hallikan, Katru'n-neda'ya 1.000.000 dirhem mehir verildiğini zikretmiştir[93]. Çeyizin hazırlanmasıyla görevlendirilen İbn Cessas el-Cevherî'nin elde ettiği mükafata bakacak olursak —ki bu mükafat gelinin bütün ihtiyaçları temin edildikten sonra kalan 400.000 dinardır— bu mehir, çeyiz masraflarının yanında hiçbir şey değildir[94].

Bütün bunlar, Humaraveyh döneminde Mısır'da maddî refahın ne derece yaygınlaştığını, sanat ve ticaretin ne kadar geliştiğini ve ekonominin hicrî V. asır boyunca ulaşamadığı bir derecede olduğunu gösterir. Nitekim bu asırda yaşamış olan tarihçi ve hukukçu Kudaî, şöyle der: "Zamanımızda Kahire çarşılarında 10 dinar gibi pahalı bir fiatlı kemer aranacak olsa kolay kolay bulunmaz[95]". Ne varki bu durum, diğer taraftan Humaraveyh'in devleti fakir duruma düşürmesinin sebebinin, kızını Abbasî Halifesi Mu'tezid ile evlendirmesi esnasında yaptığı harcamalar ve diğer israflarının altında yatmakta olduğunu da göstermektedir. Bu konuda Tenûhi, bize şunları nakleder: "Katru'n-neda Bağdat'a gittikten sonra, bütün servetini kızının çeyizi sebebiyle tüketen Humaraveyh, gerçekten büyük bir darlık ve sıkıntı içine düştü[96]." Humaraveyh'in kendisine lazım olan bir mumu dahi vaktinde bulamayışı, yukardaki ifadenin doğruluğunu gösteren en güzel delildir. Bu olay üzerine Humaraveyh, darlık ve fakirliğe düşmenin sebebi kabul ettiği İbn Cessas'ı lanetlemiştir.

Bu düğün dolayısıyla, Humaraveyh'in sarayında çeşitli törenler ve ziyafetler düzenlenmişti. Kadınlar, bu merasimlere en güzel ipek elbiselerini giyerek gelmişler, son derece güzel ve şık görünmeye çalışmışlardı. Katru'n-nedâ ise, beyaz ipekten bir elbise giyinmiş, başına mücevheratla süslü bir örtü örtmüş ve altın bir taç giymişti. Kulaklarında halka şeklinde ağır altın küpeler, parmaklarında değerli yüzükler ve kollarında değerli mücevherat ile işlenmiş bilezikler vardı. Yüzü çeşitli boyalarla

(93) İbn Hallikan, I, 174.
(94) İbn Dukmak. IV, 67.
(95) Makrizi, Hıtat, I, 319.
(96) Nişvaru'l-Muhadara, 262.

yalarla makyajlanmıştı. Sözün kısası, Katru'n-neda en güzel bir şekilde süslenmişti.

Ziyafet için büyük bir sofra kuruldu ve çeşitli renklerde keskin kokulu çiçeklerle donatıldı. Gelin ortada olmak üzere sağına annesi, soluna da ninesi Miyas oturdu. Sofranın her iki tarafına birer büyük parça helva konuldu ve sofraya çeşit çeşit yemeklerle dolu tabaklar dizildi.

Katru'n-neda, düğün alayı ile babasının sarayından çıktı. Katai şehrinden geçip giden alaya, valinin kızını uğurlamak üzere şehir halkı da katıldı. Bizzat Humaraveyh, kendisine heybet veren kılıcını kuşanmış ve kır atına binmiş olarak, kendisini koruyan seçkin muhafızları ile birlikte alayın önünde yürüyor, zırh giyinip oklarını asınmış olan Türkler ve Mısırlılar ile kaftan ve başlarına siyah miğferler giyinmiş Sudanlılardan meydana gelen ordusu da onu takip ediyordu.

Katru'n-neda, Bağdat'a vardığında, Sâid köşküne indi. Törenler düzenlendi ve üst tabakadan olan kadınlar düğüne davet edildi. Davetliler, en kıymetli elbiseler giyinmiş ve en güzel zinetlerle süslenmişlerdi. Mısır'da olduğu gibi, çeşitli yemeklerle donatılmış sofralar kuruldu, şarkıcı ve ses sanatçıları cariyeler getirilip eğlenceler yapıldı.

Bu evliliğin neticesinde halife Mu'tezid, Fırat'tan Berka'ya kadar uzanan bütün bölgelerin idaresini Humaraveyh'e verdi. Bu bölgede devletin vergi ve yargı işlerini de ona bıraktı. Ayrıca hediye olarak 12 kat elbise, bir kılıç, bir taç ve bir nişan verdi.

Tarihçiler, halk arasında icrâ edilen düğün merasimlerini pek dikkate almamışlardır. Ancak, nakletmiş oldukları halifeler veya diğer devlet ricaline ait evlenme törenlerinden, halkın düğün merasimlerinin de anlaşılması mümkündür. Zira hükümdarlar ne yaparsa, halk, derecelerine ve mevkilerine göre çeşitli şekillerde onları taklit eder. Halk, bütün asırlarda devamlı olarak liderleri ve halkın ileri gelenlerini taklid edegelmiş ve hayatlarının görünümlerinde onların yolunu takip etmişlerdir. İnsanlar, hükümdarlarının inanç ve yaşayışlarına tabi olurlar.

8. OYUN VE EĞLENCE ÇEŞİTLERİ

İnsanlar, bu devirde, Harun Reşid zamanında İslâm ülkesine girmiş ve daha sonra da araplar arasında yayılmış olan satranç oyunu oynarlardı. Bu oyun, deriden yapılmış, kırmızı renkli ve kare biçiminde bir tabla üstünde oynanırdı. Mes'ûdî'nin, Cahız'den naklettiğine göre, devrin insanları, satranç tahtasındaki şekilleri altı çeşit olarak kabul etmişlerdi. Razi zamanında insan uzuvlarına nisbet edilerek "cevarihiyye" denilen satranç türü ortaya çıkmıştı.Bu türde satranç tahtasının düzeni 7 × 8 kare olmak üzere tanzim edilmişti. Her iki tarafta 6 şar tane olmak üzere 12 eleman vardı. Bu altı elemanın her birine temyiz, tatma, görme, işitme, dokunma ve hepsinin merkezi kalbi olmak üzere organlardan birinin ismi verilirdi.[97]

Abbasilerin birinci döneminde halkın, vakit geçirmek için oynamayı adet haline getirdikleri oyunlardan biri de tavlaydı. Tavla tablası üzerinde 12 veya 24 hane bulunur. Oyunda 30 pul 2 tane zar kullanılırdı. Bazı bilginler, tavla tahtasını, sakinleri için hazırlanmış bir semte, üzerindeki haneleri de gece ve gündüz saatlerine yani 24 saate; hanelerin beyaz ve siyah renklerini gündüzün ışığına ve gecenin karanlığına, zarlar atıldığında çıkan neticeyi de kullar hakkında cereyan eden kaza ve kadere benzetirler. Satrancı Hindistanlı birinin icad ettiği, tavlayı da İranlıların icad ettiği görüşü yaygındır.

Bu dönemde at yarışları, Halife, vali, komutan ve ileri gelen devlet adamlarının vakit geçirmek ve dinlenmek için izleyip çok sevdikleri spor türüydü. Para kazanma aracı yapmamak şartıyla, Fakihler, bu spor türünü mübah kabul etmişlerdir. Çünkü bu oyun, insanları at biniciliğine alıştırır ve onları savaşa hazırlar. Halk, at yarışlarına o kadar düşkün-

---

(97) Mürücu'z-zeheb, II, 521-552-525.

dü ki, bazen yarışı kazanan atın sahibi yarışı kaybeden atların tamamını kazanırdı[98]. Mes'ûdî, yarış atlarının nitelikleri ve yarışın prensiplerini anlatmıştır[99]. Yine Mes'ûdî, Seâlibî'nin de rivayet ettiği uzun bir kasidede[100], Azududdevle oğlu Tacüddevle'nin parsla avlanmasını tasvir etmiştir.

Yüzme ve güreş sporları, Abbasîlerde en önemli eğlence çeşitlerindendi. Nitekim Halife Müstekfî döneminde (333-334/944-964) Bağdat'lı gençler, yüzücülük sporunda o derece beceri kazandılar ki, yüzme yarışı esnasında ellerinde tuttukları ocağın üzerinde içi et dolu tencere bulunuyordu. Onlar, et pişinceye kadar yüzüyorlardı.[101]

Ahmed b. Tulun, Kataî şehrindeki sarayında savalice " = kriket =) oyunu için geniş bir saha yaptırmıştı. Bu oyun, futbola benzemekte olup, İngilizler ve başka milletlerce "Polo" diye bilinen bir çeşit top oyunudur[102].

Ahmed b. Tulun, yarış atlarına çok önem verirdi. Nitekim atları teşhir için "el-manzar" adını verdiği bir at fuarı yaptırdı. Tarihçi Kudaî, bu teşhirlerden bahsederek şöyle der: "İslâm ülkelerinde, dört harika kutlama töreni vardı: "Bunlardan biri bu at teşhiri, diğeri Mekke'de Ramazan ayının ihyası, üçüncüsü Tarsus'taki bayram törenleri, dördüncüsü de Bağdat'ta icra edilen cuma ihtifalleridir." Bu tarihçi, kendi devrinde bunlardan sadece Mekke'de Ramazanın ihyası ve Bağdat'ta cuma ihtifallerinin kaldığını, 656/1258 yılında Hülagu'nun Bağdat'ı istilasından sonra da Cuma ihtifallerine gösterilen ihtimamın azaldığını kaydeder[103].

Tulunoğulları döneminde at yarışları bayram havasına bürünürdü. Zira bu yarışlarda her taraf süslenir, çok sayıda atlı köle ve tam techizatlı askerler bulunurdu. Bayram törenlerindeki alışkanlıkları gibi halk, at yarışlarını seyretmek için toplanır ve yarışı seyredebilecekleri bir yere

(98) Mez, el-Hadâratü'l-İslâmiyye, II, 215.
(99) Mürucu'z-zeheb, II, 535.
(100) Yetimetu'd-dehr, II, 200
(101) Suyutî, Tarihu'l-Hulefa, 264.
(102) Makrizî, Hıtat, I, 315.
(103) Aynı eser, I, 318-319.

otururlardı. Yarış saati gelince, atlar tayin edilen hedefe doğru koşturulurdu. Birbirini geçmeye çalışan atlar etap sonuna kadar yarışırlardı.

Humaraveyh, ava aşırı derecede düşkündü. Avlanmak üzere Piramitlerin bulunduğu civara ve başka taraflara giderdi. Yırtıcı bir hayvanın varlığını duyar duymaz, keçeden zırh giyinmiş av ekibiyle birlikte, o avın peşine düşerdi. Ormanlara dalarlar yırtıcı hayvanı elleriyle diri diri yakalarlardı. Sonra onu ayakta duracak kadar geniş ve sağlam yapılmış ahşap bir kafese koyarlardı. Humaraveyh avlanmaktan döndüğünde, içinde yırtıcı hayvan bulunan bu kafes huzuruna konulur, halk onu seyretmek için toplanırdı[104].

Fatımî halifesi Aziz de, Humaraveyh gibi, nadir bulunan av kuşlarını beslemeye çok meraklıydı. Bu maksatla Sudan'dan kuşlar ve hayvanlar getirtti. Başta yırtıcı[105] hayvan avına olmak üzere avlanmaya çok düşkündü. Fatımî halifelerinden diğer bazıları da avlanmayı aşırı derecede severlerdi. Mesela: Amir, Cize yakınında bulunan Nehya[106] manastırı civarına avlanmaya çıktığında, manastırın rahibine 10.000 dirhem verirdi[107]. Burası Çok elverişli bir mesirelik ve çok meşhur bir yerdi. Kuşların toplandığı bir körfezi vardı.

(104) Makrizî, Hıtat, I, 318.

(105) İbn Hallikân, Vefeyatu'l-Ayan, II, 200.

(106) Aziz Suryal Atiya, Şabeştî'nin basılmamış Kitabu'd-Diyarat'ından (yazmalarından) Mısır'daki bazı manastırlar hakkında şu bilgiyi aktarır: Cîze'deki Nehya manastırı, bunların en temiz ve en güzellerindendir. Çok sayıda rahibi vardır. Çok güzel bir Nil manzarasına sahiptir. Çünkü dörtbir yanını su çevirir. Su çekilip hasat zamanı gelince, yer, ürkek yaban hayvanları ve çeşit çeşit çiçekleri cömertçe etrafa serper (sahife 17).

(107) Ebu Salih, Kenais ve Üdeyre Mısır, 77-78, Nasır Husrev, Sefer Name, 155-156.

EKLER

BİRİNCİ EK

AZUDUDDEVLE GÜNÜNÜ NASIL GEÇİRİYORDU:

"Sabahleyin çok erken kalkar, doğruca banyoya girerdi. Yıkandıktan sonra giyinir ve sabah namazını kılardı. Namazını müteakip veziri Ebu'l-Kasım Mutahhar b. Abdullah ve daha sonra onun yerine geçenler gibi büyük devlet ricalini huzuruna kabul eder, onlara vermiş olduğu görevlerin durumu hakkında bilgi alırdı. Vezir Ebu'l-Kasım, bu konularda bilgi verdikten sonra, yapılması gereken işleri kendisine arzeder ve herbiri hakkında iznini isterdi. İtimat ettiği hususlarda ona izin veren Azududdevle, orduyu "İşte Deylemliler, bunlar Türkler, bunlar Araplar, bunlar da Kürtler." diyerek kendisine arzederek tekmil veren iki komutanı Ebu'l-Muhsin Ali b. Umare ve Ebu Abdullah b. Sa'dân ile de aynı şeyleri yapardı. Gün ilerleyince, kendisine mektup getiren memurların gelip gelmediğini sorardı. Bu mektupların ulaşması gereken belirli bir vakti vardı. Eğer bu vakitte mektuplar ulaştırılamazsa, kıyâmet kopardı. Azududdevle, bu gecikmenin sebeblerini inceden inceye soruşturur, açık bir mazeretse veya muhakkak yapılması gereken bir iş sebebiyle geciktilerse özrü kabul eder, yok eğer gecikme bu görevde istihdam ettiği memurlarının kusurları yüzündense onları şiddetle cezalandırırdı. Posta müfettişlerinden birinin anlattığına göre, bir posta memuruna karısı, "Pilav pişirmiştim, ondan ye de öyle git" demişti. Bu postacı, hanımının teklifini kırmayıp pilavı yedikten sonra hemen yola çıktı. Bu yüzden ilk posta istasyonuna, sadece pilav yediği süre kadarlık bir gecikmeyle vardı. Bu kadarlık gecikmesi yüzünden, Şiraz ile Bağdat arasında görev yapan müfettiş ve postacılardan enazından 3.000 sopa yedi. Posta katarının, Şiraz-Bağdat yolunu 7 günde kat'etmesi gereki-

yordu. Bu posta katarlarında, Huzistan ve Fâris bölgelerinden turfanda meyve ve sebzeler, güzel kokular da taşınıyordu. Dolayısıyla, onların bozulmadan taze bir şekilde ulaştırılması gerekiyordu. Söylendiğine göre, Hemedanlı vatandaşlardan biri, o zamanki adet üzere kese içerisinde ailesine bir miktar para göndermişti. Ancak bu para kesesi, postada kayboldu. Azududdevle bunu duyunca posta çantalarını taşıyan memurları sıkı bir şekilde sorguya çekti. Suçluyu bulunca elinin kesilmesini emretti.

Posta gelince, posta sandığının mührü onun huzurunda açılır, posta çantaları boşaltılarak mektuplar onun gözetimi altında çıkarılırdı. Bu esnada kendisine gönderilmiş mektupları ayırır, diğerlerini sahiplerine dağıtılması için postaneye gönderirdi. Daha sonra, kendisine yazılmış mektupları teker teker okuyarak onları Ebu'l-Kâsım Abdülazîz'e verirdi. Mektupları gözden geçirmesi bitince, Ebu'l-Kâsım, bu mektupları tekrar ona okumaya başlardı. Bu arada, Azududdevle onun okumasını ara ara keserek her bölümün altına verilmesi gereken cevabı yazdırırdı. Mutahhar b. Abdullah veya onun yerine bu işe bakan kimselerin ilgilenmesi için icâbeden kısımları çıkarırdı; ancak mektup daima kendisinde kalır ve aklına gelen hususları oraya not ederdi. Bu işi bitirdikten sonra, yemeğin hazır olup olmadığını sorardı. Yemek için tesbit edilen vakit geldiğinde, kendisine haber verilirdi. Sofraya oturduğu sırada, nöbetçi doktor huzurunda bekler, Azududdevle, ona gıdaların fayda ve zararlarına dâir sorular sorardı. Yemekten sonra ellerini yıkar ve uyurdu. Uyanınca yeniden abdest alır, ikindi namazını kılardı. Namazdan sonra eğlence meclisine oturur; nedimleri ve hizmetkârları onun etrafında yerlerini alırlardı.

Ebu'l-Kasım b. Abdülaziz de gelerek onun huzurunda kendisi için ayrılan yere otururdu. Sultana,kendisinin veya katiplerin gelen mektuplara yazdıkları cevapları arzederdi. Azududdevle, bu cevaplara bazen ilâvelerde bulunur, bazen de azaltırdı. Daha sonra bu mektuplar üzerinde gerekli düzeltmeler yapılır, mühürlenerek çantaya konulurdu. Bu çantalar doğruca postaneye götürülür, oradan bekletilmeden yola çıkarılırdı. Ebu'l-Kâsım b. Abdülaziz, herhangi bir iş yüzünden gelemediği veya geciktiği zaman, bu işleri yürütecek katiplere ihtiyaç olurdu. Azududdevle, bu iş için nöbetçi katibi huzuruna oturtur, istediklerini ona yazdırırdı. O, bunları yazdırırken, içmeye ve müzik dinlemeye devam

ederdi. Bu esnada şiirler okunur, hatıralar ve tarihi hadiseler anlatılırdı. Azududdevle, gecenin ilk bölümü geçinceye kadar sohbete devam eder, sonra yatardı.

Bayram ve özel günlerde ise, halkın huzuruna çıkar, onlara yumuşak davranır, heybetli bir görünüş içerisinde, onları memnun etmeye çalışırdı. İhtiyaç sahiplerinin şikâyet ve dileklerini dinler, siyaset gereğince ihtiyaçlarını giderir, veya reddederdi. Öğle vakti halk dağılır, onun yanında sadece divan başkanları ve katipler kalırdı. Onlar, güneşin batışına kadar yanından ayrılmazlardı. Özelliği olmayan günlerini ise, yukarıda anlatıldığı gibi geçirirdi.

Ordusunu idâre tarzına gelince; ordu mensuplarına verilen paralar zamanında ödenir, paranın tasarrufu konusunda inceden inceye araştırma yapılırdı. Kâtip ve arkadaşlarından çoğu hükümdara yardımcı olurdu. Her gün bahşiş davulu çalınır, duyan komutanlar gelir, adamlarıyla en güzel bir şekilde yerlerini alırlar ve sonra alması gerekenlere paraları verilirdi. Genellikle, aslî maaşlarda artış olmazdı. Ancak fetihler ve politik sebeplerle insanların dikkatini çekme halleri bundan istisnâ teşkil ederdi.[1]

(1) Ebu Şuca, Zeylu Tecaribi'l-Ümem, III, 40-43.

İKİNCİ EK

YAKUP B. LEYS ES-SAFFAR'IN SİYASETİ:

"Yakup b. Leys'in, komutan ve askerlerine karşı siyaseti, ne daha önce hüküm sürmüş İranlılar gibi diğer milletlerin krallarında, ne de daha sonrakilerde benzerine rastlanmamış bir siyasetti. Askerlerinin, ona samimiyetle bağlılıkları, ona itaatteki dürüstlükleri de emsalsizdi. Çünkü, Yakup b. Leys, onları ihsan ve iyiliklere boğmuş, heybetiyle gönüllerinde taht kurmuştu...

Yakup, kendisi için tahtadan, tahta benzer bir gölgelik yaptırmıştı. Askerleriyle birlikte yola çıktığı zaman konaklama anlarında çoğunlukla bu yüksekçe gölgeliğe oturur, buradan askerlerini ve hayvanlarının yem yemelerini kontrol ederdi. Böylece karargahta cereyan eden herşeye muttali olur, komutanlarının davranışlarını gözden geçirirdi. Askerler arasında hoşa gitmeyen bir şeyin yapıldığını görürse, derhal değiştirilmesini emrederdi. Askerleri arasından, 1.000 kişilik gönüllüler grubu oluşturmuştu. Bu 1.000 kişi zenginlikleriyle ve harplerdeki başarılarıyla biliniyorlardı. Yakup bu gruba "altın asalılar" adı vermişti. Bu asaların her birinde 100 miskal altın vardı. Zenginlik ve giyim kuşam bakımından onları ikinci bir grup takip ediyordu ki, bunlara da "gümüş asalılar" deniliyordu. Bayramlarda veya düşmanlara karşı güçlü görünmeyi gerektiren merasimlerde, söz konusu asalar bu gruplara verilirdi. Bu asalar, ihtiyaç günlerinde kullanılmak üzere hazırlanmıştı.

Onu çok iyi tanıyan yakın adamlarından birine, onun yalnız kaldığı zamanlarda nelerle meşgul olduğu, yakınlarıyla yaptığı toplantılardaki tutumu, içlerinden herhangi biriyle özel görüşmeler yapıp yapmadığına dair sorular sorulmuştu. Bu şahıs, Yakub'un sırlarını kimseye açıklamadığını, aldığı kararları ve niyetini kimseye bildirmediğini söyledi ve şöyle devam etti: "Gündüzleri genellikle yalnız kalır ve istediği konula-

rı düşünür, gizli tuttuğu plânlarını müzakere ederdi. Bu konularda hiç kimsenin fikrine başvurmazdı. Yapacağı işleri karara bağladıktan sonra ekseriya meşgul olduğu şey, toplayıp eğittiği iç oğlanlarının müsabakalarını seyretmekti. Onları huzuruna çağırır, önceden onlar için hazırlatmış olduğu kamçıları vererek birbirleriyle müsabaka ettirirdi.

Saffar, hicrî 260, bir başka rivayete göre 259 yılında Taberistan'da Hasan b. Zeyd el-Hasenî ile savaşa tutuşunca, Hasan çekilmek zorunda kalmıştı. Yakup, onun peşine düştü, o sırada Abbasî halifesi Mu'temid'in mektubunu getirmiş olan elçiler de kendisiyle birlikteydi. Bu savaştan geri dönülürken, elçilerden biri, askerinin ona itaatini ve savaşlardaki kahramanlıklarını görmenin hayranlığı içinde şöyle dedi:

— Ey hükümdar! Bu günün benzerini hiç görmemiştim.

Bunun üzerine Yakup:

— Sana gördüklerinden daha enteresan bir durumu göstereceğim, karşılığını verdi. Daha sonra, Hasan b. Zeyd'in karargâh kurmuş olduğu bir yere vardılar. Orada, hezimete uğrattıkları orduların, hezimet anında olduğu gibi bırakıp kaçtıkları para keseleri, silahlar ve diğer eşyaları gördüler. Yakub'un askerlerinden hiçbiri, gözlerinin önündeki bu ganimetlere dokunmadı; hemen yanında konakladıkları halde bu eşyalara yaklaşan bile olmadı. Üstelik Yakup o sırada yanlarında bulunmuyordu, daha ileri bir mevkiye gitmişti. Halifenin elçisi, bu manzaranın hayranlığı içinde:

— Bu çok başarılı bir siyaset ve eğitimdir. Hükümdar, onları, istediğini yapmalarını sağlayabilecek derecede eğitmiş!

Yakup b. Leys, devamlı uzunluğu 7 karış, eni ise 2 zira veya biraz daha fazla olan bir keçe üzerine otururdu. Yanına da kalkanını koyar, ona yaslanırdı. Çadırının içinde başka bir şey olmazdı. Geceleri veya gündüz uyumak isteyince kalkanına yaslanır, çıkardığı bir bayrağı da yastık yerine kullanırdı. Çoğu zaman, "Fahitî" adı verilen kaftan giyerdi.

Onun adetlerinden biri, komutanları ve diğer devlet ricalinin, rütbelerine uygun olarak önceden belirlenen sıraya göre çadırına girmeleridir. Şöyle ki: Onları iyice görebileceği bir yere durarak, gözlerini onlara diker, kurulmuş çadırın ipleri ve direkleri arasından çadıra giriş ve

çıkışlarında onları süzerdi. İçlerinden biriyle konuşmak istediğinde veya onlardan birine bir emir vermesi gerekince, ona kalmasını emrederdi. Komutanlar ve devlet ricalinin onun bakışları altında önünden çadıra girişleri, onu selâmlama yerine geçerdi.

Huzuruna, normal vakitlerde yalnızca "aziz" ünvanıyla bilinen görevli ve kendi kardeşleri girebilirdi. Onun çadırının hemen arka tarafında, yakınlarından iç oğlanlarına ait olan bir çadır kurulurdu. Herhangi bir ihtiyacı olduğunda, yüksek sesle onları çağırırdı. Bu bakımdan çadırında gündüz ve geceleri çoğunlukla yalnız başına kalırdı.

Onun çadırı, etrafını çevreleyen çadırların orta kısmında kurulurdu. Geceleyin çadırını 500 muhafız korurdu. Ayrıca onların sayısınca, onlardan her birinin durumunu kontrol için güvenilir kişiler görevlendirilmişti. Muhafızların uygunsuz davranışlarından bu kişiler sorumlu olurdu. Abbasî halifesinin mektubunu getirmiş hey'etten biri;

— Ey emir! Büyük bir hükümdarsın, böyle olduğu halde çadırında sadece silahın, bir de üzerinde oturduğun keçe var? diye sordu. Yakup, bu soruyu şöyle cevapladı:

— Şüphesiz ki, halk yaşayış ve davranışlarında hükümdarına uyar ve onu taklit eder. Senin söylemek istediğin eşyaları kullansaydık, hayvanlara ağırlık olurdu. Askerlerim de, şüphesiz beni taklit ederdi. Biz, hergün geniş bozkırlar, vadiler ve aşılması zor arazilerden geçiyoruz. Bu eşyalar bize ağırlık olur; halbuki bizim hafif olmamız şarttır.

Yakup, binek olarak katırı pek kullandırmazdı. Bu yüzden ordusunda katır azdı. Buna karşılık ordusunda 5.000 "bahtî" denilen Horasan devesi ve develerin birkaç katı, katıra benzer boz eşek bulunurdu. "Safariyye" adıyla anılan bu eşekler, yük taşıma işinde katır yerine kullanılırdı. Bunun sebebi, konaklama anında, deve ve eşeklerin otlamaları için başıboş salıverilmeleriydi. Katırlar ise, böyle başıboş bırakılmaya müsait değildir."[2]

(2) Mes'ûdî, Mürücu'z-zeheb, II, 442-445.

ÜÇÜNCÜ EK

İHŞİD MUHAMMED B. TUĞC'UN BİZANS İMPARATORU ROMANUS'A CEVABI:

(Mısır ve orayla birlikte Suriye ve Hicaz bölgesi hükümdarı) Muhammed b. Tuğc, Bizans hükümdarı Romanus'a şöyle cevap verdi:

Emiru'l-mü'minin'in hadimi Muhammed b. Tuğc'tan Rum'un büyüğü Romanus ve onun tâbilerine...

Elçileriniz İshak ve Nikola'nın getirmiş olduğu mektubunuz huzurumuzda tercüme edilmiştir. Mektubunuza, iyiliklerin faydalarını saymak, hakkımızda iyi duygular taşıdığınızı ve halkımızı idaremizde adalet ve iyilik üzere hareket ettiğimizi hatırlatmakla başlamışsınız. Bu sözlerden sonra, karşılıklı esir değişimi için harekete geçilmesi ve bu konularla ilgili bazı hususlara geçmişsiniz. Maksadınızı anladık...

Bize, ancak durumumuzu araştırıp öğrendikten sonra, mektup yazmışsın. Bu doğruysa, zikrettiğin gibi mertebemiz, mektuplaştığın şahsın, mertebesinden aşağıysa ve bize yazmayı bırakman faydalıysa, senin makamında bulunan kimsenin halkının menfaatine uygun olanı yapması, şüphesiz ki daha doğrudur. Halkının menfaatine olanı yaparken, bunda bir kusur, bir eksiklik ve bir kötülük görmemek, daha büyük işlere götürecek küçük işlerin zorluğunu kolayca göğüslemek gerekir. Şüphesiz ki, büyük siyasiler,tehlikeleri göze alır, zorluklara katlanır, toplumunun menfaati uğrunda, büyük gayret sarfederler. Bize mektup yazmanı gerektiren duruma gelince, eğer anlattığın gibiyse, bu önemli neticeler doğuracak kolay bir iştir. Faydasının çoğu, yani kârı tamamiyle size aittir. Çünkü bizim inancımız, iki hayırlı neticeden birini beklemektir. Şöyle ki: Sizde tutsak olan esirlerimiz, Rablarından bir delil üzeredir

ler. Onun emrine samimi bir şekilde uymuş, onun yolunda doğru bir iş yapmış olmanın şuuru içindedirler. Bu esirler içinde, akîbeti övüldüğü, sonu hayır olduğu için, esirliğin sıkıntısı ve eziyetleri içinde kalmayı dünya nimetlerine tercih edecekler vardır. Çünkü onlar, Allahu Teâlâ'nın kendilerini dinde fitneye düşmekten koruduğunu; ancak din uğrunda imtihan ve sıkıntılardan korumadığını bilirler. Buna karşılık, sizin mukaddes kitabınız İncil'in emirleri, siyasetinizin gerekleri ve esirlerinizi kurtarma teşebbüsünüz, onların kurtulmalarını gerekli kılmaktadır. Eğer doğru olanı açıklamak, bizce, cevapta müsamahakâr davranmaktan daha doğru olsaydı, bu açıklamadan kesinlikle vazgeçerdik. Çünkü biz, halifelere veya onların bizim gibi valilerine ya da bizden aşağı seviyedeki memurlarına mektup yazdırtan sebebin aynı olduğunu gördük. Bu sebep, hükümdarın, komşusundan korkması, onun arzularına engel olamaması ve bu hususta kendisine güvenememesidir. Ancak hükümdar, kendisinden çok aşağı seviyede olanlara mektup yazması ayıplanmayacağı halde, sadece kendileriyle mektuplaşmak şeref sayılan halifelerle yazışmayı düşünmüştür. Halbuki, komşularından emin olan hükümdar, geçtiği gibi, gayretini iki yoldan daha kolay ve arzusuna daha uygun olanına yöneltir. Senin makamına oturmuş olanlar, derecesi bizim derecemizin altında olan ve hatta bizim mertebemize yaklaşamayanlarla da mektuplaşmışlardır. Zira biz, birçok ülkeye hükmediyoruz ki, daha önceleri, bu ülkelerden herbirine ayrı birer şanlı hükümdar hükmediyordu[3].

Esirler için kurtuluş akçesi ve esir kurtarılması hususundaki görüşüne gelince, biz sizin elinizdeki esirlerimizin iki hayırlı sondan birine kavuşacaklarına kesinlikle inanıyoruz. Onların durumları hakkında kesin bilgilerimiz vardır, çektikleri zorluklara karşılık büyük mükafatlar kazanacaklarına, sonlarının hayırlı olacağına inanıyoruz. Zira onlardan, kazanacağı bol sevap ve hayırlı sona güvenerek, esirliğin sıkıntısını, dünya nimetleri ve zevklerine tercih edenler vardır. Onlar, Allahu Teâlâ'nın,

(3) Bu mektupta İhşid, eskiden büyük bir devlet olan Mısır'a, Yemen ülkelerine ve Cündü Humus, Cündü Dimeşk, Cündü'l-Ürdün, Cündü Filistin ve diğer bazı merkezlerden oluşan Suriye bölgelerine, bunların yanında Mekke ve Medine'ye hükmettiğini bildirmiştir. Bu ülkeleri idarede, halkı arasında birlik ve beraberliği Temine, sulh ve sükûnu, rahat ve huzuru ve maddi refahı sağlamaya çalıştığını kaydetmiştir.

kendilerini dinden dönmek fitnesinden koruduğuna; ancak imtihandan ve sıkıntılardan korumadığına inanırlar. Bununla beraber, biz bu konuda, Selef-i Salihin ve önceki imamların görüşlerine başvurduk. Bunların görüşlerinin, senin arzularına uygun olduğunu ve senin tekliflerinin dışında olmadığını gördük. Bu kolaylık, hoşumuza gitti. Bize bağlı olan yerleşim merkezlerindeki idarecilerimize mektuplar göndererek, esirlikten kurtarılmaları dini bakımdan faydalı olacak kimseleri tesbit etmelerini emrettik ve bu hususta yapabileceğimiz herşeyi yaptık. Senin vereceğin cevabı mektubundan anladık ve ona göre harekete geçtik ki söylediğimizi yapmış ve verdiğimiz sözü yerine getirmiş olalım. İnşaallah sen de bunu en güzel şekilde anlar ve ona göre davranırsın.

Allah'a hamd olsun. Onun adıyla başlamak ve onun adıyla bitirmek en uygun olanıdır. Hidayet ve rahmet peygamberi Hz. Muhammed (s.a.)'e, Onun aile efradına salat ve selam olsun''[4]

(4) Kalkaşandî, Subhu'l-a'şâ, VII, 10-18.

DÖRDÜNCÜ EK

ABBASİ KOMUTANI MUHAMMED B. SÜLEYMAN İLE SAHİBUŞŞAME OLARAK TANINAN HÜSEYİN B. ZİKREVEYH ARASINDA SURİYE'DE YAPILAN SAVAŞ:

"Hicrî 251 yılı Muharrem ayının 6 sı Salı günü, Karvâne (?) denilen mevkiden, asker arkadaşlarımla birlikte Ulyana (?) denilen mıntıkaya doğru hareketettim. Askeri, sağ kanat, sol kanat, merkez vb. kısımlarına ayırarak savaş düzenine göre düşman üzerine yürüttüm. Daha fazla gitmemiştik ki kâfir Karmatî'nin, İsmail b. Numan'ın kardeşinin oğlu Numan'ın dâîlerinden birinin komutasında 300 süvari ve çok sayıda piyadeden oluşan bir birlik gönderdiğini haber aldım. O, Hama'ya 12 mil uzaklıkta yer alan Temennu' mevkiinde konaklamış, Maarratü'n-Numan, Kasîs ve diğer yerleşim merkezlerindeki taraftarı piyade ve süvariler de ona katılmıştı. Düşman hakkında aldığım bu haberi, komutan ve askerlerimden gizledim, kimseye birşey söylemedim. Yanımda bulunan kılavuza, düşmanla aramızda ne kadar mesafe olduğunu sorunca, 6 mil kaldığını söyledi. Allah Teâlâ'ya tevekkül ederek düşman üzerine yürüdüm. Düşmana yaklaştığımızda, onları harbe hazırlanmış olarak bulduk. İlk önce onları keşif birlikleriyle karşılaşmıştık.

Bizim geldiğimizi görünce, üzerimize doğru hücum ettiler. Tabii olarak biz de onlara saldırdık. Altı tabura ayrılmışlardı. Savaşta esir aldığım komutanlarından birinin bana bildirdiğine göre; düşmanın sol kanadına Mesrur el-Uleysî, Ebu'l-Haml, Harun el-Uleysî'nin azatlısı, Ebu'l-Azâb, Recâ, Sâfî ve Ebu Ba'lâ el-Alevî isimli komutanlar komuta etmişler. Onların emrinde 1.500 süvarı bulunuyormuş. Onlar, bu sol kanat birliğinin arka tarafında, yani bizim sağ kanat birliklerimizin hizasında, 400 süvariyle tuzak kurmuşlar. 1.400 şüvari ve 3.000 piyadeden oluşan merkez (kalp) birliklerine birkaç meşhur kahramanıyla birlikte Himarî ve Hattî diye lâkaplandırılan Numan el-Uleysî komu-

ta etmiş. Sağ cenah birliklerinin başında, es-Sedid el-Uleysî olarak maruf Küleyb, Hüseyin b. Uleysî, Ebu'l-Cerrah el-Uleysî, Hamîd el-Uleysî ve onların rütbesinde diğer birkaç komutan bulunuyormuş. Bu koldaki asker sayısı 1.400 süvariymiş; 200 süvariyi de pusuya yatırmışlar.

Onlar, bizim üzerimize gelmeğe devam ettiler. Biz de Allahu Teâlâ'ya tevekkül ederek, toplu bir şekilde onlara doğru gittik. Komutanlarım ve askerlerimi savaşa teşvik ettim ve onlara vaadlerde bulundum. Düşmanla yüzyüze geldiğimizde, onların sol cenah birlikleri şiddetle saldırıya geçti. Sağ cenahımızın başında olan Hüseyin b. Hamdan onlara karşı koydu. Allah kendisini güzel şekilde mükâfatlandırsın, Hüseyin ve askeri, mızraklarıyla düşmanın sol kanadını bozdular ve onları dağıttılar.

Bozulan Karmatî birliği, toparlanıp tekrar hücuma geçti. Bu defa kılıçlarıyla saldırdılar. İlk çarpışma esnasında zalim kafirlerden 600 süvari öldürülmüştü. Hüseyin ve adamları 500 at ve 400 gümüş tasma ele geçirdiler. Düşman askeri, dağılarak geri çekildi. Hüseyin, onları takip ettiyse de düşman ona tekrar saldırdı; ancak Hüseyin hamle üzerine hamle yapıp düşmanı dağıttı. Peşpeşe üzerlerine gelen grupları bozarak, Allahu Teâlâ'nın yardımıyla, onların çoğunu kılıçtan geçirdi, içlerinden ancak 200 kişi kaçabildi.

Düşmanın sağ cenah birlikleri, Kasım b. Sima ve Yümn el-Hadim komutasındaki Beni Temim ve Beni Şeyban kabileleri askerlerinden oluşan birliklerimiz üzerine saldırdı. Bizimkiler, mızrakla karşı koydular. İki taraf birbirine girdi ve kafirlerden çok sayıda asker öldürüldü. Halife b. Mübârek ve 300 süvarinin başında onun desteğine verdiğim Lü'lü, emirlerindeki birliklerle hücuma geçtiler. Şeyban ve Temîmoğulları Halife b. Mübârek komutasında savaşıyorlardı. Düşmandan çok sayıda asker öldürdüler. Bir kısmını da esir aldılar. Şeybanoğulları 300 at ele geçirdi, bir o kadar da Temîmoğulları almışlardı.

Numan, merkezdeki birliklerle bizim üzerimize saldırdı. Ben komutam altındaki merkez ve sağ cenah birlikleriyle ona karşı koydum. Merkez ile sağ cenah arasında bulunuyordum. Hakan, Nasr el-Kuşûri ve Muhammed b. Gümüşcûr, komutaları altındaki sağ cenah birlikleriyle taarruza geçtiler. Yasîf, Muşkîr, Muhammmed b. İshak, Kunda-

cık, Keyğalâğ'in iki oğlu, Mübârek el-Kummî, Rebia b. Muhammed, Muhacir b. Talik, Muzaffer b. Hac, Abdullah b. Hamdan, Vasf el-Bektemirî, Bişr el-Bektemirî ve Muhammed b. Karadoğan gibi komutanlar da hücuma iştirak ettiler. Düşmanın sağ cenahında merkeze hücum edenlerle, Hüseyin b. Hamdan'a saldıranlardan ayrılmış olanlar vardı. Hüseyin ve emrindekiler düşmanla savaşarak 500'den fazla süvari veya piyadeyi öldürdüler. Bozduğumuz düşmanı yarım mil kadar takip ettikten sonra, düşmanın pusu kurmuş olmasından korkarak, askeri durdurdum. Arkadan gelen askerlerimin bana ulaşmasını bekledim ve hepsini bir araya topladım. Halife'nin mübarek kılıcını önüme dikip bekledim. Toplanma bitince askerimi harekete geçirdim.

İsa en-Nuşirî emrindeki süvari ve piyadelerle verdiğim tâlimata göre düşman birliklerinin arkasını belirli ber mesafeden takibe devam etti. Askerlerin tamamının etrafımda toplanmasına kadar, yerini terketmedi. İkinci olarak durduğum yere, çadırımı kurdurdum ve birliklerimin toplanmasını bekledim. Akşam namazını kıldığımız sırada artık bütün asker toplanmıştı. İleri karakollar ve nöbetçiler çıkararak güvenlik tedbirlerini aldırdım. Sonra da verdiği zafer ve başarı dolayısıyla Allahu Teâlâ'ya çok şükürler ettim. Mü'minlerin emirinin komutan ve askerleri, devlete nasip olan bu zaferde, arzu ve gayelerine fazlasıyla ulaştılar. Onlardan isteğine ulaşamayan kalmadı. Allah hepsinden razı olsun, gazâları mübârek olsun! Askere dinlenmelerini bildirdikten sonra, komutanlarımla birlikte karargâh dışına çıktım. Düşmanın gece baskını yapabileceğini düşünerek etrafı kontrol ettim. Allah'a dua ederek, verdiği nimetini tamamlamasını, hepimizi yarlığlamasını istedim. Ben, Allahu Teâlâ, efendimiz vezirin şanını yüceltsin, Hama'ya gittim. Sonra Allah'ın yardımıyla Selemiyye'ye doğru hareket ettim. Çünkü bu kâfirlerden kurtulanlar, diğer kafirlere katılmışlardı ve Selemiyye'de idiler. 3 günden beri oradaydılar. Vezirin bütün komutanlara, Benî Şeyban, Benî Tağlib ve Benî Temîm gibi diğer Arap kabilelerine mektup göndermesini, bu savaştaki tavırlarından dolayı, onları mükafatlandırmasını istedim. Onlardan küçük büyük hepsi gayesine ulaştı. Allah'a hamdediyor ve O'ndan nimetini tamamlamasını istiyorum[5]."

(5) Taberî, XI, 386-388.

BEŞİNCİ EK

EHL-İ SÜNNET VE'L-CEMAAT VE MU'TEZİLE GRUPLARI ARASINDAKİ FİKRÎ MÜCÂDELE:

"Daha sonra ilim ve san'atlar gelişti Bu sahadaki ilmî birikim arttı ve âlimler çeşitli saha ve konularda araştırma yapmaya ve eserler yazmaya koyuldular. Kelam âlimleri, tenzihe dair kitaplar yazdılar. Bu sırada, Mu'tezile'nin selbî sıfatlar hususundaki tenzihi umûmîleştirmesi bid'atı ortaya çıktı. Mu'tezile alimleri, ilim, kudret, irade ve hayat gibi sıfatların ezeliliği yanında onların manalarını da reddettiler. Çünkü, onlara göre sıfatların ezeliliğini kabul etmek, kadîm olan İlâh'ın teaddüdünü gerektiriyordu. Onların bu görüşleri reddedilmiştir. Çünkü sıfatlar Zat'ın aynı da, gayrı da değildirler.

Mu'tezile, "cisimlerin husûsiyetlerindendir" diyerek semî ve basar sıfatlarının varlığını da kabul etmemiştir. Semî ve basar lâfızlarının medlûlünde bünye şart olmadığı ve bu lafızlardan birincisiyle işitilebilecek şeylerin, ikincisiyle ise görülecek olanların idrak edilmesi kasdedildiği için Mu'tezile'nin bu görüşü de reddedilmiştir.

Mu'tezile, semî ve basar sıfatlarını reddederken ileri sürdüğü gerekçeyle, kelâm sıfatını da kabul etmedi. Zatla kaîm olan kelâm sıfatının mahiyetini kavrayamayarak Kur'an-ı Kerîm'in yaratılmış olduğunu iddiâ etti. Bu görüş, Selef âlimleri tarafından açık bir şekilde reddedilmiş bir bid'attir. Mu'tezile'nin ortaya çıkardığı bu bid'atin zararı çok büyük olmuştur. Mu'tezile imâmlarının bu görüşünü benimseyen bazı Abbasî halifeleri (Me'mun, Mu'tasım, Vasık), bu bid'atı halka zorla kabul ettirme yoluna başvurdular. Selef imamları, onlara karşı çıktı. On-

lara karşı koyan bu alimler, adıgeçen halifeler tarafından şiddetle cezalandırıldılar, hapse atılmalarına ve öldürülmelerine bile izin verildi.

Bu durum, söz konusu bid'atların yayılmasını önlemek için harekete geçen Ehl-i Sünnet kelâmcılarının, bu bid'atlara aklî delillerle karşı koyma faaliyetine sebep oldu. Ehl-i Sünnet kelâmcılarının imamı Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (öl. 324/935), bu konuya eğilerek, itikatta tutulan yollar arasında orta bir yol takip etti. Teşbihi reddededek sıfat-ı maneviyyeyi kabul etti. Tenzihi, selef imamlarının çizdiği, umûmiliğin hususileştirildiğine dair deliller varit olan çerçeve içinde kabul etti. Böylece dört manevi sıfatı, semî, basar ve zat ile kaim olan kelâm sıfatlarını nakil ve akıl yoluyla kabul ve isbat etti. Bu hususların tamamında bid'atçıların görüşlerini reddetti, şiddetle onlara karşı koydu. Onlarla ortaya atmış oldukları, salah, eslah, tahsîn ve kabîh hususlarındaki bid'atları hususunda münakaşaya girdi. Ba's, cennet ve cehennemin durumu, sevap ve azâb konularındaki akaid esaslarını ikmal etti. O sıralarda, İmâmiyye mezhebi, "İmamet, imân esaslarındandır; imam tayin etmek, imameti hak sahibine devrederek bu hususdaki sorumluluktan kurtulmak, Hz. Peygamber için bir zorunlu görevdir. Bu, aynı şekilde ümmet üzerine de vaciptir."[6] şeklinde bir bid'at çıkarmıştı. Eş'arî, bu sebeple, imamet mes'elesini de yukarıdaki konulara ilâve etti. Kısacası, imamet maslahat ve toplumla ilgili bir mesele olduğundan, akaidle ilgili konulara katılmaması gerekirken, İmamiyye'nin bu bid'ati sebebiyle kelâm ilminin konuları arasına girmiş oldu..

Şeyh Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'ye tâbi olanlar çoğaldı. Kendisinden sonra İbn Mücâhid[7] ve diğer talebeleri onun yolunu takip ettiler. Onlar

(6) Selefi, halife veya imamı tayin etmemişse, bu tayinin ümmet tarafından yapılmasının dini bir mecburiyet olduğu kasdediliyor.

(7) Bu şahsın ismi ve künyesi şöyledir: Ebu Abdullah Muhammet b. Ahmet b. Muhammed b. Yakup b. Mücâhid et-Tâî el-Basrı (sonra el-Bağdâdî). Kendisi, Eş'arî'nin talebelerindendir. Malikî mezhebinin ileri gelen alimlerinden sayılır. Ehl-i Sünnetin güçlenmesinde büyük emeği geçen bu âlim, usûl ve kelâm ilminde temayüz etmiştir. İyi huylu ve muttaki bir alimdi. 403/1012 yılında vefat eden büyük kelâm alimi Bâkıllânî kelâm ilmini ondan okumuştur. Makkarî'nin Bâkıllânî'ye atfen bildirdiğine göre, Mu'tezile alimleriyle münazara için Şiraz'a Fenna Husrev'in huzuruna giden âlim odur. O, büyük kıraât âlimi Ebubekir b. Mücâhid'le karıştırılmamalıdır.

dan sonra da bu yolu, Kadı Ebubekir Bâkıllânî devam ettirdi. Bu yolda imamlık derecesine ulaştı ve Eş'arî tarîkini disipline etti. Düşünce ve delillere temel teşkil edecek bir takım aklî mukaddimeler vaz'etti... Bâkıllânî, ortaya koyduğu bu mukaddime ve esasları, onlara inanmanın vücûbiyyeti açısından îmânî akîdelere tâbi kıldı. Çünkü deliller, bu temeller üzerine oturuyor, delilin bâtıl olması medlûlün de butlanını gerektiriyordu...

Bu yol gittikçe güzelleşti dinî ve aklî ilimlerin en güzeli haline geldi. Ancak, o dönemlerde müslümanlar arasında, delillerin sıhhatini tesbitte kıstas olan mantıkî kıyaslar henüz yaygın hale gelmemişti[8]. Gerçi mantık o sıralarda az çok gelişmişti, ancak genelde dinî inançlara ters düşen felsefî ilimlerle içiçe bulunduğundan, kelâmcılar onu kabul etmemişlerdi. Bu yüzden mantık, kelâmcılar tarafından terkedilmişti.''[9].

Bu ikincisi, daha sonra yaşamıştır ve Bâkıllânî'nin muasırı değildir (Bkz. Bağdâdî, Tarihu Bağdat, Terc. No. 261, Eş'arî ekolü kelâm alimi İbn Mücâhid mad. İbn Ferhun el-Ya'mûrî, ed-Dibacu'l-Mezheb, Ezharu'r-riyaz hamişi, II, 85).

(8) İbn Hallikân (I, 481), onun Eş'arî mezhebinden olduğunu ve kelâm alanında çok sayıda eser yazdığını, zamanında mezhebinin en büyük âlimi ve zamanın yegânesi olduğunu zikretmiştir. Yine, onun münazaralardaki kabiliyetiyle, bütün âlimler nazarında meşhûr olduğunu kaydetmiştir.

(9) İbn Haldun, Mukaddime, 405-406.

ALTINCI EK

ENDÜLÜS EMEVİ HALİFESİ II. HAKEM el-MUSTANSIR'IN GALİCİA HÜKÜMDARI ORDONA'YI KARŞILAMASI:

(Ordona'nın 351/962 yılında rakibi amcasının oğlu Şanca'ya karşı Hakem'in yardımını istemek için geldiği sırada).

"II. Hakem, misafirinin, önceden son derece güzel döşenmiş olan "Daru'n-naûra" ya yerleştirilmesini emretti. Ona ve beraberindeki hey'et üyelerine karşı oldukça cömert davrandı. Hükümdar ve adamları, Perşembe ve Cuma günlerini bu köşkte geçirdiler. Cumartesi günü ise, Hakem'in emriyle kabul töreni hazırlanmış, silâh ve ziynetlerini kuşanmış askerî birlikler yerlerini almıştı. Bu hazırlıkların bitirilmesinden sonra II. Hakem, Ordona ve beraberindekilere haber göndererek kendilerini kabul edeceğini bildirdi. Halife, sarayının doğu cihetine bakan kabul salonunda, tahtına oturmuş, kardeşleri ve oğulları etrafında yerlerini almışlardı. Vezirler ve diğer yüksek devlet ricali de, mecliste sıra halinde oturuyorlardı. Onların içinde Başkadı Münzir b. Saîd, hakimler ve fakihler de bulunuyordu.

Muhammed b. Kasım, Ordona ve adamlarını getirdi. Galicia hükümdarının üzerinde Rum işi beyaz ipekten kıymetli bir elbise bulunuyordu. Başında mücevherlerle süslenmiş Bizans işi tac vardı. Endülüs Emevî devleti hristiyan tebaasının ileri gelen şahısları, onun etrafını kuşattılar, ona dostluk ve sevgi gösterisinde bulundular. Onların içinde Kurtuba hristiyanlarının davalarına bakan kadıları Velîd b. Hayzun, Tuleytula Matranı Abdullah b. Kasım ve diğer hristiyan din adamları vardı. Ordona ve adamları, merasim için geçecekleri yolun iki tarafına dizilmiş askerlerin arasına girdiler. Yollarına devam ederken, gözleriyle

saf bağlamış askerleri süzüyorlar, onların heybeti, çokluğu ve silahlarının mükemmeliyeti karşısında bakışlarını dolaştırıyorlardı. Gördükleri, onları korkutmuştu. Haç çıkararak, zilletten ve küçük düşmenin kızgınlığından başlarını önlerine eğdiler. Gördüklerinin azamet ve parlaklığından gözlerini açamaz hale gelmişlerdi. Zehra sarayı dışkapısına vardıkları sırada, onları yaya olarak yürüyen görevliler karşıladı. Ordona ve beraberindeki komutan ve papazların ileri gelenleri, içkapıya varıncaya kadar binitleri üzerinde gittiler. Burada Ordona dışındakilerin yaya yürümesi emredildi. Sadece Ordona, atı üzerinde beraberinde Muhammed b. Kasım olduğu halde, sarayın kışlalarının bulunduğu kıble tarafındaki salonlarından orta salonun giriş kapısına kadar geldi. Salona girerek, kendisi için hazırlanmış, parçaları gümüşle birbirine tutturulmuş yüksek taht üzerine oturdu. Daha önce III. Abdurrahman en-Nasır, kendisine gelen ve Ordona'nın düşmanı ve rakibi olan Rodmir oğlu Şanca'yı da aynı salona indirmişti. Yakınları tahta oturan Ordona'nın huzurunda oturmuşlardı. Bu sırada halife II. Hakem, kendisini kabul edebileceğine dair haber gönderdi. Bu izin üzerine Ordona ve adamları, halifenin bulunduğu salona doğru yürüdüler.

Hakem'in bulunduğu salonun karşısına gelince, Ordona durakladı, başını açtı ve kaftanını çıkardı. Tahta yaklaşmanın heyecanı içinde olduğu, her halinden anlaşılıyordu. Salona giden koridorun iki tarafında dizilmiş görevlilerin arasından kapıya kadar yürüdü. İçeri girip halifenin huzuruna gelince yere kadar eğilerek yer öpüp onu selâmladı ve tekrar doğruldu. Birkaç adım gittikten sonra tekrar yer öptü, halifenin önüne varıncaya kadar, bikaç defa daha yer öptü. Elini uzatınca halife onunla musafaha yaptı. Ordona geri geri giderek, kendisi için hazırlanmış altın işlemeli kumaşlarla döşenmiş koltuğa oturdu. Onun için hazırlanan taht, 10 zira ebadındaydı. Koltuğa oturduğu sırada; heyecandan zor nefes aldığı görülüyordu. Onunla gelen devlet ve din adamları da, halifeyi aynı şekilde selâmladılar. Halife, onlara da elini uzattı. Bunun üzerine onlar, onun elini öptüler ve arka arkaya giderek krallarının yanında ayakta durdular. Onların peşinden, görüşmeler için tercümanlık yapacak olan Kurtuba hristiyanlarının hakimi Velid b. Hayzun da geldi. Halife Hakem, kendisi için hazırlanan koltuğa oturan kral Ordona'nın heyecanının yatışmasını bekledikten ve onun sakinleştiğini gördükten sonra sözlerine başladı.

Neticede Ordona, tekrar tekrar teşekkür etti. Halife'nin huzurundan ayrılmak için ayağa kalktı ve halifeye sırtını dönmeksizin geri geri gitti. Seçkin hizmetçilerden bir grup, onu batı taraftaki salona götürdüler. Ordona, bu salonda gördüğü ihtişam karşısında da heyecana kapıldı. Gördüğü muhteşem manzara kendisini şaşırtmıştı. Salonda bulunan halifeye ait boş tahtın önüne gelince, saygı göstermek için yer öptü. Görevliler, onu salonun orta yerindeki, altın işlemeli kumaşlarla döşenmiş bir tahta doğru götürdüler ve onu bu tahta oturttular. Bu esnada Hacip Cafer, ona doğru gitti. Cafer'in geldiğini gören kral, ayağa kalktı, önünde eğilerek elini öpmek istedi. Ancak elini vermeyen hacip, ona doğru eğilerek kendisini kucakladı ve onun yanına oturdu. Halifenin kendisine vereceği hediyyeleri getirdiğini belirterek, onu sevindirdi. Sonra hacibin emriyle halifenin Ordona için ayırdığı elbiseler çıkarıldı. Bunların içinde, altın işlemeli bir kaftan ve onun benzeri bir ferace vardı. Bu ferace üzerinde som altından, yakût ve diğer kıymetli taşlarla süslenmiş badem şeklinde bir kolye bulunuyordu. Kâfirin sevinçten gözleri doldu, secdeye kapandı ve teşekkür etmeye başladı. Hacip, daha sonra onun adamlarını teker teker çağırdı, onlardan her birine rütbesiyle mütenasip hil'at giydirdi. Hepsi de, memnuniyetlerini yer öperek ifâde ettiler. Elbiseleri takdim merasiminden sonra kral Ordona ve adamları ülkelerine dönmek için hazırlandılar. Sarayın çıkışında kral için üzerinde son derece süslü bir eyer bulunan bir at çekildi. Kral, yanında ibn Tumlus olduğu halde, misafir edildiği Rusafe köşküne gitti. Bu saray, her türlü eşyasıyla mükemmel bir şekilde hazırlanmıştı. Ordona ve adamları, son derece iyi bir şekilde ağırlandılar. Halk, bu günün ihtişamını ve İslâm'ın o günkü güç ve kuvvetini dillerinden düşürmediler. O günde cereyân eden sahneleri adeta destanlaştırdılar."[10]

(10) Makkarî, Nefhu't-tîb, I, 183-186; Ezhâru'r-riyaz, II, 288-294.